Cami'ü't - Tevârih

SELÇUKLU DEVLETİ

REŞÎDÜ'D-DÎN FAZLULLAH

SELENGE

SELÇUKLU DEVLETİ

Cami'ü't - Tevârih

SELÇUKLU DEVLETİ

REŞÎDÜ'D-DÎN FAZLULLAH

Farsçadan Çevirenler
Erkan Göksu
H.Hüseyin Güneş

Selenge Yayınları
İstanbul - 2010

Selenge Yayınları No: 55
Tarih Dizisi 44

Dizgi-Sayfa Düzeni
Selahattin Uslucan

Tashih Redaksiyon
D. Ahsen Batur

Kapak
Nüans Ajans

Baskı-Cilt
Bayrak Matbaası
Davutpaşa Cad. No: 14 Kat:2
Topkapı - İSTANBUL

ISBN 978-975-8839-76-6

Selenge Yayınları
Ticarethane Sok. No: 41/24 Cağaloğlu / İSTANBUL
Tel: 0.212 514 45 73 Fax: 0.212 511 09 35
www.selenge.com. tr
e-mail:selenge@selenge.com. tr

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ

Reşîdü'd-dîn Fazlullâh-ı Hemedânî (öl.718-1318)'nin "*modern anlamda ilk dünya tarihi olarak kabul edilen*" *Câmi'ü't-Tevârîh*'i, Şemseddin Günaltay'ın ifadesiyle "*Türk tarihinin İslâm devrinde yazılan ana kaynaklarının en önemlisi*"dir.

Ortaçağ İslâm dünyasının yetiştirdiği seçkin devlet adamı, âlim ve tabiplerinden biri olan Reşîdüddin Fazlullah, bu eserini İlhanlı hükümdarı Gazan Han'ın isteği üzerine kaleme almıştır. İlkçağ'dan itibaren Ortaçağ Avrupası ve İslâm dünyasında birçok kişi kendi inanç, kültür ve düşüncesi doğrultusunda birtakım umumi tarihler yazmışsa da, Asya ve Avrupa kıtalarındaki çeşitli kavim ve milletlerin, buralarda kurulmuş devletlerin tarihini ilk defa tarafsız bir görüşle kaleme alan Reşîdüddin olmuştur.

Barthold'un ifadesiyle "*İhatasının genişliği bakımından hâlâ eşsiz duran bir eser*" olan *Câmi'ü't-Tevârîh*'in iki ayrı versiyonu vardır. 1306-1307 yıllarında tamamlanan birinci versiyonu üç cilt, 1310'da tamamlanan ikinci versiyonu ise dört cilt olarak düzenlenmiştir. Gazan Han'ın eser tamamlanmadan vefatı üzerine (1304) müellif tarihini halefi Olcaytu'ya ithaf etmeyi düşündüyse de, Olcaytu bunu kabul etmedi ve eseri yine Gazan Han'a ithaf etmesini, kendisi için de ayrı bir umumî tarih yazmasını istedi. Bundan dolayı I. cilt Târîh-i Gâzânî, Târîh-i Mübârek-i Gâzânî veya Dâstân-ı Gazan Hân adlarını taşır. Bu cildin birinci bölümünde Türk ve Moğol kabileleri, bunların çeşitli

kolları, şecereleri, Gazan Han'ın soyu, Argun Han'ın (1284-1291) tahta çıkışı, Gazan Han'ın hanımları ve çocukları hakkında bilgi verilir. İkinci bölüm ise Cengiz Han'dan Gazan Han dönemine kadar gelen Moğol tarihinden ibarettir.

E. M. Quatremere, *Câmi'ü't-Tevârîh*'in I. cildinin Moğollar'la ilgili bölümünü Fransızca tecümesi, diğer bazı bölümlerini de I. N. Berezin Rusça tercümesiyle beraber yayımlamıştır. Bu cilt G. J. E. Blochet ve Kari Jahn tarafından da neşredilmiş ve Blochet'nin yayımladığı metin, Tahran'da (1313 hş.), Jahn'ın neşrettiği metin de Isfahan'da (1336 hş.) tekrar basılmıştır. Kari Jahn eserin Abaka Han, Ahmed Teküder, Argun Han ve Geyhatu ile ilgili bölümünü 1941'de Viyana'da yayımlamış, daha sonra da ofset olarak neşretmiştir. I. cilt ayrıca metin ve tercüme olarak Rus İlimler Akademisi tarafından dört cilt halinde yayımlanmıştır (1946-1960). Bunun dışında Abdülkerim Alioğlu da eserin altı nüshasını karşılaştırmak suretiyle İlhanlı Hükümdarı Hülâgû'dan Gazan Han'a kadar gelen kısmını Farsça orijinali ve Rusça tercümesiyle birlikte neşretmiştir. Eserin İlhanlılar devriyle ilgili kısmı neşredilirken Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'ndeki nüsha ile Süleymaniye Kütüphanesi'nde bulunan Arapça nüsha dikkate alınmamıştır. Bu cildin tamamı 1960'ta Tahran'da yayımlanmıştır. Cengiz Han'dan sonraki Moğol tarihiyle ilgili bazı bölümler O. I. Smirnova tarafından Rusça'ya, Muhammed Sâdık Neş'et ve arkadaşları tarafından Arapça'ya, J. A. Boyle tarafından da İngilizce'ye çevrilmiştir.

Olcaytu Han'ın emriyle yazılan ve umumi tarih niteliğini taşıyan II. cildin orijinal nüshasının başına, bu cildin birinci bölümünü oluşturan, Olcaytu Han'ın doğumundan 706 (1306-1307) yılına kadar geçen dönemin bir tarihi eklenmiştir. 1312'de tamamlanan bu bölümün bir nüshası Zeki Velidi Togan tarafından Meşhed'de bulunmuştur. İkinci bölümde Hz. Âdem ile Benî İsrail peygamberleri, Hz. Muhammed'in hayatı, Hulefâ-yi Râşidîn, Emevîler ve 1258 yılında yıkılışına kadar Abbâsîler tarihi anlatılır. Ayrıca Gazneliler, Selçuklular, Hârezmşahlar, Salgurlular, İsmâilîler, Oğuz Han'ın ahfadı, Türkler, Çinliler,

Yahudiler, Ortaçağ'ın Germen ve diğer Avrupalı kavimleri, Frank imparatorları ve Hindistanlılar ile Buda ve Budizm hakkında bilgi verilir. II. cildin Farsça nüshası meşhur olmakla birlikte Arapça nüshaları da vardır.

II. cildin Frank tarihiyle ilgili kısmı Fransızca tercümesiyle birlikte Kari Jahn tarafından, Gazneliler ve Selçuklularla ilgili bölümleri Ahmet Ateş tarafından, İsmâilîler, Fâtımîler ve Nizârîler'le ilgili bölümleri ise Dâniş-Padjuh ve Muhammed Debîr-i Siyâkî tarafından yayımlanmıştır. Bu cildin Hindistan tarihi hakkındaki bölümünün özet İngilizce çevirisi Bibliographical Index to the Historians of Muhammedan India'nın I. cildinde neşredilmiştir. Diğer bölümler ise henüz basılmamıştır.

Bizim tercümede esas aldığımız metin, *Câmi'ü't-Tevârîh*'in II. Cildinde yer alan Selçuklular bahsinin Ahmed Ateş tarafından yapılan neşri olup (Reşîdü'd-dîn Fazlullâh, *Câmi'ü't-Tevârîh*, II. Cilt 5. Cüz (Selçuklular Kısmı), (Neşr. Ahmet Ateş), TTK Yay., Ankara 1960[1]/1999[2]), bu neşir, eserin Topkapısarayı, Hazine kütüphanesi, nr. 1654; Topkapısarayı, Hazine kütüphanesi, nr. 1653 (Hâfiz-i Ebrû, Zubdetü't-Tevârîh içinde) ve Topkapsarayı, Ahmed III kütüphanesi, nr. 2935'de bulunan üç nüshasından istifade edilmek suretiyle hazırlanmıştır.

Ahmed Ateş'in söz konusu neşrin önsözünde belirttiği gibi, "*Bu ilmî teşebbüsün muvaffakiyeti, ilk adımlardan itibaren, münekkidlerinin irşadlarına çok şeyler borçlu olacaktır. Bu işe girişmekle millî ve ilmî bir ödevi hakkıyla yerine getirmekten başka bir şey düşünmeyen mütercimler, bunlardan istifade etmeğe her zaman hazır olacaktır.*"

Mütercimler
Ankara 2009

REŞÎDÜ'D-DİN FAZLULLÂH VE CÂMİ'Ü'T-TEVÂRÎH

[M. Şemseddin Günaltay, *İslam Tarihinin Kaynakları -Tarih ve Müverrihler-*, (Haz. Yüksel Kanar) İstanbul 1991, s.260-300]

Doğu tarihini inceleyenler arasında en önemli bir kişilik olarak Reşîdü'd-dîn, Milâdî 1240 yılında Hemedân'da doğmuştur.[1] Reşîd'in hayat alanına atıldığı dönemde İran, en müthiş bir serüveni atlatarak yeniden hayata dönmüş, huzur ve sükûn kazanmıştı.

İran'ı baştan başa istila eden Moğollar, her yerde olduğu gibi İran'da da kültür ve uygarlık ışığını söndürmüşlerse de, bu karanlık uzun süre devam etmemiş, İlhanlılar ülkesinde önceki kadar olmasa bile, zengin bir kültür hayatı uyanmıştı. Gerçi bu yüzyılda (Milâdî XIII. yüzyıl) İran bölgesinde bir İbn Sina, bir Farâbî, bir Fahreddin bulunmuyordu. Fakat ilim ve uygarlık ışığını yeniden alevlendirecek zihinler de yok değildi. Semerkand'ta doğarak Herât'ta ölen Necmeddin'in öğrencileri, istila

---

[1] İranlı tarihçilerin çoğunluğu gibi Quatremere de bu düşüncededir. Fakat Kâtip Çelebi, tarihçimizin Tebriz'de, Ebu'l-Gazi Bahadır Han ise Kazvin'de doğduğunu savunuyorlar.

seli önünde yıkılan kültür ve uygarlık anıtlarını yeniden kurmayı başarmışlardı.

İslâm uygarlığı, manen istilâcılara egemen olmuş, Bağdat'ı yıkan Hülâgu Han Meraga'da bir rasathane kurmuş, Nasıreddin Tusî'nin yönetimine vermişti. Hülâgu'nun halefleri daha ileri giderek Müslüman olmuş, doğrudan doğruya ilim ve fenni himaye etmişlerdi.

Ahmed Han'ın Müslüman olması, İslâm medeniyetinin kuvvet ve satvete baskın çıkması demekti. Bu başarının kahramanı da, o yüzyılın en büyük tıb bilginlerinden olan Kudbeddin Şirâzî ile kardeşi Kemâleddin idi. Bu iki büyük sima, Moğolların İslâmiyet'i kabul etmelerinde en önemli rolü oynamışlar, ayrıca Ahmed Han'la Mısır Sultanı Kalavun arasında alevlenmek üzere olan ihtilâf ateşini de bastırmış, bir savaşa meydan vermemişlerdi.

Fahreddin Razî'nin en ünlü öğrencisi olan Kudbeddin Mısrî, savaş ve kargaşa ortamında kaybolmakla karşı karşıya kalan felsefenin canlanmasına çalışmış, İbn Sinâ tıbbını diriltmekle uğraşmış, Kudbeddin Şirâzî'ye şerh ve haşiyeler yazılacak birçok eserler bırakmıştı. Moğol istilası yüzünden geçici olarak tutulan kültür güneşi, hidayete ulaşan Moğol prenslerinin teşvikleriyle yeniden ışık vermeye başlamıştı. Cüveynî gibi bir tarihçi yetişmiş, Doğu Pelin'i (Pelin de l'orient) adıyla anılan Zekeriyyâ el-Kazvînî gibi astronomi, coğrafya ve tabiî tarih bilginleri çıkmış, edebiyat Vassaf el-Hadra gibi bir büyük insan doğurmuştu.

İşte Reşîdü'd-dîn, İran'da ilim ve fennin tekrar geliştiği böyle bir zamanda öğrenimini tamamlamış, iyi bir doktor, güçlü bir kalem sahibi olarak yetişmiştir. Tıb alanındaki ustalık ve geniş bilgisi sayesinde, kolayca İlhanlılar sarayına girebildi. Çok geçmeden hükümdarın teveccühünü kazanmayı da başardı.

Reşîdü'd-dîn, yalnız bilgin bir doktor, kalem sahibi bir edebiyatçı değildi. Aynı zamanda ilahiyat, kelâm, tarih, hatta ziraat ve mimarlıkta bile esaslı bir bilgi sahibiydi. Bunlardan başka

Reşîdü'd-dîn, Arap, Acem, Moğol, Türk, İbranî ve belki de Çin dillerini biliyordu.[2] Hiç kuşkusuz, bu geniş ve bulunmaz kültürü, kendisini Gazan Han'a sevdirmiş, vezirliğe kadar çıkmasına yol açmıştır.

Reşîdü'd-dîn, yarım yüzyıl kadar İlhanlıların vezirlik hizmetinde kalmış, çok büyük servete ve rahatlığa kavuşmuştu. Bu servetin cömertlikle harcandığı, dinî ve ilmî birçok kuruluşlara ayrıldığı o yüzyılın vakayinamelerinden anlaşılmaktadır.

Reşîdü'd-dîn'in, velinimeti Gazan Han'ın eserini örnek alarak "*Tevriz/Tebriz*"de[*] kurduğu mahalle, mimarî sanatındaki bilgi ve zevkinin göstergesiydi. O zamana kadar Doğuda görülmeyen estetik bir düzenle yaptırdığı yüksek yapılar, güzellik ve büyüklükleriyle herkesi hayran bırakmıştı. O çağın tarihçilerinden birinin bu mahalleyi, "*dünyada bir benzeri daha görülmemiştir*" şeklindeki tasviri, o yapıların özellikle Reşîdü'd-dîn'in dehasının ürünü olduğunu çok güzel bir şekilde göstermektedir.

Anlaşıldığına göre Reşîdü'd-dîn, Moğol prenslerini bölgenin imarına sevk ederek, istilâ dönemlerinin İran'da bıraktığı yıkımı gidermeye çalışmış, bizzat yaptırdığı şirin ve muazzam yapılarla Gazan ve Olcaytu hanların çalışmalarına katılmıştır. Reşîdü'd-dîn, "*Rub-ı Reşîdî*" adını alan mahalleye, dağları deldirerek yaptırdığı bir kanal vasıtasıyla Serurud suyunu getirmiş, böylece Tebriz'i yeniden diriltmiştir.

Bütün bunlara rağmen Reşîdü'd-dîn'in, en büyük harcamaları kitaplara yaptığı görülüyor. Çeşitli eserlerin istinsah ve çoğaltılması, cildi ve süslemeleri için altmış bin dinar, yani altın para ile 600.000 frank gibi büyük bir toplam harcadığı söylenmektedir. Reşîdü'd-dîn, Rub-ı Reşîdî'de yaptırdığı türbesinin yanındaki

---

[2] Lucien Lerclerc, Histoire de la Medicine Arabe, c. 2, s. 133.

[*] Tebriz ismi değişik birkaç şekilde de okunmuştur: Azerbaycan şivesiyle (harflerin yer değiştirmesi sonucu) Terbiz şeklinde söylendiği gibi, başka kaynaklarda da Tevrez, Tevreş ve Tevriz biçimlerinde de geçmektedir. (Y.K.)

büyük kütüphaneyi, büyük paralar karşılığında satın aldığı önemli kitaplarla doldurmuştu. Bu kitaplar arasında, kendi eserlerinin de oldukça güzel yazılmış ve son derece sanatlı bir biçimde süslenmiş ve ciltlenmiş nüshaları bulunuyordu. Moğol istilasının pek çok değerli eseri imha ettiğini gören Reşîdü'd-dîn, kendi eserlerinin de daha sonra aynı sona uğramaması için, daha hayattayken nüshalarını çoğaltarak İslâm ülkelerindeki büyük şehirlerin kütüphanelerine göndermişti.

Gazan Han'ın saltanat döneminde nüfuz ve debdebesi günden güne artan Reşîdü'd-dîn, Olcaytu'nun ilk hükümet yıllarında da yerini korumuş, vezirlik hizmetinde kendisine arkadaş olan Sadeddin ile bilikte Moğol saltanatının yükselmesine çalışmışlardır. Fakat Hicrî 710 (M. 1310) yılının Şevval ayında Sultan Olcaytu, büyük teveccühünü kazanan genç ve hırslı Taceddin Alişah'ı da vezirlik makamına getirip Sadeddin ile Reşîdü'd-dîn'e arkadaş yapınca, bu iki vezirin arasındaki dostluk ve ahenk birdenbire bozuldu. Moğol saraylarında çok fazla revaç bulan entrikalar, iftiralar bütün şiddetiyle artmaya başladı. Sonunda her iki vezirin de feci şekilde öldürülmeleriyle sonuçlandı. Sadeddin, yeni vezirle ortak çalışmaya giren Reşîdü'd-dîn'in bir gün kendisini sarsabileceğinden korkuyor, onu sultanın gözünden düşürmek için hiçbir fırsatı kaçırmıyordu. Önceleri gizli bir şekilde başlayan bu soğukluk, sonunda bir gün patlak verdi. Ebu Kasım Abdullah el-Kâşânî'nin Olcaytu Tarihi'nde tasvir ettiği gibi[3], Sadeddin, Sultanın huzurunda rakibi

---

[3] "Hâcegan Sadeddin ve Reşîdü'd-dîn arasında bir söz yarışı, çekingenlik ve nefret oluşmuştu. Sadeddin, padişahın huzurunda ona karşı çıktı, düşmanlık gösterdi ve inatçılık, kavgacılık, doğru ile yanlışı birbirine karıştırma ve sahtekârlıkla itham eden öfkeli hitaplarda bulundu; öyle ki sadakat düşmanlıkla, yakınlık öfke ile ve muhabbet de çekişmeyle yer değiştirdi. Reşîd ise yumuşaklık, olgunluk, iyimserlik, neticeye rıza ve göz yumma göstererek şöyle dedi: Ey Sadeddin, bugüne kadar değersiz bir kulun vardı, Allah'a hamd olsun şimdi onu özgürlüğüne kavuşturdun... Bundan sonra

Reşîdü'd-dîn'e karşı duyduğu düşmanlığı açığa vurmaktan çekinmedi. Reşîdü'd-dîn hakkında ağır suçlamalarda bulundu. Hayatını hile ve koğuculukla geçirdiğini söyledi ve sonunda onu, Moğol prenslerini çok fazla kuşkulandıran sihirbazlıkla suçladı. Hatta dinine ve inançlarına bile saldırmaktan kendini alamayarak Reşîdü'd-dîn'i Yahudilere yakın olmakla itham etti. Önceleri birbirine içten duygularla bağlı olan, hayat ve mevkilerini de ancak aralarındaki birliğe ve dostluğa borçlu olan bu iki vezir, artık birbirlerinin can düşmanı olmuşlardı. Daha uzak görüşlü ve daha ihtiyatlı olan Reşîdü'd-dîn, Sultanın huzurunda, felâketinin sebebi olabilmesi muhtemel bir tartışmaya meydan vermemek için Sadeddin'in feveranına karşı yumuşaklık ve sessizlikle karşılık verdi. Sadeddin'in bütün suçlamaları ve saldırılarına karşı: "*Bugüne kadar paha biçilmez bir köleniz vardı, elhamdülillah şimdi kendisini azat ettiniz!*" şeklinde, edibane, fakat çok anlamlı bir cümleyle yetindi.

Reşîdü'd-dîn'in yumuşak ve ihtiyatlı davranışıyla tartışma o gün için kapandıysa da, nifak ateşi alttan alta bütün şiddetiyle devam ediyordu. Çağının entrikalarında çok büyük ustalık gösteren Reşîdü'd-dîn, Sultan Olcaytu yanında her gün nüfuzu artmakta olan üçüncü veziri Alişah'a yanaşmakta gecikmedi.

Taceddin Alişah, hırslı, zeki ve aynı zamanda fettan bir adam olduğundan, birinci vezir Sadeddin'in gözden düşürerek ve hatta onu bütünüyle ortadan kaldırarak yerini almak istiyordu. O da, Reşîdü'd-dîn ile Sadeddin arasındaki olaydan yararlanmak istedi. Saldırılacak hedefin birliği, daha sonra birbirlerine amansız düşman olacak bu iki düzenci veziri birbirine yaklaştırdı.

Sadeddin akıllı, dürüst bir kişiydi. Fakat emri altında bulunan adamlar, efendilerinin zararına olarak ülkeyi kasıp kavuruyor, hazineyi soyup duruyorlardı. Alişah, rakibini ezmek için bu zayıf noktasını çok çabuk keşfetti. Kâşânî'nin uzun uzadıya

---

Taceddin Alişah, eğitim ve öğretim hizmetine getirildi..." (Ebu'l Kasım Abdillahi'il Kâşânî, Olcaytu Tarihi).

anlattığı gibi[4], Sadeddin ile adamlarının hesaplarını kontrol etmek için Olcaytu'dan izin kopardı. Hırsızlık ve rüşvet olayla-

[4] "Ve Hace Taceddin Alişah şöyle arzetti: Eğer padişahın yüce görüşleri arzu ederse, Sadeddin'in ve naiblerinin padişahın malından her gün ne kadar kaçırdıklarını gösterelim. Emir buyurun, üç günlük mal girdisi ve kullanıma verme hazırlansın ve saygıdeğer zatınızın görüşlerine sunulsun. Padişah, bu işaretin etkisiyle emir verdi; O da, hepsi beyaz liralar olan 20 Tümenlik meblağı hazırladı ve verilen emir uyarınca ayrıntılı olarak ve net bir şekilde durumu bildirdi. Padişah olan biteni müşahede ettikten sonra çok şaşırdı ve hayretler içerisinde kaldı; şöyle dedi: Maliye sorumlularının her üç günde bir benden bu kadar mal çaldıkları aydınlanmış oldu. "Kapıma açgözlülük için can veren kişi/İsmi büyük, kaderi ise buraya kadar..." Sadeddin, ithama dayalı ve asılsız bu yargıyı göz ardı etti; bunun, İran bölgelerinin tamamının mutasarrıflardan geri alınacağına ve kimisinde muazzam hanlar, kimisinde büyük emirler olan, tıpkı Rum diyarı Emiri İrençen gibi, kimisinde de Reşîdüddevle'nin sahip olduğu vakıf ve diğerleri gibi kurumlar bulunan bu bölgelerin kendisine verileceğini, böylece her yıl yönetimin hazinesine 500 Tümen katkı sağlayacağım delil teşkil ettiğini düşündü. Sultân, bir sene sonra sözkonusu meblağı kendisinden talep etti. Cevap olarak, bu miktarı Iran bölgelerinin tasarrufunun kendisinde olduğunu bilmesi halinde sağlayabileceğini söyledi. Bu cevaptan padişahın hatırı incindi ve Emir Tokmak, Taceddin Alişah ve Hezare Muhammed'in her biri, Sadeddin'in bu meblağı taahhüd ve kabul ettiğini tasdiklediler. Sultân ondan 500 Tümen mal istedi. O'nun ise bu kadar nakdi yoktu. Ne yapacağını şaşırmıştı. Biraz duraladı ve bir vesile arayışına girdi... Büyük bir mutluluk içerisinde Bağdat'a ulaştı. Salı günü Saadeddin ve naiblerinin tutuklanması için emir verildi. Çarşamba günü ümera toplandı ve onları yemin etmek suçlamasıyla muhakeme etti. Hallerinin inceleme ve araştırılması neticesinde mahkeme hiçbir günah ve ihanet tespit edemedi. Ama Sadeddin padişahın lütufsuzluğunun kızgınlığının ve öfkesinin belirtilerini müşahede ediyordu. Korkuya karşı sevinç ve müjde beklentisi içinde bulunuyor, kurtuluş yolu ve bir sığınak arıyordu. Hace Reşîdüddevle'nin dostluğu ve ona iltica dışında bir sığınak göremiyordu. Onun biraz ilerisinde Sadeddin'e kriz geldi; daralıp ferahlıyor ve yüreğinde taşıdığı eziyet görme korkusundan dalkavukluk ve gösteriş yapıyordu... 711 yılının 10 Şevval Salı günü ikindi vaktinde vezir Sadeddin'i iki üç ifrit cellad ve cehennem zebanisinin ellerine verilmesi kararlaştırıldı... Ve eşi bulunmaz ve-

rını ortaya çıkardı. Sultan Olcaytu, Reşîdü'd-dîn'in de telkinleriyle, yolsuzluklarına inandığı tecrübeli ve sadık veziri feda etmekten çekinmedi. Zavallı Sadeddin, felâketin yaklaştığını görerek, can düşmanı Reşîdü'd-dîn'in merhametine sığındıysa da riyakâr bir aldatılmadan başka yardım göremedi. Zorbanın bir emriyle idam edildi, gitti...

Bedbaht Sadeddin'in felâketini hazırlayan ve Alişah'la Reşîdü'd-dîn'in ektikleri yalan tohumlarının meyve vermesini sağlayan etkenlerden biri de, hanımıydı. Yahudilikten dönmesi çok muhtemel olan bu genç ve güzel kadın, yaşlı Sadeddin'i büyülemiş, Olcaytu gibi bir hükümdarı ve İran gibi bir ülkeyi yöneten koca Sadeddin, fettan karısının elinde oyuncak olmuştu. Kadın, vezire her istediğini yaptırıyor, böylece kocasının rakiplerine birçok suç nedeni hazırlatıyordu. Kaşanî'nin şu: "*Sadeddin'in en büyük olumsuzluğu, insan suretinde bir şeytan olan karısının şekâvetinden geliyordu. Uğursuz konuşmaları ve davranışları Sadeddin'in güzel ve ahlakla bezenmiş hayatını rüzgâra savurdu, aziz bedenini de çukura.*" beyitiyle çok güzel tasvir ettiği gibi zavallı Sadeddin, karısının karşısında bir kâfirin eline düşmüş bahtsız bir esir durumunda bulunuyordu.[5]

Sadeddin öldürüldükten sonra, yerine Taceddin Alişah geçti. Fakat Alişah'la Reşîdü'd-dîn'i birbirine yaklaştıran ortak rakiplerinin ortadan kalkması, doğal olarak, çok geçmeden bu iki vezirin de aralarının açılmasını doğurdu.

---

ziri şehid ettiler, ondan sonra, Mübarekşah Savî, Zeynuddin Masterî, Celaleddin Taberî'nin oğlu Nasıruddin Yahya, güzel ahlâklı Davud Şah ve Kerimuddin gibi beş yakın hizmetçisini de tek tek getirip şehit ettiler..." (Kâşânî, Olcaytu Tarihi)

5 "Sadeddin'in en büyük olumsuzluğu, beşer suretinde bir şeytan olan karısının şekavetinden geliyordu. Uğursuz konuşmaları ve davranışları, Sadeddin'in güzel ve ahlâkla bezenmiş hayatını rüzgâra savurdu, bedenini de çukura..." (Kâşânî, Olcaytu Tarihi)

Alişah, Reşîdü'd-dîn'i ortadan kaldırarak büsbütün bağımsız kalmak, İran'da istediği gibi egemen olmak, Olcaytu'yu istediği gibi yönetmek istiyordu. Öldürülen Sadeddin'in fettan karısı da, ailesinin felâketine sebep olarak kabul ettiği Reşîdü'd-dîn'in yok edilmesi için alttan alta sürekli çalışıyordu. İftira ve entrikaların çok fazla revaç bulduğu bu garip dönemde en önemli rolleri Yahudi dönmeleri çeviriyor, vezirler ve emirler arasındaki kavgalardan çok güzel yararlanıyor, türlü hile ve yalanlarla bu anlaşmazlıkları sürekli körüklüyor, sonuçta her iki taraftan da bol bol para alıyorlardı.

Sadeddin'in Yahudi dönmelerinden olan fettan karısı, Reşîdü'd-dîn'in yok edilmesi için, yine Yahudi dönmelerinden ve saray doktorlarından olan Necîbü'd-Devle ile gizli fesat kaynatıyorlardı.[6]

İlhanlılar tarihi baştan başa Yahudi dönmelerinin yalan ve hileleriyle doludur. Olcaytu ve Ebu Saîd dönemlerini kanlı bir şekilde gösteren feci öldürme ve idamlarda Necibü'd-Devle ve ona benzer dönmelerin parmakları çok önemli roller oynamıştır. Zekâ ve hilekârlıkta çok ileri giden Reşîdü'd-dîn bile, rakiplerinin ortadan kaldırılması için daima bu gibi dönmelerin yardımına gerek duymuş, yüklü paralar karşılığında bu vicdansızları iftiralar, suikastlar düzenlemekte kullanmıştır. Hatta ileride görüleceği gibi Reşîdü'd-dîn'in entrikalı işlerde sürekli olarak Yahudileri kullanması, daha sonra kendisinin de aslen Yahudi dönmelerinden olduğu sanısını doğurmuştur.

Reşîdü'd-dîn, Sadeddin'in karısıyla Necibü'd-Devle tarafından düzenlenen tehlikeyi yine hile yoluyla savuşturabildiyse de,

---

6 "Sadeddin'in karısı, insanların Reşîd'in durumundan haberdar olduğu bu fetret ve karışıklık döneminde hayatına son vermek üzere Necibü'd-devle ile meşveret ettiği, ikisi bu maksatla bir araya gelip sırdaş olduklarında, üçüncüleri Şeyh Necdî, dördüncüsü ise doğru ile yanlışı birbirine karıştırmakla iştigal eden iblisti..." (Kâşânî, Olcaytu Tarihi)

günden güne nüfuzu artan Alişah'la arasının açılması, sonunda felâketini doğurdu. Gerçi büyük ihtimalle Reşîdü'd-dîn'in entrikalarıyla, Alişah Hicrî 715 (M. 1315) yılında birden bire görevden alınmıştı. Fakat bu dönem uzun sürmedi. Emir Tokmak ve Vezir Reşîdü'd-dîn gibi güçlü düşmanlarının çalışmalarına rağmen, çok geçmeden daha geniş bir nüfuzla tekrar iktidara geldi. "*Habîb es-Siyer*"in aktardığına göre, Olcaytu'nun son zamanlarına doğru bütün nüfuz ve iktidarı kendisinde toplayarak Reşîdü'd-dîn'in yerini hiçe indirdi. Olcaytu'dan, vezirlikte arkadaşı olan Reşîdü'd-dîn'le görüşmeksizin her işi çözmek ve sonuçlandırmak yetkisini aldı. Sonunda Reşîdü'd-dîn, bu çekilmez durumdan Olcaytu'ya şikâyet etmek zorunda kaldı. Durumun doğal olmayışını ve eğer Alişah bağımsız olarak ve tek başına vezirlik yapmakla görevlendirilmişse kendisinin görevden affedilmesinin gerektiğini üstü kapalı olarak anlattı. Bu durumu bertaraf etmek için Sultana üç yol gösterdi. Reşîdü'd-dîn'in teklifi görevden ayrılmaktan başka bir şey değildi.[7]

Fakat günden güne Taceddin Alişah'ın nüfuzu altına giren Olcaytu, genç ve faal vezirini darıltmak istemiyordu. Reşîdü'd-dîn'in bu şikâyetlerini dinlemekle yetinmek gibi bir yanlışta bulundu. Hâlbuki devlet işlerinin düzenli olarak yürümesi bu iki vezirin birlik içinde çalışmasına bağlıydı. Anlaşmazlığın sürmesinden zarar gören daima ülkeydi. Reşîdü'd-dîn, dirayetli, âlim ve tecrübe sahibi bir vezirdi. Alişah ise ihtiraslı, çalışkan ve oldukça yetenekli bir gençti. Reşîdü'd-dîn'in Alişah hakkında şefkatli bir durum alması, Alişah'ın da yaşlı vezire saygıyla dav-

---

[7] "Hâce Alişah bu üç şekilden her birini değerlendirdi ve muvafakatini belirtti: Birincisi, tüm işlerin yürütülmesi Dîvâna yüklenmeliydi; böylece önceki yılların muhasebe ile ilgili sorunlarının cevapları verilebilecekti. İkincisi, vezirlere ait önemli işlerin tamamı kendisine iade edilecekti; böylece Sultânın yardımıyla güvenli bir konuma gelecek ve onun kontrolünden çıkacaktı. Üçüncüsü, korunmuş beldeleri ve bölgeleri iki kısma ayıracak ve her birinin başına kendisi geçecekti." (E. Blochèt, introduction á l'histoire de Mongoles, p. 32, n1)

ranması, Olcaytu'nun ise, devletin bu iki sadık ve fedakâr vezirini hiç olmazsa aynı düzeyde tutması, bu amacı sağlayacak tek yoldu. Oysa iş böyle olmadı. Olcaytu, son saltanat yıllarına doğru Alişah'a büyük bir nüfuz verdi. Onu Reşîdü'd-dîn'in üstüne çıkardı. Yaşlı vezir, ihtiraslı Alişah'ın tahakkümünden bıkmakla birlikte kinini açığa vurmadı. Her ikisi de bir diğerinin can düşmanı gibi yaşadılar. Görüleceği gibi Sultan Olcaytu'nun vefatının arkasından yine birbirine saldırdılar.

Moğol sarayında bu iki vezirin ihtiraslarının çarpıştığı bir zamanda, Horasan valisi ve Olcaytu'nun oğlu Ebu Saîd, askerin maaşı için babasından bir miktar para istedi. Hâlbuki vezirler birbiriyle uğraşmaktan ülkelerini unuttukları için hazine tamtakır kalmıştı. Olcaytu, sevgili oğlunun isteğinin hızla yerine getirilmesini vezirlerine emretti. Reşîdü'd-dîn, maliye ve divanın işlerinin tümden Taceddin Alişah'ın elinde olduğundan söz ederek, istenen paranın bulunmasının ona ait olduğunu ileri sürdü. Alişah ise, vezirlik hizmetinde ortak oldukları gerekçesiyle Reşîdü'd-dîn'in bu iddiasını yersiz buldu. Böylece iki vezir arasındaki anlaşmazlık bütün şiddetiyle ortaya çıktı. Her iki taraf da birbirlerini ağır bir biçimde suçlamaya başladılar. Olcaytu, bu anlaşmazlığa bir son vermek ve oğlunun istediği paranın bir an önce gönderilmesini sağlamak için, ülkenin bir bölümünün maliye ve yönetim işlerinin Reşîdü'd-dîn, diğer bölümünün de Alişah tarafından yürütülmesini emretti. Bu fermana göre Irak-ı Acem, Fars, Kirman, Şebankâre, Büyük Lur, Küçük Lur Reşîdü'd-dîn'in yönetimine; Tebriz, Diyarbakır, Diyar-ı Rebîa, Mugan, Arran, Bağdat, Basra, Vâsıt, Hılle ve Küfe de Alişah yönetimine verilmişti.

Olcaytu, görünüşte vezirlerine yardımcı olmak, gerçekteyse bütün maliye ve yönetime ilişkin muamelelerde gözcülük etmek üzere, bunlara birer de yardımcı tayin etti. Yardımcı olarak

Reşîdü'd-dîn'e Muhammed İmadüddin'i, Alişah'a da İzzeddin Kuhedi'yi vermişti.[8]

Fakat bu sırada Reşîdü'd-dîn hastalandı. Dört ay boyunca dışarıya çıkamadı. Ebu Saîd ise sürekli olarak babasından para istiyordu. Olcaytu, tekrak Alişah'ı sıkıştırdı. O da hazinede beş para olmadığından, bütün devlet mülkünün Reşîdü'd-dîn'in hazinesinde toplandığından söz ederek özür diledi. Bunun üze-

---

[8] Durum bu vaziyette iken Horasan'da bulunan cihan şehzadesi, Ebû Sa'id'in yanından askerin maaşını istemek için mütemadiyen geliyordu. Pâdişâh vezirlerden mal tedarik etmesini istedi. Hâce Reşîdü'd-dîn "eğer padişahın ülkesinde benim veya adamlarımdan birinin nişanını taşıyan bir berat olsaydı, malın hepsini benim karşılamam gerekirdi" diyordu. Tâcüddîn ise benim vezirlik, pamuklu kumaştan bir elbisem ve geçici bir bineğim var. Padişahın in'âmı olan vazife ve rütbeler dışında maaşın bir kısmını bile ödemeye kadir değilim. Mademki her ikimiz birbirimize yardım ederek işleri yürütüyoruz; gelişler, menfaatler ve istifadeler eşittir, o halde nasıl olurda masraflar ve ihtiyaçlar istenildiği zaman yardımcı ve ortak olmuyorsun." diyordu. Reşîd "... berat ve nişanlarınla halkın malını tahsil ettiğin için" dedi. Vezirlerin aralarında cereyan eden bu durum padişahın kulağına ulaşınca, Reşîd'e dîvân işlerine bakmasını emretti. Reşîd cevap olarak "hem, bir vilâyette toplanacak bir malı bir âmil eliyle telef eden, cevap olarak da fazla yetkisi, tamahı olmadığını ve pamuklu elbisemden başka bir şeyim yoktur diyen bir kişi ile nasıl işbirliği yapabilirim. Senin nâib ve yakınların da önceki günlerde paranın bir kısmını (ödemeye) kadir değillerken, şimdi her biri birer Karun'dur." dedi. Hâce Alişah: "Askerin (ihtiyacı olan) erzak, ele geçen mallardan fazla; giren çıkandan az ve mahsûlün azı ele geçmişse, benim suçum nedir" diye karşılık verdi. Padişah ülkenin vezirler arasında ikiye taksim edilmesini emretti. (Buna göre) Ab-ı Meyâne'den Pûl-Zençe kenarına kadar Irâk-ı Acem, Fars, Kirman, Şebankâre ve Horasan sınırına kadar olan Büyük Lûr, Küçük Lûr Reşîdü'd-devle'nin yönetimine, Tebriz, Diyarbakır, Diyar-ı Rebi'a, Mûğân, Arran, Bağdat, Basra, Vâsıt, Hılle ve Küfe vezir Hâce Tacuddin Alişâh'ın yönetimine verildi. Ondan sonra her iki kısım birleşti ve her biri kendi hükmünü icra etti. Ayrıca Reşîd'e yardımcı olarak Alâeddin Muhammed b. İmâdüddîn'i Horasan'a; Hâce Tâcuddin'e de İzzeddin Kuhedî'yi görevlendirdi... (Kaşanî, Olcaytu Tarihi).

rine Sultan, Emir Çoban'ı, devletin son üç yıllık hesaplarını araştırmakla görevlendirdi.

Emir Çoban, Alişah'ın yardımcılarının hesaplarını inceleyerek üç bin tümen açık buldu. Yolsuzluğun ortaya çıkışı, Reşîdü'd-dîn'in ihtiraslı rakibini zor bir duruma düşürdü. Fakat gece, Alişah hükümdarın huzuruna çıkarak ağladı, sızladı ve istenen açığı bağışlattı. Alişah'ın bu başarısı, Reşîdü'd-dîn'in sonunu çok açık bir şekilde gösteriyordu. O zamana kadar Moğol sarayında protokole göre; vezirler sultanın huzuruna çıkabilmek için, mutlaka emirlerin, yani Moğol beylerinin iznini almak zorunda oldukları halde, Alişah bu zorunluluğa uymayacak kadar Olcaytu'ya nüfuz etmişti.[9] Reşîdü'd-dîn'in, müthiş rakibinin bu derece nüfuz kazanması, yaşlı vezirin yakında bir fekâkete uğrayacağının göstergesiydi. Alişah, Reşîdü'd-dîn'in hastalığından

---

9 Hâce Reşîdü'd-dîn Erraniye-Kalamış'ta ayağındaki ağrı yüzünden dört ay boyunca hasta kaldı. Pâdişâhın huzuruna gidip gelmesi mümkün olmuyordu. Şehzadenin yanından, askerler için mal talebinde bulunmak üzere devamlı elçiler geliyordu. Bu esnada padişah ava gitti. Parayı ve üç yıllık hesabı Emir Çobana havale etti. O da nâibleri hesaba çekti. Ve üç yüz tümen açık çıktığı için onları dava etti. Nâibler bu durumdan korkup Hâce Alişâh'ı eğer bu bütçe açığı kapatılmazsa iş işten geçer diye tedbir alınmasını istediler. Hâce Alişâh gece padişahın huzuruna çıkarak ağladı ve nâiblerden istenilen mal (para) kulunuzun maaşıdır. Nâibler onu hesab etmezler diye arz etti. Sabahleyin Emir lrençen (Ocaytu'nun kayınpederi idi) nâiblerden malı istedi. Pâdişâh "zavallı Alişâh hesabı kitabı bilmez, bu malların hepsini göndermiş ve unutmuş, şimdi hatırlamıştır" dedi. İrençen bu hâdiseyi Emir Çoban'a ulaştırdı. Emir Çoban dedi ki: Yazıklar olsun! Hülâgü Han ve Abaka Han zamanında eğer bir kimse padişaha bir söz arz etmek istediğinde, ilk önce bütün emirler izin vermeden mümkün olmazdı. Şimdi ise iş o dereceye vardı ki, bir emirle bile istişare etmeden, gece yarısı padişahla halvet hâlinde görüşülüyor, emirlerin görüşleri zayi' ve boşuna oluyor... Emir sabahleyin müstevfî Alâeddin Muhammed'e şöyle diyor: "Eğer Tâceddin Alişah'ın üç yıllık nâib hesapları bu minval üzere ise sizin yirmi beş yıllık hesabınız nasıl olacak." (Kaşanî, Olcaytu Tarihi).

yararlanarak hazinenin boş kalmasının nedeni olarak Reşîdü'd-dîn ile adamlarının hırsızlığını gösterdi. Birçok yalanlarla Olcaytu'yu Reşîdü'd-dîn'in aleyhine kışkırttı. Çeşitli yollarla devlet malının üçte birini hazinesine doldurduğuna Sultan'ı inandırdı. Hatta yazdığı Câmi'ü't-Tevârîh'e mükâfat olarak her yıl Reşîdü'd-dîn'e verilmekte olan parayı bile bu arada saydı. Bir zamanlar bir zenci köle alacak parası bulunmadığı halde, hazineden çaldığı paralarla bugün Karun kadar mala sahip olduğunu, birçok Türk ve Moğol köleler edindiğini, kölelerinin bile servet ve saman sahibi olduğunu uzun uzadıya anlattı.

Sultan Olcaytu bu durumlara üzülerek zavallı Reşîdü'd-dîn'in idam edilmesi için emir verdi. Fakat her ne sebebe dayanıyorsa, Alişah birçok rica ve yalvarmayla, vezirin idamı için verilen emri geri aldırdı. Reşîdü'd-dîn, durumun ağırlığını görerek hazinenin parasızlığını kapatmak üzere epeyce para verdi. Horasan'a, Ebu Saîd'e çokça armağanlar gönderdi. Olcaytu, bunun üzerine Reşîdü'd-dîn ile Alişah'ın baba-oğul gibi iyi geçinmelerini ve birleşerek devlet işlerini düzene koymakla uğraşmalarını emretti. Fakat idamına emir verildikten sonra yaşlı vezirin nüfuzu büsbütün kırılmıştı.[10]

---

[10] Ondan sonra Hâce Alişâh şöyle dedi: "Reşîd evde hasta numarası yapıyor, Vezir Sa'deddin'e yaptığı gibi düşünce ve hilelerle rahatça bütün tuzak ve hilesini uygulamak için beni hizmetçilerle oyalamak istiyor, eğer yarlığın (yasanın) hükmü imzalanıp yürürlüğe girerse, Hâce Tâceddin ilk olarak Reşîd'in büyük oğlu Celâleddin'e "Tuster şehrinden Gazan Han'ın kızı Olcay Sultân'a tahsis edilen üçyüz tümen tutarındaki mal senin adına yola çıkarılmıştır" dedi. Celâleddin, eğer bu iş bana verilecek olursa, bir kısmı bile benim zimmetime geçerse günaha girerim diye yazıverdi. Hâce de ahlâkının yüceliği ve asaleti sebebiyle onun üzerine gitmedi. Mahmûdâbâd köyünden göç ettiklerinde Hâce Alişah hizmetindekilerle birlikte yenildi ve düşmanlar gâlib ve muzaffer oldu. Oradan bir fersah gidince durum tersine döndü, bukalemun dünyanın hali değişti. Tâbi' durumunda olan kendisine tâbi olunan, muktedî durumunda olan kendisine uyulan oldu. Pâdişâh toplanan mallardan dörtte birini Reşîd'in götürdüğü kanaatine vardı. Bir diğer yö-

İlhanlılar'ın bütün hüküm ve nüfuzu Taceddin Alişah'ta toplanmıştı. Olcaytu'nun ilk saltanat yıllarında Sadeddin gibi büyük veziri entrikalarına kurban etmekte hiç güçlük çekmeyen Reşîdü'd-dîn, aynı sultanın son zamanlarında, o zamanki yalancılık arkadaşının ihtiraslarına kurban olmuştu. En sonra vezirlik makamına getirilmiş olan Taceddin Alişah, o yüzyılın yükselmek için tek vasıtası olan iki yüzlülük, yalan ve entrika işlerinde gerçekten olgunlaşmış, mevkilerini bu konudaki ustalıklarına borçlu olan Sadeddin ile Reşüdiddin'i bile çok geride bırakmıştı.[11] Sultan Muhammed Olcaytu'nun ünlü tarihçisi Kâşânî, şu kıtasıyla bu gerçeği açık bir biçimde itiraf etmektedir:

"Şahın tahtının hizmetinde güzellik yarattı
Cihan Sultanı Muhammed'in temiz yaşantısı
Vezirler artık akıllandı
Çünkü başlarına vezirlerin tacı geçti."

Reşîdü'd-dîn, son uğradığı darbenin etkisi altında Olcaytu'nun son saltanat yıllarında sahneden hemen büsbütün çekil-

---

nüyle, rayiç üzerinden ona ayrılan para, Gazan vakıf mallarından, Yezd şehri mallarından, bir miktar Havâtin malından, Câmi'ü't-Tevârîh caizesi olarak her yıl verilen 8 tümen, benim sorumluluğumda olan Bağdat ve Tebriz mahsûlünün üçte biri Reşîd'e aittir. Zira o soyu sopu belli olmayan, nâiblikten, büyük çabalarla vezirliğe ulaştı. Çünkü babasının ve dedesinin siyah kölelere sahip olacak güç ve kudreti yoktu. Şu anda iki yüz Türk ve Moğol kölesi var. Her biri bir tümen veya daha fazla maaşla ona hizmet veriyor. Beytimur'un sahip olduğu gibi onun da yüz Türk kölesi var. Bütün bunlar, onun çalmış olduğu padişahın malıdır. Hâce Reşîd'i cezalandırmak için ferman çıkarttı. Hâce Tâceddin mürüvvet, cömertlik, babalık ve evlatlık sebebiyle onu affetti ve padişaha "yaşlanmıştır ve bu saraya Ergun (Han) zamanından beri hizmet etmiştir" diye arz etti. Padişah da onun idamından vazgeçti. Reşîd çare göremeyince kendini mal vermeye mecbur hissetti ve Horasan'a birçok hediyeler gönderdi. Pâdişâh, vezirlerin birbiriyle "sulh hayırlıdır" (emri mucibince) baba oğul gibi iyi geçinmelerini emretti... (Kaşanî, Olcaytu Tarihi).

[11] Quatremere, Hülâgu Tarihi, s.11 XXXIV.

miş, hayatını kurtarmak için Emir Çoban'ın himayesine sığınmıştı. Alişah, artık Sultan Olcaytu'nun gözünden bütünüyle düşmüş olan bu yaşlı rakibinin kendi isteğiyle inzivaya çekilmesi üzerine düşmanlığını daha ileriye göstermek gereğini duymuş, indirdiği son darbeyle yetinmişti. Fakat yaşlı vezirin sinmesi geçiciydi. Sahneye atılmak, rakibine kesin vuruşu indirmek için uygun bir fırsat kolluyordu. İhtiraslı ve tecrübesiz Alişah'ın Moğol emirlerini rencide ettiğini görüyor, Sultan Olcaytu'dan sonra bir tehlikeye uğrayacağını biliyordu. Devlet işlerinde her gün biraz daha belirginleşen ihtilâllerin bir gün yine kendi tecrübesine sunulacağını ve o zaman rakibinden kolayca intikam alabileceğini düşünüyordu. Reşîdü'd-dîn'in bu umudu çok geçmeden gerçekleşti. Günün birinde Olcaytu, sürekli bir ishale tutularak öldü.

İktidara geçen Ebu Saîd zamanında bütün nüfuz ve güç, Reşîdü'd-dîn'in hamisi Emir Çoban'a geçti. Bu yeni durum Taceddin Alişah için çok tehlikeliydi. Geçmiş dönemde entrikalarıyla en nüfuzlu vezirin idam fermanlarını çıkarmakta büyük ustalıklar gösteren Alişah, aynı sonun kendisi için de ortaya çıkabileceğini bildiğinden, geleceğini tehdit eden bu rakipten kurtulmaktan başka bir şey düşünmüyordu. Reşîdü'd-dîn ise, yaşlılığın eski ateşli ihtiraslarını söndürmüş olmasından veya başka nedenler yüzünden, bu fırsattan yararlanmak istemedi. Hatta saltanatın değişmesi üzerine Alişah'ın nüfuzunun kırıldığını gören Ziyâ'ü'l-Mülk, Hoca İzzeddin Kûhedî ve Hoca Alaed-din Hindu gibi bazı büyükler, Reşîdü'd-dîn'e başvurarak izin verdiği takdirde Alişah'ı yok edebileceklerini söyledikleri halde, Reşîdü'd-dîn bu konuda izin verici bir tutum içine girmemiş, büyük bir adam olan Alişah'a kıymanın doğru olmayacağı düşüncesini belirtmiş, rakibinin hayatını kurtarmıştı.

Fakat Reşîdü'd-dîn'in rakibi böyle düşünmüyordu. O, bir fırsat bulur bulmaz Reşîdü'd-dîn'e son ve öldürücü darbeyi indirmek istiyordu. Alişah'ın yok edilmesi için Reşîdü'd-dîn'e başvuran, fakat ondan yüz bulamayan Ziyaül-Mülk ile arkadaşları, bu kez Alişah'a yanaşarak Reşîdü'd-dîn aleyhinde kışkırtmalara

başlamışlardı. Taceddin Alişah ise rakibini düşürmek için hiçbir fedâkârlıktan çekinmiyordu. Nitekim bolca dağıttığı rüşvetler sayesinde emirleri Reşîdü'd-dîn aleyhine çevirmeyi başardı. Emir Çoban'ın ileri gelen adamlarından Ebu Bekir Ağa, uğraşa uğraşa Emir Çoban'ı Reşîdü'd-dîn aleyhine tahrik etmekte başarılı oldu. Sonuçta yaşlı vezir Divan'dan alındı.[12]

Fakat çok geçmeden tecrübeli vezirin Divan'da bulunmasının gerekliliği anlaşıldı. İşler karışmaya başladı. Emir Çoban, Reşîdü'd-dîn'i görevden aldığına pişman oldu. Kendisini tekrar iktidara getirmek için davet etmek zorunda kaldı. Fakat Reşîdü'd-dîn, artık ihtiraslı mücadelelerden usanmıştı. Hayatının son yıllarını huzur ve sükûn içinde geçirmek, biraz da ahiret hayatı için hazırlıklarda bulunmak istiyordu. Emir Çoban'dan özür diledi, fakat kabul ettiremedi. Emir Çoban,

---

[12] Makama ortak olmaları sebebiyle Hâce Reşîdü'd-dîn ile Hâce Alişah arasında devamlı çatışma ve mücadele bulunuyordu. Hâce Reşîd bir yolunu bulup Emir Çoban'a olan ihlâsını kuvvetlendirip, yeniden makbul hizmetler yaptı ve bağlılığını yeniledi. Hâce Alişah, Emir Çoban'ın Sultân üzerindeki kuvvetli bir tasarruf ve nüfuzu olduğundan dolayı, bu durumdan son derece korkuya kapıldı... Hâce Alişah gece gündüz Hâce Reşîd'in derecesini düşürebilecek açığını ortaya koyma çarelerini arıyor, fakat müyesser olamıyordu ve aralarındaki çatışma ve niza' artıyordu... Birgün Ziyâü'l-mülk, Hâce Reşîdü'd-dîn'in yanına gidip şöyle dediler: "Eğer siz izin verirseniz biz Hâce Alişah ile mücâdele edelim ve onun tasarrufât ve hıyanetlerini açığa çıkaralım." Hâce Reşîdü'd-dîn uzun bir müddet düşündükten sonra onlara "büyük bir adamdır, ona kasdetmek uygun değildir. Ben ona sizin nizâma alması için nasihat ederim." dedi. Onlar Hâce'nin huzurundan ayrılıp birbirleriyle müşavere ederek "bize bu Hâce'den hayır yoktur (iş çıkmaz). Mümkündür ki, ona söylediklerimizi Hâce Alişah'a söyler de, o da bize düşman olur" dediler ve Hâce Alişah ile ittifak ettiler. Hâce Alişah, Emirlerin nâiblerine, emirin Hâce Reşîd'e olan düşüncesini değiştirsinler diye çok rüşvet verdi. Emir Çoban'ın baş hizmetkârı olan Ebû Bekir Ağa'yı, Hâce Reşîdü'd-dîn'e kastı için hazırladı. Devamlı olarak Emir Çoban'ın yanında ondan şikâyet ediyordu. Nihayet iddialar o dereceye ulaştı ki, Hâce Reşîd'i dîvândan azlettiler... (Câmi'ü't-Tevârîh Zeyli, Blochet, Moğollar Tarihine Giriş).

kendisinin çekilmesinden sonra artık divanın eski güzelliğinin kalmadığından söz ederek ısrar etti[13] ve durumu Sultan Ebu Sâid'e bildirerek kendisini yine vezirlik makamına getirteceği vaadinde bulundu. Sultan'dan izin alıncaya kadar evinde dinlenmesini rica etti.

Alişah ve yandaşları, Emir Çoban ile Reşîdü'd-dîn arasında geçenlerden ve yaşlı vezirin tekrar iktidar mevkiine getirilmesi düşüncesinden haberdar olunca, bu kez gerçekten dehşete düştüler. Çünkü Sultan Ebu Saîd, Emir Çoban'ın sözünden çıkmıyordu. Şayet Reşîdü'd-dîn, Emir Çobanın koruyuculuğu altında iktidar mevkiine gelirse artık Alişah ile adamları bütünüyle susturulmuş olacaktı. Böyle bir sona uğramamak için Reşîdü'd-dîn'in yok edilmesine karar verdiler. Aynı zamanda doktor olan Reşîdü'd-dîn'in, Sultan Olcaytu'ya ilâç yerine zehir vererek öldürdüğü konusunda bir söylenti çıkardılar.[14]

---

13 Emir Çoban'ın Reşîd hakkındaki bu sitayişi abartmalı değildi. Çünkü Reşîd'i idam eden Sultân Ebu Saîd bile 727 yılında, onun oğlu Gıyaseddîn Muhammed'i vezirlik makamına davet ettiği zaman, babası Reşîd'in vezirlik görevini bıraktığı günden başlayarak devleti gönlünün istediği gibi yönetebilen birisini bulamadığını şu sözleriyle itiraf etmek zorunda kalmıştır: "Babası dîvândan çıktığından beri hükümet işlerinin iyi gittiğini görmedim. Bu göreve getirilenlerin hepsini tecrübe ettim hiçbiri bu işe layık kimseler değildi." Reşîd'i idam eden hükümdarın daha sonra ağzından çıkan bu acı itiraf ne kadar anlamlıdır! Babasının siyasî ustalığına ve edebî dirayetine varis olan Gıyaseddin Muhammed, çok geçmeden babasının Gazan'la Olcaytu'nun ilk saltanat yıllarında kavuştuğu nüfuz ve gücü kazanmıştır.

14 Emir Çoban Hâce Reşîdü'd-dîn'i çağırtıp şöyle dedi: Senin bu ülkedeki varlığın, yemekteki tuz gibi gereklidir. Senin yokluğun devlet işlerini etkilemektedir, bu yüzden mümkün olduğu kadar çabuk ordu-yı hümâyûn'a katılmalısın. Hâce cevaben özür beyan ederek geçirdiği bu ömür boyunca kendisinin vezârette elde ettiğini hiçbir vezirin elde etmediğini, halen de çocuklarının yetiştiğini ve her birinin bir makam ve mevkie sahip olduklarını; şimdi niyetinin geri kalan iki-üç günlük ömründe âhireti kazanmakla meşgul olmak istediğini bildirdi. Emir Çoban o özrü kabul etmedi ve ısrarla gelmesini emretti. Hâce, Emir'in huzuruna gitti. Emir ona tazim

Olcaytu'nun özel doktorunu da kandırarak bu oyunu öylesine mükemmel bir biçimde ortaya koydular ki, sonunda Sultan Ebu Saîd ile Emir Çoban bile böyle bir suikastın gerçekleştiğine inandılar. İbn Hallikan'a "*Zeylü'z-Zeyl*" yazan o yüzyıl yazarlarından birinin, rivayete dayanarak verdiği bilgilere göre Emir Çoban, Reşîdü'd-dîn'i Sultaniye şehrine çağırarak sorguya çekti. Reşîdü'd-dîn -yine rivayet edenin ifadesine göre- yoksul bir Yahudi aktar ve doktoruyken, Sultan Gazan'la kardeşi Olcaytu'nun teveccühleri sayesinde devletin yüksek mertebelerine ulaştığını, bütün maliye ve yönetim işlerinin kendisine verildiğini ve bu yüzden pek çok mülkler, değerli taşlar, sonsuz servet ve zenginlikler kazandığını; dolayısıyla böyle bir cinayete cesaret etmesinin mümkün olamayacağını ileri sürdü. Böyle bir suçlamanın, düşmanlarının oyunundan başka bir şey olamayacağını savundu.

Bunun üzerine Olcaytu'nun doktoru Celâleddin Harran çağırıldı. Celâleddin, Sultanın ölümü konusunda kendisine sorulan soruya karşılık olarak şöyle dedi: "*Sultan Olcaytu, kusmayla karışık çok şiddetli mide rahatsızlığından muzdarip olduğundan beni çağırmıştı. Gittim. Sultan sürekli bir ishale yakalanmıştı. Aynı zamanda devamlı olarak kusuyordu. Öteki doktorları da çağırarak Reşîdü'd-dîn'in başkanlığı altında bir konsültasyon yaptık. Hepimiz mide ve bağırsakları güçlendirecek kabızlık ilâçlar verilmesini önerdik. Yalnız Reşîdü'd-dîn, Sultanın mide dolgunluğuna yakalandığından söz ederek, önce midenin temizlenmesi gerektiğini ve dolayısıyla müshil verilmesi görüşünü savundu. Bunun üzerine Reşîdü'd-dîn'in görüşü doğrultu-*

---

gösterdi, saygı ve ihtiram edilmesini emretti. (Devamla) şöyle dedi: Pâdişâhın huzurunda, dîvân işlerinin onun elinden geldiği kadar hiçbirisinin yapamadığını, o ayrılınca dîvânın düzeninin kalmadığını arzedeceğini belirterek; Hâce'ye de sözünü huzurunda arzedip onun (Reşîd'in) adına nişan alana kadar beklemesini söyledi. Hâce Alişah ve dîvân ashabı bu durumdan haberdar olunca, tekrar dehşete kapıldılar... Bu kez Hâce Reşîdü'd-dîn'in Sultân Olcaytu'ya ilâç yerine zehir verdiğini; Sultânın da bu yüzden öldüğünü ortaya attılar. (Câmi'ü't-Tevârîh Zeyli, Blochet, Moğollar Tarihine Giriş).

sunda Sultan'a müshil verildi. Bunun arkasından yetmiş kez ishal meydana gelerek Sultanın ölümüyle sonuçlandı."

Celâleddin Harran'ın hiçbir kötü niyet göstermeyen bu ifadesine dayanarak, zavallı Reşîdü'd-dîn'in idam edilmesine karar verildi. Cesedi parça parça doğranarak her parçası İlhanlıların hükümran oldukları toprakların bir köşesine gönderildi.[15] Başı da Tebriz'e götürüldü. Bu baş, orada: "*Allah'ın kelâmını değiştiren Yahudi'nin kafasıdır. Allah'ın laneti üzerine olsun!*" diye bağırılarak sokaklarda dolaştırıldı.[16]

Reşîdü'd-dîn'in ölüm faciası Hicrî 718 (M. 13 Eylül 1318) yılına rastlar.[17] Kendisiyle birlikte oğlu İbrahim de öldürülmüştü.[18]

---

15 Quatremere, Mines de l'Orient.

16 Reşîdü'd-dîn Ebul Fazıl tabib. Gazan Horbenda'nın veziri. Bana nisbet edildiğine göre Horbenda'ya zehir içirmişti. Yakalanıp Sultânın şehrine getirildi ve Çoban'ın huzuruna çıkarıldı. Ona meliki öldürdüğü söylendi. Ben attar, tabiblikle uğraşan halk arasında zayıf bir Yahudi'ydim, bunu nasıl yapabilirim, diyerek reddetti. Onun ve kardeşinin zamanında ülkenin mutasarrıfı oldum. Benim iznim dışında hiçbir şey harcamıyordu. Onların zamanında çokça mal, emlak ve mücevherat topladım. Horbenda'nın tabibi Celalüddin b. Harran'ı çağırıp ona Horbenda'nın ölümüyle ilgili sorular sorup "sen öldürdün" dediler. O da şöyle dedi: "Melikin şiddetli bir ishali vardı, çok fazla miktarda da geğirip kusacakmış gibi oluyordu. Beni çağırarak durumu anlattı. Reşîd'in de bulunduğu bir mecliste bütün tabibler, ona kabız yapıcı, midesini ve bağırsaklarını güçlendirici ilaçlar verilmesini tavsiye etti. Reşîd ise midesinde şişkinlik olduğunu ve kusması gerektiğini söyledi. Reşîdinin isteği üzerine kendisine mesir verildi, yetmiş meclis süresince ishalli olarak kaldı ve öldü." Reşîd bu söylediklerini doğruladı. Çoban Reşîde "onu sen öldürdün" diyerek öldürülmesini emretti... Reşîd'in başı Tebriz'e götürüldü ve teşhir edildi ve Allah'ın kelamını değiştiren Yahudi budur diye ilan edilerek azaları kesildi, her yere uzuvlarından bir parça konuldu.

17 D'Ohsson, Histoire des Mongols t.1, p. XLIV.

18 Lucien Leclerc, Histoire de la Médecine Arabe, t. 2, p. 134.

Reşîdü'd-dîn'in, Sultan Muhammed Harbende Olcaytu'yu[19] zehirlemiş olduğu rivayeti inandırıcılıktan uzaktır. Gerçi Olcaytu'nun son saltanat yıllarında oldukça zeki ve şeytanca bir vezir olan Taceddin Alişah Sultan'ın yanında büyük bir bir nüfuz kazanmış ve devlet gelirlerinin dörtte birini kendine ayırmış, Reşîdü'd-dîn'in nüfuz ve gelirlerini hiçe indirmiş olduğu düşünülürse, yaşlı vezirin eski yerini kazanmak için Olcaytu'nun ölümünü istemesi ihtimali akla gelebilir.

Reşîdü'd-dîn'in dostu ve koruyucusu olan Emir Çoban ve Emir Tokmak'ın, saltanat veliahdı Ebu Saîd yanında çok fazla nüfuz sahibi olmaları da bu ihtimali destekleyebilir. Fakat bu ihtimaller, Reşîdü'd-dîn'in, hastalığından yararlanarak Olcaytu'yu zehirlemiş olduğunu kabul ettirecek kadar güçlü değildir.

Reşîdü'd-dîn gibi zeki ve tecrübeli bir vezirin, gerek doktorlar arasında ve gerekse vezirler ve emirler arasında birçok düşmanlarının bulunduğunu bilip dururken böyle tehlikeli bir girişime cesaret etmesi çok uzak bir ihtimaldir. Aslında biraz önceki dipnotta görüldüğü üzere İbn Hallikan'ın Zeylü'l-Zeyl'inde bu olayı aktaran yazarın "*ona bu suçlama dayandırıldı*" ifadesiyle söze başlaması da, bu rivayetin kendisine göre de pek güçlü olmadığını anlatmaktadır. Bu zat olayın doğruluğuna inansaydı, rivayeti başkasına dayandırmaz, sorumluluğu kendi

---

[19] İran tarihlerinde Sultân Muhammed Olcaytu; "Hazâbende" adıyla anılmaktaysa da, bu kelimenin "Harbende" kelimesinden bozulmuş olduğu şüphesizdir. Reşîdü'd-dîn'in öldürülme faciasını tasvir eden tarihçinin Olcaytu'yu "Harbenda" şeklinde yazması da bunu desteklemektedir. Bu ismin Moğolcada "üçüncü" anlamına gelen "Horbenda: khorbanda'nın aynısı olduğu görülüyor. Çin tarihçilerinin Olcaytu'nun adım "Ho-eul-pan-ta" şeklinde yazdıklarına bakılırsa, bunun Moğolca "üçüncü" anlamına gelen Horbenda'dan alınmış olduğuna ve "hudâbende'nin bu şeklin bozulmuşu olduğuna hükmetmek gerekir. Aslen Türk olan Ebu'l-Mehâsin'in en-Nücûm ez-Zâhire fî Mülûk el-Mısr ve'l-Kâhire adlı eserinde bu ismi "Hurdenba" biçiminde yazması da, "Hudâbende"nin İran tarihçileri tarafından bozulmuş bir şekil olduğunu desteklemektedir.

üzerine alır ve o şekilde aktarırdı. Bu zehir meselesini önemle kaydeden sonraki tarihçilerin, ilk haber verenin bile doğruluğunda tereddüt ettiği böyle bir rivayete dayanmaları gariptir. Hâlbuki Olcaytu ve Reşîdü'd-dîn'in ölüm tarihlerine çok yakın bir zamanda yaşamış olan iki büyük tarihçi, yani Makrîzî ile Ebul-Mehâsin Tanrıverdî zehir konusundan hiç söz etmemişlerdir. Câmi'ü't-Tevârîh'e zeyl yazan yazar ise Reşîdü'd-dîn'e karşı yapılan bu suçlamayı şiddetle reddetmekte ve bunun Taceddin Alişah'ın onu etkisiz bırakmak için uydurduğu müthiş bir iftira olduğunu savunmaktadır.

Taceddin Alişah'ın hile ve iftirada ne kadar usta bir adam olduğuna, ölümüne kadar tam bir bağımsızlıkla vezirlik makamını işgal etmesinden, Sadeddin ve Reşîdü'd-dîn gibi iki büyük ve nüfuzlu vezirin sonuna uğramamasından daha büyük delil olamaz.

Zehir konusu bir iftiradan ibaret olduğuna göre, Reşîdü'd-dîn'in suçlanma nedeni olarak geriye, öteki doktorların görüşleri hilâfına Olcaytu'ya müshil vermesi keyfiyeti kalıyor. Hâlbuki o zamanın tıp anlayışına göre bu yüzden Reşîdü'd-dîn'i suçlamak doğru değildi. Çünkü Olcaytu'nun özel doktoru Celâleddin Harran, Emir Çoban tarafından sorguya çekildiği zaman Sultan'ın güçlü bir koleraya tutulmuş olduğunu söylemişti. O dönemin tıp kitapları kolerayı ağrının fesat ve çokluğundan doğan kusma ve mide bozulması hastalığı[20] olarak tanımlarlar ve tedavisi için de midenin boşalmasını ve perhiz yapılmasını tavsiye ederler.[21] Bu nedenle Reşîdü'd-dîn'in müshil

20 Doğudaki eski tıb kitaplarında "kolera" şöyle tanımlanır: Bozuk ve fazla yemekten doğan kusma ve bağırsak bozulması.

21 O tarihlerde İran ve bütün Doğu İslâm dünyasında geçerli olan tıp kitaplarında kusma ve ishali doğuran hastalık, yani kolera hakkında şu önlemler tavsiye edilmiştir: "İshal, kötü ve yağlı yiyecekleri, çok ve düzensiz yemekten kaynaklanır. İshalin sebebi çok yemek olunca ilacı da bir gece gündüz aç kalmak, az yemek, hafif ve mideyi güçlendirecek kuvvetli yiyecekler seçmek olacak-

vermesi, o zamanki tıbbın önerisine uygundu. Ne çare ki, Alişah'ın iftirasına inanan Emir Çoban, konuyu usta ve tarafsız doktorlardan öğrenmeye gerek görmemiş, hatta kendisinin de daha sonra aynı akıbete uğrayacağını hatırına bile getirmemiş, bir sanı, daha doğrusu asılsız bir iftira üzerine yaşlı dostunu çok feci bir biçimde idam ettirmiştir.

Reşîdü'd-dîn'e bir de Yahudilik suçlaması yapıldığını görmüştük. Bunun da Sadeddin ve Alişah gibi Reşîdü'd-dîn'in tehlikeli düşmanları tarafından uydurulduğu şüphesizdir. Bir yandan bu suçlama, diğer yandan Reşîdü'd-dîn'in büyük entrikalarında Yahudileri veya Yahudi dönmelerini kullanması ve Yahudilikle ilgili hükümler konusunda tam bir bilgisinin bulunması, bazı tarihçilerde indî olarak Yahudi asıllı olduğu yargısını doğurmuştur.[22]

---

tır." Tıbbın o zamanki bu tavsiyesine göre Reşîd'i suçlamak için hiçbir neden yoktur.

22 Reşîdü'd-dîn, entrika ve yalandaki ustalık ve melanetlerini takdir ettiği Yahudileri -ki İlhanlı sarayındaki menfur ve kanlı faciaların çoğunu bunlar hazırlamışlardır- daima bu gibi işlerde kullanır, hafiyelik ve diğer konuları bunlara havale ederdi. Bunun sonucu olarak Yahudilerle fazla ve gizli temasları çok olurdu. Düşmanları, Reşîdü'd-dîn'in Yahudilerle sıkı fıkı ilişkilerinden dolayı onun gizli din taşıdığı yolunda bir dedikodu çıkarmışlar, Yahudi olduğunu yaymışlardı. Reşîd'in düşmanları, bu dedikodularını desteklemek için kanıt olarak, onun Hz. Musa dini hakkındaki geniş bilgisini gösteriyorlardı. Reşîd'in dostu olmayan Kâşânî'nin anlattığına göre Reşîd, Hicri 705 (M. 1305) yılı Ramazanında Necibü'd-Devle gibi diğer birçok Yahudi doktorlarıyla birlikte ihtida etmişti. O dönemin kargaşalık ve heyecanla dolu olan tarihinde korkunç roller ve menfur entrikalar çevirmiş olan Necibü'd-Devle'nin İslâm dinini kabulü, samimî bir ihtida değildi. Sarayın gözde doktoru olan bu adam yalan ve iftiralarını daha güvenli olarak yapabilmek için adını değiştirme gereği duymuş ve görünüşte Müslüman olmuştu. Reşîdü'd-dîn, Necibü'd-Devle ve arkadaşlarının ihtidalarında samimi olmadıklarını bildiği için Sultân Olcaytu'ya Musa dininin Yahudilerce bilinen hükümleri hakkında ayrıntılı bilgiler vermiş, din değiştiren bir Yahudi'nin ihtidasında samimi olup olmadığını

Reşîdü'd-dîn'in Olcaytu'yu zehirlediği hakkındaki rivayet gibi, Yahudi asıllı olduğu iddiası da ilk kez es-Sikâyî zeylinde yazılmış ve daha sonra gelen tarihçiler, olayın doğruluğunu araştırma gereği duymaksızın bunu bir gerçekmiş gibi kabul ederek eserlerine almışlardır.

Daha önce söylediğimiz gibi, Reşîdü'd-dîn'e Yahudilik isnadının kaynağı İbn Hallikan'a "*Zeylü'z-Zeyl*" yazan yazar tarafından, güya Reşîdü'd-dîn'in Emir Çoban'ın sorgulaması sırasında söylemiş olduğu rivayet edilen "*ben doktorluk ve attarlıkla uğraşan yoksul bir Yahudiydim*" sözleridir. Yine aynı yazar, Reşîdü'd-dîn idam edildikten sonra, başının bir mızrağa geçirilerek "*İşte Allah'ın kelâmını değiştiren Yahudi başı!*" diye Tebriz sokaklarında dolaştırılmış olduğunu da belirtmektedir.

Bu ikinci rivayetin doğruluğuna ihtimal verilemez. Reşîdü'd-dîn'in düşmanlarının, bu yaşlı ve ünlü vezirin ölümünden dolayı genel üzüntüyü ortadan kaldırmak ve kendisini dinsizlikle suçlanan birisi olarak göstermek için böyle bir yola başvurmuş olmaları çok muhtemeldir. Fakat Yahudi asıllı olduğunu doğrudan doğruya Reşîdü'd-dîn'in itirafına dayandıran birinci iddianın uydurma olduğu kesindir. Aslında bunu

---

anlamak için onlara yoğurtla pişirilmiş deve eti yedirilmesini önermişti. Çünkü Musa dininin hükümlerine göre deve eti mekruh olduğu gibi, bunu yoğurtla pişirmek de son derece yasaktı. Reşîd'in bu ince hükümleri bulup çıkarması; daha sonra Yahudi olduğu söylentisini desteklemek için ileri sürülmüştür. Ayrıca bu Necibü'd-Devle'nin intikam duygusunu kamçılamış, bu desiseci Yahudi'nin de Reşîd'in düşmanları arasına girmesine neden olmuştu. 705 senesi Ramazanında Necîbü'd-devle'nin Benî İsrail'den bir grup tabiple, yoğurtla pişirilmiş deve etinin yenmesi. Bu hikâyeyi arzetmekteki gaye şudur: Hâce Reşîdü'd-dîn; "eğer padişah Yahudi'lerin İslam'a girmelerinin samîmi olup olmadığını öğrenmek isterse, onları deve eti ile pişirilmiş yoğurtla imtihan etsin. Çünkü onların dininde et ve yoğurdu birlikte pişirmek haramdır ve deve eti onların ahkâmında mekruh ve yasaktır." diye arzetti. (Onları) bununla imtihan ettiler. (Kâşânî, Olcaytu Tarihi).

aktaran yazar da, bu rivayetin doğruluğu konusundaki sorumluluğu üzerine almamış, aksine başkalarına dayandırmıştır. Bu rivayet doğru olsaydı, o yüzyılda yaşamış olan Makrîzî ve Ebu'l-Mehâsin gibi yazarların eserlerinde de buna ilişkin bir kayıt bulunabilirdi. Hâlbuki Makrizî, bu Yahudîlik konusuna ilişkin hiçbir şey yazmadığı gibi, Ebu'l-Mehâsin de "*es-Sülûk li-marifet-i Düveli'l-Mülûk*" ve "*el-Menhelü's-Sâfî*" adlı eserlerinde, Reşîdü'd-dîn'den söz ettiği halde bu isnada dokunan hiçbir kelime yazmamıştır.

Anlaşıldığına göre Yahudilik suçlaması, Reşîdü'd-dîn'in ilk siyasî düşmanı olan vezir Sadeddin tarafından çıkarılmış, daha sonra Alişahla tarihçi Kâşânî bu söylentinin yayılmasına çalışmış, herkesi bunun bir gerçek olduğuna inandırmaya gayret etmişlerdir. Çünkü Reşîdü'd-dîn'in ne eserinde, ne de özel ve genel hayatında Müslümanlığından şüphe ettirecek hiçbir şey görülmemektedir.

Gariptir ki, bu uydurma isnat daha sonra revaç bulmuş, Devletşah'ın rivayetine göre, Timur'un oğlu Miranşah, Reşîdü'd-dîn'in vücud parçalarının gömülü olduğu kabri -ki Tebriz'de kendi adına nisbetle Reşîdiyye denilen yerdeydi- açtırarak kemiklerini Yahudi mezarlığına naklettirmiştir!...[23]

---

[23] Miranşâh'ın bu münasebetsiz hareketi Reşîd'in aslen Yahudi olduğu hakkındaki rivayeti hiçbir şekilde güçlendiremez. Çünkü daha önce güzelliğiyle çok ünlü olan Miranşâh, bu emri verdiği zaman aklî dengeye sahip değildi. Tarihçilerin ifadesine göre Miranşâh, Azerbaycan hâkimliğinde bulunurken bir gün attan düşmüş ve bunun etkisiyle bilincini kaybetmişti. Artık ne yaptığını bilemez bir duruma gelmişti. Anlaşıldığına göre, şuuru bozuk olan Miranşâh, Kâşânî'nin Reşîd hakkındaki Yahudilik suçlamasını birinden duymuş, bunun gerçek olduğunu sanarak ünlü vezirin büyük anısına karşı o hakareti yapmıştır. " demezler mi? Miranşâh bir yandan Reşîd'in mezarına karşı bu hakareti yaparken, diğer yandan da emirleri küçük düşürüyor, karısı Hanzâde Hatunu dayak altında al kanlara boğuyordu. Miranşâh'ın bu gibi delilikleri haddi aşmış olduğu için, Timur, Azerbaycan'a askeri bir hareket

düzenlemek zorunda kalmış, kendisini azlederek yerine oğlu Ebu Bekir Mirza'yı geçirmişti. Yazık ki Timur, Miranşâh'ın nedimlerinden Muhammed Kuhistanî, Kudbeddin Nâyî ve Abdü'l-mü'min gibi üç bulunmaz kültür adamını da, oğlunun delice hareketlerinden sorumlu tutarak Kazvin sınırında idam ettirmiştir. Miranşâh b. Emir Timur Gürgân babasının zamanında Horasan'da yedi yıl padişahlık etti. Bundan sonra Emir Timur Horasan'ı Şahruh Sultâna verdi. Tebriz, Azerbaycan ve mülhakatını Miranşâh'a bağışladı. Miranşâh birkaç yıl müstakil olarak Azerbaycan'da hüküm sürdü. Çok yakışıklı, güzel huylu bir padişah idi. Şairler onun güzelliği hakkında şiirler söylemişlerdir: "Herkes senin ikinci Yûsuf olduğunu söylüyor. Fakat ben sana dikkatli baktım, ondan daha güzel olduğunu gördüm." Bir gün attan düştü ve dimağı sarsıldı. Tabibler ne kadar tedavi ettilerse de fayda vermedi. Ara sıra kendisine mal-i hülya gelir ve deliliği artardı. Külhanbeyleriyle düşer kalkardı. Emirlere naiplere eziyet ederdi. Yanına kimseyi kabul etmezdi. Büyük adamlara hürmetsizlik gösterirdi. Reşîdiyye'de medfun olan Hâce Reşîd'in mezardan kemiklerinin çıkarılmasını ve Yahudiler mezarlığına gömülmesini emretti. Karısı olan Hanzâdeyi bağlattı, ona eza ve cefa etti. Hâlbuki Emir Timur'un bu kadına çok muhabbeti vardı. Hanzâde kocasından kaçtı, Semerkand'a kayınbabasının yanına gitti. Kanlı gömleğini ona gösterdi. Oğlunun kendisine yaptıklarını anlattı. Bunun üzerine ağladı bir hafta kimse ile konuşmadı. Ordu hazırlayıp yedi yüz doksan beş yılı Cemaziye'l-evvelinde Azerbaycan üzerine yürüdü. Azerbaycan üzerine yürümesinin sebebi bu idi. Miranşâh'ın meclisinin nedimleri arasında şunlar meşhurdur: Mevlânâ Muhammed Kâhkî-i Kuhistanî. Bu zât birçok ilimlerle beraber heyete ve garip ilimlere vâkıf idi. Mevlânâ Kutbü'd-din Nâyî ve Abdü'l-mü'min-i Gûyende. Emir Timur, oğlunun bunlarla çok düşüp kalkması yüzünden deli olduğuna hükmederek bu her üçünün de Kazvin'de asılmalarını ferman etti. Mevlânâ Kuhistanî, Mevlânâ Üstad Kutb-ı Nâyî'ye asılacağı zaman: "Sen padişahın meclisinde bizim en ileri gelenlerimizden idin. Burada da öne düş bakalım" dedi. Mevlânâ Kutb: "Ey talihsiz mülhid, işi bu dereceye getirdiğin halde hâlâ latifeyi bırakmıyorsun" dedi. Mevlânâ Muhammed öldürüleceği vakit şu kıtayı söyledi: "Ey mülhid, işin sonu ve hayatının son devresidir, ister istemez gideceksin, ihtiyarın elinde değildir. Mansur gibi darağacının ayağına seni götürürler. Hiç korkma, mertçe sebat et. Bu dünya kimseye payidar değildir." Emir Timur, Miranşâh'ın meclisinin nedimlerim böyle cezalandırdıktan sonra iki ay onun yüzünü görmedi. Azerbaycan mülkünü onun oğlu Emir-zâde Ebu Bekir'e

Reşîdü'd-dîn, bir doktor ve tarihçi olarak ilim dünyasında ne kadar iyi bir ad bırakmışsa, İran'ı 17 yıl büyük bir ustalıkla idare etmek suretiyle de Doğu vezirleri arasında büyük bir ün kazanmıştır.[24]

Reşîdü'd-dîn'e bir vezir olması bakımından isnat edilecek tek kusur, ilim ve erdemine rağmen, büyük bir faaliyetle çağında çok revaçta olan menfur entrikalara karışması, diğer iki arkadaşı Sadeddin ve Alişah gibi, para ve servet toplamaya çok fazla istekli olmasıdır. Bu kusuru, çağın gerekleriyle tevil etmek mümkün görünürse de, Reşîdü'd-dîn gibi bir tarih bilgininin bu kirli girdaplara sapması hiçbir biçimde takdir edilecek bir davranış sayılamaz. Nitekim bu iki kusur, felâketine neden olmuştur.

İlhanlıların bu üç ünlü veziri ceplerini doldurmak, görevlerinin sağladığından daha fazlasını elde etmek, emri altındaki görevlilerden kendilerine başvurmak zorunda kalanlardan mümkün olduğu kadar çok rüşvet almak peşinde koşmuş, huzur ve sükûn bilmeyen bir kavga ve heyecan hayatı içinde yaşamış, birbirlerinin yok edilmesi için akla-hayale gelmeyen entrikalar çevirmekle zaman geçirmiş, kısaca para yığmak hırsıyla hayatlarını zehirlemiş, huzur ve sükûnlarını bu hırsa feda etmiş, İran tarihinde rüşvet ve hırsızlığın çok kötü örneklerini göstermişlerdir.

---

verdi ve babasını ona havale etti. Artık saltanat bunun üzerinde takarrür etti. Babasını o idare ederdi. Saltanatta babasının yalnız adı vardı. Bütün işler oğlunun elinde idi. Bir müddet böyle yaşadı. Nihayet sekiz yüz dokuz yılında Kara Yûsuf Türkmen'in eliyle öldürüldü. Emir-zâde Ebu Bekir Bahadır hoş bir tabiat sahibi yakışıklı, cesur, himmetli bir şehzade idi. Kılıcının yedi man ağırlığında olduğunu söylerler. Miranşâh, Cürgân'ın katlinden sonra Türkmenlerin elinden kaçarak Kirman'a gitti ve sekiz yüz on yılında öldürüldü. Yirmi iki yaşında idi. Miranşâh Horasan'da dokuz ve Azerbaycan'da on bir yıl hüküm sürmüştür. (Devletşah Tezkiresi, c. 3, s. 395-397).

[24] D'Ohsson, Histoire des Mongoles, t. 1, p. XLIV.

Sadeddin hakkında uygulanan mallarının devlet tarafından zabtedilmesi, Reşîdü'd-dîn'in bıraktığı mallar hakkında da uygulanmıştır. Gerek Reşîdü'd-dîn'in ve gerekse ona bağlı olanların mal ve eşyaları tümden yağma edildi. Üzüntüyle söylemek gerekir ki, bu yağma sırasında Reşîdü'd-dîn'in, o çağın bir sanat anıtı olarak Tebriz'de yaptırdığı Rub-ı Reşîdî de tamamen yıkılmış, o şirin ve sanatlı binalar, zengin ve değerli kütüphaneler bütünüyle yağma ve tahrip edilmiş, hatta Reşîdü'd-dîn'in vakıfları bile geri alınmıştır.[25]

Câmi'ü't-Tevârih'i ile en büyük tarihçiler arasına giren Reşîdü'd-dîn, tıb tarihinde de adını yaşatacak önemli eserler yazmıştır. Lucien Leclerc, Kopenhag Kütüphanesinde XXXVI numarayla kayıtlı olan ve Reşîdü'd-dîn'in Argun Han'ın emriyle yazmış olduğu gıdaların fayda ve zararlarından, içecek ve giyeceklerden söz eden tıbbî bir eserinin bulunduğunu haber vermektedir.[26]

Reşîdü'd-dîn'in tıp konusundaki bu eserinden başka bir de el-Mecmûatü'r-Reşîdiye adı altında dört kitaptan oluşan büyük bir eseri daha vardır. Bunlardan el-Tevzîhât adındaki kitapta inançlara dair olan Kuran âyetleriyle Hadîs-i Şerifler çeşitli bakış açılarından açıklanmış ve tefsir edilmiştir. Miftâhü't-Tefâsîr, adındaki ikinci kitapta ise, hayret verici bir vukuf ve kültürle Kur'an'ın, Arap edebiyatının şaheseri olduğunun ispatına çalışmıştır. es-Sultâniye adındaki üçüncü kitapta Reşîdü'd-dîn, önemli birçok problemi incelemiş, özellikle kelâm ilmi konularıyla uğraşmıştır. Mecmuanın Letâifü'l-Hakayık adındaki dördüncü kitabı da kelâm ilminden söz etmektedir.

25 "Hace Reşîd öldürüldüğünde halk her şeyi yağmaladı. Tebriz'deki "Rub-ı Reşîdî" de tamamen yağmalandı. Daha sonra onun mal varlığına dîvâna katmak üzere el koydular, vakfettiklerini de geri aldılar..." (Câmi'ü't-Tevârîh Zeyli).

26 Lucien Leclerc, Histoire de la Médecine Arabe, t. 2, p. 134.

el-Mecmûatü'r-Reşîdiye'nin bir nüshası Fransa Milli Kütüphanesi'ndedir ve Arapça eserler katalogunu 2324 üncü numarasında kayıtlıdır. İstanbul'da Nuruosmaniye Kütüphanesinde de Mecmû'a-i Reşîd'in bir nüshası vardır.**

Câmi'ü't-Tevârîh

Reşîdü'd-dîn adının en büyük tarihçiler arasında sayılmasını sağlayan Câmi'ü't-Tevârîh, İslam dünyasında Türk tarihine ilişkin yazılmış olan eserlerin en önemlisidir. Câmi'ü't-Tevârîh, iki büyük ciltten oluşmaktadır. Yazar, eserine bir üçüncü cilt daha ekleyeceğinden söz etmişse de, bu düşüncesini gerçekleştirememiş olduğu anlaşılıyor.

Birinci cilt, ilk bölümü Türk ve Moğol kabilelerinden, ikinci bölümü de başlangıcından itibaren Gazan Han'ın ölümüne kadar kısaca Moğollar tarihinden söz eder. İkinci cilde gelince,

** Reşîdü'd-dîn'in burada sayılanlardan başka şu kitaplarından da söz etmek gerekir: 1- Tansuknâme-i İlhanî der Fünûn-i Ulûm-i Hitâî: Gazan zamanında Vangi-suku adındaki bir Çinli bilginin eserinden çevirmiştir. Bu çevirinin ilk bölümü Ayasofya (nr. 3596) da bulunmaktadır. Reşîdü'd-dîn tarafından yazılan girişinde medeniyet tarihi açısından önemli bilgiler bulunmaktadır. 2- Asar u Ahyâ: Tabiî ve iktisadî ilimler konusundadır. Ölçüler, takvimler, jeoloji; mimarî, ziraat, sulama şekilleri, kanallar, hayvancılık, imar, yol, köprü yapımı, gemicilik, madencilik, ormancılık, meyvecilik, bahçecilik, şeker, pamuk, keten, yün sanayii, tahılların yetiştirilmesi, silolar, kuş, arı, balcılık gibi konular işlenmektedir. 3- Kitâb-u Siyâset u Tedbîr-i Mülk-i Hıtâiyân: ilk cildi Türk ve Moğol tarihine, ikinci cildi İslâm, Çin, Hind, İsrail ve Frenk tarihine aittir. Son ciltte Oğuzların destanı da yer almıştır. 4- Suver el-Ekalim: Coğrafyaya ilişkin bir eserdir. Günümüze kadar gelmemiştir. 5- Şuab-i Pançgana: Arap, Türk, İsrailoğulları, Frenk ve Çinlilerin egemen sülâlerinin şecerelerini gösteren bir kitaptır. 6- Mükâtebe-i Reşîdî: Çeşitli emirlere, oğullarına ve diğer memurlara devlet işleri konusunda yazdığı yazılarını içerir. Bu kitaplardan çoğu bölümler Batı dillerine ve Rusçaya çevrilmiştir. (Y.K.)

bunun da tıpkı birinci cilt gibi, başlıca iki bölüm olarak düzenlenmesinin düşünüldüğü anlaşılıyor. Fakat bu cildin Olcaytu Sultan dönemi tarihini içermesi gereken ikinci bölümü, üçüncü cildin kaderine uğramış, yani yazılamamıştır.

İkinci cildin birinci bölümü ise, Doğu'da izlenen metoda uygun olarak, yaratılıştan Hicret'in 700 (M. 1300) üncü yılına kadar meydana gelmiş olan dünya olaylarını içerecek şekilde düzenlenmiş bir tür genel tarihtir.

Reşîdü'd-dîn'in çok önemli tarihî belgelerden sayılan bu eserinin birinci cildi Târîh-i Mübarek Gazânî adı altında yazılmış, ikinci cildin yazılmasından sonra kitabın tümüne Câmi'ü't-Tevârîh adı verilmiştir.

Birinci cilt, Sultan Gazan'ın emriyle ve onun döneminde yazılmıştır. Türk ve Moğol kabileleriyle Gazan Han dönemi sonuna kadar Cengiz Oğulları tarihini içeren bu önemli cilt, özellikle, İlhanlılar hazinesinde saklanan "*Altan Debter*", yani Altın Kitap'a dayanılarak yazılmıştır. Eski Türk kabilelerinin adlarını içeren Altan Debter Farsçaya çevirtilerek Reşîdü'd-dîn'in notlarına esas olmuştur.

Gazan Han, kendi adını taşıyacak olan bu eserin mükemmel bir kitap olmasını sağlamak için, İlhanlılar'ın evrak hazinesinde saklı olan bütün belgeleri Reşîdü'd-dîn'in faydalanması için ortaya koyduğu gibi, ülkesinde bulunan Çinli, Hintli, Uygur, Kıpçak ve diğer milletlere mensup olan bilginleri de yanında görevlendirmiştir.

Büyük Kaan Kubilay Han'ın İran sarayındaki elçisi Poulad Tcheng-Siang da bunlar arasında bulunuyordu. Ordu Başkumandanlığıyla büyük Noyan unvanını taşıyan Poulad Tcheng-Siang, eski Türk destanını, Türk ve Moğol uluslarıyla boylarının adlarını, taksimat ve kuruluşlarını herkesten daha iyi bildiği için, Reşîdü'd-dîn bu zatın geniş bilgisinden çok yararlanmıştır.

Reşîdü'd-dîn, İlhanlılar Evrak Hazinesi'ndeki belgelerle Poulad Tcheng-Siang ve diğer bilginlerin rivayetlerini büyük bir ustalıkla inceleyip birbiriyle karşılaştırdıktan sonra, anlatımın-

daki akıcılıkla ünlü olan Câmi'ü't-Tevârîh'in birinci cildini, yani Târih-i Mübarek Gazanî'yi yazmıştır.

Gazan Han'ın asıl amacı, eski Türk ve Moğol destanından, şehname biçiminde manzum bir destan yazdırmaktı. Reşîdü'd-dîn'in bu eseri bu destana zemin olmak üzere düzenleniyordu. Destanın nazmı da meşhur Şemseddin Kâşânî'ye ısmarlanmıştı. Şemseddin Kâşânî, Şems-i Şehname adı altında bu destanı yazmışsa da, eseri Firdevsî'nin Şehnâme'si yanında çok sönük kalmıştır.[27]

---

[27] Şemseddin Kâşânî, Câmi'ü't-Tevârîh'in nasıl yazıldığını Zafernâme'sinde şu şekilde anlatmaktadır:

"Büyük, hatip ve savaşçı lakaplı
Adil hükümdarın önünde ağzını açtı
Şahların tarihini bunun üzerinedir
Ama nazm başkasının işidir.
Hace Reşîd Şah'a dedi ki,
Ey iyi niyetli bilgin önder
Mensurda önce Türklerin tarihi
Herkes dinlesin doğru söyleyenden
O konuşmaları bir araya topladı
Onlardan Derce bir nazm çıkardı
Hepsini birbirine ekledi ve derin derin düşündü.
Başkalarının sözlerine eklemeyi
Türkler'in uyanıklığını ve bilginliğini
Tarih bilen toplumdan öğren
Poulad Tcheng-Siang ve Hace Reşîd
Oturdular birlikte, pîr ve mürid gibi
Her şeyi anlattı mübarek emir
Ve ondan yazdı bilgin vezir
Her pîrin ve Türklerin önde gelenlerinin yakınlaşması
Bu konuda kötü örnek
Kendilerinden her şeyi aldı ve nakletti
Onu bu akla kılavuz kabul etti
Türkçe ve Farsça yazarlar
Aynen iki Farsça gibiydiler
Her biri bu işi gösterdiler
Altın ve incilerini saçtılar
iki üç yıl sürdürdüler aranmayı
Bu söyleşi dışında kimseyle görüşmediler
Bütün bir coşku ve cehd gösterdiler
Böylece her mekânı bilgin yaptılar
Nuh Peygamberden bu yana
Olan biteni dinledi
Herkesin gidişatı hatırındaydı
Okuyucunun gönlünü mutlu etti
Türk ve Moğol tarihi
İran'la ilgili kitaptan daha çok değildi
Artık vardır ikbal şah ve vezir
Böyle bir büronun eliyle kalbi yatkın
Hiçbir zaman böyle bir kitap yazılmadı."
(Şemseddin Kaşanî, Şems-i Şehname)

Târih-i Mübarek Gazânî, Câmi'ü't-Tevârîh'in en önemli bölümüdür. Gazan Han, Hicrî 700 yılında Reşîdü'd-dîn'i bu eserin yazılmasıyla görevlendirmişti. Ebu Süleyman Benâkitî'nin rivayetine göre Reşîdü'd-dîn, Poulad Tcheng-Siang'dan başka, o sırada İlhanlı başkentinde bulunan Li-tatzeu (Li-ta-çu) ve Yuk-soun adında tıp, astronomi ve tarih alanında büyük bilgin olan iki kişinin yardımlarıyla Çin kaynaklarından da yararlanmıştır. Aslında Moğollar, bir yandan Çin ve diğer yandan İran'da saltanat kurduklarından beri, İran'la Çin arasında ilmî ilişkiler başlamış, Çin'den İran'a birçok âlim gelmişti. Hülâgu zamanında Zîc-i İlhanî'yi yazan Nasireddin Tusî bile, bu şekilde İran'a gelen Tou-mi-tzen (Tu-mi-çu) adında Çin'li bir bilginden çok yararlanmış, astrolojinin kurallarına ilişkin birçok şeyler öğrenmişti.[28]

[28] Onlarla (Çinliler) ilgili tarih kitaplarının hiçbirinde bu diyar (İran) üzerine bir şey geçmemiş ve uzak mesafe nedeniyle hakimleri ve bilginleri de buraya ulaşamamıştır. Padişahlar bu vilayetle ilgili olarak araştırma, inceleme eğilimi taşımamışlar ve bir grup hakim ve müneccimin Hülagu Han ile buraya geldiği zamana kadar bu böyle olmuştur. Bu cümleden olmak üzere Şeng-şeng adıyla bilinen Tu-mi-çu, Hülagu Han'ın emriyle arif Hace Nasıruddin Tusî'ye Zeyc-i İlhanî'den nücum ve tarihin kaidelerini öğretti. Sonra da İslam padişahı Gazan Han, mübarek Gazanlılar tarihini yazması için emir verdi. Vezir Hace Reşîd; tıb, nücum ve tarih ilimlerinde uzman olan, bazılarının ise kitap telif ettikleri Hıtay hâkimlerinden Li-ta-ça ve Yuk-soun'u çağırttı. Onlar, Hıtay tarihi ve bu dönemlerin yıllarının sayısı her ne kadar sonsuzsa da, bu bölge padişahlarının isimlerinin ayrıntılı olarak yeraldığı, öykülerin asıllarının bulunduğu, şu anda Hıtaylılar arasında şöhret kazanmış ve güvenilir yirmi kitap bulunduğunu ve üç muteber hâkimin bu kitaplar üzerinde ittifak ettiğini söylediler. Birinin adı Fon-Hien-Kho-Shang'tır. Fon-Hien isim, Kho-Shang ise sıfattır. Thai-Kan-Tcheou şehrindedir. Diğerinin adı Fei-Ho-Kho-Chang'tır ve Kan Tcheou şehrindendir. Üçü de tarihi eski kitaplardan seçerek çıkarmışlar, bütün hâkimler ve bilginler de onları tashih etmiş ve mukabelede bulunmuşlardır... (Ebu Süleyman Benâkitî, Târih-i Benâkitî) Benakitî'nin sözünü ettiği bu tarih kitabının Milâdî 1553 yılında ölen

İşte Reşîdü'd-dîn, gerek bu iki Çinlinin ve gerekse Poulad Tcheng-Siang ile Uygur bilginlerinin yardımıyla Hicrî 703 (M. 1303) yılı Şevvalinde eserini tamamlamayı başardı. Târih-i Mübarek Gazanî adını verdiği bu eserini henüz temize çekmeden Gazan Han öldüğü için (11 Şevval 703 / 17 Mayıs 1304), zorunlu olarak ertesi yıl, halefi Olcaytu'ya takdim etmek durumunda kaldı (H. 704/ M. 1304).

Kitabın önem ve değerini hakkıyla takdir eden Olcaytu, vezirine birçok iltifatlarda bulundu. Fakat eserin kendi adına ithaf edilmesini kabul etmedi. Kitabın Târih-i Mübarek Gazânî adını taşımasını ve kendi adına da ayrıca bir genel tarih yazılmasını emretti. İşte Olcaytu'nun bu emri üzerine Reşîdü'd-dîn, Câmi'ü't-Tevârîh'in ikinci cildini yazmıştır.

Câmi'ü't-Tevârîh'in ikinci cildi, birincisi kadar önemli değildir. Yazar bu ciltte, o zamana kadar İslâm dünyasında yazılmış olan genel tarihleri özetlemiş, özellikle Taberî'nin Târihu'l-Ümem ve'l-Mülûk'u ile İbn el-Esîr'in el-Kâmil'inden, Râvendî'nin Râhatü's-Sudûr adındaki Selçuklular tarihinden çok yararlanmıştır. Bu cildin en önemli kısımları, Hind ve Çin tarihleri ile İsmailiye fırkasından söz eden sayfalarıdır.

O yüzyıl tarihçilerinden Ebu'l-Kâsım Muhammed bin Ali el-Kâşânî bu cildin yazılmasında Reşîdü'd-dîn'e yardım ettiğini, bazı eserlerinde ima etmektedir. Reşîdü'd-dîn, Câmi'ü't-Tevârîh'de bu konuyu itiraf etmiyorsa da Hicrî 704 (M. 1304) yılında görevlendirildiği bu işi, vezirlik meşguliyetleri arasında iki yıl kadar az bir süre içinde tamamlamış olması Kâşânî'ye hak verdirebilir.[29]

Nah-Hien tarafından yazılan Tong-Kien-Kang-Mo adındaki eser olması muhtemeldir. Gerçekte bu eser, Çin'de hüküm süren sülâlelerin bir tür isimler takvimi gibi bir şeydir.

29 Ebu'l-Kâsım Abdullah el-Kâşânî, Câmi'ü't-Tevârîh'in Olcaytu'ya sunulmasından söz ederken "706 senesi Şevvali'nin Onuncu Cum'a günü İranlı vezir Hâce Reşîdü'd-dîn, Câmi'ü't-Tevârîh adlı

Reşîdü'd-dîn, Câmi'ü't-Tevârîh'i Sultan Olcaytu'ya sunduğu zaman armağan olarak kendisine elli tümen değerinde mal ve emlâk ile toprak verilmişti.[30] Schefer'in hesabına göre, elli tümen o zamanın parasına göre bir milyon dinar demektir. Bununla birlikte Reşîdü'd-dîn Doğuda hiçbir yazarın alamadığı bu önemli meblağın büyük bölümünü yine eserinin temize çekilmesi, ciltlenmesi ve istinsahına harcamıştır.

Taberî ve İbn Esîr gibi büyük tarihçilerin eserlerinin daha sonra nasıl parçalandıklarını ve ne derecede tahrif edildiklerini gören Reşîdü'd-dîn, kendi eserlerini böyle bir sondan kurtarmak için büyük harcamalar yapmış, Tebriz'de kurduğu Rub-ı Reşîdî'ye bir de kütüphane eklemişti.

Reşîdü'd-dîn, tarih konusundaki eserlerini Câmi'ü't-Tevârîh, diğer eserlerini de el-Mecmûatü'r-Reşîdî adı altında iki büyük ciltte toplayarak Rub-ı Reşîdî'deki kütüphanesine koymuş, istinsah ve çoğaltılmaları için de birçok mallar vakfetmişti.[31]

Vakfiyeye göre, isteyen herkes Rub-ı Reşîdî Kütüphanesine başvurarak kitapları inceleyecek ve istinsah edebilecekti. Fakat

---

eserini padişaha takdim etti." ifadesiyle kitabın tamamlanma ve sunma tarihini açıkladığı gibi, yazarı bilinmeyen Câmi'ü't-Tevârîh Zeylinde de "706 senesi Şevvalinin Onuncu Cum'a günü Hâce Reşîdü'd-dîn (Allah toprağını rahatlatsın) Câmi'ü't-Tevârîh adlı kitabını yüce padişahın görüşüne arzetti ve çok hüsn-i kabul gördü," denilerek Kâşânî'nin sözleri desteklenmektedir.

[30] Asrının biriciği Şeyhimiz Mahmûd b. Ebu'l-Kasım el-Isfahanî, Allah uzun ömür versin, bana anlattı ki, Reşîdü'd-devle hoca Câmi'ü't-Tevârîh adını verdiği bir kitap telif ederek Sultân Hudabende'ye takdim etmişti. Ona Aristonun telif ettiği kitabı İskender'e takdim ettiğim ve ona bir milyon dinar verdiğim söyleyerek sen İskender'den aşağı kalmaya rıza göstermezsin demişti. Reşîd Hoca bu parayla üç katı miktarınca emlak satın aldı ki, dediğine göre bu emlak hâlâ evladı ve torunlarının elinde bulunuyor."

[31] "Rub-ı Reşîdî adı verilen Tebriz şehrinin yakınında bulunan Ebvabü'l-berr'de hayatının sonlarına doğru inşa ettirdiği büyük kubbede..." (Ebu'l-Fazl Reşîdü'd-dîn, Mecmuatü'r-Reşîdiye)

kitapların asılları bu kütüphaneden çıkarılamayacaktı. Reşîdü'd-dîn, kitaplarının istinsah ve çoğaltılması için birçok vakıflar ayırmış olduğu gibi, ciltlenmeleri ve tezhiplenmelerine harcanmak üzere ayrıca gelirler ayırmıştı. Kitapların yanlış istinsah edilmelerinin önüne geçmek için, istinsah edenlerin bilgin ve edebiyatçılardan olmaları vakıfnamede belirtilmişti. Bu kimseler yılda ikişer nüsha istinsah ederek İslâm ülkelerindeki kütüphanelere göndereceklerdi.

Üzülerek söylemek gerekir ki, Reşîdü'd-dîn'in böylesine bir özenle kütüphanesine ayırdığı vakıflar, Ebu Said Bahadır Han'ın emriyle öldürülmesi ve Rub-ı Reşîdî'nin harap edilmesi sırasında kaldırılarak gasbedilmiştir. Hatta bu sırada el-Mecmûatü'r-Reşîdiye ile Câmi'ü't-Tevârîh nüshalarının çoğu da yok olmuştur.

Rieu tarafından verilen bilgilere göre British Museum Kütüphanesi'nde Câmi'ü't-Tevârîh'in iki nüshası bulunmaktadır. Bunlardan 7628 numarada kayıtlı olan nüsha Timur'un oğlu Şahruh Bahadır zamanında ve Baysungur Mirza'nın ölümünden (H.837/M.1433) biraz önce yazılmıştır. 728 yapraktan meydana gelmiş olan bu eserin birinci cildinin başındaki besmele Baysungur'un yazısıdır. Aynı kütüphanede 16688 numarada kayıtlı olan ikinci nüsha ise Reşîd Havânî lakabıyla anılan Muhammed bin Hamza adındaki birisi tarafından istinsah edilmiştir. Bazı delillerden, müstensihin Reşîdü'd-dîn dönemi kişilerinden olduğu anlaşılıyor.

Câmi'ü't-Tevârîh'in birinci cildinin birinci bölümü Rus bilginlerinden Berezin tarafından Rusya'da basılmış, ikinci bölümün Cengiz Han dönemi sonuna kadar olan bölümleri de Quatremere'in çabalarıyla yayınlanmıştır. Daha sonra Schefer, diğer bölümlerinin yayınlanmasına girişmiş ve birinci cildin ikinci kısmının Oktay Kaan döneminden sonraki bölümlerini basmıştır.

İslâm kavimlerinden Türklerin birinci ve ikinci çağı için en zengin bir kaynak olan birinci cildin -parça parça da olsa- basılmış olması, tarihî araştırmalar açısından şükrana değerdir. Hovard'ın Moğollar Tarihi adlı eserinde derin bir vukufla ispat-

landığı gibi, Reşîdü'd-dîn, bu eserinde Türk oldukları kesin olan bazı kabileleri Moğollardan göstermek gibi bazı yanlışlara düşmüş, Moğol hanlarına yaranmak hevesiyle eski Türk geleneklerini Moğollara mal etmeye çalışmıştır. Bu yanlışlardan kaçınılırsa, Reşîdü'd-dîn'in eseri İslâm öncesi Türk tarihi için en değerli ve en önemli bir belgedir. Câmi'ü't-Tevârîh'in Türkçeye çevirisi millî kütüphanemizde derin bir boşluğu dolduracaktır.

Câmi'ü't-Tevârîh Zeyli

Timurlular, Cengiz oğulları saltanatını Ebu Said Bahadır Han'la birlikte çökmüş kabul ettiklerinden, Reşîdü'd-dîn'in, Cengiz Hanedanının özellikle İran bölümü tarihini içeren eserinin tamamlanmasına çok büyük bir önem vermişlerdir. Câmi'ü't-Tevârîh, Gazan Han'ın saltanat dönemiyle son bulmuştu. İlhanlılar tarihinin tamamlanması için buna Olcaytu Harbende ile Ebu Saîd Bahadır dönemlerinin de eklenmesi gerekiyordu. İşte bu düşünceye bağlı olarak Timur'un oğlu Şahruh zamanında Câmi'ü't-Tevârîh'e bir zeyl yazılmıştır. Zeylin yazarının kim olduğu bilinmemektedir. Girişinde, Şahruh Mirza'nın emir ve uygun görmesiyle düzenlediği belirtiliyorsa da[32] yazar kendi adını anmıyor. Bunun Şahruh'un tarihçi ve nedimlerinden Hafız Ebru veya Şerafeddin Ali Yezdî'den birinin olması kuvvetle muhtemeldir.

---

[32] Zeyl'in girişinde, kitabın yazılış nedeni hakkında şu ifade görülmektedir: "... geçmiştekilerin halindeki sevinç nedeniyle sürekli olarak hazretin hizmetinde tarih kitapları okuyorlardı. Ekserisinin hazreti zikretmesi gibi, bu değerli kitaplar cümlesinden Câmi'ü't-Tevârîh-i Reşîdî adıyla bilinen kitap, Acem vezirlerinin amiri Hace Reşîdu'l-Hak ve'd Nurullah Din Fadlullah tarafından yazılmıştır. Sultân Muhammed Hodabende ve oğlu Sultân Said Ebu Said Bahadır Mirkodhuma, bu değerli kitabın dipnotlarına ekte bulunmuşlardır. Meliklerin ve Sultânların eserleri ve haberlerinden geriye kalan bütün haller, kitabı zeyl eden Hz. Emir Burhane'nin hükümdarlar tarihine dâhil edilmiştir."(Zeyl-i Câmi'ü't-Tevârîh, Ayasofya Kütüphanesi, no: 3271)

Câmi'ü't-Tevârîh Zeyli, Muhammed Harbende Olcaytu ile Ebu Saîd Bahadır dönemleri tarihini içermektedir. Eserde bütünüyle Reşîdü'd-dîn'in metod ve üslûbu izlenmiştir. Zeylin yazılmasında Ebu'l-Kâsım Abdullah el-Kâşânî'nin Târih-i Pâdişâh-ı Said Olcaytu Sultan adlı eseriyle diğer bazı kitapların esas kabul edildiği anlaşılıyor. Câmi'ü't-Tevârîh Zeylinin bir nüshası Paris Millî Kütüphanesi'nde korunmakta ve Farsça yazma kitaplar katalogunun 209. numarasında kayıtlı bulunmaktadır. (Man. spupl. Persah 209, fol. 443).

Diğer bir nüshası da İstanbul'da Ayasofya Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. Güzel bir hatla yazılmış ve 3271. numarada kayıtlı olan bu eser, katalogta yanlış olarak Câmi'ü't-Tevârîh-i Reşîdî adıyla yazılmıştır. Eserin incelenmesinden anlaşılacağı üzere, bu küçük hacimli kitap Reşîdü'd-dîn'in kaleminden çıkmamıştır. İhtimal ki girişinde Reşîdü'd-dîn ve Câmi'ü't-Tevârîh adlarının anılmış olması katalogda bu yanlışa neden olmuştur.

Câmi'ü't-Tevârîh, daha yazıldığı yüzyılda lâyık olduğu önem ve yeri kazanmış, gerek o yüzyılda, gerekse ondan sonra yazılan kitaplarda esas kabul edilmiştir.

Daha Reşîdü'd-dîn hayattayken Şemseddin Kâşânî, Câmi'ü't-Tevârîh'in birinci cildini, yani Târih-i Mübarek Gazanî adını taşıyan bölümünü Şehname tarzında nazmetmiş ve on bin beyt kadar yazmıştır. Fakat Şemseddin bu konuda, Zafernâme sahibi Hamdullah el-Müstevfî gibi Firdevsî'nin değerini yükseltmekten başka bir şey yapamamıştır. Şems-i Şehname, tarih açısından da "*Ravzatü's-Safâ*" ve "*Târîh-i Güzîde*"nin altındadır.

Blochet, bastırdığı Câmi'ü't-Tevârîh'e giriş olarak yazdığı değerli eserinde Şahruh zamanında adı bilinmeyen bir yazarın Câmi'ü't-Tevârîh'i özetleyerek Müntehab el-Tevârih adında bir eser meydana getirdiğini haber veriyor. Bolchet'den öğrendiğimize göre Müntehab el-Tevârih'in bir nüshası Fransa Milli Kütüphanesinde ve 1651 numarada kayıtlıdır.

NÂŞİRİN MUKADDİMESİ

Câmi'ü't-Tevârîh'in Selçuklulara Dâir Bölümünün Mevzû'u ve Mâhiyyeti

Câmi'ü't-Tevârîh'in ikinci cildinde, Gazneliler tarihinden sonra Selçuklular tarihine dair bir bölüm gelmektedir. Bu bölüm tertip ve kaleme alınış bakımlarından Gazneliler bölümüne benzer. Büyük bir tarihin bir bölümü veya cüz'ü değilmiş gibi, tarihin ehemmiyetini gösteren bir önsöz ile başlamaktadır. Yalnız burada bu husus Gazneliler bölümündekinden başka deliller ile ispata çalışılmaktadır. Buna göre, Tanrı'nın seçtiği varlıklar, dereceleri sırası ile melekler, peygamberler ve hükümdarlardır. Bu üç zümreden her birinin kendine mahsus vazifeleri vardır. Peygamberlerinki yaratan ile yaratılan arasında aracılık etmek, doğru yolu göstermek, helâl ile haramı birbirinden ayırmaktır; hükümdarlar ise, halkın çobanı, türlü felâket ve korkulu şeylere karşı onların koruyucusudurlar. Bundan başka bu üç zümrede bulunması gereken ayrı ayrı özellikler vardır. Peygamberlerin özelliklerinin bilgi ve ibadet olmasına karşılık, hükümdarlarınki akıl ve siyasettir. Hükümdarlar arasında da ilimden nasibi olanlar bilgisiz olanlardan üstündürler ve böyleleri peygamberler derecesine yaklaşmış bulunurlar. Görülüyor ki, bu önsözde, hükümdarlar çok sade ve basit bir muhakeme ile hemen pey-

gamberler derecesine yükseltiliyor. Bundan sonra hükümdarların ne gibi bilgilere muhtaç oldukları tayin edilir: Tanrı birliği, şeriat hükümleri, dinin esasları ve bir de başka hükümdarların beğenilen hareketleri ile geçmiş olan padişahların bu hareketlerini anlatan tarih. Çünkü bilhassa tarih sayesinde, bir hükümdar başka hükümdarların iyi şöhret almalarına ve öteki dünyada sevap ile Tanrı'nın mağfiretini kazanmalarına sebep olan hareketleri seçebilir. İslâm halkları arasında sahabeden sonra Abbâsîler devleti ile bununla çağdaş olan Tâhirîler, Saffârîler, Sâmânîler, Gazneliler, Deylemliler, Selçuklular ve başkaları gibi hükümdar sülâleleri vardır. Bu sülâle devletlerinin hükümdarları arasında, halklarına en çok şefkat gösteren ve bundan dolayı halkın saygısına en çok lâyık olan en büyük hükümdarlar Selçuklu hükümdarlarıdır. Çünkü dini kuvvetlendirmek, İslâmlığın temellerini sağlamlaştırmak, cami, medrese, kervansaraylar, köprüler ve saire yaptırmak, bilginler, iyi insanlar, kadılar ve zahitler için devamlı gelir vakıfları kurmak gibi hususlarda bunların yaptıklarını kimse yapmamıştır ve bunların eserleri Reşîdü'd-dîn Fazlullâh zamanında henüz baki bulunuyordu. Bunlardan başka Selçuklu hükümdarları ülkenin dış düşmanları olan kâfirlere karşı cihadlar yapmış oldukları gibi, ülke içindeki şerir insanları ve bid'at çıkaranları da ortadan kaldırmışlardır. İşte bu gibi özellikleri dolayısıyla zamanın hükümdarlarının onların beğenilmiş hareket tarzlarına uymaları din ve devletin sağlamlaşmasına sebep olacaktır. Reşîdü'd-dîn Fazlullâh, adını bildirmediği bir İlhanlı hükümdarının emri ile bütün âlem halklarının tarihlerini Câmi'ü'l-Tevârîh içinde toplamak isteyince, örnek birer hükümdar olarak gösterilen Selçukluları da eserine alması icap etmiştir.

Bundan sonra bu bölümün Selçuklular tarihine dair yazılmış eserlerden kısaltılarak toplandığı söylenir. Ancak bu sülâleye mensup hükümdarların ne suretle devlet kurdukları anlatıldıktan sonra, eserin hükümdarlara göre tertip edildiği, her hükümdarın zamanında vukua gelen garip hâdise ve vak'aların

anlatıldığı, nihayet her birinin vezir, kumandan (emîr), hâcib ve naiblerinin adlarının verileceği ilâve edilir.

Müverrih eserinde burada verdiği plânı aynen tatbik etmiştir. Bu önsözü takip eden âğâz-i kitâb (kitabın başlangıcı) bölümünde Selçuklular devletinin kurulması ile sonuçlanan ilk Selçuklu hareketleri anlatılır. Bundan sonra, Tuğrul Bek ile başlayıp, son Irak-ı Acem Selçuklu hükümdarı olan II. Tuğrul'a kadar, her hükümdar için bir bölüm ayrılmıştır. Şu kadar var ki, Tugrul Beg'den Sultan Sencer'e (511-552/1117-1157) kadar olan kısımda, sıra ile yalnız Horasan Selçukluları anlatılmış, Irak Selçuklularına ise, bu hükümdardan sonra geçilmiştir.

Ayrı ayrı hükümdarlar anlatılırken de daima şöyle bir plân göz önünde bulundurulmuştur: Umumî olarak hususiyetleri, devrinde vukua gelen başlıca hâdiseler, o hükümdarın dış görünüşü, doğum ve ölüm yılları, hükümdarlık müddeti ve nihayet vezir ve hâciblerinin adları -yalnız önsözde vaad edilen kumandan ve naib adları yoktur-.

Câmi'ü't-Tevârîh'in bu kısmını Ebû Hâmid Zeyl'i diye çok meşhur olan bir bölüm takip eder ki, burada Ebû Hâmid Muhammed bin İbrahim yalnız son Selçuklu hükümdarı Sultan II. Tuğrul'un devrini (573-590/1177-1194) oldukça büyük bir tafsilâtla anlatır.

2- Eserin Selçuklular Bölümünün Kaynakları

a) Reşîdü'd-dîn Fazlullâh'a Ait Kısım

Câmi'ü't-Tevârîh'in Selçuklulara dair olan bu bölümü yukarıda verilen açıklamalardan görüldüğü üzere, başlıca üç kısımdır: Önsöz, asıl Selçuklular tarihi ve Ebû Hâmid Zeyl'i. Eserin kaynakları araştırılırken, en başta önsözün, eğer Reşîdü'd-dîn Fazlullâh esas düşüncelerini söyleyip, bir kâtibine yazdırmamış ise, her hâlde kendi kaleminden çıkmış olması lâzım geldiği,

hatta bunu muhakkak saymak icap ettiği düşünülebilir. Filhakika bu önsözde hükümdarların hemen peygamberler derecesine yükseltilmesi, örnek hükümdarların hareket tarzlarının gösterilmesi ile başka hükümdarların iyi hareketlere teşvik edilmesi gibi burada ileri sürülen düşünceler tamamıyla Reşîdü'd-dîn Fazlullâh'ın zaman ve durumuna uygun düşmektedir. Ancak gerçek hiç de böyle değildir. Bu önsöz Râvendî'nin Râhatu's-Sudûr'undaki uzun ve çok zaman faydasız önsözünde, Zahîrü'd-dîn Nîşâbûrî'nin adını andığı yerden sonra, tamamıyla kendi sözleriymiş gibi naklettiği parçalar ile mukayese edilirse, görülür ki, Râvendî'nin eklediği muhakkak olan yersiz hikmetli sözler ile şiirler hariç, metinler tamamıyla birbirlerinin aynıdır. O hâlde bu önsöz Reşîdü'd-dîn Fazlullâh tarafından yazılmış olmayıp, Râhatu's-Sudûr'dan, yahut bununla Câmi'ü't-Tevârîh'in müşterek kaynaklarından gelmektedir. Bu kısım içinde yalınız "*Biz nafiz emir -her zaman nafiz olsun!- dolayısıyla bütün âlem halklarının tarihlerini Câmi'ü't-Tevârîh'te toplamakta olduğumuzdan, bu öncüller hükmü ile... gerekli olur...*" cümlesinin Reşîdü'd-dîn Fazlullâh'a ait olduğu iddia edilebilir.

Reşîdü'd-dîn Fazlullâh tarafından yazılmış olduğu muhakkak sayılabilecek olan önsözün bu bir cümlesine basılmış metinde 4 satır kadar tutan bir parça daha ilâve edilmelidir. Bu da eserdeki şekliyle Selçuk bin Lokman'ın Kınık "*kemiğinden*" Selçuk'un akrabası olduğu ve bazı cedleri hakkındaki kısımdır. Bir kısım Türkleri, Arapların şecereleri gibi bir şecere ile birbirlerine bağlamak ve bunları Oğuz Han'a çıkarmak, bir de Sâmânîler, Gazneliler ve başkaları gibi hükümdar sülâlelerini de buraya eklemek için Reşîdü'd-dîn Fazlullâh'ın çalışmaları malûmdur. İşte bu kısım da böyle bir gayretin neticesi olup, başka kaynaklarda mevcut değildir. O hâlde bu 4 satırlık parça da Reşîdü'd-dîn tarafından yazılmış olmalıdır.

b) Ebû Hâmid Muhammed bin İbrahim'e Ait kısım

Câmi'ü't-Tevârîh'in bu bölümünün sonuncu kısmı yani Zeyl, bizzat eserde gösterildiği üzere, Ebû Hâmid Muhammed bin İbrahim adlı bir şahsa ait olmalıdır.

c) Râvendî'ye Ait Olduğu İleri Sürülen Kısım

Yukarıda gösterilen önsöz ile onu takip eden bir kaç satırdan sonra gelen ve Zeyl'e kadar devam edip, eserin en büyük kısmını teşkil eden bölüm ise, önsöze göre, Selçuklulara dair yazılmış kitaplardan çıkarılmış bir hulâsa olmalıdır. Fakat ilk okunuşta bile bu kısım ile Râvendî'nin "*Râhatu's-Sudûr va Âyetü's-Sürûr*"unun sırf tarih ile ilgili kısımları arasındaki aynilik hemen göze çarpmaktadır. 599/1200-1201'de başlanmış ve son şeklini 603/1207'de almış olan Râhatu's-Sudûr, pekâlâ Câmi'ü't-Tevârîh'in bu bölümünün kaynağı olabilir. Reşîdü'd-dîn Fazlullâh, belki de türlü kaynaklardan alarak, bir Selçuklular tarihi yazmağa memur ettiği kimse, bunları okuyarak, bir eser meydena getireceği yerde, Gazneliler tarihi bölümünde olduğu gibi, bu konuda mevcut eserlerden birini alarak, bunu aynen Câmi'ü't-Tevârîh'e koymağı daha uygun görmüş olabilir. Tabiî Râhatu's-Sudûr'da bulunan ve her hükümdara ait bölümden sonra gelen o hükümdarın devrinde yetişmiş şairlerin eserlerinden seçilmiş uzun parçalar, hikâye arasına serpiştirilmiş hikmetler veya hikmetli şiirler, büyük bir umumî tarihe giremeyeceğinden, kısaltılmak üzere, atılmış olabilir. Bundan başka her iki eser arasında bir de şu ayrılık vardır: Her hükümdarın dış görünüşüne ait bilgiler ile vezir ve hâciblerinin adları Râhatu's-Sudûr'da o hükümdara ayrılmış olan faslın başında gelmektedir. Câmi'ü't-Tevârîh'teki Selçuklular bölümünde ise, o faslın sonunda gelir. Ancak bu da Reşîdü'd-dîn veya bu bölümü yazmağa memur ettiği kimse tarafından asıl kaynağı gizlemek veya büsbütün başka sebepler ile yapılmış bir değiştirme olabilir. Çünkü bu ayrılıklar dışında Râhatu's-Sudûr ile buradaki metin

tamamıyla birbirinin aynıdır. Râhatu's-Sudûr'u neşreden Muhammed İkbâl, bu eserden doğrudan doğruya istifade eden muahhar eserler hakkında bilgi verirken şöyle diyor: "*Ben Câmi'ü't-Tevârîh'in bu kısmını Râhatu's-Sudûr'un tarihî kısımları için, onun ikinci bir yazmasıymış gibi kullandım ve birçok şüpheli okunuşları tenvir edebilmek için bunun çok yardımı olmuştur. Tahkik edebildiğim kadarına göre, Reşîdü'd-dîn bu eserden istifade ettiğini kaydetmemiştir ve eğer o, tarihinin benim görememiş olduğum başka bir kısmında bunu zikretmemiş ise, onun gibi büyük bir tarihçinin bu hareketi affedilmez değilse de, şayanı kayıttır.*" Muhammed İkbal'den sonra bu konuya temas edenler aynı kanaati göstermişlerdir. Câmi'ü't-Tevârîh'in bu bölümünü Râhatu's-Sudûr ile yeniden karşılaştırmamış olanların bu kanaati beslemeleri tabiîdir. Çünkü iki eser arasındaki benzerlikler o kadar çoktur ki, bu iki eser ayrı ayrı okunduğu zaman, bundan başka bir intiba hâsıl olamaz.

d) Râhatu's-Sudûr ile Câmi'ü't-Tevârîh'in Selçuklular Bölümünün Karşılaştırılması

Buradaki metin neşredilirken, asıl kaynak sayılan Râhatu's-Sudûr'un Câmi'ü't-Tevârîh'in yazılmasından çok evvel istinsah edilmiş eski yazması ile metni mukabele etmiş olmak için, bunlar arasında bir karşılaştırma yapılınca, büsbütün başka bir neticeye varıldı. Tarihî kısımlarda her iki eser birbirinin tamamıyla aynı olmakla beraber, aralarında bir takım ayrılıklar da vardır. Baştan sonuna kadar Râhatu's-Sudûr ile mukabele edilmiş olan buradaki metinde, nüsha farklarının kaydedildiği hâşiyeler dikkatle incelenince, ayrılıkların hemen her sahifede mevcut olduğu görülür. Bu ayrılıklara örnek olmak üzere şu bir kaçı gösterilebilir:

Câmi'ü't-Tevârîh	Râhatu's-Sudûr
[s.5-6] Selçûk ... Hepsi birbirinden büyük beş oğlu vardı: İsrâ'îl, Mîkâ'îl, Mûsâ Yabgu, Yûsuf ve Yûnus. Her biri emîrliğe layık, büyüklüğe yakışır idiler. Her gün kendilerine tâbi'/bağlı olanlar (etbâ') ve eşyâ'ları artıp çoğalıyordu. Ni'met ve servetleri mâh-i nev (hilâl) gibi kemâle erişti ve tamamını kabul ettiler. İşbilir adamlar ve nâmdâr/şöhretli gençler/yiğitler o topluluk arasında bir hayli artmış, araç ve gereçleri/ malzemeleri çoğalmıştı. Selçûk öldü ve oğulları kavmin önde gelenleri oldular...	[s.87] Selçuk'un dört oğlu vardı. İsrâ'il hepsinin büyüğü ve en bilgilisi idi. Ona zulüm yapıldığı için ve Sebük-Tekin oğlu Mahmud'un gadri yüzünden kardeşler ayaklandılar ve akrabalar öç almak istediler, hükümdarlık elde ettiler... İsrail'den sonra Mikâ'il, Yunus ve Musa Beygu vardı.
[s.7] ...Sultân tekrar elçi (resûl) gönderip (dedi ki) "*Şu an bizim için bir yardıma hâcet yoktur. Maksad görüşmek, konuşmak ve iki taraf arasında yardımlaşmak olduğundan, yalnız gel.*" İsrâ'îl, Sultân'ın emir ve fermânı mûcibince görünüşleri ve vücutları güzel gençlerden/yiğitlerden seçilmiş üç yüz nefer ile hazretin yanına geldi. Oğlu Ebû'l-Fevâris Kutalmış'ı da yanında getirdi...	[s.89] Maksat görüşme ve yardımlaşmadır. Orduyu orada bırak ve sen hasegî'lerin ve ileri gelen adamlarınla yalnız gel"
[s.9-10] Mahmûd, İsrâ'îl'i yârenleriyle birlikte o gece Hindistân'a, Multân hududundaki Kâlencer Kalesi'ne gönderdi. İsrâ'îl uykudan uyanınca kendini yorgun (hasta) ve bağlı olarak gördü/buldu ve kendini kazâyı âsumânîye verdi/teslim etti. Şöyle söylüyordu... (Mahmûd) geri kalan evlâd-ı Selçûk'a şâhâne (şâhlara layık) hil'at'lerle birlikte bir elçi (resûl) gönderdi ve (elçi aracılığıyla) "*İsrâ'îl'in hazrete ulaştığın-*	[s.90] ...Kendisi İsrâ'il'e aynı şeyi yapıp, aynı gece Hindistan'da Kâlencar kalesine gönderdi... İsrâil sarhoşluk uykusundan uyanınca kendini yaralı ve bağlı görüp vücudunu Allah'ın takdirine teslim etti... Yakalanmış olan diğer ileri gelenleri başka kalelere göndererek hayatlarını bağışladı... İsrâ'il yedi sene...

da/gittiğinde (ondan) büyük bir lütuf gördüğünü, ancak pâdişâhların dergâhını (dergâh-ı pâdişâhân) görmemiş olması ve oranın âdâb ve erkânını/kültürünü (ferheng) bilmemesi sebebiyle, sarhoş halinde (ondan) bir durum/kusur sâdır olduğunu/meydana geldiğini, (bu yüzden) nâmûs-ı saltanat için birkaç gün hapsedildiğini, onların (Selçukoğullarının) ondan (İsrâ'îl'den) daha rahat, tasasız ve iyi halde olmaları (merak etmemeleri) gerektiğini, çünkü onun çok çabuk/hızlı bir şekilde teşrîf (hil'at) ile birlikte geri gönderileceğini" açıkladı/söyledi. Kardeşler, haberi duyduktan sonra (Mahmûd'a karşı) isyan etmek/ayaklanmak istediler. Ancak işin sonundan korktular. Elçiyi (resûl), güler yüzle ve söz verdikleri istekler ve atiyye'lerle (hediyelerle) geri gönderdiler ve "*Âlemin Sultânı'nın fermânına itaat edip boyun eymeyiliz, hepimiz aciz kullarız (bendegân)*" dediler. İsrâ'îl yedi yıl kadar…	
[s.11] Oğlu Kutalmış, durumdan habersiz birkaç yıl o vilâyette dolaştı. Babasının vakasını (başına gelenleri) işittikten sonra çöl yoluyla Hânnişîn (?) çölünden Mestenic-i Sorh Külâhân tarafına ve Sîstân'a geldi. Oradan Esfezâr ve Şufûrkân yoluna ve Tirmiz geçidinden Buhârâ'ya gelip amcaları ve kabilesinin/ordusunun (hayl) yanına geldi. Durumu olduğu gibi anlattı…	[s.92] İsrâ'il'in oğlu Kutalmış kendisini bildirmeden kalenin etrafında dolaşıyordu. Babasının ölüm haberi kendisine ulaşınca, Surh-Külâhan çölleri yolu ile Hindistan'dan Sistan'a, oradan da Buhara'ya amcalarının yanına gelip vaziyeti onlara anlattı.
[s.13] Sultân Mes'ûd önce birini gönderip mâl istedi. Vermediler ve	

cevâb olarak "*Mâlı kendi adamlarımıza veririz. Çünkü biz de pâdişâhlar soyundanız.*" dediler. Çağrı Beg Dâvud ve Ebû Tâlib Tuğrul Beg Muhammed, Me'sûd'un Cürcân ve Mâzenderân'da bulunduğu sırada gidip Mahmûdîlerin tahtgâhı Gazne (Gaznîn)'i almak konusunda meşveret/kenkâc ettiler. Mes'ûd bu durumdan haberdâr olunca üç bin süvârî ile geldi. Bu önemli hareketi/taarruzu tek başına yapamazdı. Kendi ordusundan/askerlerinen (sipâh) birkaç emîr seçti...	[s.94] Kendisi bizzat bu işi eline almayıp, ordusundan bir kaç kumandan seçti.
[s.19-20] ...Mûsâ Yabgu Büst vilâyeti, Hâver bölgesi, Herât civarı, Esfezâr, Sîstân ve Hânnişîn (gibi) alabileceği/zaptedebileceği birkaç vilâyete nâmzed oldu/tayin edildi...	[s.104] Musa Yabgu Gelân, Büst, Herat, Sîstan ve onun etrafındaki zaptedeceği yerlere; Çağrı Beg'in büyük oğlu Kâvurd, Tabeseyn vilâyeti ile Kirman taraflarına tayin edildiler.
[s.20] ... Kardeşinin oğlu Alp Arslan Muhammed bin Çağrı Beg, onun yanındaydı. Sultân Sencer -Allah kabrini nurlandırsın- zamanına kadar Sultân Mes'ûd ve Mahmûdîler'den uzak durdular.	[s.104] ... Kardeşinin oğlu Alp Arslan Muhammed bin Çağrı Beg Davud onun yanında idi ...
[s.22] Irâk ve bütün Kuhistân üzerinde onun sultânlığı onaylandı/tescil edildi. Bağdâd'ın yukarısında Dicle kenarında bir şehir inşa edilmesini emretti. Câmi'i, Sultân-ı Meşhûr Câmi'i adıyla hâlâ durmaktadır.	[s.106] ... her iki Irak ile Kuhistan ülkeleri üzerindeki saltanatı takarrür etti
[s.22] ...Bağdâd askerlerinin önderi ve isfehsâlâr'ı olan Besâsîrî, Halîfe el-Kâ'im bi-Emrillâh'tan yüz çevirip	[s.107] Bağdad ordusu kumandanı (İsfehsâlâr) olan Besâsîrî, 449 senesinde,

Halîfe-i Mısır el-Mustansır Billâh'a iktida etmiş/tâbi' olmuş, Bağdâd'ı alıp Halîfe'yi esir ederek Âne'ye hapsetmişti. Halîfe esir (kayd u bend) durumdaydı. Tuğrul Beg'e bir haber (peygâm) gönderdi...	halîfeye karşı isyan etti. Emîrü'l-mü'minîn, Tuğrul Beg'e elçi gönderip...
[s.24-25] ...451 Zi'l-hiccesinde (Ocak-Şubat 1060) Halîfe'yi Âne'den getirtti. Sultân önünü/huzuruna geldi ve Bâbü'n-Nüvebî'de hâcib'in yerine oturdu. (Halîfe oraya) ulaşınca Sultân, Halîfe'nin atının dizginlerini hücreye/odaya gidene dek tuttu. O gün 451 senesinin Zi'l-ka'de ayının yirmi beşine tekâbül eden pazartesi günüydü (2 Ocak 1060). Makarr-ı hilâfet, devlet ve imâmet merkezine oturttu. Bağdâd'a ulaştığında...	[s.110] ...Tuğrul Beg Emîrü'l-mü'minîn'i, 451 senesi zilhiccesinde Âne'den hilâfet merkezine ve imamlığın bulunduğu yere getirdi. Bağdad civarına ulaşınca...

Bu örneklerin incelenmesi hemen gösterir ki, Câmi'ü't-Tevârîh'te bulunan Selçuklular dair bölüm şimdiye kadar asıl kaynağı olduğu iddia ve kabul edilen Râhatu's-Sudûr'dan çok daha fazla tafsilât ihtiva etmektedir. Bu tafsilât, yine örneklerin gösterdiği üzere, bazı edebî üslûpla yazılmış tarihlerde olduğu gibi, kelime sanatları ile şişirilmiş bir ifade tarzının neticesi değildir. Yukarıda da söylendiği üzere, hemen her sahifede mevcut olan bu fazlalıkların bir kaçına daha burada işaret etmek yerinde olacaktır. Çünkü bilhassa Râhatu's-Sudûr metninin yayınlanmasından sonra, bu esere bakılıp, Câmi'ü't-Tevârîh içindeki bu Selçuklular tarihine hiç ehemmiyet verilmemiş olduğundan, bu kıymetli kaynaktaki bilgilerin çoğu şimdiye kadar meçhul kalmıştır. Bundan dolayı bu mukayeseye burada biraz daha yer vermek gerekmektedir:

Farsça metin, s.16 vd. Dandanakan savaşına takaddüm eden gecede Çağrı Beg'in bir tefe'ülü;

s.27, str. 11: s.29, str. 9. Sultan Tugrul Beg'in ölümünden sonra Kutalmış ile Alp Arslan arasındaki mücadeleyi anlatan kısım;

s.31, str. 15: s.32, str. 2. Alp Arslan'ın Derbend, Hazar ve Abhaz seferine dair parça;

s.32, str. 3: s.39, str. 10. Alp Arslan'ın Bizans İmparatoru Romanos Diogenes ile savaşı hakkında çok mühim tafsilât. Bunlar Râhatu's-Sudûr'a bir kaç satır ile geçirilmiştir. Hâlbuki burada Alp Arslan'ın Artuk, Saltuk, Mengücek, Dânişmend ve başka büyük kumandanları ile konuşmaları, savaşa dair tafsilât, sonra Bizans imparatorunun taahhütlerini yerine getirememesi üzerine, onun yukarıda anılan kumandanlarına Anadolu içlerine doğru ilerlemelerini emretmesi, bunların zapt ettikleri yerler anlatılmaktadır.

Ve bkz. s.44, str. 9-10: s.45, str. 7-8, s.46: str. 11-12; s.47, str. 1: s.53, str. 16; s.54, str. 6: s.54, str. 9-13 haşiyeleri vb.

Burada Râvendî'nin bilhassa coğrafyaya dair bilgileri atmış oluğunu da kaydetmemiz gerekir. Bundan başka Câmi'ü't-Tevârîh'te açık bulunan ve metinde (...) ile gösterilen yerler -ki ekseriya bir tarih veya bir yer adı yeridir- Râvendî tarafından tamamıyla kaldırılmıştır.

Câmi'ü't-Tevârîh'in bu bölümü ile Râhatu's-Sudûr arasında bulunan ve biraz önce anlatılan sebepler ile üzerinde bu kadar durulan bu ayrılıklar göstermektedir ki, birinci eser ikincinin kopyası olamaz ve ondan istifade edilerek meydana getirilmiş de değildir. Olsa olsa bunun tam aksi varid olabilirdi. Fakat Râhatu's-Sudûr'un elimizde bulunan yazması bile Câmi'ü't-Tevârîh'ten eski olduğundan, bu da mümkün değildir. O hâlde kabul edilmesi gereken bir tek imkân kalmaktadır ki, bu da her ikisinin bir üçüncü kaynaktan alınmış olmasıdır. Bu takdirde Râvendî bu kaynağın, kendince lüzumsuz olan, fakat haddi zatında son derecede ehemmiyetli bazı parça ve teferruatını atarak, kopya etmiştir; Reşîdü'd-dîn Fazlullâh veya tarihinin bu bölümünü yazmağa memur ettiği kimse ise, her hâlde çok daha sadık bir şekilde hareket ederek, bunu aynen kopya etmekle iktifa etmiştir. Asıl kaynak, ileride görüleceği üzere, elimizde bulunmadığından, bu hususta kat'î bir şey söylemek yersiz gibi

görünürse de, bunu teyit edecek bir delile de sahibiz: Hasbeg Pelengerî ile Zengî Cândâr'ın öldürülmeleri vs. anlatılırken, şöyle denilmektedir: "*Bu hâl önceki bölümde anılmıştır, her hâlde mükerrer olabilir, Tanrı daha iyi bilir, asılda bulunduğu için nakledildi.*" Bu da göstermektedir ki, Câmi'ü't-Tevârîh'in içindeki Selçuklular bölümü kaynaktaki tekerrürleri bile aynen kopya etmektedir. Durum böyle olunca, başka yerlerde her hangi bir çıkarma yapılacağını tasavvur etmek kolay değildir.

e) Câmi'ü't-Tevârîh'in Selçuklular bölümü ile Râhatu's-Sudûr'un Müşterek Kaynağı

Burada neşredilen metnin daha sâdık, Râhatu's-Sudûr'un atlanarak yapılmış birer kopyası olduğu tespit edilen müşterek kaynak acaba hangi eserdir? Râvendî, Selçuklulara dair tarihî kısımlar için kaynak olarak kendi akrabası olduğunu iddia ettiği Sultan Arslan (556-573/1161-1177) ile Mes'ûd'un öğretmeni Nîşâbûrlu Zahîrü'd-dîn'in Selçuk-nâme'sini zikreder. Aynı kitabı kaynak olarak kullanmış olan Hamdullâh Müstevfî-i Kazvînî (Târîh-i Güzîde'sini 730/1330'da yazmıştır) ile Hâfız-i Ebrû (Zübdetü't-Tevârîh'ini 830/1427'de yazmıştır)'nun eserleri ile yapılan karşılaştırmaların harfiyyen benzeyen birçok parçalar göstermesi iddiasının doğruluğuna bir delildir. Binaenaleyh Câmi'ü't-Tevârîh'teki Selçuklulara dair bölüm, tertip bakımından küçük bir ayrılık ile Zahîrü'd-dîn Nîşâbûrî'nin Selçuknâme'sinin sadık bir kopyasından başka bir şey olmamak gerekir.

Şu kadar var ki, meseleyi kat'î bir neticeye bağlamadan önce, bir başka hususun da incelenmesi gerekmektedir. Gerçekten Ebû Hâmid Muhammed bin İbrahim'in Zeyl'i şu ibareler ile başlamaktadır: "*Cihanın emniyet ve rahatlıkla süslenmiş olduğu, halkın gönül ve ruh asayişi içinde bulunduğu sırada, Ebû Hâmîd Muhammed bin İbrâhîm buraya erişince, son zamana ve saltanatın sonuna kadar bu tarihin bir tetümmesini kaleme almak istedi.*" Bu sözlerden eserin ilk kısmının da yine Ebû Hâmîd tarafından

yazılmış olduğu neticesini çıkarmak lâzımdır. Nitekim sayın üstad Mükrimin Halil Yinanç da, galiba bu kayda bakarak, Câmi'ü't-Tevârîh içindeki bu bölümü Ebû Hâmid Muhammed bin İbrahim'in Târih Âl-i Selçûk'u olarak kabul etmiştir. Fakat bu takdirde başka bir takım güçlükler meydana çıkmaktadır: Gerçekten daha önceki kısmın asıl yazarı Ebû Hâmîd ise, bu şahıs kimdir? Daha sonraki müverrihler neden bu şahıstan hiç bahsetmemişlerdir? Yoksa Ebu Hâmîd'in yazmış olduğunu söylediği Selçuk tarihi Râhatu's-Sudûr ve Câmi'ü't-Tevârîh'te görüldüğü üzere, Zahîrü'd-dîn'in Selçuknâme'sinin bir kopyasından mı ibarettir? İşte birçok sorular ki, Câmi'ü't-Tevârîh'in bu bölümünün kaynak olarak değerini anlamak için de mümkün olduğu kadar çözülmeleri icap eder. Fakat bunlar aynı zamanda bu satırları yazanı ister istemez bir dereceye kadar mevzuunun dışına çıkmağa mecbur etmektedir.

f) Ebû Hâmid Muhammed bin İbrahim Kimdir?

Farsça yazmış müverrihler arasında tam olarak başlıktaki adı taşıyan bir kimse bilinmemektedir. Onun yaşadığı zaman ve muhit de belli değildir. Ancak Câmi'ü't-Tevârîh'te bulunan Zeyl'de bunu 599 yılı Rebî'ü'l-evvelinde (Kasım-Aralık 1202) yazdığını söyler. O hâlde kendisi bu daha ziyade VI/XII. yüzyılda yaşamış bir şahsiyet olmalıdır.

Öte yandan metni daha 1886'da M. T. Houtsma tarafından basılmış bulunan Târih-i Selçûkiyân-i Kirmân adlı eseri yazmış olan Muhammed bin İbrahim adlı bir müverrih bilinmektedir. Houtsma, o zaman bu müverrih hakkında hiç bir şey bilmediğini söylüyordu. Ancak yine onun gösterdiği gibi, bu eserde Muhammed bin İbrahim "*1025 Cemâziye'l-evvelinde (Mayıs-Haziran 1616) Meşhed'de İmâm 'Ali Rızâ türbesini ziyaretten sonra, Sistân'a gittiğini, burada iki ay kalarak, Kâvurd'un bıraktığı hayır eserlerini gözleri ile gördüğünü*" anlatır. O hâlde bu müverrihin XI/XVII. yüzyılda yaşamış bir şahıs olması gerekir. Kirmân Selçukluları tarihi hakkındaki araştırmalarda Houts-

ma'nın bizzat eserden çıkardığı bu bilgiden daha fazla bir şey elde edilememiştir.

İşte bu müverrih, yukarıda zikredilen ve yegâne nüshası Berlin Kütüphanesi'nde muhafaza edilen Târih-i Selçukiyân-i Kirmân'ından başka bilinen yegâne nüshası aynı nüsha içinde bulunan bir Irak Selçukluları tarihinin de müellifidir. Ancak son eserin mevcut yegâne nüshasında türlü yerlerinde noksanlar bulunduğundan, Th. Houtsma tarafından neşredilmemiştir.

Görülüyor ki, bu müverrihin adı ve bir Selçuklu tarihi yazmış olması Câmi'ü't-Tevârîh'teki Ebû Hâmid Zeyl'inin verdiği bilgiye tamamıyla uymaktadır. Yalnız ortada mühim bir güçlük kalıyor ki, o da zamanlar arasındaki uygunsuzluktur. Bu aykırılık ilk bakışta uzlaştırılması imkânsız bir aykırılık gibi görünmektedir. Fakat soru bir başka zaviyeden tetkik edilirse kendiliğinden çözülecektir. İlk önce anlaşılması gereken mesele şudur: 1025/1616'da yazan bir müverrih, eğer umumî bir tarih yazmıyorsa, gerek Kirman Selçuklularının, gerekse Irak Selçuklularının tarihini yazmak ihtiyacını neden duymuştur? Farsça yazmış müverrihler arasında böyle bir eser bu bakımdan tamamıyla bir istisna teşkil etmektedir. Çünkü umumî tarih yazanlar bir tarafa bırakılacak olursa, İran'da, son asırlardan evvelki devirlerde, meselâ kendi devrinden 4 veya 5 asır önce inkıraz etmiş bir devletin tarihine alâka göstermiş bir tek müverrih gösterilemez; bunlar gayet tabiî olarak yalnız devirlerinin veya devirlerinde alâka uyandıracak olan bütün devirlerin tarihlerini yazmışlardır. Bunlar arasında Muhammed bin İbrahim'in bir istisna olmasını izah edecek hiç bir mûta yoktur. O hâlde yapılacak şey, Kirman ve Irak Selçûklulari için eser yazmış olan Muhammed bin İbrahim'in XI/XVII. asırda yaşamış bir kimse olmadığını kabul etmektetir. Binnetice bahsedilen eserin içinde görülen 1025/1616 tarihi bir müstensih yanlışından başka bir şey olmamalıdır.

Soru bu şekilde cevaplandırılınca, bu cevabı ispat edecek başka deliller de kolayca bulunacaktır. Çünkü bizzat Târîh-i Selçûkiyân-i Kirmân içinde, müellifinin anlattığı vak'alardan muahhar olanlarının muasırı olduğunu gösterecek deliller vardır:

Nitekim Kâvurd'un çocuklarından bahsederken şöyle der: "*Denilir ki, (Kâvurd'un) kırk kızı vardı... Bunlardan sekizini bu eseri yazanın ceddi olan Habîş'te medfun sâlih, veli, nessâbe Şemsü'd-dîn Ebû Tâlib Zeyd'in sekiz oğluna verdi.*" Kirmân Selçuklularından Kâvurd (433-465/141-1073)'un zamanı tabiî Zeyl'i 599/1202'de yazmış olan kimsenin ceddinin zamanına tesadüf eder. Bu müellif, gerçekten XI/XVII. asırda yaşamış olsa idi, 6 asır evvelki cedlerini hatırlamasına imkân olmazdı.

Muhammed bin İbrahim yine Kâvurd devrindeki imar hareketlerinden bahsederken, metinde 1025/1616 yılının zikredildiği yerde, şöyle der: "*Derenin başından Bam Fihric'ine kadar -ki 24 fersahtır- her 300 adıma iki adam boyunda bir mil yaptırdı, öyle ki, geceleyin birinin dibinden diğer mil görülebilirdi... Kerek ile Fihric arasında iki minare inşa ettirdi... 1025 yılı Cemâziye'l-evvel ayında bu sahifeyi yazan Muhammed bin İbrahim... Kâvurd'un yaptırdığı hayır eserlerini gözleri ile gördü. Millerden pek azı yerlerinde kalmış ise de, iki minare durmakta idi.*" Eğer kendisi gerçekten zikredilen yılda buralardan geçmiş olsaydı, Guz isyanından ve istilâsından sonra, hemen tamamıyla boşalmış olan ülkede hiç bir eser görmemiş olması lâzım gelirdi. O hâlde burada bulunan 1025/1616 tarihi bir müstensih tahrifinden ibarettir ve Târih-i Selçûkiyân-i Kirmân müellifi Muhammed bin İbrahim ile Câmi'ü't-Tevârîh'deki Zeyl'in müellifi Ebû Hâmid Muhammed bin İbrahim aynı kimse olup, Selçukluların son devirlerinde yaşamıştır.

g) Netice

Ebû Hâmid'in şahsiyeti ve yaşadığı devir böylece tespit edildikten sonra, Câmi'ü't-Tevârîh'te Selçuklular tarihi bölümüne iki kaynak gösterilebilir: Zahîrü'd-dîn Nîşâbûrî'nin Selçuknâme'si ile Ebû Hâmid'in Selçuklular Tarihi. Zeyl'in giriş kısmındaki sözler bu kaynağın ikinci eser olması icap ettiğini gösterir gibidir ve M. H. Yinanç da buna bakarak, bu kısmı Ebû

Hâmid'in Târih Âl-i Selçûk'u saymıştır. Fakat bu kaynak Zahîrü'd-dîn'in eseri olmalıdır. Gerçekten metni burada neşredilen eserde, bunun Sultan Arslan (556-573/1611-1177) zamanında yazılmağa başlandığını gösteren bir ifade tarzı vardır. Çünkü onun hükümdarlığı anlatılırken, başka hükümdarlar için kullanılan tabirler değil, daha ziyade bir memduh için kullanılabilecek tabirler kullanılır. Sultan Tuğrul'dan bahsederken ise, bu ifade daha açık bir şekilde görülür. Meselâ bir yerde şöyle der: "*Bu Cemşîd ferli... Sultan'ın -devleti devam ile eş ve hayatı gönül muradına bağlı olsun!- üzerinde sultanlık ve cihan sahipliği eserlerinden her gün bir eser meydana çıkmaktadır.*" Bu ifade tarzı da yalnız muasır ve himayesinde bulunulan bir hükümdar için kullanılabilecek olan bir ifade tarzıdır. Bu da Sultan Arslan'ın öğretmeni olan ve II. Tuğrul'un tabiî çağdaşı olması gereken Zahîrü'd-dîn tarafından yazılmış olabilir. Hâlbuki Ebû Hâmid'in Zeyl'i kendisi ile mesela Sultan Tuğrul arasında herhangi bir bağlılık bulunduğunu gösterecek bir kayıt taşımamaktadır. Zahîrü'd-dîn'in eserini görmüş olması pek mümkün olan Hâfız-i Ebrû da bir yerde şöyle söylemektedir: "*Selçuklular tarihini yazmış olan Zahîrü'd-dîn Nîşâbûrî, eserini bu Tuğrul'un zamanında yazmıştı. Onun adına gelince, duacılık ve medihcilik yapmış ve kitabı onunla sona erdirmiştir.*" Bu ifade de yukarıda ileri sürülen iddiayı kuvvetlendirmektedir.

Son olarak denilebilir ki, Câmi'ü't-Tevârîh'in Selçuklulara dair bölümünün kaynağı şimdiye kadar sanıldığı gibi Râhatu's-Sudûr olmayıp, kuvvetli bir ihtimal olarak, doğrudan doğruya Zahîrü'd-dîn Nîşâbûrî'nin Selçuknâme'sidir.

3. Câmi'ü't-Tevârîh'in Selçuklularla İlgili Bölümünün Değeri

Selçuk tarihine dâir burada yayınlanan bölüm pek muhtemel olarak Zahîrü'd-dîn'in eserinden geldiğine göre, tarihî bir kaynak olmak bakımından değeri meydandadır. Çünkü bu müellif

yazdığı vak'aların mühim bir kısmının muasırı olduğu gibi, hükümdarların öğretmeni olarak da bunlar hakkında en doğru bilgileri elde edebilecek bir mevkide bulunuyordu. Râvendî'den başlayarak, daha sonraki birçok müverrihler tarafından doğrudan doğruya veya vasıtalı olarak, bir kaynak kabul edilmiş olması da bunun değerini ispat eder. Bu bölümün kaynağı Ebû Hâmid'in eseri olsa, bu hâl onun değerini azaltmaz, çünkü yukarıda görüldüğü üzere, bu müellif de vukû'âtın mühim bu kısmının çağdaşıdır.

Ancak şimdiye kadar Câmi'ü't-Tevârîh'deki bu bölümün yalnız Râhatu's-Sudûr'un bir kopyasından ibaret sayılması gibi yanlış bir telâkki hâkim olduğundan, yeni tarihçiler buna hakkı olan ehemmiyet ve değeri vermemişlerdir. Yukarıda Râhatu's-Sudûr ile yapılan karşılaştırmada görüldüğü üzere, ikinci eserin ne kadar noksan olduğu meydana çıktıktan sonra, bu bölümün Selçuklular tarihinin birinci derecede kaynağı olarak, lâyık olduğu yeri hemen alacağı muhakkaktır.

4. Zahîrü'd-dîn Nîşâbûrî'nin Sözde Selçûknâme'sinin Basması

1954 yılında (1332 ş.), Tahran'da "*Selçûknâme ta'lîf H'âce İmâm Zahîrü'd-dîn Nîşâbûrî ki takrîban dar havâlî-i 582 vafât karda ba Zayl-i Selçûknâme ta'lîf Ebû Hâmid Muhammed b. İbrahim ki dar sana-i 599 ta'lîf şuda*" adı altında Câmi'ü't-Tevârîh'in burada neşredilen bölümüne tekabül eden bir eser yayınlanmıştır. Naşir Muhammed-i Ramazânî'nin önsözüne göre, Hamîd al-Mulk İsmâ'îl Han Afşar, Zahîrü'd-dîn'in Selçûknâme'sinin bir nüshasını ele geçirmiş ve neşredilmek üzere kendisine vermiştir. Nüshanın sâhibi de giriş mahiyetindeki yazısında, asıl nüsha hakkında biraz daha fazla bilgi vermektedir. Buna göre, elinde iki nüsha bulunmaktadır: Biri *Târîh-i Guzîda* ile bir arada ciltlenmiş olan noksan bir nüshadır, diğeri Kâşânî'nin *Zubdat al-Tavârîh*'i ile bir arada bulunan tam bir nüsha. Her iki nüsha da X./XVI. asırda istinsah edilmiştir. Yine

eseri yayınlayanların sözüne göre, metin basılırken, *Râhatu's-Sudûr*, *Ravzat al-Safâ*, *Habîb al-Siyar* ve *Kâmil-i İbn Esîr* vb. gibi başlıca diğer kaynaklara başvurarak metni tashih etmişlerdir.

Şu kadar var ki, naşir ile kitap sahibinin verdikleri bu bilgiler gerçeklere uymamaktadır. İlk önce şunu söylemek lâzımdır ki, ellerinde Zahîrü'd-dîn'in *Selçûknâme*'sinin müstakil bir nüshası mevcut değildir. Çünkü burada Selçuk b. Lokman'ın Tokşurmış soyundan gelmesi ve Koyuk şeklinde basılmış olan Kınık "kemiğinden" olması kaynağı *Câmi'ü't-Tevârîh* olmayan hiçbir eserde mevcut değildir. Hatta kabile, soy manasında olan "kemik" kelimesi yerine kullanılan Farsça "ustuhvân" kelimesinin bu manada olarak Reşîdü'd-dîn Fazlullâh'tan önce Farsçada kullanılmış olduğunu sanmıyorum. Sonra, daha önce söylendiği gibi, devlet kurmuş birçok Türk boylarını Oğuz Han'ın 24 boyundan birine bağlamak için bir nesep şeceresi yapmak teşebbüsü Reşîdü'd-dîn Fazlullâh tarafından yapılmıştır. Başta Râvendî olmak üzere, doğrudan doğruya veya vasıta ile Zahîrü'd-dîn'den istifâde etmiş olan, fakat Câmi'ü't-Tevârîh'e bakmamış veya bunu dikkat nazarına almamış olan başka müverrihlerde de bu bilginin bulunmaması, bu parçanın Reşîdü'd-dîn'e ait olduğunu gösterir. O hâlde bu ibarelerin Zahîrü'd-dîn'in *Selçûknâme*'sinde bulunmasına imkân yoktur ve bu İran basmasının esası olan nüshalar Câmi'ü't-Tevârîh'teki Selçuklulara dair bölümün nüshalarıdır.

Esas nüshasının mahiyeti böylece tespit edilen bu basmanın metni, dayandığı nüshalar çok yeni ve yanlışlar ve noksanlar ile dolu olduğu gibi, önsözde izah edilen hususlar iyi tatbik edilmemiş gibi göründüğünden, baştanbaşa yanlışlar -belki bir kısım matbaa yanlışları- ile doludur. Bilhassa özel adların yanlış olması sebebi ile bu basmadan istifadeye kalkışmak tehlikeli bile olabilir. Bunu göstermek için lalettayin bir kaç sahife için şu yanlış ve doğru cetvelleri tertip edilebilir. (Burada bilhassa özel adlara ehemmiyet verilmiştir, başka kelime yanlışlarının ancak çok garip görünenlerine işaret edilmiştir).

Sözde Selçûknâme metni Yanlış		(Câmi'ü't-Tevârîh metni) Doğrusu
s.10, str.11	كركجو خواجه	كركجو خوجه (Farsça H^vâce değil, Türkçe koca kelimesinin aynı olan hoca)
s.10, str.12	قيق (قويوق)	قنيق
s.10, str.16	موسى بيغو	موسى ييغو
s.46, str.1	خيل عراق	خيل غزان
s.46, str.4, 15	الخان	آتخان
s.46, str.4-5	خيل عراق	لشكر خراسان
s.46, str.8	خيل تاتار	خيل كافر
s.46, str.9	در بيابان	در بيابان مرو نهاد
s.46, str.11	ملک	Bu kelimeden sonra 5 satır atlanmış
s.46, str.18	يافتند	Bu kelimeden sonra 3 satırlık bir kısım var
s.46, str.19	تجمع ساتى	جمع شتاتى
s.46, str.22	اقدام نمود و رسولانى كه ارغون معروف باعرج هدايا و عطايا فرستاده	برفت رسولان اطراف برى آمدند بدرگاه سلطان اعظم... سلطان بهرامشاه ابن مسعود از غزنين سر سلطان سورى ابن الحسن بن سام ملک غور و تمامت قندهار برادر سلطان علاءالدين ... المعروف باعرج با هداياء بسيار فرستاده...

Yalnız son örnek bu basmanın değerini göstermeye kâfi gelebilir. Ancak daha fazla mutmain olabilmek için, müteakip sahifenin de yanlışlarının burada kaydedilmesi yerinde olacaktır.

Sözde Selçûknâme metni Yanlış		**(Câmi'ü't-Tevârîh metni) Doğrusu**
s.47, str.2	آوردن	Bu kelimden sonra 7 satırlık bir parça alt üst edilmiştir
s.47, str.10	بهيق	شهيق
s.47, str.15	اعور و تاتار	غزان و تاتار
s.47, str.16	سوران	توران
s.47, str.18	على حاجى	على چترى
s.47, str.19, 20	على خيرى . (Bundan evvelki ile aynı şahıs	على چترى
s.47, str.24	متقال خازن	مثقال خازن

Metinde arada atlanmış birçok yerler de vardır ki, yukarıda bunlara işaret edilmemiştir.

Gösterilen bu örnekler her hâlde açıkça isbat etmektedir ki, *Zahîrü'd-dîn Nîşâbûrî'nin Selçûknâme'si* adı altında basılmış olan Câmi'ü't-Tevârîh'e âit bu kısmın ilim bakımından hiçbir değeri yoktur ve bu basmadan istifade edilerek yapılacak bir araştırma, araştırıcıyı çok mühim yanlışlara sürükleyecektir.

TERCÜME

Zikr-i Târîh-i Âl-i Selçûk

Hamd ve senâ olsun isimleri yücelmiş Allah (cc)'a ki onun zâtı bekâ ve kıdemle mevsûf ve O'nun sıfatları noksanlıktan, hudûs ve ademden münezzehtir. Çatısı felekler ve arş olan bir evin mûcididir. Halısı, serilmiş toprak olan bir eyvânın sâniidir. O Allah ki; varlık, yokluk, iniş ve alçalma, O'nun îcâd ve yaratma kudreti dâhilindedir ve selam olsun seyyid-i sakaleyn ve sâhibu "*kâbe kavseyn*"[1] ki onun şeriatı diğer ümmetlerin, resûllerinin şeriatlarını feshetti ve onun hükmü Arab ve Acem meliklerinin hükümlerini neshetti. Selam olsun onun ehl-i beyti ve yârenlerine ki takva memleketlerinin kandilleri ve hidâyet kapılarının anahtarıydılar. Allah'ın rızası hepsinin üzerine olsun.

Emmâ ba'd; bilinmelidir ki yaratılmışların seçkinleri melekler, peygamberler ve pâdişâhlardır. Bunların her biri mertebeli/makamlıdır. Melekler, Hazret-i Kuds'e yakınlaştırılmışlar ve hazîre-i

---

1 [قابَ قوْسَيْن] Kur'ânı Kerîm, 53/9. Âyet-i Kerîme'nin tamamı ve meali şöyledir: [فكَانَ قابَ قوْسَيْن أوْ أدْنَى] "(Peygambere olan mesafesi) iki yay aralığı kadar yahut daha az oldu."

üns'ün sâkinleridirler. Peygamberler, mahlûk ve hâlık arasında vâsıta, hidâyet ve delâlet yolunun mübeyyini/açıklayıcısı, helâl ve harâmı ayırt edici; melikler sürünün çobanı/yönetilenlerin yöneticileri (râ'î-i ra'iyyet); çeşitli afet ve korkulardan koruyucudurlar. Meleklerin süsü tesbîh [2] ve tehlîldir. Peygamberlerin süsü ilim ve ibâdettir. Meliklerin süsü akıl ve siyâsettir. Ve her ilimden hissedâr olmuş her âdil pâdişâhın şerefi diğer meliklerden çok ve derecesi peygamberlere daha yakın olur. Meliklerin ihtiyaç duyduğu tevhîd, marifet-i ahkâm-ı şer'-i nebevî ve erkân-ı dîn gibi ilimlerden sonra iyi meliklerin ve geçmiş pâdişâhların mâzîsidir ki bunlara vâkıf olunca her birinin sîret ve tarîkatini bilirler. Geçmişlerinin ahlâkının hülâsası, dünyada büyük rütbe ve ün, ukbâda da sevab ve bağışlanmayı îcâb ettirir; o kişiyi önder ve takip edilen biri kılar. Geçmiş yöneticilerin târîhleri pek çoktur. Müverrihân, o fende işbâ'a (doyuma) varan ölçüde veya muhtasar olarak tasnîfler yapmış ve cildlerle (eserler) ortaya koymuşlardır. Ma'lûm olduğu üzere İslâm milletinde dinin yıldızları ashâb ve Hulefâ-yı Râşidîn'den sonra (Allah onlardan razı olsun) halîfeler Abbâs bin Abdu'l-muttâlib'in soyundandırlar. Irâk ve Horâsân'da onların muasırı pâdişâh ve sultânlar Tâhirîler, Saffârîler, Sâmânîler, Gaznevîler, Deylemîler, Selçûkîler ve başkalarıdır. Bu sultânlar topluluğunun arasında Âl-i Selçûk'tan -Allah geçmişlerine rahmet etsin- daha büyük, reâyaya daha müşfik ve halkın hakkına daha çok riayet eden kimse olmamıştır. "*Allah mülkünü dilediğine verir.*"[2] Yine zikri yüce (Rab) buyurmuştur ki; "*Rabbin*

---

2 [وَاللّهُ يُؤْتِي مُلْكَهُ مَن يَشَاء] Kur'ânı Kerîm, 2/247. Âyet-i Kerîme'nin tamamı ve meali şöyledir: [وَقَالَ لَهُمْ نَبِيُّهُمْ إِنَّ اللّهَ قَدْ بَعَثَ لَكُمْ طَالُوتَ مَلِكًا قَالُوَاْ أَنَّى يَكُونُ لَهُ الْمُلْكُ عَلَيْنَا وَنَحْنُ أَحَقُّ بِالْمُلْكِ مِنْهُ وَلَمْ يُؤْتَ سَعَةً مِّنَ الْمَالِ قَالَ إِنَّ اللّهَ اصْطَفَاهُ عَلَيْكُمْ وَزَادَهُ بَسْطَةً فِي الْعِلْمِ وَالْجِسْمِ وَاللّهُ يُؤْتِي مُلْكَهُ مَن يَشَاء وَاللّهُ وَاسِعٌ عَلِيمٌ] "Peygamberleri onlara, "Allah size Tâlût'u hükümdar olarak gönderdi" dedi. Onlar, 'O bizim üzerimize nasıl hükümdar olabilir? Biz hükümdarlığa ondan daha lâyığız. Ona zenginlik de verilmemiştir' dediler. Peygamberleri şöyle dedi: 'Şüphesiz Allah onu sizin üzerinize (hükümdar) seçti, onun bilgisini ve gücünü artırdı.' Allah

dilediğini yaratır ve seçer, onların bir seçim hakkı yoktur."[3] Onların saltanat günlerinde nice hayrat ve iyilikler ortaya çıktı. Dîn ilimlerinin ihyâsı, İslâmî kaidelerin güçlenmesi, [3] mescidler, medreseler, ribâtlar, köprüler, yollar ve vakıflar binâ ve inşâ ettirmişlerdir. Âlimleri, salihleri, kâdıları, seyyidleri, zahitleri ve âbidleri koruyarak onlara gelir bağlayıp iyilik etmişlerdir ki, önceki zamanların hiçbirinde bu olmamıştı. Onların eserleri İslâm memleketlerinde hâlen bâkîdir.

Eserlerimiz bize delalet etmektedir
O halde bizden sonra eserlerimize bakın[4]

Gösterdikleri ciddiyet ve gayret, kâfirler üzerine gerçekleştirdikleri gaza, kötü kişilere, bid'at ehline ve fâcirlere uyguladıkları baskı geçmişte kaldı. Abbâsî halîfeleri (ra) zamanında gösterdikleri çaba ve gayretin sonuçları yazılıdır ve yayılmıştır. Bu kısa (eserde), bu konunun bahsi yerinde zikredilecektir. Asrın melik ve pâdişâhlarına edebli ve makbûl bir şekilde uymak, dîn ü devlet'in güçlenmesi, mülk ü millet'in temellerinin tesis edilmesine sebep olur. Bu sebeple biz, etkili işaretlerle -etkileyiciliği kaybolmadan- ehl-i âlemin cümlesinin târîhlerini *Câmi'u't-Tevârîh*'te topluyoruz. Bu mukaddime hükmünce onların neseb, şeref, âdâb ve onların beğenilen yaşantıları hakkında yazılmış kitaplarda bulunanlar hakkında kısa bir tasnîf gerekli oldu. Onların harekete geçmeleri, devletleşmeleri ve yönetimi istemeleri ile konuya başlanacak, her pâdişâhın saltanatı döneminde vukû' bulan garîb olaylar özlü bir şekilde aktarılacaktır. Aynı şekilde onların vüzerâ, ümerâ, hâcib ve nâib'lerinin isimleri

---

mülkünü dilediğine verir. Allah lütfu geniş olandır, hakkıyla bilendir."

3 [وَرَبُّكَ يَخْلُقُ مَا يَشَاءُ وَيَخْتَارُ مَا كَانَ لَهُمُ الْخِيَرَةُ] Kur'ânı Kerîm, 28/68. Âyet-i Kerîme'nin tamamı ve meali şöyledir: [وَرَبُّكَ يَخْلُقُ مَا يَشَاءُ وَيَخْتَارُ مَا كَانَ لَهُمُ الْخِيَرَةُ سُبْحَانَ اللَّهِ وَتَعَالَى عَمَّا يُشْرِكُونَ] "Rabbin dilediğini yaratır ve seçer. Onların bir seçim hakkı yoktur. Allah, onların ortak koştuklarından uzaktır ve yücedir."

4 Arapça [إنّ آثارَنا تدلّ علينا//فانظروا بعدَنا الي الآثار]

zikredilecektir. Diliyorum ki rıza ve övgüye layık olur. Allah tamamlanmasına muvaffak edicidir. [4]

Âğâz-i Kitâb [Kitâbın Başlangıcı]

Haber ve sohbet ehlince şöyle malumdur ki, Selçûk bin Lokmân[5], Selçûk'un akrabalarından ve Kınık kemiğinden/soyundan (استخوان قنيق) idi. Türk pâdişâhları'nın hargâhtıraş'ı

[5] Zahîrü'd-dîn Nîşâbûrî, *Selçûknâme*, (Neşr. İ. Afşar), Tahran 1332, s.10; er-Râvendî (Muhammed b. Ali b. Süleymân er-Râvendî), *Kitâb-ı Râhatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr*, (Neşr. Muhammed İkbâl-Tashîhât-ı lâzım Müctebâ Meynovî), Tahran 1333, s.88, (Türkçe terc., Ahmet Ateş), I-II. Cilt, TTK Yay., Ankara 1999, I, s.86) ve bunlardan istifade eden bazı muahhar kaynaklarda bu şekilde geçse de Selçuk'un babasının Lokmân değil, Tukak/Dukak (Yukak/ Yakak) olduğu bilinmektedir. Anlaşıldığı kadarıyla Tukak'a kuvvetinden dolayı "temür yalığ" yani "demir yaylı" unvanı/lakabı verilmiştir (Ebu'l-Ferec (Bar Hebraus), *Ebu'l-Ferec Tarihi*, II, (Süryaniceden İngilizceye Çev. Ernest A. Wallis Budge-İngilizceden Türkçeye Çev. Ömer Rıza Doğrul), TTK Yay., Ankara 1999, I, s.292). "Temür Yalığ/Demir Yaylı" ifadesi müellifler tarafından Arapça "el-kavsü'l-hadîd (القوس الحديد)", Farsça ise "sahtkemân (سخت كمان)" şeklinde zikredilmiştir. Ancak bazı müellifler, "Demir Yaylı" unvanını, yanlış olarak Tukak/Dukak (Yukak-Yukak) adının manası (تقاق بالتركية القوس من الحديد) zannetmişlerdir. [İbnü'l-'Adîm, *Buğyetü't-Taleb fî Târîhi Haleb*, IV, (Tahkik:Sehil Zükkâr), Dârü'l-Fikr, Beyrut 1988, s.1971; el-Hüseynî (Sadrud-dîn Ebu'l-Hasan Ali İbn Nâsır Ali el-Hüseynî), *Ahbârü'd-Devleti's-Selçûkiyye*, (Türkçe terc., Necati Lügal), TTK Yay., Ankara 1999, s.1); Ahmed bin Mahmûd, *Selçuknâme*, I-II., (Yay. Erdoğan Merçil), Terc. 1001 Temel Eser, İstanbul 1977, I, s.1.]. İbnü'l-Esîr ise yine yanlış olarak "el-kavsü'l-hadîd"i, "el-kavsü'l-cedîd (القوس الجديد)" yani "yeni yay" şeklinde kaydetmiştir [İbnü'l-Esîr (Muhammed b. Muhammed Abdu'l-vâhid eş-Şeybânî İbnü'l-Esîr), *el-Kâmil fi't-Târîh*, I-X, (Tahkîk. Ebu'l-fidâ Abdullah el-Kâdı), Beyrut 1415/1995., (Türkçe terc., *el-Kâmil fi't-Târîh Tercümesi*, I-XII, (Çev: Abdullah Köşe, M. Beşir Eryarsoy, Ahmet Ağırakça, Abdülkerim Özaydın; Redaktör: Mertol Tulum), İstanbul 1985-1987., VIII, s.236, (Türkçe terc, IX, s.361.)].

(خرگاه تراش)[6] olan Keregüci Hoca'nın (کرکجی خوجه)[7] oğlu Tokşurmış (طوقشورميش) aslından/soyundan (nijâd "نژاد") gelen Tuğrul, Kınık urûkundan sultân idi.[8]

Âl-i Selçûk, sayısız mal ve mülkleri olan, sayı ve teçhizâtı tam, ordu ve askeri (hayl u haşem) muntazam, çok kalabalık ve büyük bir soy/kabile idi. Otlakların (çerâhor) darlığı nedeniyle Türkistân'dan Mâverâü'nnehr'e geldiler.[9] Kış yerleri/kışlak'ları (zemistângâh) Nûr Buhârâ[10], yaz yerleri/yaylak'ları (tâbistângâh) ise Soğd-i Semerkand[11] idi. Selçûk güzel ahlakıyla tanınan, adı iyiye çıkmış biriydi. Hepsi birbirinden büyük beş oğlu vardı: İsrâ'îl, Mîkâ'îl, Mûsâ Yabgu, Yûsuf ve Yûnus.[12] Her biri emîrliğe

---

[6] Hargâh, "büyük çadır, serâperde anlamına gelmekte olup "haremgâh", "haremgeh" de denir (*Tercüme-i Burhân-ı Kâtı'*, İstanbul 1251 (1835), s.242; *Ferheng-i Fârisî-i 'Amîd*, I-III, (Haz. Hasan 'Amîd) Tahran, 1363, II, s.1009; Hasan Enverî, *Istılâhât-ı Dîvânî Devre-i Gaznevî ve Selçûkî*, Tahran 2535, s.40). Hargâhtıraş da "çadır yapan, çadır ustası" demektir.

[7] Keregü, "çadır, kışlık ev" anlamlarına gelmektedir (Kaşgarlı Mahmûd, *Dîvânu Lügâti't-Türk Tercümesi*, (Çev. Besim Atalay), I-IV, TDK Yay., Ankara 1988, I/404, 447, 448; III/205). Keregüci de "çadır yapan, çadır ustası" demektir.

[8] Selçuklu ailesinin menşei hakkındaki görüş ve değerlendirmeler hakkında bkz, İbrahim Kafesoğlu, *Selçuklu Ailesinin Menşei Hakkında*, Osman Yalçın Mat, İstanbul 1955.

[9] Hamdullâh Müstevfî-i Kazvînî'ye göre 375 (985-986) senesinde (Hamdullâh Müstevfî-i Kazvînî, *Târîh-i Güzîde*, (Neşr. Abdu'l-Hüseyin Nevâ'î), Tahran 1362., s.426)

[10] Buhârâ'ya yirmi fersah uzaklıkta bir köydür (Yâkût el-Hemevî, *Mu'cemü'l-Buldân*, I-V, Beyrut 1397/1977, V, s.310.)

[11] Soğd, Semekand'da meşhur bir vilayettir. Soğd-i Semerkand ile anılır. Yeryüzünde suyu ve havasının letafetiyle dünyanın dört cenneti adı verilen dört memleketinden biriydi (Zekeriya Kazvînî, *Âsârü'l-Bilâd ve Ahbârü'l-İbâd*, [el-Mektebetü'ş-Şâmile], I, 219-220; *Gencine-i Güftar Ferheng-i Ziyâ*, I-III, (Haz. Ziyâ Şükün,) MEB Yay., İstanbul 1984, II, s.1202.

[12] Zahîrü'd-dîn Nîşâbûrî, s.10. "Selçuk'un Arslan, Mikâ'il ve Mûsâ adlarında üç oğlu vardı." [İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc, IX, s.363)]. "Emîr Selçuk Cend'de öldü ve geriye Emîr Mikâil, Emîr Mûsâ ve İsrail diye çağırılan Emîr Yabgu Arslan'ı bıraktı." (el-Hüseynî,

layık,[5] büyüklüğe yakışır idiler. Her gün kendilerine tâbi'/bağlı olanlar (etbâ') ve eşyâ'ları artıp çoğalıyordu. Ni'met ve servetleri mâh-i nev (hilâl) gibi kemâle erişti ve tamamını kabul ettiler. İşbilir adamlar ve nâmdâr/şöhretli gençler/yiğitler o topluluk arasında bir hayli artmış, araç ve gereçleri/malzemeleri çoğalmıştı. Selçûk (dünyada) durmadı/öldü. Oğulları kavmin önde gelenleri oldular.

Mahmûd Sebüktegin, Türkistân ve Semerkand pâdişâhı İlig Hân[13] ile sulh imzalayınca, Mahmûd Ceyhûn kenarına geldi. Birbirleriyle görüşüp ahidler ve misaklar yaptılar (anlaşıp sözleştiler). (Böylece) her birinin memleketlerinin sınırı belirlenmiş oldu. İlig Hân onlardan (Selçûklulardan) korkmuş idi.[14]

(Türkçe terc, s.2). "İsrâ'il'den sonra Mikâ'il, Yûnus ve Mûsâ Bigu/Beygu vardı." [er-Râvendî, 87, (Türkçe terc, I, s.86)]. "Emir Selçuk'un dört oğlu oldu. Bunlar Mikâ'il, Yabgu (Bigu), Musa ve Arslan adlarını taşıyorlardı." (Ebu'l-Ferec, I, s.293). Toplu bilgi için bkz, İbrahim Kafesoğlu, "Selçuk'un Oğulları ve Torunları", *TM*, 13, 1958.

13 "İlig Han, Mâverâ'ü'nnehr Türklerinden olup Hâniyye-i Efrâsyâb diye meşhurdur. Adı Nasr bin Ali bin Musa bin Saltuk'tur ve İlig Han onun lâkabıdır. 383-403 (993-1013) yılları arasında hüküm sürmüştür. 396 (1005-1006)'da onunla Sultân Mahmûd arasında bir sulh yapılmıştı. Ancak müellifin burada kasdettiği sulh, 419 (1028-1029) senesinde (Zeynü'l-Ahbâr'a göre 415/1024-1025'de) Sultân Mahmûd ile İlig Han arasında değil, adı geçen Sultân'la Kadir Han arasında yapılmıştı. Kadir Han, yukarıda zikredilmiş olan İlig Han'ın kardeşi, bazı kaynaklarda ise kardeşinin oğlu idi ve 423 (1032-1033) senesine kadar hüküm sürmüştü. Anlaşıldığı müellif, bu iki hadiseyi, yani biri İlig Han ile diğeri Kadir Han ile yapılmış olan anlaşmaları karıştırmıştır." [er-Râvendî, 87, (Türkçe terc, I, s.86n)]. Kadir Han'la Sultân Mahmûd bu görüşmede İran ve Turan meselelerini görüşmüşlerdi [el-Cuzcânî (İbn Minhâcü'd-dîn Osman), *Tabakât-ı Nâsırî*, I, (Neşr. Abdu'l-hay Habîbî, Kâbil 1342, s.245-246).

14 el-Cuzcânî'ye göre "O zamanda Selçuk oğlu (Arslan Yabgu) öyle bir adamdı ki bütün Türkistan ve Efrasyablılar onun ok ve kılıcından, onunla savaşmaktan korkmakta, onun okundan kuş ve ceylanlar bile kurtulamamaktaydı. Şimşek ve yıldırım gibi avının ve

Sultân Mahmûd'un nezdine, akrabalık (musâheret) ve iki taraf arasında akdedilen anlaşma ve emniyetten doğan dostluğa dayanarak birini gönderdi ve (şunları söyledi): "*Bu yazının (رقعه) memleketlerinde ve bu ülkenin (بقعه) yollarında Türkistân'dan gelen Türklerden (Terâkime) olan çok kuvvetli ve intizamlı bir (kuvvet-i tamâm ve şevket-i be-nizâm) bir kavim, yıllardır Nûr Buhârâ ve Soğd-i Semerkand bölgesine yerleşmişler(dir). Bu yerlerin otlak ve meraların tümünü ele geçirdiler. Silâh, âlet, malzeme ve savaş levâzımâtı yapıp ordu (leşker) kurdular. Onların kabilesi/orduları/atlıları (haylşân "خيلشان") büyük bir güce erişip sayıları çoğaldı. Akla korku, kalbe vesvese (düşmesi) gerekir ki eğer siz bir vakit Hindistân (هندوستان) tarafına azimet ve hareket ederseniz, zamanın başkalaşıp değişmesi ve acımasız günlerin inkılâbı (neticesinde), onlardan, bir bölgeyi ele geçimeyi istemek veya bir vilâyete tamah etmek gibi tedbir ve telafisi zor olan bir fitne ve fesad hâsıl olur. Onlardan yardım/destek almak ve ileri gelen bir rehine (nevâyî) talep etmek vâcib olmuştur.*"[15] [6]

Sultân Mahmûd bir müddet bu denizin dibinde yüzdü. İlig Hân'ı görmenin/dikkate almanın gerekliliğine karar verip[16] Buhârâ'ya hareket etti. Hitâbeti kuvvetli bir elçiyi (sefîr) onlara

---

düşmanının üzerine atılır, savaştığı herkesi herkesi yenerdi... Kadir Han ve başkalarının Sultân Mahmûd'un rikâbında serâperde-i hâss'a toplandığı sırada Selçuk oğlu, başındaki külâh-ı Türkmânî'yi yana eğmiş vaziyette at sürmüş, bütün İran ve Turan askerleri ona çevikliğine ve süvariliğine hayran kalmışlardı." (el-Cuzcânî, I, s.245-246.)

15 Zahîrü'd-dîn Nîşâbûrî, s.11.

16 Selçuklu Türkmenlerinin gücü, sadece Karahanlılar için değil Gazneliler için de tehlike teşkil ediyordu. Nitekim Arslan Yabgu, bölgenin en güçlü hükümdarı olan Gazneli Mahmûd'a karşı kuvvet gösterisinde bulunmaktan çekinmiyor, "Sultân Mahmûd'un filleri varsa bizim de oklarımız vardır. Aramızda harp olduğu zaman oklarımızla onun askerleri delik deşik edilebiliriz" demek cesaretini gösterebiliyordu (Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi I, (Kuruluş Devri)*, TTK. Yay., Ankara 2000, s.77.).

(Selçûklulara) gönderip haber verdi ki[17]: "*Bizler her zaman Diyâr-ı Sind ve Aksâ-yı Hind tarafına gaza niyetiyle gidiyoruz. İslâm beldelerinde (Bilâd-ı İslâm) bizim mürâfakat ve muvâfakatımız bulunmaktadır. Sizin işbilirliğiniz ve aklınıza şaşmak gerekir ki komşu olmanıza rağmen, sizden hiçbir grup böyle bir saadeti elde etmeye giriş teşebbüs etmediniz, bizden bir iltimas istemediniz. Bizim sizinle dost olma isteğimiz tamdır. Mesâfenin uzaklığı yakınlığa dönüştüğünden, zamanın ve maslahatın gerektirdiği üzere lider ve önderinizin hazretin huzuruna gelmesi gerekir. Pâdişâhı hal' isteğinde olduğunuz duyuldu.*" Elçilerin haberi Selçûklulara ulaşınca onların önderi İsrâ'îl[18], seçkin on bin güzîde adam ve seçme süvârîyi Sultân'ın hizmetine yolladı. Sultân tekrar elçi (resûl) gönderip (dedi ki) "*Şu an bizim için bir yardıma hâcet yoktur. Maksad görüşmek, konuşmak ve iki taraf arasında yardımlaşmak olduğundan, yalnız gel.*"

İsrâ'îl, Sultân'ın emir ve fermânı mûcibince görünüşleri ve vücutları güzel yiğitlerden seçilmiş üç yüz nefer ile hazretin yanına geldi.[19] Kendi oğlu Ebû'l-Fevâris Kutalmış'ı da yanında

---

[17] İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc, IX, s.363)

[18] el-Bundârî ve el-Hüseynî'ye göre bu dönemde Selçukluların önderi Mikâ'il olup Sultân Mahmûd, Mikâil'i ve adamlarını esir etmiş ve el-Hüseynî'ye nazaran daha sonra serbest bırakmıştı. Arslan Yabgu'nun esir edilmesi ise her iki kaynakta da Mes'ûd döneminde gösterilmektedir. [el-Bundârî (Feth b. Ali b. Muhammed el-Bundârî), *Zübdetü'n-Nusre ve Nuhbetü'l-Üsre*, (Terc. Kıvameddin Burslan), *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, Ankara 1999, s.3). el-Hüseynî, (Türkçe terc, s.2.)]

[19] Arslan Yabgu, Sultân Mahmûd'la görüşmek üzere huzuruna gittiğinde onu çevgân oynarken bulmuştur. Sultân'ın ona "oynamak isteyip istemediğini" sorması üzerine de "çevgân oynamayı bilmediğini, eğer Sultân isterse ok atabileceğini" söylemiştir. Ancak onun bu cevabı, Sultân Mahmûd'u kızdırmış, çünkü aklına Arslan Yabgu'nun aşağıda da zikrettiğimiz "Sultân Mahmûd'un filleri varsa bizim de oklarımız vardır. Aramızda harp olduğu zaman oklarımızla onun askerleri delik deşik edebiliriz" sözleri gelmiştir (Köymen, a.g.e., s.83).

getirdi, kutlu bârgâh'ı öpme şerefine [7] eriştiklerinde Sultân onu karşıladı ve çok iyi bir şekilde ağırladı. Kendisiyle beraber meliklik tahtının köşesine, ümerânın hepsinden yükseğe oturmasını işaret etti. O sırada bezm (işret) meclisi kuruldu. Arz ve konuşma esnasında Sultân ondan istintâk ve istikşâf yaptı (onun hakkında bilgi edinmek istedi): "*Bizim her vakit, kâfirlerle gazâ yapmak için Hind/Hindistân tarafına gitmemiz gerekiyor. (Bu nedenle) Horâsân*[20] *beldeleri ihmâl edilip boş (mühmel ve mu'attal) kalıyor. Sizden beklenen, iki taraf arasında anlaşma ve dostluktur/yardımdır. Eğer bir vakit bir taraftan bir düşman ortaya çıkar ve yardıma ihtiyaç olursa, siz muavenet ve yardımı esirgemeyiniz.*" Emîr İsrâ'îl cevâb olarak "*Bizden Âlemin Sultânına kullukta kusur ve gecikme olmaz (olmayacaktır).*" dedi. Mahmûd "*Eğer bir vakit bizim asker ihtiyacımız olursa ne kadar asker gönderebilirsin?*" diye sordu. İsrâ'îl, silâhdâr'ından yay (kemân) aldı ve şarabın (bâde) etkisi ve gençlik gururuyla "*Eğer bu yay'ı (kemân) kendi kavmime gön-*

---

[20] Horâsân, Irak'dan başlayıp Hind sınırına kadar olan toprakları içine alan geniş bir coğrafî bölgedir. Cüveyn, Beyhak, Toharistan, Gazne, Sicistân, Kirmân, Nîşâbûr, Herât, Merv, Belh, Abiyurd, Sırhan gibi şehirler Horâsân dâhilinde kabul edilmektedir. Horâsân ismi Eski Farsça'da hur (güneş) ve âsân (âyân "gelen, doğan") kelimelerinden meydana gelmiştir ve "güneşin doğduğu yer, güneş ülkesi; doğu bölgesi" anlamını taşımaktadır. İsim muhtemelen Sâsânîler zamanında ortaya çıkmış ve kısa zamanda yaygınlaşmıştır. Horâsân tarihte İran'ın kuzeydoğusunda yer alan çok geniş bir coğrafî bölgenin adı idi. Günümüzde bölgenin toprakları üç parçaya ayrılmış olup Merv, Nesâ ve Serahs yöresi Türkmenistan, Belh ve Herât yöresi Afganistan, kalan kısmı da İran sınırları içinde bulunmaktadır. En geniş kesim İran'ın elindedir ve adı geçen iki devletle İran'ın diğer eyaletlerinden Mâzenderan, Simnân, Yezd, Kirman, Belûcistan ve Sîstan'la çevrilidir. İdarî merkezi Meşhed olup eyalete Meşhed, İsferâyin, Bucnurd, Bircend, Tayyibat, Türbeticâm, Türbetihaydarî, Darrıgaz, Sebzevâr, Şirvan, Tabes, Firdevs, Kâbnât Kûçân, Kaşmir, Gunâbâd ve Nîşâbur vilâyetleri bağlıdır (Yâkût, II, 350-354; Cl. Huart, "Horâsân", *İA*, V/1, s.561; Osman Çetin, "Horâsân", *DİA*, XIII, s.234.)

derirsem otuz bin kişi hemen yola çıkar" diye cevâb verdi. Sultân tekrar sordu: "*Eğer daha fazlasına ihtiyaç olursa?*" İsrâ'îl, Mahmûd'un önüne bir ok (tîr) attı ve "*Eğer bu oku, nişân/alâmet olarak kendi kabileme/orduma/atlılarıma (hayl "خيل")*[21] *gönderirsem, on bin adam daha gelir.*" dedi. (Sultân), aynı şekilde soruyordu; ta ki bir yay ve üç okla yüz bin atlı (süvâr) oldu. Mahmûd (sormaya devam etti): "*Eğer daha fazla gerekirse?*" (İsrâ'îl) "*bu oklardan birini Belhân Kûh'a*[22] *gönder, yüz bin atlı (süvâr) gelir.*" dedi. Mahmûd "*Eğer zaruret olur, daha fazla gerekirse?*" (diye yine sordu) ve (İsrâ'îl) "*Bu yay'ı*

---

21 "Hayl" kelimesinin Arapça "at" anlamına geldiği malumdur. Ancak sözkonusu kelime, ıstılahî olarak "askerî kıta, birlik" anlamında da kullanılmış ve bu kıta veya birliğin başındaki emîre de "serhayl (سر خيل)", "haylbaşı (خيل باشي)" veya "hayltaş (خيل تاش)" adı verilmiştir. Karahanlılar döneminde otağ ile on otağ arasında bir birlik olduğu anlaşılan hayl (hîl)'ın mevcudu veya "haylbaşı"nın kaç kişilik bir birliğe kumanda ettiği hakkında kesin malumat bulunmamakla beraber üç dört kişilik küçük bir birliğe dahi hayl dendiğine dair kayıtlar mevcuttur. Bununla beraber, tabirin genel anlamda askerler/askerî maiyyet hatta tâbi' olanlar, akraba/kabile/aşiret anlamında kullanıldığı da görülmektedir (Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig* I Metin, (Haz. Reşit Rahmeti Arat), TDK Yay., İstanbul 1947; (*Kutadgu Bilig* II Tecüme, (Haz. Reşit Rahmeti Arat), TTK Yay., Ankara 1959.), b.2323; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'atü'z-Zaman fî Tarihi'l-A'yân*, (Neşr. Ali Sevim), DTCF Yay., Ankara 1968, s.131; Beyhakî (Ebu'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin Beyhakî), *Târîh-i Beyhakî*, (be-ihtimam Ganî ve Feyyaz), Tahran 1324., s.37, 51, 123-125 ve muhtelif yerler; Nizâmü'l-mülk, *Siyerü'l-Mülûk (Siyâsetnâme)*, (Haz. Mehmet Altay Köymen), Ankara 1982, s.136); İbn Bîbî (el-Hüseyin b. Muhammed b Ali el-Caferî er-Rugedî), *el-Evâmirü'l-'Alâ'iye fi'l-Umûri'l-'Alâ'iye*, Tıpkı Basım, (Önsöz ve fihristi haz. Adnan Sadık Erzi), TTK Yay., Ankara 1956, s.77, 260; Aksarayî (Kerîmü'd-dîn Mahmûd Aksarayî), *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, (Neşr. Osman Turan), TTK Yay., Ankara 1999, s.268, 279; *Tercüme-i Burhân-ı Kâtı'*, s.259; Hasan Enverî, s.131; Reşat Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, TTK Yay., Ankara 2002, s.218-219)

22 Horasan'ın şimâl-i şarkîsinde bir dağdır [er-Râvendî, s.89, (Türkçe terc, I, s.88 n)].

(kemân) Türkistân'a gönder, [8] eğer istersen pâdişâhın yardımına iki yüz bin kişi gelir." (dedi). Mahmûd durumu çok iyi anladı ve düşündü. Kendi kendine (içinden): "*böyle bir ordunun (leşker) hepsini maaşsız (câmegî "جامگی")*[23] *ve ücretsiz (cerâyet)*[24] *olarak bir yay ve üç ok ile hazır edebilen birinin işini hafife almamak gerekir*" dedi. Üç gün, üç gece sabahtan akşama, akşamdan sabaha birlikte oldular (yiyip içtiler). Sultân ona ve onun nöker'lerine birçok hil'at, sayısız mal ve mülk verdi.

Sonra kendi emîrlerine "*İsrâ'îl, oğlu ve ona bağlı olanlardan (mutî'ân)*[25] *on kişi bizim misafirimiz olsun. Geri kalan nöker'leri de kendiniz misafir edinin*" diye emir verdi. Bu şekilde yaptılar ve şarabın onların hepsine tesir ettiği gece yarısında, hepsini yakalayarak ağır zincirlerle bağladılar ve hapsettiler. Mahmûd, İsrâ'îl'i yârenleriyle birlikte o gece Hindistân'a, Multân hududundaki Kâlencer Kalesi'ne gönderdi. İsrâ'îl uykudan uyanınca kendini yorgun (hasta) ve bağlı olarak buldu ve kendini kazâ-yı âsumânîye teslim etti.[26] Şöyle söylüyordu:

---

23 "Câme (elbise) kelimesinden gelen "câmegî, câmegiyât veya cevâmik" tabiri, Büyük Selçuklu, Eyyûbî ve Memlûk devletlerinde maaş, bazen de genel anlamda ücret anlamında kullanılmaktadır (el-Kalkaşandî (Ahmed b. Ali el-Kalkaşandî), *Subhu'l-A'şâ fî Sınâ'ati'l-İnşâ*, I-XV, (Tahkîk. Muhammed Hüseyin Şemsüd-dîn), Beyrut 1988, III/524, 526, 597, IV/42, V/136, XI/316, XIII/107, XIV/446; İbn Bîbî, s.594; Aksarayî, s.12; Hasan Enverî, s.91; *Ferheng-i Fârisî-i 'Amîd*, I, s.790; *Ferheng-i Ziyâ*, I, s.639; Mahmûd Nedîm Ahmed Fehîm, *el-Fennü'l-Arabî el-Ceyşü'l-Mısrî fi'l-Asri'l-Memlûkî el-Bahrî (1250-1383/648-783)*, (Basım yeri yok) 1983, 209)

24 Cerâ'nın çoğulu olan ve cirâyet şeklinde de kullanılan bu tabir, "maaş, burs, yaşama masrafları, günlük tayın" anlamlarına gelmektedir (Köymen, "Selçuklu Devri Türk Tarihi Araştırmaları II", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, DTCF Tarih Araş. Ens, II/2-3 (1964), s.328, 367.

25 Zahîrü'd-dîn Nîşâbûrî'de "nökerân". (s.12)

26 Arslan Yabgu ile Sultân Mahmûd arasındaki mülakat ve Arslan Yabgu'nun hapsedilmesiyle ilgili bkz, [Zahîrü'd-dîn Nîşâbûrî, s.12; Beyhakî, Tarih-i Beyhakî, I-II, (Neşr. Said Nefîsî), Tahran 1352, II,

Şiir [Basît]

Ey uyuyan ve uyandığında bağlı olan; Şüphesiz olaylar seherlerde kapı çalar

Başlangıcı güzel olan geceye güvenme; Birçok gecenin sonu, ateş tutuşturur

(Mahmûd) geri kalan evlâd-ı Selçûk'a şâhâne (şâhlara layık) hil'at'lerle birlikte bir elçi (resûl) gönderdi [9] ve (elçi aracılığıyla) "*İsrâ'îl'in hazrete ulaştığında/gittiğinde (ondan) büyük bir lütuf gördüğünü, ancak pâdişâhların dergâhını (dergâh-ı pâdişâhân) görmemiş olması ve oranın âdâb ve erkânını (ferheng) bilmemesi sebebiyle, sarhoşluk halinde (ondan) bir kusur sâdır olduğunu, (bu yüzden) nâmûs-ı saltanat için birkaç gün hapsedildiğini, onların (Selçukoğullarının) ondan (İsrâ'îl'den) daha rahat, tasasız ve iyi halde olmaları (merak etmemeleri) gerektiğini, çünkü onun çok hızlı bir şekilde teşrîf (hil'at) ile birlikte geri gönderileceğini*" söyledi. Kardeşler, haberi duyduktan sonra (Mahmûd'a karşı) ayaklanmak istediler. Ancak işin sonundan korktular. Elçiyi (resûl), güler yüzle ve sözverdikleri istekler ve atiyye'lerle (hediyelerle) geri gönderdiler ve "*Âlemin Sultânı'nın fermânına itaat edip boyun eymeyiliz, hepimiz aciz kullarız (bendegân)*" dediler.

İsrâ'îl yedi yıl kadar kalede mahbûs kaldı.[27] Onun kabilesinden/atlılarından (hayl) iki Türkmen gelip uzun bir müddet o mahrûseye hamallık ve sâkîlik yapıp su çektiler. Nihayet bir gün fırsat yakalayıp İsrâ'îl'i gördüler. Onu gece kaçırmak için

---

s.876-877; İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc, IX, s.292); er-Râvendî, s.89-92, (Türkçe terc, I, s.88-90); Aksarayî, s.12. (Türkçe terc, s.7-8.); Hamdullâh Müstevfî-i Kazvînî, *Târîh-i Güzîde*, s.427; el-Cuzcânî, I, s.246] Burada verilen sayı abartılı olmakla beraber, Türk devlet geleneği ve hâkimiyet anlayışı içerisinde yayın metbû'luk, okun ise tâbiiyet ve davet sembolü olarak kullanıldığını gösteren örneklerden biri olması bakımından önemlidir.

[27] Zahîrü'd-dîn Nîşâbûrî, s.13; er-Râvendî, s.91, (Türkçe terc, I, s.89); Hamdullâh Müstevfî-i Kazvînî, *Târîh-i Güzîde*, s.427.

bir yol düşündüler ve bunu gerçekleştirdiler. Horâsân yolunu tuttular. Önlerine bir orman çıktı. Akıl karışıklığından yolu kaybettiler. Şaşırmış ve afallamıştılar. Sabahleyin doğu tâvusu cilveye geldi (güneş doğdu). Kale muhafızı (kûtvâl)[28] (durumdan) haberdâr oldu. Askerler (sipâh) onların peşinden gelmekteydi (takip etmekteydi). Askerler ona (İsrâ'îl'e) yaklaştığında yakalanacağını anladı ve Türkmenlere şöyle dedi: "*Benden ümidi kesin. Kardeşlerime benden selâm ulaştırıp deyin ki: Horâsân mülkünü istemede ciddi bir cehd ve gayret [10] göstersinler, çalışıp çabalasınlar. Çünkü bu pâdişâh köleoğludur (bendezâde). (Bize) nisbetle büyük biri değildir. Bu memleketi ona bırakmayın, sizin elinize geçene kadar gayret gösterin. Zira beni günahsız yere yakalayıp hapsetti.*"[29] Türkmenler otlar (giyâh) arasında saklandılar. (Peşlerinde bulunan) askerler İsrâ'îl'i yakalayıp daha sıkı bağladılar. Orada (Kâlencer Kalesi'nde) zehirli şerbetle vefat etti. -Allah rahmet eylesin.

Oğlu Kutalmış, durumdan habersiz birkaç yıl o vilâyette dolaştı. Babasının vakasını (başına gelenleri) işittikten sonra çöl yoluyla Hânnişîn(?) çölünden (خان نشین) Mestenic-i Sorh Külâhân (مستنج سرخ کلاهان) tarafına ve Sîstân'a geldi. Oradan Esfezâr ve Şufûrkân yoluna ve Tirmiz geçidinden Buhârâ'ya gelip amcaları ve ordusunun (hayl) yanına geldi. Durumu olduğu gibi anlattı. Onlar (Selçûklular) kendileri (için) mülk istemekteydiler. Kardeş(leri) İsrâ'îl'in intikamını almak istiyorlar ve fırsat kolluyorlardı. Birini Mahmûd'a yollayıp dediler ki: "*Bizim halkımız, havâşî (حواشی)*[30] *ve hayvanlarımız çoğaldı. Halkın*

---

28 Hintçe kökenli bir kelime olan kûtvâl, kale kumandanı veya muhafızı anlamındadır (*Ferheng-i Fârisî-i 'Amîd*, III, 2007; *Ferheng-i Ziyâ*, III, 1600). Kaynaklarda dizdâr (دزدار) ve kaledâr (قلعه دار) gibi tabirlerin de kûtvâlin muadili olduğu anlaşılmaktadır.

29 "...Kardeşlerine haber ulaştırdı ve onları meliklik/mülk talep etmeleri için teşvik etti." Hamdullâh Müstevfî-i Kazvînî, *Târîh-i Güzîde*, s.427.

30 "Hâşiye"nin çoğulu olan "havâşî" kelimesi, tarihî kaynaklarda genel anlamda bağlı bulunanlar, ordu ve askerî maiyet anlamlarında

çokluğu, izdiham ve kalabalıklaşmasından, otlak ve meralarımız bize darlaştı. Bu meralar, hayvanlarımıza ve ailelerimize kâfi gelmiyor. Sultân'ın yüce kereminden beklenilen odur ki izin versin nehirden geçelim. [11] Horâsân'a Nesâ ve Bâverd arasına yerleşelim."[31] Tûs vâlîsi[32] olup Ribât-ı Seng-peşt/Seng-best'i (رباط

kullanılmaktadır. Bununla beraber özellikle Türkiye Selçukluları dönemine ait kayıtlarda zaman zaman ıktâ' askerleri için de kullanıldığı görülmektedir. Nitekim Rüsûmü'r-Resâ'il'deki bir vesikada da serleşkerin, hizmete hazır halde bulundurması istenen ıktâ' askerleri, "kadîm ve havâşîden oluşan ordu (تمامت سپاه را از قديم و حواشى)" şeklinde zikredilmiştir (el-Hoyî (Hasan b. 'Abdi'l-Mü'min el-Hoyî), *Rüsûmü'r-Resâ'il ve Nücûmü'l-Fezâ'il*, (Tashîh ve İhtimâm: Adnan Sadık Erzi), AÜİF Yay., Ankara 1963, s.26.). İbn Bîbî de Alâü'd-dîn Keykubâd dönemine ait bir kaydında Sultân'ın Kemâlü'd-dîn Kâmyâr'a ıktâ' ettiği Sivas'ın Zara vilâyetinden, o zamana kadar "geliri 100.000 akçe (sad hezâr aded-i hâsse) olan ve 60 havâşî barındıran bir ıktâ'" olarak bahsetmiştir (İbn Bîbî, s.272-273). Bu durumda sözkonusu tabirin bazen genel, bazen de özel anlamda kullanıldığı, bu kayıtta da "havâşî" ifadesinin bağlı olanlar veya asker anlamında olduğu anlaşılmaktadır. Bu tabir için ayrıca bkz, Ann K. S. Lambton, "'Atebetü'l-Ketebeye Göre Sancar İmparatorluğunun Yönetimi", (Çev. Nejat Kaymaz), *Belleten*, XXXVII/147 (1973), s.374, 376, 379.).

31 "Bu sözlerden, Selçukluların bu haberi İsrâ'il'in ölümünden sonra göndermiş oldukları anlaşılıyor. Galiba bu yanlıştır. Sultân Mahmûd, İsrâ'il'i 415 (1024-1025) senesinde (*Zeynü'l-Ahbâr*'ın sözüne göre; diğer kitaplara göre, 419 (1028-1029) senesinde) yakalatmıştı. Onun yakalanmasından yedi sene sonra öldüğüne bakılacak olursa ölümü her halde 422 (1030-1031)'de (ikinci tarihe göre 426 (1034-1035)'da) vukua gelmiştir. Sultân Mahmûd'un ölümü ise, bütün müverrihlerin söz birliği ile 421 (1029-1030) senesindedir. O halde İsrâ'il'in ölümünden sonra Sultân Mahmûd'a bir haber göndermeleri nasıl mümkün olur? *Zeynü'l-Ahbâr*'a göre bu haber, Sultân Mahmûd'un henüz Mâverâü'n-nehr'de bulunduğu 416 (1025-1026) senesinde ona gönderilmişti. Galiba bu rivayet doğrudur." [er-Râvendî, s.92, (Türkçe terc, I, s.91 n)]

32 el-Bundârî ve el-Hüseynî'de "şıhne" [el-Bundârî, (Türkçe terc, s.3-4); el-Hüseynî, (Türkçe terc, s.3)]

سنگ پشت)[33] yaptırmış olan Arslan Câzib –ki orada medfûndur- (Sultân Mahmûd'a) dedi ki: "*Onlara Horâsân'a doğru yol vermek doğru/uygun değildir. Çünkü (onlar) çok kalabalıktırlar ve hadsiz savaş levâzımâtı, âlet ve malzemeleri vardır. Olmaya ki onlardan bir fesâd doğsun.*" Sultân hazîne'yi artırıp çoğaltma hırsı, açgözlülük ve memnuniyetle, onların nehirden geçmelerine izin verdi.[34] Onun (Arslan Câzib'in) âkilâne sözüne iltifat etmedi. Âkiller söylemişlerdir ki: Tamah sahibi ve hırslı kişi arasında iş çabuk yürür. Sultân Mahmûd hayatta olduğu müddetçe hiç hareket etmediler, muhâlefet ve inâd göstermediler (başkaldırmadılar).[35]

---

33 Metinde Sengpeşt yazılsa da doğrusu "Sengbest" olmalıdır (VV Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, (Haz. Hakkı Dursun Yıldız), TTK Yay., Ankara 1990, s.473 n).

34 Selçuklu Türkmenlerinin Horasan'a inmesini endişe ile karşılayan Arslan Câzib (Hâcib Arslan), onları kontrol altında tutabilmenin şartı olarak "ok ve yay kullanmalarının engellenmesi"ni, bunun için de Ceyhun nehrini geçenlerin "başparmaklarının kesilmesi"ni teklif etmiştir. Bu teklif Sultân Mahmûd tarafından "Sen katı kalblisin; tahahhuk etmemiş bir cürümleri olmayan bu Müslümanlara, söylediğin şeyi nasıl yapabilirim" sözleriyle reddedilmiş Ceyhun'dan geçmelerine izin vermiştir. [İbnü'l-Esîr, s.237, (Türkçe terc, IX, s.363); Beyhakî, (Ganî-Feyyâz), s.260, 481; el-Hüseynî, s.2; el-Bundârî, (Türkçe terc, s.3; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb fî Fünûni'l-Edeb*, XXVI. Cüz, (Tahkik. Muhammed Fevzi el-Antîl), Kahire 1405/1985, s.271; Hamdullâh Müstevfî-i Kazvînî, *Târîh-i Güzîde*, s.427; el-Cuzcânî, I, s.246-247]

35 "Sultân Mahmûd ile muasır olan Zeynü'l-Ahbâr sahibine göre, bu esnada Sultân Mahmûd ile Türkmenler (yâni Selçuklular) arasında iki muharebe daha olmuştur. Biz burada onun sözlerini, kısaltarak ve biraz değiştirerek, nakledeceğiz: 418 (1027-1028) senesi sona erince, Nesâ ve Bâverd halkı Gazne'ye gelip, Türkmenlerin çıkardıkları karışıklıktan şikâyet ettiler... Emîr Mahmûd, Tûs Emîri Ebu'l-Hârîs Arslan Câzib'e mektup yazılmasını emretti ve ona Türkmenleri cezalandırması için emir verdi... Tûs Emîri fermana uyarak üzerlerine yürüdü. Türkmenler toplanıp karşısına çıktılar ve harbettiler. Pek çok adam öldürdüler, birçoklarını da yaraladılar. Tûs Emîri birkaç defa şiddetle üzerlerine hücum etti ise de, onları asla mağlûp edemedi... Sonra Sultân Mahmûd Tûs Emîri'ne

O esnada Mîkâ'îl de öldü ve sonsuzluk diyârına göçtü. Ondan (geriye) iki oğul kaldı. (Bunlardan biri) Çağrı Beg Ebû Süleymân Dâvud ve (diğeri ise) Ebû Tâlib Tuğrul Beg Muhammed idi. Kendi kabilesi (hayl) ve akrabaları (hîşân) arasında mevki sahibi (saygıdeğer) ve önder (mukaddem) oldular. 421 (1030) senesi içinde Mahmûd öldü.[36] Ödünç hayatı ondan istediler, fenâ çivisini onun bekâ kapısına çaktılar. Onun iki oğlu Mes'ûd ve Muhammed arasında saltanat hususunda ihtilaf çıktı.[37] Sultânlığın/saltanatın Mes'ûd üzerinde kararlaştırmasına kadar memleket işlerinde fitne ve karışıklık zâhir oldu. Bu fetret esnasında 428 (1036-1037) senesinde Ali bin Mûsâ[38] (türbesinin) kubbesini yaptıran 'Amîd-i Nîşâbûr Sûrî İbnü'l-Mu'tezz'e birini gönderip o civârda yerleşecekleri bir yer (mevâzî)[39] belirlemesini istediler.[40] 'Amîdü'ş-şark,

---

mektup yazılmasını emretti. O 'Türkmenler kuvvetlenmişlerdir; hükümdarın sancağı ve maiyeti olmadan onların çıkardıkları karışıklıkların önüne geçilemez' diye cevap yazdı. Mahmûd, bu mektubu okuyunca, canı sıkıldı, ordu çekip 419 (1028-1029) senesinde Gazne'den hareket etti. Büst tarafına gitti, oradan Tûs tarafına yürüdü. Tûs Emîri karşılamağa çıktı ve hakikati anlattı. Emîr Mahmûd, bunun üzerine büyük bir ordunun Tûs emiri ile birlikte Türkmenlerle harbetmek üzere gitmesini emretti. Ferâve konağının yakınına vardıkları zaman birbirleriyle karşılaştılar... Mahmûd'un ordusu onları mağlûp etti ve kılıçtan geçirdi. Türkmenlerden dört bin meşhur süvariyi öldürdüler; birçoklarını da esir ettiler. Geriye kalanlar kaçarak Belhân ve Dihistân taraflarına gittiler." [er-Râvendî, s.93, (Türkçe terc, I, s.92 n)]

[36] İbnü'l-Esîr'e göre 421 senesi Rebî'ü'l-âhirinde (Nisan-Mayıs 1030), yine onun naklettiği başka bir rivayete göre 11 Safer 421 (18 Şubat 1030)'de; el-Hüseynî'ye göre 422 senesi Rebî'ü'l-âhirinde (Mart 1031); er-Râvendî'ye göre ise 418 (1027-1028)'de vefat etmiştir. [İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc, IX, s.307; el-Hüseynî, (Türkçe terc, s.3); er-Râvendî, s.94, (Türkçe terc, I, s.92)]

[37] Sultân Mahmûd daha sağlığında ülkeyi iki oğlu arasında üleştirmişti. Resmî veliahdi ise Mes'ûd'du. Beyhakî, (Ganî-Feyyâz), s.216-218.

[38] İsnaaşeriye (Onikiimamcılık) olarak da bilinen Caferiye mezhebinin günahtan masum olduğuna inanılan sekizinci imamı. Tûs'ta (Meşhed) medfundur.

[39] el-Cuzcânî'de ıktâ'. (I, s.247)

Sultân Mes'ûd bin Mahmûd'a bir mektûb gönderdi.[41] O (Sultân Mes'ûd), o sırada [12] Cürcân'da[42] idi. Şerefü'l-Me'âli Nûşirvân bin Felekü'l-Me'âlî Menuçehr bin Şemsü'l-Me'âlî Kâbûs bin Veşmgîr'in yanına gelmiş idi.[43] Ondan istediği yerleri almayı ve 'Amîd Ebû Sa'd (Sa'îd) Hamdûyî'nin[44] göndereceği Rey ve Kum şehirlerinin yükünü/hâsılatını (haml) bekliyordu. 'Amîdü'ş-şark'ın hattını okuyunca Selçûklular'a karşı tedbîr almak için hemen Nîşâbûr'a[45] geldi. Onun (Sultân Mes'ûd'un) ordusu (leşker) Mâzenderân[46] seferinden (dolayı) yorgun ve bitkin idiler. Silâhları nemli (nemgîn) ve bozuk (nemden mahvolmuş)[47], devele-

---

40 Nesâ ve Ferâve'yi istiyorlardı. Beyhakî, (Ganî-Feyyâz), s.469-471.

41 Bahsedilen mektup Selçukluların Sûrî'ye yazdıkları mektuptur.

42 Taberistân ile Horâsân arasında büyük bir şehirdir. Hazar Denizi'nin güneydoğu köşesinden itibaren Mâzenderan bölgesinin doğu kesimini teşkil eden Cürcân, Ortaçağ coğrafyacıları tarafından bazen Taberistân bazen de Horâsân sınırları içinde gösterilmiştir (Yâkût, II, s.119-122; Zekeriya Kazvînî, *Âsârü'l-Bilâd*, I, 141-142; Hamdullâh Mustawfî Qazwînî, *Nuzhat al-Qulûb*, (Translated By G. Le Strange), (E. J. W. Gibb Memorial Series: XXIII), Luzac & Co, London 1919, s.153, 172; R. Hartmann, "Cürcan", İA, III, 245; Rıza Kurtuluş, "Cürcan", *DİA*, VIII, 131.

43 426 (1034-1035)'da. İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc, IX, s.338)]

44 el-Bundârî'de "Ebû Sehl Ahmed bin el-Hasan el-Hamdûnî", el-Hüseynî ve İbnü'l-Esîr'de "Ebû Sehl el-Hamdûnî". [el-Bundârî, (Türkçe terc, s.3); el-Hüseynî, (Türkçe terc, s.4); İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc, IX, s.328, 334, 341)].

45 Horâsân'ın en önemli şehri olarak nitelendirilen Nîşâbûr, hem ticarî ve ekonomik, hem de kültür ve medeniyet bakımından Ortaçağ'ın en önde gelen şehirlerinden biriydi. (Yâkût, V, s.331-333; E. Honingman, "Nîşâpûr", *İA*, IX, s.302-305)

46 Taberistân da denir. Kuzeyinde Hazar Denizi, güneyde Elburz dağları silsilesi, doğuda Cürcân, batıda Gilan bulunur (Yâkût, IV,s.13-16.; Cl. Huart, "Taberistan", *İA*, XI, s.598).

47 Başta yay olmak üzere bütün silahlar için en büyük tehlike yağmur, nem ve ıslaklık olup, silahların bozulmasına sebep oluyordu. Bu konuda ayrıntılı bilgi ve başka örnekler için bkz, Beyhakî, (Said Nefîsî), II, s.891; İbn Battûta, *Tuhfetü'n-Nuzzâr fî Garâibi'l-Emsâr ve Acâibi'l-Esfâr (Rıhletu İbn Battûta)*, II, (Tahkik: Ali el-Muntasır el-Ketânî), Beyrut 1405, s.553; *Münyetü'l-Guzât* (Metin-İndeks), (Haz. Mustafa Uğurlu), GÜ SBE Yayınlanmamış Doktora Tezi, An-

ri/binekleri (sütûrân) bahar (çayırı) yememişti. (Ordu bu hâldeyken) bu mühim hareket ve taarruzu/savaşı yapamazdı.

Sultân Mes'ûd önce birini gönderip mâl istedi. Vermediler ve cevâb olarak "*Mâlı kendi adamlarımıza veririz. Çünkü biz de pâdişâhlar soyundanız.*" dediler. Çağrı Beg Dâvud ve Ebû Tâlib Tuğrul Beg Muhammed, Mes'ûd'un Molla Münşî'sinin Cürcân ve Mâzenderân'da bulunmadığı sırada, gidip Mahmûdîlerin tahtgâhı Gazne (Gaznîn)'i[48] almak konusunda meşveret/kenkâc (كنكاج)[49] ettiler. Mes'ûd bu durumdan haberdâr olunca üç bin süvârî ile geldi. Bu önemli hareketi tek başına yapamazdı. Kendi ordusundan birkaç emîr seçti ve tam teçhizatlı bir kıtayla onlarla savaşa (ceng) gönderdi.[50] Selçûklular bundan ihtiyâtsız ve hazırlıksız idiler. Ancak ikbâlleri açık idi. Bu kavim (Gazneliler), Nûr ve Şehristâne[51] vilâyetleri arasındaki Hisâr-ı Tâk civârında onları

---

kara 1984, s.62-63; Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi (Alparlan ve Zamanı)*, III, TTK. Yay, Ankara 2001, s.269]

48 Hind ve Horâsân arasında Kâbil'in 145 km. güneybatısında yer alan Gazne, bir yayla manzarası arzetmekte ve denizden yüksekliği 2225 metreyi bulmaktadır. İslâm öncesi tarihi karanlık olan şehir, arkeolojik kazılardan anlaşıldığına göre milâttan önce kurulmuştur. Gazneliler Devletine başkentlik yapmış ve bu devlet döneminde en parlak dönemini yaşamıştır. Nitekim 1186 yılına kadar Afganistan ve çevresine sahip olan Gazneli hükümdarlarının çoğu Gazne'de oturdular. X. yüzyıl coğrafyacıları Gazne'nin Hindistan ticaretinde önemli bir ambar şehri olduğunu söylerler. Gaznelilerden sonra Selçuklu hâkimiyetine geçen şehrin önemi bu dönemde de devam ettirmiştir. (Yâkût, IV, 202-203; M. Longwoth Dames, "Gazne", *İA*, IV, 741; Enver Konukçu, "Gazne", *DİA*, XIII, s.479)

49 Türkçe danışmak, istişare etmek anlamına gelen "kengeş/keñeş" kelimesi (*DLT*, III, 364, 365, 393, 394, 396), bu şekilde zikredilmiş.

50 "Hepsi on kumandan idiler: başları Hâcib Begtogdı ve Kethüdâları Hâce Hüseyin bin Ali bin Mikâ'il idi. Her cinsten tam techizatlı on beş bin süvari ve iki bin de saraylı köle gelmişti. Savaş öncesi gelişmeler için bkz, (Beyhakî, (Ganî-Feyyâz), s.471 vd; el-Cuzcânî, I, s.247-248).

51 Horâsân'da Nesâ yakınında küçük bir kasaba olup, Nesâ ile arası üç mildir. Zekeriya Kazvînî, *Âsârü'l-Bilâd*, I, 160-161.

ansızın vurdu. Yağmayla meşgul oldukları sırada Selçûklular her bir taraftan geri geldiler ve çetin bir savaş (ceng) verdiler. İşin sonunda Mes'ûd'un ordusu/askerleri (leşker) maksadına erişemeyip (nâ-murâdî) ağlayıp inleyerek (zârî) [13] mağlub oldular.[52] Selçûklular beş yüz bin altın dînâr, silâh, ziynet (tecemmülât), hayvan (çehârpâ) elde ettiler.[53] Kötü tesadüf (eseri olarak), Mes'ûd'un (başına) Horâsân'da kalamayıp Hind'e (gitmesine sebep olacak) bir hadise geldi[54] ve vaktin maslahatı gereği Selçûklular ile mecbûrî bir barış yapıp gitti.[55]

Onların (Selçûklular'ın) işleri her gün daha iyiye gidiyordu. Gittikçe güçleniyorlardı ve durumlarının gidişatından pâdişâhlık

---

52 "Sultân Mes'ûd onların ülkeleri üzerindeki şevketlerinin ve istilâlarının büyüdüğünü duyunca olanca süratiyle Nişabur'a gelip vasıl oldu. Veziri ona "Selçukîlerin kalblerini hil'atlarla meyl ettir; Nesâ ve hududları ve Ferâve ribatı vesaireyi vaad ile hoş et" dedi. Sultân, Vezirini Selçukîlere taraftarlık ile itham ederek hapsetti ve asker hazırladı. Sipehsâlârlığa Hâcib Begdoğdu'yu tayin ederek Selçukîler üzerine gönderdi. Yaklaştıkları vakit Selçukîler kaçtılar. Ordunun menzillerinde bulunan çadırlarını, silahlarını, mallarını oldukları yerde bıraktılar. Mağara ve inlerde gizlendiler. Sultân Mes'ûd'un askeri bütün bunları yağma ile meşgul iken Selçukîler gizlendikleri yerden çıkdılar ve onları silahlarıyla vurdular, mağlûb ettiler." el-Hüseynî, (Türkçe terc, s.3-4.)

53 29 Haziran 1035'de meydana gelen Nesâ Savaşı hakkında geniş bilgi için bkz, Beyhakî, (Ganî-Feyyâz), s.481-492.

54 Sultân Mes'ûd'un Hindistân'a gitmesinin sebebi şu idi: 428 senesi safer (Kasım Aralık 1036) ayında menenjit hastalığına tutulmuştu. Bu hastalığı sırasında, iyileştiği takdirde, Hindistân'da kâfirlere karşı gazaya gitmeyi ve o zamana kadar henüz kimsenin fethetmemiş olduğu Hansi Kalesi'ni fethetmeyi nezretmişti. Her ne kadar bütün emirler, Horasan'da Selçuklular yüzünden büyük bir karışıklık bulunduğundan buna muhalif idiylerse de Mes'ûd, dinlemeyip Hansi üzerine ordu sevketti. Orayı muhasara ederek 429 senesi Rebî'ü'l-evvelinde zaptetti (Beyhakî, (Ganî-Feyyâz), s.530-534; ayrıca bkz, el-Hüseynî, (Türkçe terc, s.4); er-Râvendî, s.96, (Türkçe terc, I, s.95 n); el-Cuzcânî, I, s.249.

55 Selçukluların bu fetihten sonra Sultân Mes'ûd'a yazdıkları mektub ve yapılan sulh/barış ve hakkında bkz, Beyhakî, (Ganî-Feyyâz), s.486-492; el-Cuzcânî, I, s.249.

emâreleri ışıldayıp ikbâl şu'âları parıldıyordu. Devlet sabahı, onların bayraklarının doğduğu yerden görünüyordu. Sonraki sene (429/1037-1038) Sultân Mes'ûd Hindistân'dan Gazne'ye geldi.[56] Âl-i Selçûk'un yayılmaları ve şevketlerini araştırarak öğrendi/haberdâr oldu.[57] Hemen, beklemeden ve tereddüt etmeden Selçûklularla cenge gitmeleri ve onları Horâsân'dan çıkarmaları için Emîr-i Horâsân'a[58] (haberci) koşturdu.[59] O (Emîr-i Horâsân), "*Onların işi o kadar ileri gitmiştir ki, ben kulun ve benim benzerlerim onlara karşı koymaya güç yetiremez*" diye cevab verdi.[60]

---

[56] 429 senesi Cumâde'l-Ûlâsında (Şubat Mart 1038) el-Cuzcânî, I, s.249.

[57] "... Onların Gazne saltanatına karşı cür'et ve tamahlarını artırıyordu. Bunun üzerine Sultân bir ordu teçhiz etti ve Subaşı'yı ona mukaddem tayin etti. Subaşı çok korkak bir adamdı, bir müddet Nişabur'da durdu. Selçuk Emirlerinin etrafı istilâsından ve mülhakatın karışmış olmasından dolayı yollar kapandı ve halkın iaşe maddeleri hiç bir yerden gelmez oldu. Emir Çakır Beg Müslümanların fiyatların yükselmesinden duçar oldukları müşkülâttan haberdar olunca Bâverd sahrasına döndü ve yaşama sıkıntısını saadet ve bolluğa tebdil etti. Sultân Mes'ûd ibn Mahmûd ibn Sebüktekin Horasan'a gitmek istedi. Ulufe azlığının onu bundan menetmesi üzerine Tekin Abâd ve Büst'da kışladı Sübaşı Herat'a iltica etti. Sonra Çakır Beg birdenbire Merv'i yağma etti ve oraya yerleşti, büyük bir ordu ile onun üzerine hareketle üç günde kendisine mülâki oldu. Çakır Beg münhezim olarak Ezgâh ve Şavuşkân'a gitmek istedi; üzerine yüklenen Cüzcânan Emîrini mağlûb etti ve askerini dağıttı. Onlar bu hezimetten sonra Emîr-i Cüzcânân'ın cesedini maktul buldular. Bu haber Sübaşı'nın kulağına çalınınca uykusu kaçtı, dünya başına dar geldi. Selçukî askerleri Horasan taraflarına yayıldı. Sûrî'nin imdat isteyen mektupları Sultân'a arkası arkasına geldi." el-Hüseynî, (Türkçe terc, s.5).

[58] Burada Emîr-i Horâsân'dan kasıt, Hâcib-i Bozorg Sübaşı olup Mes'ûd onu Selçuklulara karşı göndermişti (Beyhakî, s.543-544); el-Cuzcânî, I, s.249; er-Râvendî, s.96, (Türkçe terc, I, s.95 n).

[59] "Bunun üzerine Sultân Sübaşı'ya "sana ben Horasan eyaletini ona göz diken düşmanlarından, onun ağaçlarına üşüşen yabancı kuşları ve karasinekleri defetmek ve zararından korumak için tevzi ettim. Binaenaleyh daima o havaliyi devr et, ahali sana muti iken etraf ve havalisini bir vali gibi teftiş et." el-Hüseynî, (Türkçe terc, s.5).

[60] "...Sübaşı Sultân'a selâm ve kelâmdan sonra bu Selçukî Emirleri öyle bir kavimdir ki onların kılıçları ağızlarının lisanındadır. Bun-

(Bunun üzerine) Mes'ûd, "*O (Emîr-i Horâsân), kendi pazarını kuvvetlendiriyor/kızıştırıyor. Yoksa onlara ne zaman güç yeter?*" dedi ve "*Bu önemli işi halletmelisin*" diye emir (misâl) gönderip kestirip attı. Bunun üzerine (Emîr-i Horâsân) emre itaat etmekten başka çare göremeyip (onlarla) savaştı. (Ancak) savaşa başlamasıyla mağlub olması bir oldu.[61] Selçûklular Emîr-i Horâsân'ın yenilmesinden sonra Horâsân memleketine [14] dağıldılar. Türkler (Terâkime), bu karışıklık esnasında zulüm yapıp yol kestiler ve kargaşa çıkardılar. Diyâr-ı Horâsân'ı dağıtıp perişan ettiler.[62]

---

lar kılıçlarının uçları üzerinde arzın en ücra köşelerine kadar ilerledi. Senin zevk ü sefa ile meşguliyetin daha başlangıçta onların bu derece büyümelerinin önüne geçmeye mani oldu. Bu devlet ihtiyarladı. İhtiyarlık için de hiç bir ilâç yoktur. Senin etrafında bulunanlar sana öyle fena nasihatlerde bulunuyorlardı ki, bunları işitmekten ise, senin sağırlığın bence müreccehtir. Her fenalık ufaktan başlar. İyi bir atın ayıbı, kaçmasıdır. Zevk ve safa ile meşgul olan bir padişah, saltanata lâyık değildir. Selçukîler öyle bir kavimdir ki harb arzusu onların ruhuna işlemiştir. Onlar vaktiyle bizim zayıf kölelerimizdi. Karun, Musa'nın kavminden idi; fakat bilahare ona isyan etti. Bunlar aşağı adamlardır. Şevket ve satvetlerine rağmen fena bulmak, helak olmak onların umurunda değildir. Kılıçla ve oklarla onların yerlerine gidilemez, öyle süvarileri vardır ki ölüm onların nazarında hiçtir, insandan başka mahlûklardır.' (diye mektup gönderdi). Sultân Sübaşı'nın mektubunu okuyunca hayrette kaldı ve muzdarib oldu." el-Hüseynî, (Türkçe terc, s.6).

61 Serahs yakınlarındaki Talhâb'da yapılan bu muharebe el-Hüseynî'ye göre 9 Safer 428 (30 Kasım 1036)'de; Beyhakî'ye göre 429 Ramazan (Haziran 1038); İbnü'l-Esîr ve el-Cuzcânî'ye göre göre ise 429 (1037-1038) yılı içerisinde meydana gelmiştir [el-Hüseynî, (Türkçe terc, s.6); Beyhakî, (Ganî-Feyyâz), s.543-544; İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc, IX, s.349-350); el-Cuzcânî, I, s.249, 250] Beyhakî, bu savaştan bir süre sonra (Şevvâl 430/Temmuz 1039) Gaznelilerle Selçuklular arasında geçici bir barışın yapıldığını zikreder. Beyhakî, (Ganî-Feyyâz), s.581-585.

62 el-Hüseynî, muharebeden sonra Sultân Mes'ûd'la Sübaşı arasındaki mülakatı şu şekilde zikreder: "Sultân onun üzerine azap yağmurunu yağdırdı ve kendisini mahcub etti; horluğuna müptelâ kıldı, yapmadığı eziyet kalmadı. Ve 'Sen askerlerini zayi ettin, üç sene-

Birinci es-Sultânü'l-Mu'azzam Rüknü'd-Dünyâ ve'd-dîn Ebû Tâlib Tuğrul Beg Muhammed bin Mîkâ'îl bin Selçûk

Tuğrul Beg, 429 senesi Ramazanında (Haziran 1138) Nîşâbûr'a geldi. Şâdyâh'da Mes'ûd bin Mahmûd'un tahtına oturdu. Şehir halkında sıkıntı ve kaynaşma başladı. Ancak münâdî buyurdu: "*Şehir sâkinleri ve re'âyâ'dan hiç biriyle işimiz yoktur ve hiçbir yaratılmış incitilmeyecektir.*"[63] Bu haber Mes'ûd'un kulağına gidince yerinden zor kalktı. Büyük bir keder ve endişeye düştü. Gazne (Gaznîn)'den bir ordu ve büyük bir toplulukla Teginâbâd ve Büst[64] yoluyla Esfezâr ve Herât[65]

---

den beri öyle berbat ettin ve öyle bir hale getirdin ki mülk pınarlarını kahir olan devletin düşmanlarının istifadesine terkettin' dedi. Sübaşı da cevaben 'Tabib ihtiyarı nasıl gençleştirebilir ve bir yolcu serabı nasıl şaraba tahvil edebilir? Her devletin bir itilâ devri vardır, her parıltıyı bir karaltı takib eder. Her milletin bir saadet günü ve her zamanın bir meliki olur. Sen, beni kükremiş bir arslanla azgın bir deniz arasında sübaşı vazifesiyle muvazzaf ettin. Arslanla gitsem beni paralar, denize gitsem beni boğardı ve arkadan da senin gazabının ateşi vardı. Yanlış bir harekette bulunsam beni yakardı. Ey Sultân, sen her tarafa el attın, devlet sana teveccüh ettiği vakitte memleketlerde bir şey yapmak istedin; fakat çok şeyler yapmaya muvaffak oldun." el-Hüseynî, (Türkçe terc, s.7)

63 İbrâhîm Yınal'ın ve ardından Tuğrul Beg'in Nîşâbûr'a girişi ve sonrasındaki hadiseler hakkında geniş bilgi için bkz, Beyhakî, (Said Nefisî), II, s.903 vd; Beyhakî, (Ganî-Feyyâz), s.550 vd; el-Cuzcânî, I, s.249; İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc, IX, s.350); el-Hüseynî, (Türkçe terc, s.7-8); el-Bundârî, (Türkçe terc, s.4-5); er-Râvendî, s.97, (Türkçe terc. I, s.95)

64 Sicistân, Gazne ve Herât arasında bir şehirdir. (Yâkût, I, s.414-418;)

65 Afganistan'ın kuzey batısında bulunan bir Horasan şehri olup günümüzde Afganistan sınırları içerisinde kalmakta ve aynı adla anılmaktadır. XI. yüzyılda Akdeniz'den Hindistan ve Çin'e giden ana yol üzerindeki büyük ticaret merkezlerinden olan Herât, özellikle Abbâsîler zamanından itibaren dokumacılıkta isim yapmıştı. İstahrî ve İbn Havkal'a göre burası da dönemin diğer büyük şehir-

tarafına, Horâsân'a geldi. O vakit Tuğrul Beg, Çağrı Beg'den ayrı, Tûs[66] vilâyetinde bulunuyordu.[67]

Mes'ûd, onların birleşmelerine fırsat vermeden Câm yolundan Tûs'a baskın yapmak istedi.[68] Gece olunca dişi bir fil'e (pîl) bindi ve leşker-i cerîde (جریده لشکر)[69] ile Tûs'a doğru yöneldi. (Tuğrul Beg'le) aralarında yirmi beş fersah[70] [15] mesafe vardı. (Mes'ûd) o gece filin sırtında uykuya daldı ve kimse onu uyandıramadı. Filci (pîlbân) fili hızlı süremedi. Gündüz olunca Tuğrul Beg'in geçtiği ve kardeşi Çağrı Beg'le birleştiği haberi geldi. Mes'ûd filcinin (pîlbân) idam edilmesini (siyâset) emretti. "*Geçen şey idrak edilmez.*" Oradan hareket edip Serahs[71] tarafına doğru yol değiştirdi. Savaş (ceng) hazırlığı yaptı. Selçûk(lar), Kınık urukundan

---

leri gibi iç kale, şehir ve dış mahallelerden oluşmaktaydı. (Yâkût, V, s.396-397; Z. Velidi Togan, "Herat", *İA*, V/1, s.429; Recep Uslu, "Herat", *DİA*, XVII, s.215-216)

66 Horâsân'la Nîşâbûr arasında bir şehirdir (Yâkût, IV, s.49-50; V. Minorsky, "Tûs", *İA*, XII/2, 123-130

67 Müellif, Selçuklular ile Gazneliler arasında Serahs'da (Receb 430/Nisan 1039) ve Ulyâ-âbâd'da (Ramazan 439/Haziran 1039) meydan gelen muharebelerden ve Gaznelilerin Nîşâbûr'u yeniden ele geçirdiklerinden (15 Rebî'ü'l-âhir 431/4 Ocak 1040) bahsetmemektedir. Bu gelişmeler için bkz, Beyhakî, (Ganî-Feyyâz), s.567-575, 607.

68 Sultân Mes'ûd'un asıl hedefi Nîşâbûr idi. Fakat doğrudan oraya hareket etse Tuğrul Beg'in kaçacağını düşündüğünden önce Tûs'a yürüyüp onu şaşırtmak istemişti.

69 Bu ifadenin, muhtelif kaynaklarda "dîvân defterine kayıtlı asker" anlamında kullanılan "cerîde-i leşker (جریده لشکر)" veya "cerîdetü'l-cünd/cerîdetü'l-ceyş/cerâ'idü'l-cünd" ile aynı anlamda olması kuvvetle muhtemeldir. "Cerîde-i leşker" veya "cerîdetü'l-cünd/cerîdetü'l-ceyş/cerâ'idü'l-cünd" hakkında bkz, el-Kalkaşandî, s.IV/190, V/31, 203, X/114, XI/92, 317; Hasan Enverî, s.240-241; Mahmûd Nedîm Ahmed Fehîm, s.209

70 Ferseng/fersah, üç millik yani yaklaşık 6 km'lik mesafeye tekabül eden ölçü birimidir (Walther Hinz, *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, (Çev. Acar Sevim), İstanbul 1990, s.76).

71 Nîşâbûr İle Merv arasında bulunan eski bir Horâsân şehirlerinden biridir. (Yâkût, III, s.208-209; J. Ruska, "Serahs", *İA*, X, 502)

elçiler (resûlân)[72] gönderiyorlar ve durumu (Mes'ûd'un hareket ve hazırlığını) inceliyorlardı. Dandânakân-ı Mervşâhicân Kalesi/Hisârı'nın[73] her bir kapısına (dervâze) silâhlı yüz muhâfız (merd-i hâmî) koymuş idiler. Gece yarısı münâcât vaktinde hazır olmaları ve Beg-i dervâze dışarı çıkınca hep birlikte düşmana (saldırıp) gecebaskını (şebîhûn) yapmayı kararlaştırdılar. Gece yarısı bir adam münâcâtta şunu okuyordu: "*Ey Dâvud! Biz seni yeryüzünde halîfe kıldık.*"[74] Dâvud (Çağrı Beg), bu âyetin tefsîrini sordu. Anlam ve muhtevasını öğrendikten sonra gayet sevindi ve mesrûr oldu. Biri minârede okuyordu, (Dâvud Çağrı Beg) kulak kabarttı; "*(Ey Allahım), dilediğini aziz/üstün, dilediğini zelil kılarsın.*"[75] Bu âyetin de anlamını sordu. Öğrendiğinde her iki âyeti de iyiye yorup cesaret ve şecaati arttı. Kardeşi Tuğrul Beg ve ümerâ'yla birlikte sağlam bir yürek/kalp ve açık bir amaçla

---

[72] Zahîrü'd-dîn Nîşâbûrî'de "evlâd-ı Kıyık/Kınık'dan casuslar (cevâsis)" (s.16)

[73] Merv, Horasan'ın en meşhur ve en önemli şehirlerinden birisi olup bugün Türkmenistan sınırları içindedir. Murgâb deltasının aşağı kısmında kurulmuş olup Ortaçağ coğrafyacıları tarafından daha güneyde bulunan, bugün mevcut olmayan, küçük Merve'r-rûz'dan (Mervü'r-rûz) ayrılması ve öneminin belirtilmesi için Merve'ş-şâhicân (Mervü'ş-şâhicân) adıyla anılmıştır. (Yâkût, V, s.112-113) [Merv hakkında aşağıda bilgi verilecektir.]

[74] [يَا دَاوُودُ إِنَّا جَعَلْنَاكَ خَلِيفَةً فِي الْأَرْضِ] Kur'ânı Kerîm, 38/26. Âyet-i Kerîme'nin tamamı ve meali şöyledir: [يَا دَاوُودُ إِنَّا جَعَلْنَاكَ خَلِيفَةً فِي الْأَرْضِ فَاحْكُمْ بَيْنَ النَّاسِ بِالْحَقِّ وَلَا تَتَّبِعِ الْهَوَى فَيُضِلَّكَ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ إِنَّ الَّذِينَ يَضِلُّونَ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ لَهُمْ عَذَابٌ شَدِيدٌ بِمَا نَسُوا يَوْمَ الْحِسَابِ] "Ona dedik ki: "Ey Dâvûd! Gerçekten biz seni yeryüzünde halîfe yaptık. İnsanlar arasında hak ile hüküm ver. Nefis arzusuna uyma, yoksa seni Allah'ın yolundan saptırır. Allah'ın yolundan sapanlar için hesap gününü unutmaları sebebiyle şiddetli bir azap vardır."

[75] [وَتُعِزُّ مَنْ تَشَاءُ وَتُذِلُّ مَنْ تَشَاءُ بِيَدِكَ الْخَيْرُ إِنَّكَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ] Kur'ânı Kerîm, 3/26. Âyet-i Kerîme'nin tamamı ve meali şöyledir: [قُلِ اللَّهُمَّ مَالِكَ الْمُلْكِ تُؤْتِي الْمُلْكَ مَنْ تَشَاءُ وَتَنْزِعُ الْمُلْكَ مِمَّنْ تَشَاءُ وَتُعِزُّ مَنْ تَشَاءُ وَتُذِلُّ مَنْ تَشَاءُ بِيَدِكَ الْخَيْرُ إِنَّكَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ] "De ki: "Ey mülkün sahibi olan Allah'ım! Sen mülkü dilediğine verirsin. Dilediğinden de mülkü çeker alırsın. Dilediğini aziz edersin, dilediğini zelil edersin. Hayır senin elindedir. Şüphesiz sen her şeye hakkıyla gücü yetensin."

dışarı çıktılar. Birkaç taraftan düşmana gecebaskını (şebîhûn) yaptılar. Serahs ve Bâverd çölü arasında Dandânakân-ı Mervşâhicân Kalesi/Hisârı'nda onlarla karşılaştılar/savaştılar. 429 (1037-1038) senesinde.[76] [16] O çölde birçok kuyu (çâh) buluyordu. Selçûk-lular bunu bilmekteydiler. (Yanlarına) su almışlar ve kuyuların hepsini kapatmışlardı. Mes'ûd'un askerleri ve onların binekleri (sütûrân), pınar ve yeraltı suyunun bulunmadığı o yerde yorgun ve aciz düşüp dünyadan bezdiler. Bu sırada birçoğunu öldürdüler. Âkıbet kaçtılar.

Sultân, haşem'ini dağılmış ve kendini yalnız görünce dizgini ele aldı. File (pîl) bindi ve Fâryâb ve Pençdîh tarafına doğru kaçtı. Hiçbir at onu silâhıyla/teçhizatıyla çekemiyor, ancak zorlukla (taşıyabiliyordu ve bu nedenle file binmişti). Hazîne'ler, mâl, mülk, eşya ve ziynetlerin hepsi orada kaldı. Birkaç Türkmen Mes'ûd'un ardına düştü. Yaklaştıklarında filden (inip) ata bindi. Hamle yapıp gürz'le atlının (süvârî) başına vurdu. Onu, ufak (hord) atıyla birlikte kırıp yere serdi. Ondan sonra oraya yetişen her süvârî grubu (fevc) onun Rüstemî darbelerinden hayret ve dehşet içinde kaldılar. Bu durum karşısında biri Mes'ûd'a dedi ki: "*Ey Hüdâvend! Böyle darbeleri vuran/savaşan birine, hezîmet nasıl gelir/yaraşır ve (nasıl) mülkü bırakıp terkedebilir?*" (Mes'ûd) dedi ki: "*Ey yiğit (cevân)! Her ne kadar darbe(m) böyle ise de, ikbâl(im) kalmamıştır. Te'yîd-i âsmânî, insanın tedbîrine bağlı değildir.*"[77]

---

[76] Dandanakan Savaşı, Beyhakî'ye göre 7 Ramazan 431 (21 Mayıs 1040)'de; el-Hüseynî'ye göre 8 Ramazan 431 Perşembe günü (22 Mayıs 1040); el-Cuzcânî'ye göre 9 Ramazan 431 Cuma günü (23 Mayıs 1040); el-Bundârî'ye göre 430 (1038-1039)'da; İbnü'l-Esîr'e göre 431 (1040-1041)'de, Hamdullâh Müstevfî-i Kazvînî'ye göre ise 432 (1041-1042)'de meydana gelmiştir. [Beyhakî, (Ganî-Feyyâz), s.615-626; el-Cuzcânî, I, s.233-234, 251; el-Hüseynî (Türkçe terc, s.9); el-Bundârî, (Türkçe terc, 5); İbnü'l-Esîr, (Türkç terc, IX, s.368-369; Hamdullâh Müstevfî-i Kazvînî, *Târîh-i Güzîde*, s.428.]

[77] er-Râvendî, s.101, (Türkçe terc. I, s.100.); Beyhakî, (Said Nefisî), II, s.912.

Selçûklular Mes'ûd'u bu şekilde mağlub edince birden kuvvet kazandılar. Horâsân etrafında dağınık hâlde bulunan askerler (leşkerhâ) onların yanında toplandılar.[78] Gönüllerde onlara karşı büyük bir saygı oluştu. Onların önderleri/liderleri (mukaddemân) olan iki kardeş [17] Tuğrul ve Çağrı, amcaları Mûsâ Yabgu, Yûnus bin Selçûk, amca çocukları ve akrabaları beraber oturdular. Her yerde/konuda birbirlerine uyma ve yardım etmeye söz verdiler. Dediler ki: "*Aramızda bir ihtilafın çıkmasından Allah'a sığınırız. (O zaman) şaşkın (hîre) düşmanlar bize yiğit/kahraman (çîre) olur ve meşakkatle ele geçirdiğimiz mülk, elimizden çabuk gider. O zaman pişmanlık (nedâmet) fayda vermez.*"[79] Sonunda sulh yaptılar ve Sîstân, Gazne (Gaznîn), Diyâr-ı Hind ve Sind'in Sultân Mes'ûd'un olması (onda kalması), Horâsân'dan memleketlerin geri kalanından uzak durmaları ve saldırgan olmamaları (konularında) anlaştılar. Onlar Nîşâbûr ve Tûs'u aldılar ve yağmalamak istediler. Ramazan ayı olduğundan, bu gözdağı ve korkutucu hareketi (tehdîd ve va'îd) bayram'a kadar geciktirdiler.

Toplanıp Halîfe el-Kâ'im bi-Emrillâh hazretlerine mektûb (nâme) yazdılar ve (şunları söylediler):

---

78 Tuğrul Beg muharebeden sonra, ordugahda kurulan tahta oturarak Melik-i Horâsân, pâdişâh-ı Horâsân ve memâlik-i Acem olarak selamlanmıştır. Beyhakî, (Ganî-Feyyâz), s.626; el-Cuzcânî, I, s.233-234, 251.

79 Bu hadise er-Râvendî'de şu şekilde anlatılır: "Tuğrul Beg kardeşi Çağrı Beg'e bir ok verdi ve dedi: "Kır!" O, onun arzu ettiği gibi oku parçaladı. Tuğrul Beg ki oku bir araya getirdi, aynı şeyi yaptı. Bunun üzerine üç tane verdi, güçlükle kırdı. Oklar dört olunca kırmak imkânsız oldu. Tuğrul Beg dedi ki: "Biz de tıpkı bu oklara benzeriz. Ayrı ayrı olduğumuz müddetçe, biraz kuvvetli olan herkes bizi kırmaya, yenmeye kasdeder; fakat bir arada olursak, kimse bizi yenemez. Eğer aramızda anlaşmazlık çıkarsa, dünya ele geçirilemez, düşmanlarımız galip olur ve hükümdarlık elden gider." er-Râvendî, s.102, (Türkçe terc, I, s.101)

"Biz kullarınız (bendegân), Âl-i Selçûk bin Lokmân, Abbâsî Devleti'nin istek ve arzularına her zaman itaat eden, itaatkâr, farz ve sünnetlere bağlı bir topluluğuz. Vaktimizin çoğunu gaza (gazve) ve cihâda harcardık. Bizim önder ve serverimiz İsrâ'îl adında bir amcamız vardı. Yemînü'd-Devle Sultân Mahmûd -Allah kabrini nurlandırsın- hiçbir suç cinâyet ve hıyâneti olmadan (olmadığı hâlde) onu yakalayıp ve mahrûse-i Kâlencer-i Hind'e gönderdi. Orada ölene kadar yedi sene hapis tuttu. Kabilemizden ve bize bağlı olanlardan birçok kimseyi de tutuklayıp kalelerde ölene dek (hapsetti). Mahmûd -Allah ona rahmet etsin- [18] ölünce onun yerine oğlu Mes'ûd bin Mahmûd tahta oturdu. Devlet işlerini ve adaleti ayağa kaldıramadı/hakkıyla yerine getirmedi. Oyun/oynaş, gezme ve eğlenceyle meşgul oldu. (Bu nedenle) mülk ü millet başıboş kalıp ihmâl edildi. Ehl-i bid'at fesat için güç ve fırsat buldu. Horâsân'ın âyân ve önde gelenleri bizden onlara yardım ve destek için ayaklanmamızı ve onları himaye etmemizi istediler. Onun (Sultân Mes'ûd'un) ümerâ ve orduları (leşkeriyân) kaç defa üzerimize geldiler. Biz ve onlar arasında defalarca harb u darb meydana geldi. Kâ'ide-i devlet ve alâmet-i ikbâl olan nusret ve zafer, çoğu zaman bizimle oldu. Sonunda 'Yardım ancak Allah'ın yanındandır.[80] *(âyetinde olduğu gibi) Allah'ın yardımı ve hazret-i mukaddes-i nebevî'nin ikbâl ve yardımı ile zafer bizim oldu. Biz gâlib ve zapt eden olduk. Şükür bu bağış (mevhibet) ve nimete, hamd bu nusrete. Halk/insanlar arasında saadet, adalet ve insaf ile hareket edip zulüm ve cebr yolundan kaçındık ve istiyoruz ki bu iş İslâm dîninin kânûn ve âdeti üzere, Halîfe'nin fermânıyla olsun. Bu mektûb'u, mu'temed Ebû İshak el-Fukka'î eliyle gönderdik."*[81]

---

80 [وَمَا النَّصْرُ إِلَّا مِنْ عِنْدِ اللَّهِ] Kurân-ı Kerîm, 3/126. Âyet-i Kerîme'nin tamamı ve meali şöyledir: [وَمَا جَعَلَهُ اللَّهُ إِلَّا بُشْرَى لَكُمْ وَلِتَطْمَئِنَّ قُلُوبُكُمْ بِهِ وَمَا النَّصْرُ إِلَّا مِنْ عِنْدِ اللَّهِ الْعَزِيزِ الْحَكِيمِ] "Allah, bunu size sırf bir müjde olsun ve kalpleriniz bununla yatışsın diye yaptı. Yardım ve zafer ancak mutlak güç sahibi, hüküm ve hikmet sahibi Allah katındadır."

81 el-Bundârî, Dandanakan'dan önce gönderilen bir mektubdan bahsederken, Dandanakan'dan sonra gönderilen mektuptan bahset-

O vakit onların (Selçukluların) pîşkâr'ı[82] ve önde gelen/tecrübeli vezîr(ler)i (Vezîr-i Sâlâr), Ebû'l-Kâsım Bûzcânî idi.[83] Sözüne sadık ve cümle akranından mümtaz idi. Mektûb'u gönderdikten sonra memleketi üleştirdiler (kısmet).[84] Önderlerinden (mukaddemân) her biri bir tarafa nâmzed oldu. En büyük kardeş

---

memiştir el-Bundârî, (Türkçe terc, s.5). Ebu'l-Ferec'e göre Tuğrul Beg'in elçisi Hâlîfeye şu sözleri iletmişti: "Ben Arap saltanatının başında bulunan zatın vekiliyim (yahut bendesiyim). Hâkim olduğum bütün ülkelerde Halifenin adını ilân ettim. Ahaliyi, seleflerim olan Mahmûd ve Mes'ûd'un valilerinin zulmünden kurtardım. Ben de her hangi suretle seleflerimin madunu değilim. Onlar da Halifenin bir takım ülkeleri idare eden köleleri idiler. Ben ise hür insanların evlâdıyım ve Hün'lerin kral hanedanına mensubum. Bundan başka seleflerim derecesinde saygı görmekle beraber bana yapılacak hizmetlerin ve beni ayırdeden meziyetlerin onlardan üstün olacağını sanıyorum." (Ebu'l-Ferec, I, s.299) Aynı müellif, bu mektuptan başka, İbrâhîm Yınâl tarafından Bağdad'a gönderilen başka bir mektuptan da söz eder: "Yûsuf oğlu İbrahim Horasan emirliğini yapmakta idi. Bu adam ana tarafından Tuğrul Beg'in kardeşi idi. İbrahim bir mektup yazarak Bağdat'a gönderdi ve şu sözleri söyledi: 'Şehinşah-i Selçuki Tuğrul Beg, Horasan ve Hârezm'in hükümdarıdır. Kendisi Bedevîlerin hac yollarında neler yaptıklarını ve Allah'ın evine ibadet için gidenlerin nasıl yakalayıp soyulduklarını haber aldığı için Bağdad'a bir ordu göndermek için hazırlanıyor. Ordusunu izzet ü ikram ile ve hediyelerle karşılayarak sulh ve müsalemetin bütün dünyaya hâkim olmasını temin için hazırlanın.' Mektubun başına bir ok ile bir yay resmi geçirilmişti." (Ebu'l-Ferec, I, s.298) Selçukluların halifeye gönderdikleri mektuplarla ilgili ayrıca bkz, er-Râvendî, s.102-103 (Türkçe terc, s.101-102).

82 Pîşkâr, "büyük bir şahsın hizmetinde ve yakınında bulunup, onun işlerini idarede eden kimse; nâzır, mübâşir, hizmetçi" gibi anlamlarına gelmekte olup zaman zaman vezîr anlamında da kullanılmıştır (*Ferheng-i Fârisî-i 'Amîd*, I, s.607; *Ferheng-i Ziyâ*, I, s.528).

83 er-Râvendî ve Hamdullâh Müstevfî-i Kazvînî'de "Bujgân/Bujganî" (بزژکانی/بزژکان). er-Râvendî, s.104, (Türkçe terc, s.102); Hamdullâh Müstevfî-i Kazvînî, *Târîh-i Güzîde*, s.428.

84 Selçukluların Türk hakimiyet telakkisi gereği olarak yaptıkları ülüş/taksim hakkında ayrıca bkz, el-Hüseynî, s.12; el-Bundârî, s.6; Zahîrü'd-dîn Nîşâbûrî, s.18; el-Cuzcânî, I, s.251; er-Râvendî, s.104 (Türkçe terc, 102-103); Hamdullâh Müstevfî-i Kazvînî, *Târîh-i Güzîde*, s.428-429.

Çağrı Beg, Merv'i[85] yönetim merkezi (Dâ-rü'l-mülk) kıldı ve Horâsân'ın çoğunu hâss yaptı. Mûsâ Yabgu [19] Büst vilâyeti,

[85] Merv, Horasan'ın en meşhur ve en önemli şehirlerinden birisi olup bugün Türkmenistan sınırları içindedir. Murgâb deltasının aşağı kısmında kurulmuş olup Ortaçağ coğrafyacıları tarafından daha güneyde bulunan -bugün mevcut olmayan- küçük Merve'r-rûz'dan (Mervü'r-rûz) ayrılması ve öneminin belirtilmesi için Merve'ş-şâhicân (Mervü'ş-şâhicân) adıyla anılmıştır. Ortaçağ'ın siyasî, idarî, ticarî ve kültürel açılardan önde gelen şehirlerinden biridir. İran ile Hazar denizi kıyılarını Orta Asya'nın önemli şehirlerine bağlayan stratejik bir mevkide ve işlek bir ticaret yolu üzerinde yer alan Merv, Abbâsîler döneminden sonra en parlak çağını Selçuklular zamanında yaşadı. Şehir, Dandanakan Savaşı'nın ardından yapılan kurultayın kararıyla, Doğu Horasan'ın hâkimiyetini eline alan Çağrı Beg'in idare merkezi oldu. Çağrı Beg ve oğlu Alp Arslan burada kendi adlarına sikke bastırdılar. Alp Arslan'ın Selçuklu tahtına geçmesiyle birlikte şehir Horasan'ın idaresiyle görevlendirilen Selçuklu şehzadelerinin merkezi haline geldi. Melikşâh zamanında surları yenilenen Merv, Sultan Muhammed Tapar döneminde doğuya tayin edilen Melik Sencer'in siyasî idarî merkezi oldu. Tapar'ın vefatından sonra gelişen olaylarda Sencer'in Selçuklu tahtına müdahalesi ve Sâve savaşıyla (513/1119) hâkimiyeti ele geçirmesinin ardından Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun başşehri oldu. Sultan Sencer (1118-1157) uzun iktidarı müddetince burayı geliştirmek için büyük çaba harcadı. Surların dışında kalan rabaz çevresine yeni surlar yapılmak suretiyle şehre dâhil edildi. Böylece Yeni Merv (Sultan Kal'a) ortaya çıktı. Sultan Sencer zamanında her açıdan en parlak dönemini yaşayan Merv, çok sayıda medrese ve kütüphanesiyle bir ilim merkezi haline geldi. Sultan Sencer'in Karahıtaylar karşısında uğradığı Katvân felâketinin (536/1141) ardından yaklaşık bir yıl uzak kaldığı Merv bu sırada Hârizmşah Atsız'ın hâkimiyetine girdi. Atsız halktan ve ulemâdan pek çok kimseyi katletti; Hârizm'e dönerken de bazı âlimleri beraberinde götürdü. Sultan Sencer bir yıl sonra yeniden şehre hâkim oldu ve 548'de (1153) Oğuzlar'a yenilip esir düşünceye kadar on bir yıl daha burada oturdu. Oğuz istilâsı döneminde Merv, Horasan'ın diğer belli başlı şehirleri gibi yağmalanarak yakılıp yıkıldı. Murgâb nehri üzerindeki su seddinin tahribi büyük kuraklık yaşanmasına ve halkın bölgeyi terketmesine yoi açtı. Şehir bu tarihten sonra eski şaşaalı günlerine bir daha geri dönemedi. (Yâkût, V, s.112-116; A.

Hâver bölgesi, Herât civarı, Esfezâr, Sîstân ve Hânnişîn (gibi) zaptedebileceği birkaç vilâyete nâmzed oldu/tayin edildi. Çağrı Beg'in en büyük oğlu Kâvurd Tabes[86], Kirmân[87] çevresi ve Kuhistân[88] havâlîsine gitti. Tuğrul Beg Irâk tarafına geldi. Onun anne tarafından kardeşi İbrâhîm Yınâl, kardeşinin (Çağrı Beg'in) oğlu Emîr Yâkûtî, amcası (Arslan Yabgu'nun) oğlu Kutalmış bin İsrâ'îl onun yanında idiler. Rey şehrini zaptedip (bu) mahrûse-i teberrük (uğurlu şehir) onların eline geçince orayı yönetim merkezi (Dârü'l-mülk) yaptı. İbrâhîm Yınâl'ı Hemedân'a, Yâkûtî'yi Ebher şehri, Zencân ve Âzerbaycân çevresine; Kutalmış'ı Cürcân vilâyeti, Kûms vilâyetinin sâir yerleri ile Dâmgân'a gönderdi. Kardeşinin oğlu Alp Arslan Muhammed bin Çağrı Beg, onun yanındaydı. Sultân Sencer -Allah kabrini nurlandırsın- zamanına kadar Sultân Mes'ûd ve Mahmûdîler'den uzak durdular.

Onların mektûb'ları Halîfe el-Kâ'im bi-Emrillâh'a ulaşınca, (Halîfe) Hibetullâh bin Muhammed el-Me'mûnî'yi[89] onların elçisiyle birlikte Tuğrul Beg'in huzûruna, Rey'e gönderdi. (Gönderdikleri) habere çok güzel şekilde cevâb verdi. Hibetullâh'a onu Bağdâd'a getirene kadar yanında kalması ve onlara nasîhat ve tenbihde (tehdîd) bulunmasını emretti. (O da) Allah'ın kullarına küstahlıkta bulunmayıp şehirleri harâb etmemeleri hususunda onlara nasihat ve tenbihde bulundu ve [20] va'd u va'îd ulaştırdı.

Yakubovsky, "Merv", *İA*, VII, s. 773-777; Osman G. Özgüdenli, "Merv", *DİA*, XXIX, s.221-223)

86 Nîşâbur, Kirmân ve Isfahân arasında bulunan Horasân şehirlerinden biridir. (Yâkût, IV, s.20; Cl. Huart, "Tabes", *İA*, XI, 601)

87 Semerkand ile Buhara arasında bulunan bir yer olup, bugün İran'da aynı adla anılmaktadır (Yâkût, IV, 454-456; *Nuzhat al-Qulûb*, s.106, 162; J. H. Kramers, "Kirmân", *İA*, VI, 815-821)

88 Horâsân Kuhistânı, Kirmân Kuhistanı ve Kabil Kuhistânı gibi birkaç farklı yer için kullanılmakta ise de burada kastedilen Horâsân Kuhistânı'dır. (J. H. Kramers, "Kuhistan", *İA*, VI, s.970-972)

89 el-Bundârî'de "Ebû Muhammed Hibetullâh bin Muhammed bin el-Hasan. (s.7)

(Halîfe) hil'at (teşrîf) ve sancak (livâ) gönderdi ve fi'l-cümle istedikleri her şey onlara bağışlandı.[90]

Bayram günü oturdular, Nîşâbûr'u yağmalamak (konusunu görüşüyorlardı). Tuğrul Beg "*Bayram günüdür, ahâlîyi incitmemek gerekir.*" dedi. Çağrı Beg inatlaştı ve bıçak (kârd) çekip "*Eğer yağmamdan geçersen kendimi öldürürüm*" dedi. Tuğrul Beg tevazu gösterdi ve onun hissesi olarak kırk bin dînâr (vermeye) razı olup (onu yağmadan vazgeçirdi).[91] Hibetullâh, üç sene orada kaldı. Çünkü Tuğrul Beg'in vilâyet ve nevâhîler zaptetmekten[92]

---

90 İbnü'l-Esîr, Halîfe el-Kâ'im bi-Emrillâh'ın Tuğrul Beg'e 435 (1043-1044) tarihinde de bir elçi gönderdiğini kaydeder: "Halîfe, Şafiî fakîhi Akda'l-Kudât Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habîb el-Mâverdî'yi Celâlü'd-devle'nin vefatından önce Sultân Tuğrul Beg'e gönderdi ve Tuğrul Beg, Celâlüddevle ve Ebû Kâlicâr arasında barış sağlamasını emretti. el-Mâverdî, Cürcân'da bulunan Tuğrul Beg'in yanına gitti. Tuğrul Beg halifenin mektubunu tazim maksadıyla el-Mâverdî'yi Cürcân'a dört fersah kala karşıladı. el-Mâverdî 436 (1044-1045) yılında geri döndü ve Tuğrul Beg'in halifeye itaat arz ettiğini, emirlerine saygılı olduğunu ve emrinin dışına çıkmıyacağını bildirdi." (Türkçe terc, IX, s.398.). el-Bundârî, Mâverdî'nin elçi olarak gönderildiği tarihi 433 (1041-1042) olarak zikretmiştir (Türkçe terc, s.25).

91 Bu olayla ilgili kaynaklarda farklı bilgilere rastlanır. Bazı kaynaklarda Tuğrul Beg'in, Çağrı Beg'in isteğine Ramazan ayı dolayısıyla karşı çıktığı, bu hareketine karşılık Hz. Ebûbekir'in rüyasına girerek onu övdüğü ve Çağrı Beg'in ısrarları karşısında kendi malını yağmalamasını teklif ettiği kaydedilirken, bazı kaynaklarda da Çağrı Beg'in bıçağını çıkararak "ya beni bırakırsın yani yağmaya müsaade edersin, ya da kendimi öldürürüm" dediği zikredilmiştir. (İbnü'l-Esîr, VIII, s.227, (Türkçe terc. IX, s.350.); el-Bundârî, (Türkçe terc, s.5.); Ebu'l-Ferec, I, s.296; *Târîh-i Âl-i Selçûk der Anadolu*, ez Müellif-i nâ Şinahte, (Neşr. Nâdire Celâlî), Tahran 1375, s.42]

92 Bu süre zarfında Tuğrul Beg'in birçok askerî faaliyeti olup bunlar zikredilmemiştir. Hâlbuki Dandanakan'dan sonra Selçuklu hâkimiyeti Taberistân, Cürcân bölgelerinde, Rey, Hemedân, Isfahan ve diğer İran şehirlerinde, Irak'da, Huzistân'da, Azerbaycan'da, Doğu ve Kuzeydoğu Anadolu'da birçok bölgeye yayılmıştı. Bunlar hakkında toplu bilgi için bkz, Osman Turan, Selçuklular Tarihi ve

Bağdâd'a gidecek vakti olmamıştı. 447 (1055-1056) senesinde Halîfe, Bağdâd minberlerinde Tuğrul Beg adına hutbe okunmasını, sikke-i dârü'l-darb üzerine onun adının nakşedilmesini emretti.[93] Ona Rüknü'd-devle Ebû Tâlib Tuğrul Beg Muhammed İbn Mîkâ'îl elkâb'ını verdiler. (Hutbe ve sikke'de) Onun adından sonra (Büveyhî Sultânı)[94] Melik Rahîm Ebû Nasr bin Ebi'l-Heycâ' Sultânü'd-Devle'nin ad ve elkâb'ı (bulunuyor idi).[95]

Aynı senenin Ramazan ayında (Kasım-Aralık 1055) Tuğrul Beg Bağdâd'a ulaştı/gitti.[96] Halîfe ona birçok saçı/hediye (nisâr)

Türk-İslâm Medeniyeti, İstanbul 1993, s.109-146; Mehmet Altay Köymen, *Tuğrul Beg ve Zamanı*, İstanbul 1976.

93 22 Ramazan 447 (15 Aralık 1055). İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc. IX, s.463).

94 Büveyhîler Devleti, 932-1062 yılları arasında İran ve Irak'da hüküm sürmüş Şiî bir devlet olup, Selçukluların güç ve kudretinin arttığı dönemde Bağdad bunların tahakkümü altında bulunuyordu. Büveyhîler idaresi altındaki Bağdad'da mezhep kavgaları artmış ve bu mücadelelelerde birçok insan hayatını kaybetmişti. Bu mezhep kavgalarınn yanı sıra Bağdad'da başgösteren diğer bir çatışma da Türklerle Deylemliler arasında idi. Bu çatışmalar netcesinde Bağdad'da asayiş bozulmuş, yol, çarşı ve pazar yerlerinde soygun ve yağmalar artmıştı. Büveyhîler hakkında bkz, K. V. Zettersteen, "Büveyhîler", *İA*, II, 843 vd; Erdoğan Merçil, "Büveyhîler", *DİA*, VI, 496-499.)

95 el-Melikü'r-rahîm, bu sırada Büveyhî hükümdarı idi ve Şîrâz bölgesini ele geçirip bölgede Tuğrul Beg adına okunan hutbeyi kendi adına çevirmişti. Bu sırada el-Melikü'r-rahim'in kumandanı iken Bağdat askerî valiliğine kadar yükselen daha sonra da halîfenin vezîri olan Türk asıllı Arslan Besâsîrî de Fâtımîleri ile işbirliği içine girerek Bağdad ve halife üzerindeki baskı kurmuştu. Bütün bunlar karşısında halife, kurtuluşu Tuğrul Beg'den yardım istemekte gördü. Tuğrul Beg Bağdad'a girdikten sonra çıkan karışıklıktan dolayı el-Melikü'r-rahîm'i tutuklattı ve 450/1058-1059'da tutuklu bulunduğu Rey kalesinde öldü. (İbnü'l-Esîr, Türkçe terc, IX, s.456-457, 459, 492; er-Râvendî, s.105 (Türkçe terc, s.103-104); Hamdullâh Müstevfî-i Kazvînî, *Târîh-i Güzîde*, s.429)

96 el-Bundârî'ye göre 25 Ramazan 447 (18 Aralık 1055); İbnü'l-Esîr'e göre Muharrem 447 (Nisan 1555). el-Bundârî, s.7; İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc, IX, s.462).

verip, nuzul'ler/armağanlar gönderdi. Melik Rahîm, onu karşılamak için Nehrevân'a[97] geldi. Onu tutukladı ve mahrûse-i Rey'e Taberek'e gönderdi.[98] Oradan [21] (hareket edip Bağdâd'a ulaşınca) ilk önce harem kapısı ve südde-i şerîfe'ye[99] geldi. Şerâyit-i ta'zîm ve merâsim-i tefhîmi yerine getirdi. Dönünce otağ'a/çadır'a (nevbetî/نوبتی)[100] indi. Halîfe ona birçok hediye (nisârhâ) ve nimetler, sınırsız tekellüfler gönderdi. Irâk ve bütün Kuhistân üzerinde onun sultânlığı onaylandı. Bağdâd'ın yukarısında Dicle kenarında bir şehir inşa edilmesini emretti. (Bu şehrin) câmi'i, Câmi'-i Sultân adıyla meşhur olup hâlâ durmaktadır.[101]

Tuğrul Beg 449 (1057-1058) senesinde Bağdâd'dan ayrılınca, Bağdâd askerlerinin önderi ve isfehsâlâr'ı olan Besâsîrî[102], Halîfe

---

97 Bağdad'la Vâsıt arasında bulunan ve yukarı, orta ve aşağı Nehravân olmak üzere üçe ayrılan bölge. Yâkût, V, 324-325.

98 "Bağdad dışında ordugâh kuran Tuğrul Beg, halifenin veziri, kadılar ve Büveyhî hükümdarının beyleri tarafından büyük bir törenle karşılandı. el-Melikü'r-rahim, halîfenin tavsiyelerine uyarak Tuğrul Beg'e itaatini bildirmişti. Selçuklu askerleri ihtiyaçlarını karşılamak için Bağdad'a girip alışveriş yaptılar. Fakat birkaç gün sonra Arslan Besâsîrî'nin de kışkırttığı Bağdadlılardan bazı gruplar, Selçuklu askerlerine saldırdılar ve olaylar büyüdü. Kalabalık bir Şiî halk-asker kitlesi Selçuklu ordugâhına yürüdü. Selçuklular onlara galebe ederek Şiî mahalleleri kontrol altına aldılar. Selçuklu ordusuna karşı yapılan bu davranışa kızan Tuğrul Beg, halîfeye haber gönderip "sana hürmetim olmasa idi bütün Bağdat halkını kılıçtan geçirir ve şehri yıkardım" dedi. 25 Aralık 1055'te Bağdat'a giren Tuğrul Beg, olayların sorumlusu olarak gördüğü el-Melikü'r-rahim'i hapsedip Büveyhî Devleti'ne son verdi." İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc, IX, s.463-466); Sıbt İbnü'l-Cevzî, s.1; er-Râvendi, s.105, (Türkçe terc, s.104); el-Bundârî, (Türkçe terc, s.8)

99 Südde-i şerîfe tabirinden kasıt, hilâfet sarayının kapısı, "yüksek eşik" olmalıdır. er-Râvendi, (Türkçe terc, s.104 n); el-Bundârî, (Türkçe terc, s.9 n)

100 Otağ ve bârgâh'a anlamındadır. (*Tercüme-i Burhân-ı Kâtı'*, s.599)

101 el-Bundârî, (Türkçe terc, s.8) Câmi'-i Sultân adıyla bilinen bu câmi', Sultân Melikşâh zamanında tamamlanmış idi.

102 Arslan Besâsîrî adıyla meşhur Ebu'l-Hâris Arslan b. Abdillâh el-Muzaffer (ö.451/1060) Büveyhîler'în son devrinde yaşayan bir

el-Kâ'im bi-Emrillâh'tan yüz çevirip Halîfe-i Mısır el-Mustansır Billâh'a iktida etmiş Bağdâd'ı alıp Halîfe'yi esir ederek Âne'ye[103] hapsetmişti. Halîfe esir (kayd u bend) durumdaydı. Tuğrul Beg'e bir haber (peygâm) gönderdi. Ona sığınıp yardım istedi ve olabilecek en çabuk şekilde onu çağırdı. Tuğrul Beg, emre itaat yolunu kabullendi ve Dîvân-ı Azîz'e yöneldi. Besâsîrî ve ona tâbi' olanlar, onun (Tuğrul Beg'in) korkusundan Şâm tarafına kaçtılar. (Bu sırada) İbrâhîm Yınâl, Tuğrul Beg'den ayrılıp hazâne-i Sultân'ı ele geçirmek niyetiyle Hemedân'a gitti. Tuğrul Beg, onu takip etti; ta ki onu (yakalayıp) öldürene kadar.[104] [22]

Tuğrul Beg'in (İbrâhîm Yınâl'ı takip için Bağdad'dan) ayrıldığı haberi Besâsîrî'ye ulaşınca aceleyle tekrar Bağdâd'a gel-

---

Türk kumandanıdır. İlk efendisinin Fars bölgesindeki Besâ (Fesâ) şehrinden olması sebebiyle Besâsîrî nisbesini almıştır. Büveyhî emirlerinden Bahâüddevle'nin azadlısı olmakla birlikte esas şöhretini Celâlüddevle devrinde kazanmıştır. Büveyhî Emîrî el-Melikü'r-rahîm döneminde nüfuz kazanarak Bağdad'daki karışıklıklarda büyük rol oynamıştır. Tuğrul Beg 447/1055'de Bağdad'a gelince Bağdad'dan kaçmıştı. Besâsîrî hakkında bkz, İbnü'l-'Adîm, Buğye, IV, s.1347-1357; Faruk Sümer, "Aslan el-Besâsîrî", *TDA*, 42, (Haziran 1986), s.101-114; Ali Sevim, "İlginç Yönleriyle Besâsîrî İsyanı", *Makaleler* III, (Yay. Haz. E. Semih Yalçın-Süleyman Özbek), Berikan Yay, Ankara 2005, s.251-280.

103 el-Cezîre'de, Fırat ırmağının ortasında sağlam bir kalesi olan, Bağdad'a bağlı bir kasabadır. (Yâkût, IV, s.72).

104 İbrâhîm Yınâl, Rey civarında yapılan savaşta yenilmiş ve Cumâde'l-âhire 451 (Temmuz 1059)'de yay kirişi ile boğdurulmak suretiyle idam edilmiştir [İbnü'l-Esîr, VIII, s.345, (Türkçe terc, IX, s.489.); el-Bundârî, s.13-14; Ali Sevim, "İbnü'l-Cevzî'nin el-Muntazam Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler (H.430-485=1038-1092)", *Makaleler*, II, (Yay. Haz. E. Semih Yalçın-Süleyman Özbek), Berikan Yay, Ankara 2005, s.488; en-Nüveyrî, XXVI, s.296.] Bazı kaynaklarda ise yay kirişi ile boğulduğundan bahsedilmez [İbnü'l-'Adîm, Buğye, III, s.1353; er-Râvendî, s.107, (Türkçe terc, I, s.106.); el-Hüseynî, s.14; Ebu'l-Ferec, I, s.313; Târîh-i Âl-i Selçûk der Anadolu, s. 47]

di.[105] Mekke Emîri ve Musul pâdişâhı Karavaş bin el-Mukalled[106] ve Kureyş bin Bedrân ona katıldılar. O fitne ortaya çıktı ve Halîfe'yi haremde kuşatıp esir ettiler.[107] İzinsiz olarak hareme girdiler ve âdâbı ortadan kaldırdılar. O dönemde pîşkâr olup kâmil akla, üstün fazilet, liyâkat ve dirâyete sahip olan Re'îs-i ru'esâ'yı[108] her türlü zulüm ve işkenceyle öldürdü-

---

[105] "... el-Besâsîrî, 8 Zi'l-ka'de 450 (27 Aralık 1058) pazartesi günü Bağdâd'a vardı. Yanında son derece fakr u zaruret içinde dört tane gulâm vardı, Vezir Ebû'l-Hasan b. Abdu'r-Rahîm de yanındaydı. el-Besâsîrî er-Ruvâyâ girişinde konakladı. Bu arada Kureyş b. Bedrân da iki yüz süvariyle beraber Bâbu'l-Basra yolu civarında konakladı. Irak amîdi de yanındaki askerler ve halk ile beraber çıkıp el-Besâsîrî'nin ordusunun karşısında durdu, daha sonra ise geri döndü. el-Besâsîrî, el-Mansûr Camii'nde Mısır Fatımî halifesi el-Mustansır Billâh el-Alevî adına hutbe okuttu ve onun emriyle ezan "hayya alâ hayri'l-amel" şeklinde okunmağa başladı. el-Besâsîrî sonra köprü kurdu askerleri de ez-Zahir'e geçip orada çadır kurdular. el-Besâsîrî'nin geldiği tarihten itibaren Rusâfe Camii'nde de hutbe Fâtımîler adına okundu ve hafta boyunca Sünnîlerle Şiîler arasında savaş cereyan etti." İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc, IX, s.485). Tuğrul Beg'in ayrılmasından sonra Besâsîrî'nin Bağdad'a giriş tarihi el-Bundârî'de 6 Zi'l-ka'de 450 (24 Aralık 1058); el-Hüseynî'de 450 Şevvâlinin ortası pazartesi günü idi. [el-Bundârî, (Türkçe terc, s.13); el-Hüseynî (Türkçe terc, s.14)]

[106] İbnü'l-Esîr'e göre Karavaş bin el-Mukalled, bu tarihten daha önce 444 Recebi başlarında (27 Ekim 1052) hapis bulunduğu el-Cerrâhiye Kalesinde ölmüştü. (Türkçe terc, IX, s.445). el-Hüseynî'de , (Türkçe terc, s.14)]

[107] İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc, IX, s.486-489); el-Bundârî, (Türkçe terc, s.13-14); el-Hüseynî'de, (Türkçe terc, s.14); İbn Kesîr, XII, s.183, 191; Ali Sevim, "İbnü'l-Cevzî'nin el-Muntazam Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler (H.430-485=1038-1092)", *Makaleler*, II, (Yay. Haz. E. Semih Yalçın-Süleyman Özbek), Berikan Yay, Ankara 2005, s.468.

[108] Re'îs-i ru'esâ Abbasî Vezîri Reisü'r-rüesâ İbnü'l-Müslime (397-450/1006-1060) olup, Arslan Besâsîrî'nin halifenin hizmetinde bulunduğu sıralarda ona en fazla muhalefet eden kişi idi. Ali Sevim, "İbnü'l-Müslime, Reisü'r-rüesâ", *Makaleler*, III, (Yay. Haz. E. Semih Yalçın-Süleyman Özbek), Berikan Yay, Ankara 2005, s.83-86.

ler.[109] Halîfe'yi Âne'ye gönderdiler. Hadîse hâkimi olan Mehâriş[110] (adlı) bir Arab'a teslim ettiler. Dârü'l-hilâfe'yi yağmaladılar ve Bağdâd'da hutbe ve sikke üç sene boyunca Mısır halîfeleri adına okundu. Bu olaydan sonra o dönemde Bağdâd şıhnesi (şıhne-i Bağdâd) bulunan Aytegin-i Süleymânî kaçıp Hulvân'a geldi. Halîfe'den ona taltif edici (bir mektûb) ulaştı ki bu taltif edici (mektûbda) şunlar yazılı idi: "*Allah Allah! Bir Müslüman bul. Zira düşman (ülkeye) müstevli oldu ve Karmatîler'in şiârı (alâmetleri) ortaya çıktı.*"

Mektûb (nâme) Sultân Tuğrul Beg'e ulaşınca taşıdığı gizli anlama vâkıf oldu. Hemen Amîdü'l-mülk Ebû Nasr Kündürî'ye,

---

109 "...Kureyş bin Bedrân, kendisine sığınan Reîsü'r-rüesâ'yı el-Besâsîrî'ye gönderdi. el-Besâsîrî onu görünce: 'Merhaba, ey devletleri yıkan, şehirleri tahrip eden zat.' dedi. Reîsü'r-rüesâ: 'Affetmek kuvvetlinin şanındandır.' şeklinde karşılık verince el-Besâsîrî: 'Sen de güçlü kuvvetli oldun, fakat affetmedin.' cevabını verdi ve şunları ekledi: 'Sen sarıklı olduğun hâlde gittin benim aileme ve çocuklarıma rezilce ve çirkin davranışlarda bulundun; ben ise kılıç ehlindenim; nasıl olur da seni affederim.' dedi... el-Besâsîrî onu Zi'l-hicce ayı sonunda el-Harîmu't-Tahirî'de bağlı bulunduğu hapishaneden çıkardı. Üzerinde yünlü elbise, kırmızı keçeden yapılmış bir kavuk, boynunda da deve derisinden yapılmış bir gerdanlık vardı. Reîsü'r-rüesâ: 'De ki: Allahım, mülkün asıl sahibi sensin. Sen mülkü dilediğine verir, dilediğinden çekip alırsın.' (Âl-i İmran, 3/26) mealindeki âyet-i kerîmeyi okuyordu. Kerh ahalisi de aralarından geçerken onun yüzüne tükürdüler, çünkü onlara karşı düşmanca davranırdı. en-Necmî sınırına kadar götürülüp dolaştırıldıktan sonra el-Besâsîrî'nin karargâhına gönderildi. Onu idam etmek için bir darağacı dikilmişti. Deveden indirilip üzerine öküz derisi geçirildi, boynuzla da başına takıldı. Topuklarına da demirden iki kanca bağlandı ve bu şekilde asıldı. Akşama kadar sallandıktan sonra öldü. " İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc. IX, s.487-488). "...Veziri de bir eşeğe bindirdi ve arkasına bir Yahudi oturttu. Yahudi, mûmâileyhin suratına vuruyor, sakalını yoluyor ve 'Mevlâna bu misali tevki et' diyordu." el-Hüseynî'de, (Türkçe terc, s.14)

110 el-Bundârî ve İbnü'l-Esîr'de Mehâriş bin Mücellâ olarak zikredilen bu şahsin Kureyş bin Bedrân'ın amcacasının oğlu olduğu belirtilmiştir. el-Bundârî, Türkçe terc, s.14); İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc. IX, s.487)

Aytegin'e gönderilmek üzere "*Yolları kolla ve (yolumuzu) gözle; çünkü biz bunun (mektûbun) arkasından geliyoruz*" şeklinde kısa bir cevâb yazmasını buyurdu. Aytegin, bu gönül alıcı (mülattıfa) mektûb'u Halîfe'ye gönderdi ki [23] Halîfe'nin kalbinde bir sükûn ve sâkinlik ortaya çıksın. Amîdü'l-mülk Ebû Nasr Kündürî, asrın kâtiblerinin bakiyesi ve gayet fâzıl biri olan Safî Ebû'l-'Alâ Hassûl'ü çağırdı ve Aytegin'in mektûbunu ona verdi. Sûret-i hâli olduğu gibi ona anlattı. Buyurdu ki "*buna faydalı ve kısa bir cevâb yazmak gerekir. Zira eğer Halîfe'ye arz edilirse, (mektûb) ulaştığında bizim bütün askerlerimizle bu mektûbun ardından yetişeceğimizden emin olsun.*" *Safî Ebû'l-'Alâ* mektûbun arkasına şu âyeti yazdı: "*Sen onlara dön. Andolsun, biz onlara, karşı koyamayacakları ordularla gelir ve onları oradan aşağılanmış ve küçük düşürülmüş olarak çıkarırız.*"[111] Amîdü'l-mülk bu cevâbı Sultân'a arz edip onun anlamını anlatınca Sultân'ın hoşuna gitti ve "*İyi bir fal, inşallah öyle olur.*" dedi. Safî Ebû'l-'Alâ'ya bârgîrân-ı hâss'dan müzehheb/yaldızlı eyeri, altın yuları ve teçhizâtıyla beraber birlikte bir katır (ester) ve bir kat elbise verdi ve onun derecesini yükseltti.

Daha sonra Sultân, bastığı yerde yeri titreten ve âlet ve malzemelerinden dağları sallayan bir ordu ile Irâk'tan Bağdâd tarafına yöneldi.[112] O hadiseyi/işi ele alıp Besâsîrî'yle savaştı ve (onu) yakaladı. 451 Zi'l-hiccesinde (Ocak-Şubat 1060) başını Bağdâd'a gönderdi.[113] Halîfe'yi Âne'den getirtti. Sultân, (Halîfe'nin) huzuruna geldi ve Bâbü'n-Nüvebî'de hâcib'in yerine oturdu. [24]

---

111 [ارْجِعْ إِلَيْهِمْ فَلَنَأْتِيَنَّهُمْ بِجُنُودٍ لَا قِبَلَ لَهُم بِهَا وَلَنُخْرِجَنَّهُم مِّنْهَا أَذِلَّةً وَهُمْ صَاغِرُونَ] Kurân-ı Kerîm, 27/37.

112 Sıbt İbnü'l-Cevzî, 13; Ali Sevim, "Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin Mirâtü'z-Zaman fî Tarihi'l-Âyan Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler I-Sultân Tuğrul Bey Dönemi", s.14; en-Nüveyrî, XXVI, s.291; İbn Kesîr, XII, s.170; Ali Sevim, "İbnü'l-Cevzî'nin el-Muntazam Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler (H.430-485=1038-1092)", Makaleler, II, s.460.

113 İbnü'l-Esîr'e göre 15 Zi'l-hicce 451 (22 Ocak 1060)'de. İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc, IX, s.492). Bu olay için ayrıca bkz, el-Bundârî,

(Halîfe oraya) ulaşınca Sultân, Halîfe'nin atının dizginlerini odaya gidene dek tuttu. O gün 451 senesinin Zi'l-ka'de ayının yirmi beşine tekâbül eden pazartesi günüydü (2 Ocak 1060).[114] Makarr-ı hilâfet, devlet ve imâmet merkezine oturttu. Bağdâd'a ulaşınca attan indi ve tahtırevanın (muhaffe) önünde gitti/yürüdü. Halîfe, "*Bin ey Rüknü'd-dîn!*" dedi ve ona birçok övgüde bulundu. Onun lakabı, (Rüknü'd-) devle iken değişip (Rüknü'd-) dîn oldu.[115]

Tuğrul Beg birkaç gün sonra Amîdü'l-mülk'ü çağırdı. Halîfe'ye "*Kaç zaman ve günden beri beher vakit mülk ve dîn işleri için Bağdâd'a (gelmek/bulunmak) gerekiyor. Benim askerim/ordum (leşker) pek çoktur. Onların masraflarını karşılamak gerekir. Bağdâd ve havâlîsinden bana muayyen bir geçimlik/dirlik (ma'îşet) fermân buyurun ki bizim ihtiyaçlarımızı karşılasın/yetsin. O zaman küçük ve önemsiz olaylar Dîvân-ı Azîz'in başını ağrıtmaz.*" şeklinde bir haber gönderdi. Amîdü'l-mülk Tuğrul Beg'e "*Halîfe'nin bizzat bu iltiması senden istemesi uzak değildir. Ya da sana bir nahiye vermeyi kabul etmez. Ama emrinize uyup buyurduğunuz gibi gideyim.*" dedi. Halîfe'nin sarâyı'na giderken yolda Halîfe'nin vezîri ile karşılaştı. (Halîfenin vezîri) "*Sultân'a bir haber götürüyorum.*" dedi. Amîdü'l-mülk nereye gittiğini, ne arzedeceğini söylemedi ve onunla birlikte geri döndü. Sultân'ın huzuruna gelip "*Halîfe'nin vezîri bir haberle gelmiştir. Bendenizin zannı odur ki, Halîfe*

(Türkçe terc, s.17); el-Hüseynî, (Türkçe terc, s.15); er-Râvendî, s.109-110, (Türkçe terc, s.108).

[114] el-Bundârî'ye göre 25 Zi'l-ka'de 451/1 Şubat 1060; el-Hüseynî'ye göre 451 Zi'l-ka'desinin son günleri (Şubat 1060). [el-Bundârî, (Türkçe terc, s.17); el-Hüseynî, (Türkçe terc, s.15)]

[115] Geniş bilgi için bkz, İbnü'l-Esîr, VIII, s.346-347, (Türkçe terc, IX, s.490-491.); el-Bundârî, s.16-17; el-Hüseynî, (Türkçe terc, s.15); er-Râvendî, s.109-110, (Türkçe terc, s.108); Ebu'l-Ferec, I, s.311-312.

tarafından/Halîfe için bir nânpâre (نان پاره)[116] *isteyecektir. Eğer bu manada bir söz söylerse [25] 'Minnetdârım; çünkü ben de aynı düşüncede idim. Hâce'ye söyleyeyim (gerekli) düzenlemeyi yapsın' diye cevâb ver*" dedi. Tesâdüf eseri, Amîdü'l-mülk'ün tahmin ettiği gibi (Halîfe'nin) vezîri Sultân'a aynı haberi getirmiş idi. Sultân, (Amîdü'l-mülk'ün) kendisine söylediği gibi cevâb verdi ve (meseleyi) Hâce'ye havâle etti. Ondan sonra Amîdü'l-mülk, kâtibleri çağırıp Bağdâd kanununu (Kânûn-ı Bağdâd) istedi ve nân-ı Halîfe'yi (bu kanuna göre) tayin etti. Bağdâd yönetimiyle (Sultâniyât-ı Bağdâd) ilgili herşeyi kendi kaleminde topladı. Öyle ki bir toz zerresi kadar bile kalp kırma/incitme (âzârî) olmadan Abbâsîler (Devleti) yenilendi.[117]

Sultân oradan göç edip Âzerbaycân tarafına gitti. Tebrîz şehrinde indi. Kutalmış'ı Musul, Diyâr-ı Rebî'a ve Şâm'ı ele geçirmesi için (bu bölgelere) gönderdi ve Taberistân[118] ve Mâzenderân pâdişâhlığını ona verdi. Amîdü'l-mülk'ü Halîfe'nin kız kardeşi Seyyide'yi[119] istemesi için vekîl tayin etti. Halîfe o

---

[116] "Farsçada "ekmek parçası" anlamına gelen "nânpâre", genellikle ıktâ'nın muadili olarak kullanılmıştır. Ancak sözkonusu tabirin zaman zaman genel anlamda geçimlik, tahsîsât veya maaş anlamında da kullanıldığı görülmektedir (Nizâmü'l-mülk, (Türkçe terc, s.35, 43, 44, 46, 49, 99, 182); er-Râvendî, s.110, 127, 183, 230 ve muhtelif yerler; *Kitâbu 'Atebetü'l-Ketebe*, Mecmua-i Mürâselât-ı Dîvân-ı Sultân Sencer, be-kalem-i Mü'eyyidü'd-Devle Müntecibü'd-dîn Bedî' Atabeg el-Cüveynî, (be tashih u ihtimam: Muhammed Kazvînî-Abbas İkbâl), Tahran, 1329, s.21, 68, 69, 73, 84; İbn Bîbî, s.128; Hasan Enverî, s.72-73, 112.)

[117] er-Râvendî, s.109-110, (Türkçe terc, s.108-109); Hamdullâh Müstevfî-i Kazvînî, *Târîh-i Güzîde*, s.429-430.

[118] İran'ın Mâzenderân eyaletine verilen isim olup, Kuzeyinde Hazar Denizi, Güneyinde Elburuz Dağları, Doğuda Cürcân, Batıda Gîlan ile sınırlıdır. (Yâkût, IV,s.13-16.; Cl. Huart, "Taberistan", *İA*, XI, s.598)

[119] el-Bundârî, el-Hüseynî, İbnü'l-Esîr ve Hamdullâh Müstevfî-i Kazvînî'ye göre Halîfe'nin kızkardeşi değil, kızıdır [el-Bundârî, (Türkçe terc, s.18); el-Hüseynî, (Türkçe terc, s.15); İbnü'l-Esîr,

hususda (evlilik işinde) isteksiz idi.[120] Amîdü'l-mülk, Halîfe'nin nevvâb'ını tutukladı, havâssın maişetlerini/geçimlerinin (me'âyiş) çoğunu durdurdu. Bunun üzerine Halîfe çok perişan oldu ve kız kardeşinin görücülüğüne/istenmesine (hıtbe) rızâ gösterip bu isteği kabul etti. Bağdâd Kâdî'l-Kudât'ını, Seyyide'nin çeyizi ile birlikte Mahrûse-i Tebrîz'e gönderdiler ve [26] Seyyidetü'n-nisâ'ya, Fâtımatü'z-Zehrâ'nın -Allah'ın selamı üzerine olsun- mehri (olan) dört yüz dirhem gümüş ve bir dînâr altın mehir üzere nikâhladılar. Seyyide'nin çeyizi Tebrîz'e ulaşınca bütün şehri süsleyip birçok saçı/hediye (nisârhâ) dağıttılar. Bağdâd Kâdî'l-Kudât'ı nikâhı kıydı.[121] O vakit Sultân, Dârü'l-mülk'de zifâf olsun diye, Tebrîz'den Rey şehrine gitti. (Yolda) biraz rahatsızlandı. Rey civarında Tacrîşt Köyü (طجريشت)'de Kasrân-ı Bîrûnî'de konakladı. (Hava) çok sıcak olduğundan, (buraya) serinlemek amacıyla inmişti. Bir burun kanaması

Türkçe terc, X, s.36); Hamdullâh Müstevfî-i Kazvînî, *Târîh-i Güzîde*, s.430.

[120] "453 (1061) senesinde Sultân Tuğrul Bey, Halîfe el-Kâ'im bi-Emrillâh'ın kızı Seyyide'yi kendisine zevceliğe istedi. Halîfe bu isteğe karşı çıktı. Halîfenin kızını istemekle görevli olan Vezir Amîdü'l-mülk, halîfenin olumsuz cevabına karşılık, 'Sultân nezdinde benim kanımla oynadınız, ileri sürdüklerinizle benim ilerlememe mani oldunuz' dedi ve çadırlarını Nehrevana çıkartarak üzerinden kara elbiseleri çıkarıp beyazlar giymek suretiyle tehdit etti. Halîfenin bu tavrına karşılık olarak Sultân Tuğrul Beg, Kâdî'l-Kudât ile Şeyh Ebu Mansur bin Yûsuf'a sert ve acı tevbihli mektup gönderdi ve 'el-Kâ'im bi-Emrillâh gördüğüm mükâfat bu mudur? Hâlbuki onun taati için kardeşimi öldürdüm ve onun bir saat vakti için ömrümü ve onun yoluna bütün malımı feda ettim' diye şikâyette bulundu. Sonuçta bu izdivaç gerçekleşti. [el-Bundârî, (Türkçe terc, s.18-21)]

[121] Nikâh, İbnü'l-Esîr'e göre 454 yılı Şabanında (Ağustos-Eylül 1062); el-Bundârî'ye göre 454 Şevvâlinde (Ekim 1062)'de kıyılmıştır. [el-Bundârî, s.18-21; ayrıca bkz, İbnü'l-Esîr, VIII, s.357-359, (Türkçe terc, X, s.36-38.); el-Hüseynî, (Türkçe terc, s.15); Sıbt İbnü'l-Cevzî, s.98-99; Ali Sevim, "Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin Mirâtü'z-Zaman fî Tarihi'l-Âyan Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler I-Sultân Tuğrul Beg Dönemi", s.82-83.).

(ru'âfî) ona gâlib gelip müstevlî oldu. (Bu kanamayı) hiçbir ilaç (dârû) durduramıyordu. Âkıbet onun kuvveti tükendi ve 455 senesinin mübarek Ramazan ayında (Ağustos-Eylül 1063) o hastalıkla, dünyadan gitti.[122] Seyyide'yi öylece mühr-i bikrî ile Bağdâd'a götürdüler.

Tuğrul Beg ölüp (fermân yâft) Hak Te'âlâ'nın yanına gittiğinde onun oğlu yok idi. Kardeşi Dâvud'un oğlu Alp Arslan Muhammed'i velîahd yaptı. O (Alp Arslan), Merv'deydi. Onun küçük Kardeşi Süleymân'ı[123] onun nâibi olarak tahta oturttular. Kutalmış, Tuğrul Beg'in vefatını duyunca pâdişâhlık (için) ayaklandı[124] [27] ve dedi ki; "*Saltanat bize ulaşacak. (Zira) bizim babamız (Arslan Yabgu), kavmin iyisi ve önde geleni olup bu nedenle öldürülmüştü.*" Ordu çekti ve Rey şehrini muhâsara etti. Ansızın Alp Arslan'ın geldiğini duydu. Eğer o gelene kadar bekleyecek olursa iki taraftan/cepheden hasmı def etmenin mümkün olamayacağını düşünüp İsferâyin'e[125] kadar gitti ve Alp Arslan ile orada karşılaştı. Büyük bir savaş ve pek çok ölen

---

[122] İbnü'l-Esîr, el-Bundârî, el-Hüseynî ve Sıbt İbnü'l-Cevzî'ye göre 8 Ramazan 455 (4 Eylül 1063). [İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc, X, s.41); el-Bundârî, (Türkçe terc, s.24); el-Hüseynî, (Türkçe terc, s.15); Sıbt İbnü'l-Cevzî, s.107-108.]

[123] Süleymân, Alp Arslan'ın küçük kardeşidir. Ancak er-Râvendî, Süleymân'ın Tuğrul Beg'in oğlu olduğunu zikreder ki bunun sebebi muhtemelen, Süleymân'ın annesinin, Çağrı Beg'in ölümünden sonra Tuğrul Beg'e nikâhlanmış olmasıdır. [İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc, X, s.43); el-Bundârî, (Türkçe terc, s.24-25); Sıbt İbnü'l-Cevzî, s.108]

[124] Kutalmış'ın isyanı, Tuğrul Beg'in Seyyide Hatunla evlendiği sırada başlamış idi. Tuğrul Beg, bu isyanı bastırmak üzere önce Humartegin'i, onun başarısız olması üzerine vezir Kündürî'yi sevk etti. Kündürî Kutalmış'ı kapandığı Girdkûh kalesinde kuşattı. Ancak kalenin oldukça müstahkem olması sebebiyle kuşatmadan bir netice elde edilemiyordu. Bu sırada Tuğrul Beg, Rey'e hareket etti. Ancak yolda rahatsızlanarak vefat etti (Sıbt İbnü'l-Cevzî, s.107-111)

[125] Nîşâbûr civarında yer olup, bölgede aynı adı taşıyan bir kale de mevcuttur. (Yâkût, I, s.177-178)

oldu. Âkıbet, Kutalmış'ın atı hata yaptı. Alp Arslan, (onun) öldürülmesini uygun buldu. Alp Arslan onun ailesi ve tâbi'lerinden kim varsa hepsini öldürmek istedi. (Hatta) küçük yaşta olmasına rağmen (Kutalmış'ın) oğlu Süleymânşâh'ı bile yok etmelerini buyurdu. Vezîr Nizâmü'l-mülk bunu doğru bulmadı ve "*onları/akrabaları öldürmek hatalı ve yanlış olur*" dedi. Alp Arslan onları, İslâm uclarında (sugûr-ı İslâm) yerleşmeleri/ikâmet etmeleri ve onlardan emîrlik ve meliklik rüsûmu (rüsûm-ı imâret ve melikî) almaları/artırmaları için memleket serhadlerine gönderdi.[126] Bu şekilde zillet ve yoksulluk içerisinde yaşasınlar (istedi). Sonra (onlar için) Diyâr-ı bekr ve Ruhâ kararlaştırıldı. Süleymânşâh Rûm Sultânları'nın babasıdır. Alp Arslan Zi'l-hicce ayında (Kasım-Aralık 1063) geldi ve tahta oturdu. (Kardeşi) Süleymân'ı kenara alıp Irâk ve Horâsân pâdişâhlığını ona verdi.

Tuğrul Beg'in menşûr'ların başındaki adı, es-Sultân Ebû Tâlib Tuğrul Beg Muhammed bin Mîkâ'îl idi. Melikliğinin başlangıcı 429 (1037-1038) senesine tesadüf eder.[127] Ölümü onun evinin bulunduğu Rey şehri civarındaki Tacrîşt Köyü'nde 455 (1063) senesinde oldu. Meliklik/saltanat müddeti yirmi [28] altı yıl idi.[128] Tuğrul Beg'in gördüğü bir rüyada onu semaya yükseltmişler ve "*Ne istiyorsun?*" diye sormuşlardı. O "*Uzun*

---

[126] Zahîrü'd-dîn Nîşâbûrî, s.28; Hamdullâh Müstevfî-i Kazvînî, *Târîh-i Güzîde*, s.473; Aksarayî, s.17. Bazı kaynaklar, Türkiye Selçuklu Devleti'nin kurucusu Kutalmışoğulları'nın Anadolu'ya Alp Arslan tarafından gönderildiğini, bazıları ise Alp Arslan'ın öldürülmesinden sonra meydana gelen karkaşadan istifade ile Büyük Selçuklu payitahtından kaçmak suretiyle geldiklerini kaydetmektedirler. Konu hakkındaki görüş ve değerlendirmeler için bkz, İbrahim Kafesoğlu, "Anadolu Selçuklu Devleti Hangi Tarihte Kuruldu?", *TED*, Sayı.10-11 (1981), s.1-28; Salim Koca, *Malazgirt'ten Miryokefalon'a*, Çorum 2003, s.33-37; Mehmet Altay Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Ankara 1993, s.102 vd.

[127] el-Hüseynî'ye göre 430 (1036-1037). (Türkçe terc, s.16)

[128] el-Hüseynî'ye göre saltanat müddeti yirmi dört yıl ve birkaç aydır (el-Hüseynî, Türkçe terc, s.16).

ömür." demişti. (Bunun üzerine) "*Sana yetmiş sene ömür (var)dır.*" demişlerdi.[129] Tuğrul Beg (bu rüyayı) yetmişe ulaşınca ve hasta bulunduğu sırada erkân-ı devlete söylemiş idi ki, (onlar da) ona şu meseli söylediler: "*İnsanlar için hastalık, koyunluk halidir. Zira yünü alınıncaya kadar el ve ayağı bağlanır. Zanneder ki onu öldürmek isterler. Üzülür, ancak serbest bırakıldığında mutlu olur. Yününün her alınışında tekrarlanan bu durum, onda bir tabiat ve âdet hâline gelinceye dek devam eder. Sonunda o, bir defa daha ansızın bağlanır ve öldürülür. Bu hastalık hâli, son el bağlayıştır.*"

Onun saltanat müddetinde birçok vezîri olmuştur:

el-Vezîr: Sâlâr Ebû'l-Kâsım Buzcânî

el-Vezîr: Ebû'l-Kâsım Kûmânî (كوماني)

el-Vezîr: Ahmed-i Dehistânî

el-Vezîrü'l-ecel: Amîdü'l-mülk Ebû Nasr Kündürî Amîdvek (عميدوک)

el-Hüccâb: Abdu'r-rahman Alpzen el-Ağaçî[130] [29]

---

[129] "Ömrü yetmiş idi. Vezîr Amîdü'l-mülk Ebu Nasr el Kündürî rivayet ediyor ve diyor ki: Sultânın hangi yılda doğduğunu kendisinden sordum. O da falan hân Mâverâü'nnehirde huruç ettiği senede doğdum dedi. Ben vefatında hesap ettim, tam yetmiş çıktı." el-Hüseynî, (Türkçe terc, 16); el-Bundârî, (Türkçe terc, 24.); Sıbt İbnü'l-Cevzî, s.107.

[130] Ağaçî, Türkçe bir kelime olup hâcib anlamındadır (Hasan Enverî, s.15-16).

[İkinci] Sultân Adudu'd-Devle Ebû Şucâ' Alp Arslan Muhammed bin Ebî Süleymân Çağrı Beg Dâvud bin Mîkâ'îl'in Pâdişâhlığının Zikri

Alp Arslan Muhammed bin Çağrı Beg, güçlü, heybetli, siyaset bilir ve uyanık, hasım yıkan, düşman yenen, cihângîr, ülkeler fetheden, azîm bir pâdişâhtı. Uzun boylu idi, uzun ve ince sakalı vardı. (Öyle ki) ok (tîr) attığı vakit onu (sakalını) düğümlerdi/bağlardı. Derler ki onun oku asla hedefinden şaşmazdı. Başına uzun bir külâh takardı. Zor ve korkulu zamanlarda (bile) celâl sahibiydi. Külâhının düğmesinin başı/ucu ile sakalının ucu arasındaki mesafe iki gez[131] idi. Etrafındaki elçiler ondan çok korkarlar, onun heybeti onları etkilerdi.

Amcasının vak'asından (ölümünden) sonra 455 (1063) senesinde Irâk'a geldi. Amcasının vezîri Amîdü'l-mülk Ebû Nasr Kündürî'yi tutuklayıp, vezâret'i Nizâmü'l-mülk el-Hasan bin Ali bin İshak Tûsî'ye verdi. Ebû Nasr, ondan (tahta oturmadan) önce Sultân'ın hizmetinde bulunmuş idi. Onu yanında dolaştırıyor, vilâyetlerin ahvâlini, bütün şehir ve nâhiyelerin kânûnlarını ondan soruyordu. Nizâmü'l-mülk onu (Sultân'ı) sürekli, (Amîdü'l-mülk'ü) öldürmesine râzı olması (için) teşvik etti. Çünkü onun kifâyet ve dirâyetinden, ileri görüşlülüğü ve ince aklından haberdâr idi. Âkıbet, [30] onun öldürülmesine icâzet verdiler. Amîdü'l-mülk, kendisini öldürecek olan kişiden/cellattan bir mühlet istedi. Abdest alıp birkaç rek'at vedâ' namazı kıldı ve ona (cellâda) "*Fermân-ı pâdişâhı yerine getirip benim katlimi tamamlayınca, Allah için benden Sultân ve Hâce'ye bir haber ulaştır*" deyip sevgend (yemîn) verdi ve "*Sultân'a falan dedi ki de: Sizin dergâhınızdan bana çok kutlu*

---

[131] Bir metreye yakın eski bir uzunluk birimi; 104 cm.

bir hizmet ve mübarek bir vesile olmuştur. Şöyle ki amcan Tuğrul Beg, üzerinde hüküm sürmem için bu dünyayı bana verdi. Sen (ise) o dünyamı/öteki dünyamı verdin ki senden (senin elinden) şehadet mertebesi elde ettim. Sizden (ikinizden) bana dünya (dunyî) ve âhıret hâsıl oldu. Bu tedbir, saadet olamaz. Hâce'ye de (şunu) söyle: Vezîr öldürmekle dünyaya kötü bid'at ve çirkin bir kâide getirdin. Onun (bu kâidenin) sonunu düşünmedin. Korkarım ki bu âdetini (sünnet), kendin, haleflerin, çocuk ve torunların hakkında da göreceksin." Bu iki söz ne kadar güzeldir![132]

Sultân Alp Arslan cihângîrlik edip dört bir tarafa sefer yaptı. İlk olarak Pârs/Fârs'ı aldı. Oradan Şebânkâre'ye at sürdü ve onlardan pek çok kişiyi öldürüp geri döndü. Derbend-i Hazar'a ve Mülk-i Abhâz'a (Gürcü Ülkesi'ne) ordu (leşker) gönderdi. Gürc(ü) pâdişâhı Bakrat Giyorg sulh talep edip kızını Sultân'a vermeyi ve [31] her sene vergi ödemeyi kabul etti. Sultân onu (Gürcü prensesi) istemedi ve bir müddet sonra Nizâmü'l-mülk'e bağışladı.[133]

---

[132] Alp Arslan, Amîdü'l-mülk Kündürî'nin boğularak öldürülmesini, yedi gün kalenin kapısına asılmasını emretmiş ve infaz için merkezden iki gulâm göndermiştir. Buna karşılık Amîdü'l-mülk Kündürî, boğularak öldürülmeyi kendisine yakıştırmamış ve gulâmlara: "Ben ne ayyâr, ne de hırsızım ki boğulayım, kılıç benim için daha iyidir. O, günahlarımı siler. Çünkü kılıç ile öldürülen kimse şehid olur" demek suretiyle kanının akıtılarak öldürülmesini istemiş ve infaz bu şekilde gerçekleştirilmiştir. Amîdü'l-mülk Kündürî'nin gözden düşmesi ve öldürülmesi hakkında tahsilat için bkz, el-Hüseynî, Türkçe terc, s.16-18; el-Bundârî, (Türkçe terc.28); er-Râvendî, s.117-118, Türkçe terc, I, s.115-116.); Hândmîr, *Düstûrü'l-Vüzerâ*, (Neşr. Saîd Nefîsî), Tahran 2535, s.149; İbnü'l-Esîr, VIII, s.364-365, (Türkçe terc, X, s.45-46.); el-Bundârî, s.28-29; Sıbt İbnü'l-Cevzî, s.128-129; Ali Sevim, "Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin Mirâtü'z-Zaman fî Tarihi'l-Âyan Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler II-Sultân Alp Arslan Dönemi", s.19-20; Hamdullâh Müstevfî-i Kazvînî, *Târîh-i Güzîde*, s.431; Ahmed bin Mahmûd, I, s.53.

[133] "Sultân Alp Arslan, Nahcivân tarikiyle, Hazar memleketine pek içerlere daldı, imanın yardımcıları çoğaldı. Ephaz Meliki Bukrat

Onun zamanında Kayser Ermanos üç yüz bin süvârîyle huruc etti/sefere çıktı.[134] Sultân bu durumu işitince hemen Âzerbaycân'a hareket etti. Yanında bir ordu/fazla asker (leşker) bulunmuyordu. Terken/Türkân Hatun[135] ve Nizâmü'l-mülk'ü Tebrîz'e bıraktı ve kendisi on beş bin süvârîyle Ahlât'a yönel-

---

bin Geyüregi'yi sulh talep etmeğe ve kızını zevceliğe arzetmeğe mecbur etti. Sultân bununla sulh etti ve kızıyla evlendi ve hediyelerini kabul edip aman verdi (emniyetini temin etti). Sonra Gürcü Prensesini (Melikesini) tatlik edip onu Nizâmü'l-mülk'e tezviç etti." el-Bundârî, (Türkçe tec, s.31). Gürcistan seferi için ayrıca bkz, el-Hüseynî, s.25; İbnü'l-Esîr, VIII, s.368-370, (Türkçe terc, X, s.50-52.); Ahmed bin Mahmûd, I, 61-62.

134 Doğu ve Batı kaynaklarının 200.000 ila 600.000 arasında gösterdikleri Bizans ordusunda, birçok savaş araç gereci ve mancınığın da bulunduğu anlaşılmaktadır. Bunların en büyüğü olan 100 arabanın taşıdığı, iplerini 1.200 kişinin çektiği ve bir kantar (takriben 90 kilo) ağırlığında taş atabilen ve kaynakların "göğe çıkmış dağ gibi" şeklinde tasvir ettikleri bir mancınıktır. Bunun dışında Bizans ordusunda, sadece mancınıkçı, çarhçı, lâğımcı, kazancı, arabacı vb. teknisyenlerin 100.000 kişi tuttuğu, kumandan ve subay sayısının 30.000'den fazla olduğu ve silâh ve malzeme taşıyan arabaların 4.000 adet olduğu söylenmektedir [Sıbt İbnü'l-Cevzî, s.148; Ali Sevim, "Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin Mirâtü'z-Zaman fî Tarihi'l-Âyan Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler II-Sultân Alp Arslan Dönemi", s.38; el-Bundârî, s.40; İbn Kesîr, XII, s.218-220; İbnü'l-Adîm, İbnü'l-'Adîm, *Zübdetü'l-Haleb fî Tarihi Haleb*, [el-Mektebetü'ş-Şâmile], I, 61; Ali Sevim, "İbnü'l-Cevzî'nin el-Muntazam Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler (H.430-485=1038-1092)", s.531; Ahmed bin Mahmûd, I, s.100.]

135 Terken, hükümdarlar ve hatunlar için kullanılan eski Türk unvanlarında biridir. Zamanla isim olarak da kullanılmıştır. Konu hakkında bkz, Osman Turan, "Türkan Değil Terken", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, 1, 1944; Ahmet Vehbi Ecer, "Türkan Hatun", *EÜİFD*, 6, Kayseri 1989, s.167-176; Zekeriya Kitapçı, "Türkan Hatun ve Selçuklu Prenslerinin Mücadeleleri", *TDTD*, VI/61, İstanbul 1992; Reşat Genç, "Terken", *Makaleler*, II, (Yay. Haz. E. Semih Yalçın-Uğur Ünal-Togay S. Birbudak), Ankara 2007, s.323-324; aynı yazar, "Terken Hatun", *Makaleler*, II, (Yay. Haz. E. Semih Yalçın-Uğur Ünal-Togay S. Birbudak), Ankara 2007, s.325-333.

di.[136] Nizâmü'l-mülk onun arkasından geldi. Ahlât ve Erzurum arasında bulunan Malazgirt'te karşılaştılar. Sultân'ın askeri az olduğundan Ermanos'a (bir elçi) gönderip, (Bizanslıların) her sene bir şey vermeleri (şartıyla) sulh yapılmasını istedi. Ermanos *"Rey'de sulh yapacağım."* dedi. (Bu cevâb üzerine) Sultân'ın canı sıkıldı.

Sultân bir gün yüz süvârîyle ava (şikâr) çıkmış idi. Düşmanlar, onu yüz nöker'le birlikte yakalayıp esir ettiler. (Fakat onun) Sultân olduğunu bilmiyorlardı. Biri (durumu) Nizâmü'l-mülk'e haber verdi. (Nizâmü'l-mülk) *"Bunu sakın hiç kimseye söyleme"* dedi ve hiç kimsenin bârgâh-ı Sultân'a girmesine izin verilmemesini emretti. Sultân hastadır diye söylentiler çıkardı. (Herkesi inandırmak için) tabiblerle birlikte (bârgâh-ı Sultân'a) gidip geliyor, Sultân'ın ağzından emirler veriyordu. O esnada o taraftan elçiler gelip sulh talep ettiler. Nizâmü'l-mülk *"(Sultân) hastadır. Ama (teklifi) kabul etti."* dedi. Elçiler geri dönecekleri zaman [32] *"Sizler sulh istemektesiniz. (O hâlde) neden bizim kullarımızdan (bendegân) bir topluluğu av yerinde (şikârgâh) yakalayıp hapsettiniz? Onları geri gönderiniz!"* dedi. Onlar (elçiler) gittiler ve durumu (Ermanos'a) açıkladılar. Ermenos onların (esirlerin) hemen geri gönderilmesini emretti. Nizâmü'l-mülk ve ümerâ (onları) karşılayıp yer öptüler. Rûmlular (Rûmiyân) bu durumu görünce hayret ve dehşet içerisinde kaldılar. Ellerine geçen fırsatı kaçırdıkları için canları sıkılıp üzüldüler.

---

[136] Alp Arslan'ın Haleb'i kuşattığı sırada Bizans ordusunun hareketini öğrendiği ve bu yüzden süratle hareket ettiği ve bu sırada yanında bulunan asker sayısının 12-15 bin kişi olduğu söylenmektedir. Osman Turan, Alp Arslan'ın ordusunun 15 bin kişi olduğunun doğru olmadığını, buna ek olarak Mervânî emiri Nizameddin'e ait askerler ile mahalli gönüllülerden oluşan 10 bin kişilik bir birliğin de Sultân'a iltihak etmiş olduğunu dolayısıyla Malazgirt'e gelinceye kadar Selçuklu ordusunun 50 bin kişiye ulaştığını söylemektedir. Toplu bilgi için bkz, Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, İstanbul 1993, s.179.

Sultân Tebrîz'e ulaştığında hâcegân-ı dergâh'a hazînelerin kapılarını açmalarını, mümkün olduğu kadar leşker-i icrâhâr/icrâhor (لشكر إجراخوار)[137] tutmalarını emretti. Ecnâd/atlı ve reccâle/piyâde'nin 'arz için[138] Sultân'ın huzuruna toplanmaları emredildi. 'Arz/teftiş vaktinde yok sayılmış (orduya dâhil edilmemiş) olan bir gulâm 'arzdan geçiyordu. Emîr-i 'Ârız-ı Leşker[139]

---

[137] Arapçada "bir iş, hizmet karşılığında verilen ücret" anlamındaki "ecr (اجر)" kelimesi ile Farsça "yemek" anlamına gelen "horden (خوردن/خواردن)" fiilinin terkîbinden ibaret olup, ordunun daimî unsuru olmayıp ihtiyaç halinde sefere dâhil edilen geçici kuvvetlere verilen addır. Bunlar, herhangi bir sefer esnasında veya belirli bir süre zarfında hizmet vermek üzere kiralanır ve hizmetlerinin karşılığında belirli bir ücret ödenirdi. Bu bakımdan daimî ordu niteliği taşıyan ve belirli dönemlerde devlet hazinesinden maaş alan gulâmlardan farklı idiler. Gulâm sisteminden farklı bir müessese olarak gelişen ücretli askerlik, Ortaçağ Avrupa devletlerinde çok yaygın bir şekilde uygulanmıştır. Buna karşılık Müslüman Türk devletlerinde nadiren rastlanır. Müslüman Türk devletleri arasında ücretli askerlik sisteminden en fazla istifade eden Türkiye Selçukluları olup İbn Bîbî bunları "ecrîhor (اجرى خوار)", "cerâhor (جرا خوار)", "cerîhor (جرى خوار)" ifadeleriyle kaydetmiştir. Bu konuda geniş bilgi için bkz, Erkan Göksu, *Türkiye Selçuklularında Ordu*, (GÜ Sos. Bil. Ens. Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2008, s.110-170.

[138] Arapça asıllı bir kelime olan "'arz"ın sözlük anlamı "bir büyüğe takdim" ve "sunma"dır. Terim olarak ise muayyen zamanlarda askerin teftişi, geçit resmi veya geçit resminde yapılan umumî yoklama anlamına gelir. Sultân'ın nezaretinde, ordunun idarî işleriyle ilgilenen dîvânın, Dîvân-ı 'Arz'ın başı olan Emîr-i 'Ârız tarafında yapılan bu teftişte askerlerin silah ve teçhizatları ile askerliğe elverişli olup olmadıkları denetlenirdi. Geniş bilgi için bkz, Hasan Enverî, s.117 vd.; Fuad Köprülü, "Arz", *İA*, I, İstanbul, 1992, s.657-660; Abdulaziz ed-Dûrî, "Dîvân", *DİA*, IX, İstanbul, 1994, s.379-381; Aydın Taneri, "Dîvân" (Büyük Selçuklu ve Anadolu Selçuklularında), *DİA*, IX, İstanbul 1994, s.383-385; Kâzım Yaşar Kopraman, "Dîvân (Memlûklerde)", DİA, IX, İstanbul, 1994, s.383.

[139] 'Ârızü'l-Ceyş, Emîr-i 'Ârız, Emîr-i 'Ârız-ı Memleket, Emîr-i 'Ârız-ı Memâlik, Emîr-i 'Ârızî-yi Cuyûş-i Memâlik de denen Emîr-i 'Ârız-i Leşker, genel olarak ordunun idarî işleriyle ilgilenen ve bu bakımdan günümüzdeki Milli Savunma Bakanlığı'na benzetilen Dîvân-ı

ona kızıp reddetti ve "*Senden ne iş gelir ki?*" dedi. (Bunun üzerine Sultân "*Öyle söyleme, ola ki Sultân-ı Rûm (Ermanos) onun eline esir düşer*" dedi. O sırada Sultân; Artuk, Saltuk, Mengücik, Dânişmend, Çavlı ve Çavuldur gibi emîrler ve on bin süvârî ve beş bin tecrübeli piyâde ile birlikte hazır bulunuyordu.

Sultân Çarşamba günü zikredilen emîrlerle birlikte bir tepeye çıktı ve Ermanos'un ordugâh'ını (leşkergâh) kendi gözüyle gördü. O ordunun siyahlığından/karartısından korktu ve [33] "*Bizim bu kadar askerimizle (leşker), bu büyük tâife-i câfiyye'ye karşı muhârebe ve müdâfaa yapmamız nasıl mümkün olabilir.*" dedi. Melik Muhammed Dânişmend başını yer öpüp "*(Bu) kulun (aklına), îmân-ı Yezdânî ve Müslümanlık'a uygun bir düşünce gelmiştir. Eğer izin olursa arz edeyim*" dedi. Sultân izin verdi. Melik Muhammed Dânişmend "*Bugün çarşambadır. Saadete geri dönüp, bugün ve yarın silâhlarımızı hazırlayalım. Elbiselerimizi*

'Arz'ın başıdır. Bu dîvânın Hz. Peygamber döneminde de mevcut olduğuna dair görüşler mevcut ise de (Mehmet Aykaç, *Abbasî Devleti'nin İlk Dönemi İdarî Teşkilâtında Dîvânlar (132-232/750-847)*, TTK Yay., Ankara 1997, s.77), ilk dîvânının Hz. Ömer döneminde kurulduğu bilinmektedir (et-Tabari, *The History of Al-Tabari*, XII, (Translated and Annotated by Yohanan Friedmann), (State University of New York Press), New York 1992, s.199-200; el-Belâzurî (Ahmed b. Yahya b. Câbir el-Belâzurî), *Fütûhu'l-Büldân*, (Tahkik. Rıdvan Muhammed Rıdvan), Beyrut 1403., (Türkçe terc., Mustafa Fayda, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 2002, s.655-657, 662, 663; el-Kalkaşandî, I, s.54-55; Ebu'l-Hasan Habib el-Mâverdî, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, (Çev. Ali Şafak), İstanbul 1994, s.374; Aynı yazar, *Nasîhatü'l-Mülûk*, (Haz. Mustafa Sarıbıyık), (SÜ SBE Yayınlanmamış Doktora Tezi), Konya 1996, s.310; Corci Zeydan, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, I, Mütercimi: Zeki Megamiz-Naşiri: Mümin Çevik, İstanbul 1971, s.222-223; Aykaç, a.g.e, s.78-80). Daha sonra Emevîler, Abbâsîler, Fâtımîler, Karahanlılar, Gazneliler, Büyük Selçuklular, Hârezmşâhlar, Eyyûbîler, Türkiye Selçukluları, Memlûkler ve sair İslâm devletlerinde varlığını devam ettiren Dîvân-ı 'Arz, klasik İslâm müesseselerinden biri olmuştur. Bkz, İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc, X/113; XI/83, 299, 343, 419-420.); el-Bundârî, s.70, 130, 168, 192, 194; er-Râvendî, s.119, 136, 385 (Türkçe terc, I, s.117, 133, 335); 'Atebetü'l-Ketebe, s.73, 76.

temizleyelim (namâzî konîm). Zemzem suyuyla yıkanmış kefenlerimizi boyunlarımıza asalım. Cuma sabahı "hayya 'ale'l-felâh" sedasıyla haşem-i mansûr'la birlikte harp meydanına (harbgâh) gelelim. Hâtibler (Cuma) hutbesinde "Allahım! Düşman üzerine hücum eden Müslüman askerlere yardım et!" dedikleri zaman, tam bir ihlâsla tekbir getirelim ve küffâr-ı feccâr'a hamle yapalım. Şehâdet saadetine/mutluluğuna erersek "Bu ne güzel sevâb ve ne güzel lütuftur!"[140] *Eğer muzaffer ve mansûr olursak da "İşte bu (asıl) büyük başarıdır/kurtuluştur."*[141] Bütün emîrler, bahtiyarlığının emârelerinden olan gayret-i dîne sahip idiler ve Dânişmend Muhammed'in içten düşüncesine uyup geri döndüler.

Cuma günü sabah horozu/müezzin "*hayya 'ale'l-felâh*" sedasıyla seslendi. Gezegen ve yıldızların mühürleri (olan) semânın tavlacıları, gökyüzünün civa renkli/mavi satranç tahtası üzerine kırmızı kumaşlar serdiler. [34] Sultân ve ümerâ, farz ve sünnet namazları kılıp dua ve zikirleri okuduktan sonra düşmanla savaşmak üzere hareket ettiler. (Allah'ın) sırt çevirip zelil kıldığı (düşman) "*her yana dağılmış pervâneler/kelebekler*"[142] ve dağılmış çekirgeler gibi kum ve karınca adedince gelip çarpışmak üzere Sultân'ın karşısına dikildiler. Vaad edilen vakit gelince leşker-i İslâm hep bir ağızdan tekbir sesleri ile ortaya çıktılar ve te'yîd-i ilâhî ve dil-i kavî ile düşman ordusunun merkezine hü-

---

140 [نِعْمَ الثَّوَابُ وَحَسُنَتْ مُرْتَفَقًا] Kurân-ı Kerîm, 18/31. Âyet-i Kerîme'nin tamamı ve meali şöyledir: [أوْلَئِكَ لَهُمْ جَنَّاتُ عَدْنٍ تَجْرِي مِن تَحْتِهِمُ الْأَنْهَارُ يُحَلَّوْنَ فِيهَا مِنْ أَسَاوِرَ مِن ذَهَبٍ وَيَلْبَسُونَ ثِيَاباً خُضْراً مِّن سُندُسٍ وَإِسْتَبْرَقٍ مُّتَّكِئِينَ فِيهَا عَلَى الْأَرَائِكِ نِعْمَ الثَّوَابُ وَحَسُنَتْ مُرْتَفَقاً] "İşte onlar için içlerinden ırmaklar akan Adn cennetleri vardır. Orada tahtlar üzerine kurularak altın bileziklerle süslenecekler, ince ve kalın ipekten yeşil giysiler giyeceklerdir. O ne güzel karşılıktır! Cennet de ne güzel bir yaslanacak yerdir!"

141 [ذَلِكَ (هُوَ) الفَوْزُ العَظِيمُ] Bu ifade, metinde belirtildiği gibi Tevbe Suresi'nin 73. ve 112. âyetlerinde değil, aynı surenin 72. ve 111. âyetlerinin sonunda geçmektedir.

142 [كَالْفَرَاشِ الْمَبْثُوثِ] Kurân-ı Kerîm, 101/4. Âyet-i Kerîme'nin tamamı ve meali şöyledir: [يَوْمَ يَكُونُ النَّاسُ كَالْفَرَاشِ الْمَبْثُوثِ] "O gün insanlar, her biri bir tarafa uçuşan küçük kelebekler gibi olacaktır."

cum ettiler. Demir bir dağdan daha sağlam olan düşman saflarını "*etrafa saçılmış renkli yünler*"[143] gibi dağıttılar. Şaşkın ve talihsiz düşmanın başına toprak serptiler; birçok kefere-i fecereyi cehenneme yolladılar. "*Böylece zulmeden topluluğun kökü kurutuldu. Hamd, âlemlerin rabbi Allah'a mahsustur.*"[144] Nice değerli ganimet ve para, çeşit çeşit berde/köle ve hayvan (mevâşî) Müslümanların eline geçti.[145] Öyle ki debîr-i felek/feleğin kâtibi, bunları yazmaktan acze düştü.[146]

Tesadüftür ki kaza ve kader, 'Ârız'ın reddettiği (orduya almak istemediği) Rûmî gulâm'a muvafakat edip izin verdi. Kayser Ermanos, bir arabanın (gerdûn) altına kaçıp saklanmış idi. (Gulâm onu) buldu ve tanıdı. Mahdûmun/hizmet edilenin sevgi göstermesi, kulluğu ortaya çıkardığından (gulâm) ağlayıp inlemeye başladı. Kayser "*(Ağlayıp inlemek vakti değil) çare aramak ve bela kapanından (dâm-ı belâ) kaçmak vaktidir.*" dedi. Gulâm "*Eğer seni kurtaracak, izzet ve pâdişâhlığına ulaştıracak çareyi bulursam, bu iyiliğin mükâfatı (olarak) ne buyurursun?*"

---

143 [كَالعِهْنِ المَنفُوش] Kurân-ı Kerîm, 101/5. Âyet-i Kerîme'nin tamamı ve meali şöyledir: [وَتَكُونُ الجِبَالُ كَالعِهْنِ المَنفُوش] "Dağlar da atılmış renkli yünler gibi olacaktır."

144 [فَقُطِعَ دَابِرُ القَوْمِ الَّذِينَ ظَلَمُوا وَالحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ العَالَمِينَ] Kurân-ı Kerîm, 6/45.

145 el-Bundârî, (Türkçe terc, s.41)

146 Malazgirt Savaşı hakkında bkz, bkz, el-Bundârî, s.37-41; el-Hüseynî, s.32-35; er-Râvendî, s.119, (Türkçe terc. I, s.117.); İbnü'l-Esîr, VIII, s.388-390, (Türkçe terc. X, s.71-73.); *Urfalı Mateos Vekayi-namesi (92-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, (Türkçe terc. Hrant D. Andreasyan, Notlar: Edouard Dulaurer-Halil Yinanç), TTT Yay., Ankara 2000, s.140-144; Ebu'l-Ferec, I, s.321; Hamdullâh Müstevfî-i Kazvînî, Tarih-i Güzîde, s.432-433; Sıbt İbnü'l-Cevzî, s.149; İbnü'l-'Adîm, I, s.61; en-Nüveyrî, XXVI, s.314; Ali Sevim, "Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin Mirâtü'z-Zaman fî Tarihi'l-Âyan Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler II-Sultân Alp Arslan Dönemi", s.38; ayrıca bkz, Faruk Sümer-Ali Sevim, *İslam Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı (Metinler ve Çevirileri)*, TTK Yay, Ankara 1971; Feridun Dirimtekin "Selçukluların Anadolu'da Yerleşmelerini ve Gelişmelerini Sağlayan İki Zafer", *Malazgirt Armağanı*, TTK Yay, Ankara 1993, s.231-258.

dedi. Melik (Ermanos), Hıristiyan dîni'nin (dîn-i Mesîh) tesbîhini dile getirdi ve "*Hangi şehri seçer ve ona parmağınla işaret edersen (onu senin) önüne sererim. Senin emân eteğini, [35] zamanın kesesi/cebi gibi her türlü iyilikle doldururum. Mülk(üm)de yer/mevki ve ortaklık veririm.*" dedi. Gulâm yeri öptü ve "*Cihân gelini, gece (gibi) kara çarşafı giyip zifiri karanlığın ziyneti olan parlak yıldızlarla süslenene dek sabretmek gerekir. Bu sırada ben rüzgâr gibi giden, fırtına gibi koşan iki at hazır ederim. Sabah olunca sürer, memâlik-i Rûm hudûduna ulaşırız*" dedi.

Gulâm hemen bârgâh-ı pâdişâh'a koştu. Yer öpüp Kayser'in durumunu arz etti. Alp Arslan muzaffer askerlerden (asâkir-i mansûr) bir grubun/bölüğün gulâm ile gitmelerini ve Kayser'i getirmelerini emretti. Onu Sultân'ın yanına/huzuruna getirdiklerinde, zatı temiz ve saygıdeğer bir Sultân olduğundan, Melik-i Rûm'u karşılayıp gönlünü aldı. Kendisiyle birlikte tahta oturtup özürler diledi ve onun hâtırını teskin için gönül okşayıcı hoş sözler söyledi. Ondan sonra sofra kuruldu meclis-i işret ve bezm-i nusret hazırlandı/donatıldı. Altın külâhlı gümüş bacaklı sâkîler, ferahlatıcı kadehleri dolaştırdılar. (Onlar) tasları bırakınca mutribân, güzel şarkılarını (elhân), çeng'in hoş namelerini ve müziği (sâz) başlattılar. Bülbül gibi şakıdılar. Irâk ve Isfahân nağmelerini, perde-i nevâ'da[147] âvâz-ı berbet'le[148] çaldılar. Şarâb-ı erguvânî (içip) erganûn[149] dinlediler. Neşe veren şarabın dimağları ısıttığı sırada, korku uyandıran haya örtüsü, çehre-i mükâlemetten düştü. Sultân Kayser'e [36] "*Eğer zafer bu şekilde benim (değil de) senin olsaydı, bana ne yapardın?*" diye sordu. Kötülüklerin anasının (sebep olduğu) hiddet, Melik'e tesir edip,

---

147 Klasik Türk ve İran musikîlerinde bir makam; re perdesinin adı (*Tercüme-i Burhân-ı Kâtı'*, s.598; *Ferheng-i Ziyâ*, III, s.1910)

148 Kopuz dedikleri bir çeşit müzik aleti; çeng. (*Tercüme-i Burhân-ı Kâtı'*, s.107; *Ferheng-i Ziyâ*, I, s.287-288)

149 Org benzeri bir çeşit müzik aleti olup Eflâtun icad etmiştir. (*Tercüme-i Burhân-ı Kâtı'*, İstanbul 1251 (1835), s.55; *Ferheng-i Ziyâ*, I, s.115)

edeb sarığı ('ikâl)[150], aklının elinden gittiğinden "*Seni hemen idam (siyâset) ettirirdim*" dedi. Sultân "*Şüphesiz kalbinde gizlediğin şey, senin başına geldi. Şimdi sana ne yapacağımı düşünüyorsun?*" dedi. (Kayser) "*Ya öldürürsün ya da bilâd-ı İslâm etrafında teşhir edeceksin.*"[151] diye cevâb verdi. (Bunun üzerine) Sultân "*Ama ben, senin karşında bana zafer veren; feth ve nusret ikram eden Hak Te'alâ'ya şükür olarak, sana, bana yakışanı yapacağım.*" dedi.

Meclis son bulunca mest olanlar yatak odalarına (şebistân) gittiler. Sultân, görevlilerden (müvekkilân) birkaç kişinin ihtiyat olarak Kayser'in yanında bulunmasını emretti ve "*Onunla yumuşak lisan ile konuşmalarını ve ona iyi muamelede bulunup hizmet etmelerini*" buyurdu. (Sultân) bu şekilde onu birkaç gün meclisinde hazır bulundurdu. Bir gün Kayser sarhoş hâlde iken üzgün ve yorgun bir şekilde Sultân'a "*Eğer pâdişâh isen bağışla; kasap isen öldür; tüccâr (bâzargân) isen sat.*" dedi. Sultân onun kulağına iki küpe (halka) takıp canını bağışladı (emân) ve "*Gönül hoşluğuyla kendi memleketine git*" diye buyurdu. Kayser, hazâne-i hâss'a her gün bin dînâr göndermeyi, bu cizye'yi her sene iki defada ödemeyi; ihtiyaç hâlinde (ve/veya) yardım istendiğinde yardım kuvveti olarak on bin iyi savaşan süvârî yollamayı ve Rûm'da esir bulunan bütün Müslümanları [37] azad etmeyi kabul etti. Sultân ona eksiksiz teşrîf/hil'at ile altın nallı bir yedek at (cenîbet) ile yâkût (lal), zebercet, altın ve gümüş işlemeli bir koşum takımı verdi. Onun bütün yardımcılarına da aynı şekilde (hediyeler verilmesini) emretti ve veda töreni sırasında bir müddet onunla birlikte at sürme cömertliğini gösterdi.

Bu İslâm fethi 463 senesi Rebî'ü'l-evvelinde (Aralık 1070-Ocak 1071) olmuş idi.

---

150 Arapların başlarına bağladıkları bir tür sarık. (*Ferheng-i Fârisî-i 'Amîd*, III, s.1723)

151 Dolaştırmadan kasıt sultânın prestij için meliki İslam ülkelerinde bir nevi teşhir ettirmesidir.

Sultân Erzincan-ı Rûm civarındaki Malâzgird'ten Ahlât ve Âzerbaycân tarafına döndü. Mezkûr ümerâ'nın ise Melik-i Rûm'a karşı ihtiyât olarak (orada) kalmalarını buyurdu.

Melikü'r-Rûm kendi ülkesine dönünce yardımsız bırakılmış şeytan kalbinde, vesvese cini de dimağında yerleşmişti. İsyân ve tuğyan etmek yolunu tuttu ve (ödemeyi kabul ettiği) hazîne'yi göndermekte ihmal gösterip geciktirdi. Bu durum Hazret-i Saltanat'a bildirilince Sultân, *ümerâ'nın memâlik-i Rûm içlerine ilerlemelerini, fethedip ele geçirebildikleri her mülkün; kendilerinin, evlâd ve ahfâdına (torunlarına) ait olacağını ve ondan başka hiç kimsenin o (mülk/toprak) üzerinde dahl ve tasarrufunun olmayacağını* buyurdu. (Bunun üzerine) Emîr Saltuk Erzenu'r-Rûm (Erzurum) ve çevresini tamamen ele geçirdi. Emîr Artuk Mardin, Âmid, Mencigerd/Malazgirt, Malatya, Hartpurt (Harput) ve bugüne kadar [38] el-hal ellerinde bulunan yerleri; Dânişmend Kayseriyye, Zamandu (Zamantı), Sivas, Develü, Tokat, Nikisar (Niksar), Amasya'yı; Emîr Çavuldur Maraş ve Sarus'u (Sarız); Emîr Mengücik Gâzî Erzincan memâliki, Kemah, Kögonya ve diğer vilâyetleri ele geçirdi. (Onlar) buralara yerleşip hâkimiyetlerini artırdıkça daha fazla (ülke/arazi) elde ettiler. Her sene güzel bir sahrada/yaylada yaylayıp (yaylak) mutlu zamanlar geçirdiler. Zamanla aralarında ihtilaf çıktı. Büyüklük ve kibir sebebiyle münazaa meydana geldi. Sultân Melikşâh zamanında Vezîr Nizâmü'l-mülk'ün tensîbiyle Süleymân'ı mülk-i Rûm hükümetine/idaresine gönderdiler ki ümerâ arasındaki muhâlefeti kessin/ortadan kaldırsın ve memâlik-i pâdişâh'da bir iklim artsın. Eğer öldürülür ise de devlet ayağından bir diken çıkmış olsun. [39]

Sultân, saltanatının son dönemlerinde 465 (1072-1073) senesinde Hân-ı Hânân ile[152] -ki onun (Alp Arslan'ın) annesi

[152] Şemsü'l-Mülk Tegin bin Tabgac. el-Bundârî (Türkçe terc, s.44); İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc, X, s.78).

Terken/Türkân Hatun[153], onların kabilesinden idi- savaş (ceng) için Mâverâü'nnehr'e yöneldi. Tüccâr yolu olan Âmûye Geçidi'nden (ma'bergâh) Ceyhûn'u geçti. Nehir kenarında Berzem denilen küçük bir kale bulunuyordu.

Alp Arslan'ın askerleri (haşem), onun vak'asından (ölümünden) sonra o kaleyi harâb ettiler ki (buna sebep olan) hadise şu idi:

Ordu (haşem) evbâş (اوباش)'ından[154] bir kaç gulâm, kendi gayretleriyle bu kaleyi kuşatıp Yûsuf adındaki kale kûtvâl'ini Sultân'ın huzuruna getirdiler. Sultân ona vilâyetin durumunu, (kalenin) vaziyetini ve kaç asker bulunduğunu soruyor, (Yûsuf ise) doğru söylemiyordu. (Sultân) onun idam edilmesini (siyaset) emretti. Kûtvâl, canından ümidi kesince kazâ-yı âsmânî yetişti ve çizmesi-

---

153 "Sultân Alp Arslan, Kadir Han'ın kızıyla evlenmişti. Bu kız daha önce Mes'ûd b. Mahmûd b. Sebüktekin'in yanındaydı. Şemsü'l-Mülk de Sultân Alp Arslan'ın kızıyla evlenmişti. Ayrıca amcası İsa Han'ın kızı Celâliye Hatun (Terken Hatun)'u da Sultân Melikşâh ile evlendirmişti. Celâliye Hatun Sultân Melikşâh'tan sonra tahta geçen Melik Mahmûd'un annesidir." İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc, IX, s.235). Ancak Selçuklu tarihinde Terken adını taşıyan başka şahısların da olduğu, sözgelimi Sultân Sencer'in, Hârezm İl-Arslan ve Tekiş'in eşlerinin de Terken adını taşıdıkları bilinmektedir. Ancak Alp Arslan'ın annesinin de bu adı taşıdığına dair başka bir bilgi mevcut değildir.

154 Arapça "vebeş (وبش)" kelimesinin çoğulu olan "evbâş", kaynaklarda genellikle başı bozuk, ayak takımı vb menfî anlamlarda kullanılmıştır (*Ahterî Kebîr*, İstanbul 1978, s.54; *Ferheng-i Fârisî-i 'Amîd*, I, s.306; *Ferheng-i Câmi'*, I, Tebriz, 1370, s.159). Türkiye Selçuklu dönemi kaynaklarından Ravzatü'l-Küttâb'da, Cimri İsyanı'nın bastırılması münasebetiyle yazılan bir mektupta isyancılar için "evbâş-i bî bâk ve erâzil-i etrâk (اوباش بی باک و اراذل اتراک)" ifadesi kullanılmıştır (Ebubekr İbnü'z-Zekî, *Ravzatü'l-Küttâb ve Hadîkatü'l-Elbâb*, (Neşr. Ali Sevim), Ankara 1972, s.56). Rüsûmü'r-Resâ'il'de yer alan bir vâlîlik takrîrinde (takrîr-i eyâlet) de, bölgeye atanan vâlinin görevlerinden biri olarak evbâş ve rünûd'u çalışmaya teşvik etmesi gösterilmiştir ki bu durumda söz konusu tabirleri başıboş zümreleri ifade ettiği anlaşılmaktadır [*Rüsûmü'r-Resâ'il*, s.30]

nin (içinde saklı bulunan) bir hançer (kârd) çıkarıp Sultân'a seslendi. Silâhdâr'lar ve gulâmlar (gulâmân) onu yakalamak istediler. Sultân'ın elinde yay (kemân) bulunuyordu ve ok'una (tîr) itimadı tam idi. Onlara (Yûsuf'u bırakmaları için) bağırdı ve ona bir ok attı; (ancak) isabet ettiremedi.[155] (Sultân) başındaki ecel oku'nun farkına varamadı. Kûtvâl önce davranıp Sultân'ın yanına yaklaştı ve Sultân'a bir bıçak (darbesi) vurarak yaraladı. Mukarrebân'dan (مقربان)[156] biri[157], (Sultân'ı darbeden korumak amacıyla) kendisini

---

[155] Alp Arslan'ın okçuluk konusundaki mahareti konusunda bütün kaynaklar müttefiktir. Ahmed bin Mahmûd, Sultân'ın ikbâlinin ok'la başlayıp ok'la sona erdiğini şu ekilde kaydeder: "(Alp Arslan) bir gün küçük yaşta hocaya giderken, askerden uğursuz ve çok zâlim bir adamın, sakin ve sessiz bir şahsı dövdüğünü, eziyet edip söğdüğünü gördü. Alp Arslan bu durumu gördüğü zaman beklemeksizin o zâlimi bir ok ile vurup öldürdü. Onda küçük yaşta bu gayreti ve zulmü ortadan kaldırmadaki çabayı gören halkın kalbine heybet ve büyüklüğü dolar. O hedefini bulan bir ok ile hükümdarlığa ve devlete ulaşır. Sonunda yine hedefini bulmayan bir ok, hükümdarlığın sona ermesine ve ölümüne sebeb olur." Ahmed bin Mahmûd, I, s.113.

[156] Kaynaklarında sık sık tesadüf edilen "mukarrebân" tabirinin, Sultân'ın her daim yanında bulunan saray görevlileri ve havâssını ifade etmek üzere kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bununla beraber zaman zaman büyük devlet ricâlinin havâssı [el-Bundârî, (Türkçe terc, s.189)] ve Sultân'ın teveccühüne mazhar olmuş kişilere de "mukarrebân" dendiği görülmektedir [el-Bundârî, (Türkçe terc, s.7, 148, 176, 245, 261)]. Türkiye Selçuklu dönemine ait münşeat mecmualarında da Emîrü'l-Meclis, Emîrü'l-Âhûrü'l-Memâlik, Emîrü's-Siyâb, Emîrü'd-Devât, Emîrü's-Sayd, Emîrü's-Silâh ve Emîrü'l-Alem, Emîrü'z-Zevvâkîn gibi ricâli "mukarrebân" olarak isimlendirilmiş ve devlet protokolü arasında kaydedilmiştir (el-Hoyî (Hasan b. 'Abdi'l-Mü'min el-Hoyî), *Gunyetü'l-Kâtib ve Münyetü't-Tâlib*, (Tashîh ve İhtimâm: Adnan Sadık Erzi), AÜİF Yay., Ankara 1963, s.6; Rüsûmür-Resâ'il, s.5; İbn Bîbî, s.151, 168, 220-221, 251, 374).

[157] er-Râvendî'ye göre bu zat, Bağdad şıhnesi, Sa'dü'd-devle Güher-Âyin'dir. [s.121, (Türkçe terc, I, s.119)

Sultân'ın üzerine attı. (Yûsuf) onu da hançerledi, (ancak) o ölmedi. Sultân civâr-ı hakka gidip [40] tahta veda etti.[158]

(Hadise cereyan ettiği sırada) iki bine yakın adsız ve utanılacak gulâm (Sultân'ın) yanında hâzır idiler. Ancak içlerinden hiç birinde Yûsuf'u öldürecek hamiyet ve gayret olmayıp hepsi kaçtı. Yûsuf Berzemî[159] elinde hançer (kârd), canını kurtarma ümidiyle

---

[158] İbnü'l-Esîr, VIII, s.393, (Türkçe terc. X, s.78.); İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, I-XIV, Mektebetü'l-Ma'ârif, Beyrut (ty); (Türkçe terc. Mehmet Keskin), I-XIV, İstanbul 1995, s.226; er-Râvendî, s.120-121, (Türkçe terc. s.118.); el-Hüseynî, s.37; el-Bundârî, s.44-45; Sıbt İbnü'l-Cevzî, s.165; İbnü'l-'Adîm, *Buğye*, IV, s.1983-1984; en-Nüveyrî, XXVI, s.318; Ebû'l-Ferec, I, s.325; Hamdullâh Müstevfî Kazvînî, *Târîh-i Güzîde*, s.433; Ahmed bin Mahmûd, I, s.111-112; Ali Sevim, "İbnü'l-Cevzî'nin el-Muntazam Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler (H.430-485=1038-1092)", s.541; Ali Sevim, "Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin Mirâtü'z-Zaman fî Tarihi'l-Âyan Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler II-Sultân Alp Arslan Dönemi", Belgeler, XIX/23, TTK Yay, Ankara 1998, s.49. [Vaktiyle Osman Turan ve Ali Sevim'in de dikkat çektiği üzere Sultân Alp Arslan'ın ölümü birçok kaynakta bu şekilde anlatılmakla beraber, komutanların, devlet adamı ve askerin Sultânla birlikte bulunduğu bir yerde Yûsuf'un Sultân'a bu şekilde saldırabilmesi, üstelik bıçakla yaralayabilmesi şüphe uyandırmaktadır. Buna karşılık Urfalı Mateos, Alp Arslan'ın öldürülmesini şöyle kaydetmiştir ki olayın bu şekilde cereyanı akla daha uygun gelmektedir: "Selçuklu kuvvetlerinin kuşatması karşısında dayanamayan Yûsuf, bir gün önce, akşam, eşi ve çocuklarıyla yeyip içtikten sonra Sultân'ın eline düşüp köle durumuna düşmemeleri için onları boğazlarını keserek öldürdü, ertesi gün de ailesini öldürdüğü iki keskin bıçağı yanına alıp Sultân'ın katına saygı göstermek amacıyla çıkmak istedi. Sultân da buna izin verdi. Yûsuf, tam Sultân'a tazim için yaklaştığı sırada çizmesinin içinde saklamış olduğu iki bıçağı çekip vahşi bir hayvan gibi Sultân'a saldırıp onu üç yerinden yaraladı. Derhal harekete geçen Sultân'ın adamları, onu olduğu yerde derhal öldürdüler." (Mateos, s.145.) Anonim Selçûknâme'de de Yûsuf'un Alp Arslan'ı okla vurarak öldürdüğü söylenmektedir (*Târîh-i Âl-i Selçûk der Anadolu*, s.51)]

[159] Müellife nazaran Berzem Kalesi Kûtvâli olduğundan bu isimle zikredilmiştir.

gidiyordu. Ferrâş'ların büyüğü (mihter-i ferrâşân) olan Câmi'-i Nîşâbûrî, hamiyet göstererek elinde bulunan çekiç/tokmak (mîhkûb) ile onun (Yûsuf'un) arkasından geldi ve onunla kafasına vurdu. (Yûsuf) oracıkta öldü.

Bir müddet sonra Melikşâh zamanında, Sultân'ın gulâmlarından biri, bu Ferrâş Câmi'-i Nîşâbûrî 'nin oğlunu Bağdâd'da öldürdü. Halîfenin haremine kaçtı. Câmi', harem kapısına geldi. Başına toprak saçıp, feryâd ediyordu. Ama bu hiçbir fayda vermedi. (Oğlunu öldüren) gulâm'ı vermiyorlardı. Birgün hukûk-ı hizmet-i kâdim sebebiyle Sultân'ın dizginlerini tuttu ve "*Ey Hüdâvend-i âlem. Ben kulunuzun senin babanı öldürene yaptığımı, sen de benim oğlumu öldürene yap*" dedi. (Bu istek) Sultân'a doğru geldi. Emîr-i Hâcib Kumâc'ı, gulâm'ı Halîfe'nin hareminden çıkarması için gönderdi. Halîfe Muktedî, harem nâmûsu'nun (nâmûs-ı harem) lekelenmemesi için on bin dînâr kan parası (hûn bahâ) verdi. Sultân kabul etmedi ve "*(Haremin) nâmûsunu bozmak, Allah'ın emrinden geçmekten, hak bir kısâsı yerine getirmekten daha mı iyidir?*" diye buyurdu. (Halîfe) gulâm'ı hasmının eline verdi ve o da kısâsı uyguladı.[160] [41]

Alp Arslan'ın doğumu 431 senesi Muharreminin (Eylül 1039) ikinci Cuma gecesinde idi. Meliklik müddeti, on sene amcası Tuğrul Beg'in vefatından sonra ve ondan önce iki sene de Horâsân'da babası Çağrı Beg'in vefatından[161] sonra olmak üzere on iki[162]; ömrü otuz dört senedir.[163]

---

[160] Hamdullâh Müstevfî-i Kazvînî, bu hadisenin 481(1088-1089)'de Melikşâh'ın haccetmek üzere Mekke'ye gittiği vakit meydana geldiği zikreder. (*Târîh-i Güzîde*, s.435)

[161] Çağrı Beg'in vefatı el-Bundârî'ye göre 450 (1058-1059); İbnü'l-Esîr ve el-Cuzcânî'ye göre göre 451 (1059-1060); el-Hüseynî'ye göre ise 452 (1060-1061) yılı Saferidir. el-Bundârî, (Türkçe terc, s.26); İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc, X, s.26); el-Cuzcânî, I, s.251; el-Hüseynî, (Türkçe terc, s.20).

[162] er-Râvendi'de de böyledir. el-Bundârî'ye göre dokuz sene birkaç ay; İbnü'l-Esîr'e göre dokuz sene altı ay ve birkaç gündür. er-Râvendi,

Alp Arslan, Ceyhûn kenarındaki o hadise olduğunda Irâk, Horâsân ve Âzerbaycân'ın tamamını ele geçirmiş, hiçbir tarafta bir düşman bırakmamış ve vakı'adan/ölmeden önce çocukları arasından en güzîdesi olan Melikşâh'ı velîahd yapmıştı.

Onun, menşûr (menâşîr) ve misâl'lerdeki (emsile) tevkî' ve lakabı 'Adudu'd-devle Alp Arslan Muhammed bin Çağrı Beg Dâvud bin Mîkâ'îl bin Selçûk idi.

Üçüncü Pâdişâh Sultân Celâlü'd-devle ve'd-dîn Melikşâh Ebû'l-Feth bin Alp Arslan Muhammed bin Dâvud'un Zikri

Sultân Melikşâh bin Alp Arslan, kuvvetli, devlet ve ikbal sahibi, talihi ve zamanı uygun bir pâdişâh idi. Onun saltanatının bütün şartları müheyyâ/hazır, haşmet ve devleti mühennâ/kutlu, te'yîd-i âsmânî ile mü'eyyed, tevfîk-i rabbânî ile muvaffak kılınmış idi. Cihângîrlik yapan babaları gibi [42] o da cihângîr (idi). Onlar devlet ağacını diktiler, o (meyvelerini) yedi/nasiplendi. Onlar taht, tac ve saltanat alıp koydular, o (tacı) takıp (tahta) oturdu. O, akd-i devletin gerdanlığı, mülkün gençlik baharı ve pâdişâhlık elbisesinin süsü idi. (Onun zamanında) haşmet bayrakları mansûr, devlet düşmanları makhûr, ordusu/askerleri (sipâh) itaatkâr, re'âya'sı (ra'iyyet) hoşnut ve sadık, beldeleri/ülkeleri (bilâd) ma'mûr (bulunuyordu). Dünya küresinde

---

s.116, (Türkçe terc, s.114); el-Bundârî, (Türkçe terc, s.47); İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc, X, s.79)

[163] el-Bundârî'ye ve İbnü'l-Esîr'e göre doğumu 424 (1032-1033) olup ömrü kırk sene, el-Hüseynî'ye kırk sene ve iki aydır. er-Râvendî doğumunun 431 senesi Muharreminin ikisi Cuma günü olduğunu ve ömrünün otuz dört sene olduğunu söyler. İbnü'l-Esîr, Alp Arslan'ın 420 (1029) yılında doğduğuna dair bir rivayetten de söz etmiştir. el-Bundârî, Türkçe terc, s.47; İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc, IX, s.364; X, s.79); el-Hüseynî, (Türkçe terc, s.38); er-Râvendi, s.116-117, (Türkçe terc, s.115).

(cihân gûy) üzerinde birkaç zaman sultânlık yaptı; mutluluk atını sürdü, mülk tahtasında şâhlık satranç'ı (şatranc) oynadı. Hangi tarafa bir amaç bağladı, onu istedi ve dilediyse o amaca mutlaka ulaştı. Onun ikbâllerinden biri de eşine az rastlanır bir vezîr olup, sudûr-ı âlemin örnek alınanı ve Beni Âdem dehasının önderi bulunan Nizâmü'l-mülk gibi bir vezîre sahib olmasıydı.

Babasının vefatından sonra saltanat, dokuz büyük ve küçük kardeşi (arasından) ona mukarrer oldu. Nizâmü'l-mülk'ün isabetli görüşü, etkili azmi ve işbilirliği (hüsn-i kifâyet) neticesinde mülk ona verildi. Her ne kadar o, babasının velîahdı idiyse de mülkün tâlibleri çok idi. Horâsân'dan Irâk'a gelince amcası Kâvurd, mülkü ele geçirmek niyetiyle Kirmân'dan büyük bir ordu, birçok savaş levâzımâtı ve âleti ile Irâk'a yönelmiş idi. bütün ülkelerin (memâlik) kendisine verildiğini zannediyordu. Kerec Kasabası[164] civârında [...] ve [...][165] iki ordu karşılaştı. [43] Üç gün üç gece ara vermeden savaştılar. Kâvurd'un ordusu (haşem) dağ katırlarına binmişlerdi. Kâvurd sonunda sırtını dönüp (kaçtı).[166] (Bu durumun) sebebi şu idi: Melikşâh'ın askerlerinden (hayl) bir atlı (süvârî), Kâvurd'un askerlerinden (haşem) bir atlının (süvârî) belinin ortasına bir darbe indirip, onun yukarı yarısını koparıp/kesip ondan ayırmış, (sadece) iki kalçası ve iki bacağı atın sırtında kalmıştı. Kâvurd, o darbeyi görünce kaçmaya karar verip yenilgiyi kabul etti. Sırtını dönüp kaçtı ve Melikşâh'ın askerlerinin (haşem) eline düştü oldu. Melikşâh'ın askerlerinin ordusunun (sipâh) eline, o kadar çok

---

164 Biri Hemedân'la Isfahân arasında, ikincisi Rey şehri dağlarında ve üçüncüsü Hemedân civarında olmak üzere üç yere Kerec denmektedir ki burada bahsi geçen Hemedân civarında olandır (Yâkût, IV, s.446)

165 Bu iki yer, metinde boş bırakılmıştır.

166 Kâvurd, kardeşi Alp Arslan'a karşı iki defa ayaklanmış, ilkinde Alp Arslan tarafından affedilmiş, ikincide ise Alp Arslan'ı uzun müddet meşgul etmekle beraber bertaraf edilmesi mümkün olmamıştır. Melikşâh'ın tahta geçmesi üzerine tekrar harekete geçen Kâvurd, Rey'i ele geçirip kendi Sultânlığını ilan etmek istemiştir.

hazîneler, silâh, savaş âleti (selb), eşya ve mâl geçti ki hadde ve hesaba gelmezdi.[167]

Savaş alanından (mesâfgâh) Nihâvend yolu ile Hemedân'a geldiler. Zayıf binek hayvanlarını (sütûrân), Sîlâhor, Kuzistân ve Burûcerd şehri civarına gönderdiler. Askerlerde (leşker) isyân emâreleri başlayıp "*şöyle bir fetih yaptık, büyük bir orduyu yendik*" (diyerek) nânpâre'lerinin artırılmasını istemek cesaretinde bulundular. Nizâmü'l-mülk'ün huzurunda farkında olmadan yanlış bir laf dile getirip "*Eğer bizim ıktâ' (اقطاع) ve câmegî'miz artmazsa, saadet Kâvurd'un olsun! (Yaşasın Kâvurd!)*" dediler.[168] Nizâmü'l-mülk kabul edip, "*bu gece halvet vaktinde isteğinizi Sultân'a söyleyeyim ve amacınızı elde edeyim*" [44] (dedi). (Nizâmü'l-mülk), aynı gece üstü örtülü bir şekilde Sultân'la bu durumu konuşup, o konuşmada onu (Sultân'ı) salâh ve fesâd (konusunda) aydınlattı. (Sonunda) Kâvurd'a zehirli şerbet vermelerini ve iki oğlunun da (gözlerine) mîl çekmelerini buyurdu.[169] Ertesi gün askerler (leşker) cevâb almak için geri geldiler. (Nizâmü'l-mülk) şu cevâbı verdi: "*Dün gece amcası Kâvurd hapiste kahır ve sıkıntısından, yüzük taşındaki zehri emmiş idi. Dün gece Sultân-ı Âlem üzgün ve sıkıntılı olduğundan söz söylemek mümkün değildi. (Bu yüzden) bu konuda bir şey söyleyemedim. Zira dün gece amcası Kâvurd, düştüğü durumun sıkıntı ve kahrından, yüzüğünün taşında bulunan zehiri emmiş idi. Sultân (onun iyileşmesi için) çokça pâzehir-i Hindî (پازهر هندى), tiryâk-ı muhyî (ترياق محيى) ve selsâl-i buzurî (سلسال بزورى) verse de zehir azalara/vücuduna*

---

[167] İbnü'l-Esîr'e göre muharebe 463 Şabanında (Nisan-Mayıs 1073); el-Hüseynî'ye göre ise 26 Cumâde'l-ûlâ 466 (27 Ocak 1074)'da meydana gelmiştir. İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc, X, s.82); el-Hüseynî, (Türkçe terc, s.39)

[168] er-Râvendî, s.127, (Türkçe terc, I, s.125; Müstevfî-i Kazvînî, *Târîh-i Güzîde*, s.434.

[169] Burada Kâvurd'un ölüm emrinin Nizâmü'l-mülk tarafından verildiği zehabı hâsıl oluyor ise de bu siyaseten katlin, Sultân'ın emri üzerine gerçekleştirilmiş olması gerekir.

yayıldığından ecel geldi, (Kâvurd) can verdi." Onlar (askerler) bu sözü duyunca önceden sarf ettikleri sözlerden (dolayı) korktular. Hepsi sesini kesti; hiçbiri fazla nânpare'den bahsetmeyip elinde bulunanlara razı oldular.[170]

Sultân Melikşâh, 471 (1078-1079) senesinde Semerkand'ı kuşatıp ele geçirdi.[171] Hân-ı Semerkand'ı yaya olarak onun atının önüne çektiler/getirdiler. O (Hân-ı Semerkand) yeri öptü; o da (Melikşâh) onun canını bağışladı. Onu esir olarak Isfahân'a götürdü. (Daha sonra) tekrar emîr nasb edip (Semerkand'a) gönderdi.[172] Dönüş zamanı Sultân'ın ordusu Ceyhûn'dan geçerken

---

[170] Kâvurd, birçok kaynağa göre kendi yayının kirişiyle boğulmak suretiyle öldürülmüştür. [İbnü'l-Esîr, VIII, s.396, (Türkçe terc, X, s.82.); el-Bundârî, s.49; el-Hüseynî, s.40; Sıbt İbnü'l-Cevzî, s.263; Ali Sevim, "Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin Mirâtü'z-Zaman fî Tarihi'l-Âyan Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler III-Sultân Melikşâh Dönemi", s.4; Ahmed bin Mahmûd, I, s.120; Hamdullâh Müstevfî-i Kazvînî, *Târîh-i Güzîde*, s.433; İbrahim Kafesoğlu, *Sultân Melikşâh*, İstanbul 1973, s.14.] er-Râvendî, Reşîdü'd-dîn gibi Kâvurd'un zehirlendiğini kayderken (s.127, (Türkçe terc, I, s.125.), bazı kaynaklar da nasıl öldürüldüğü hakkında bilgi vermemişlerdir (*Târîh-i Âl-i Selçûk der Anadolu*, s.52; Ebu'l-Ferec, I, s.326.)

[171] Melikşâh 466 (1073-1074)'de de Semerkand üzerine Şemsü'l-Mülk'le bir anlaşma yapılmıştı. Kaynaklarda bu sefer münasebetiyle şu hikâye anlatılır: "Şemsü'l-Mülk Han, adeta Sultân Melikşâh'ı tehdit eder mahiyette ona 50 men ağırlığında bir topuz ve 10 men ağırlığında bir kılıçla beraber: "Biz bu kılıçla savaşmaz, oynarız. Bu topuz da vurduğu zırhı param parça eder; biz bununla savaşırız" şeklinde haber göndermiştir. Buna cevaben Melikşâh da ata binip meydana çıkmış ve o topuzu yedi defa başının üzerinde çevirdikten sonra 80 adım öteye fırlatmıştır. Kılıç ile de bir hamlede bir devenin boynunu ikiye bölmüştür. Arkasından da Han'ın elçisinin önüne bir yay atarak: "Bize kamçı ve yay yeter de" diye karşılık vermiş ve yayı elçisiyle göndermiştir. Hakanın yanına ulaşan elçi, vazifesini ifa ederek yayı Hakanın önüne koymuş, ancak Hakan onu atmak değil, germekten bile aciz kalmıştır." el-Hüseynî, s.41-42, Ahmed bin Mahmûd, I, s.127-128

[172] "Melikşâh ile Han arasında büyük muharebe cereyan etti. Bu muharebede Melikşâh, hanı bozdu ve kırdı ve ona galip gelerek onu

Nizâmü'l-mülk, gemiciler/kayıkçılar'ın (mellâhân) ücretlerini (resm-i ücret), Antakya'ya havâle (berât) etti. Gemiciler/kayıkçılar (mellâhân), Sultân'ın dergâhında feryâd edip: [45] "*Hüdâvend-i âlem! Biz fâkir bir topluluğuz. Bizim maişetimiz, bu sudan (geçmek isteyenleri) karşıya geçirmekle kazanılır. Eğer bizden bir genç, para (vücûh) talebiyle Antakya'ya giderse ihtiyarlayıp döner*" dediler. Sultân Nizâmü'l-mülk'e "*Ey baba (peder)! Bu ne soğukluktur (yanlış bir iştir)? Bizim bu vilâyette elimize geçen (gelir) yeterli değil midir ki, bu zavallı dervişlerin (alacaklarını tahsil için) faturalarını (berât) Antakya'ya havâle etmen gerekiyor?*" dedi. Nizâmü'l-mülk "*Ey pâdişâh! Bunları Antakya'ya göndermeye hâcet yoktur. Öyle ki burada bizim havâşî'miz (onların) faturalarını (berât) nakit altınla öderler. Bendeniz, bu faturayı (berât) oraya, pâdişâh-ı âlemin emrindeki vilâyetlerinin genişliğini, mülk'ün/ülkenin büyüklüğünü ta'zîm etmek; bütün cihânın, memleketimizin genişliğini ve pâdişâhın hükmünün nereden nereye kadar nüfuz ettiğini bilmeleri/görmeleri ve nakilcilerin (nâkilân) bu durumu târîhlerde yazmaları için (gönderdim).*" diye cevâb verdi. Bu (cevâb) Sultân'ın çok hoşuna gitti.[173]

Meliklik ve pâdişâhlık döneminde iki defa Antakya'dan Özkend'e gitmişti. Ûş'tan Özkend'e mesafe, yedi fersah idi. Özkend havâlîsinde yedi adet köy olup bu dağ eteklerinde [...][174] ve nihâyet Türkistân tarafı da Melikşâh'ın mülkü idi.

---

esir aldı. Han, Melikşâh'ın, eğer örtüsünü (gâşiyye) omuzuna yüklenerek, Türklerin büyük hakanı (Türk padişahlarının padişahı) Afrasiyab'ın tahtının bulunduğu yerden (payitahtından), kendi tahtının bulunduğu yere kadar, üzengisi (rikâb) yanında yürüdü. Melikşâh, bunu esir etti, el ve ayağı bağlı olduğu halde (esir olduğu halde muhafaza altında) Irak'a götürdü, sonra azad etmek lütfunda bulundu ve Padişahlığına iade etmek, işlerini yoluna koymakla buna ihsan etti." el-Bundârî, (Türkçe terc, s.56-57.

173 Hamdullâh Müstevfî-i Kazvînî, *Târîh-i Güzîde*, s.435.

174 Bu kısım metinde boş bırakılmıştır.

(Melikşâh) son defa 481 (1088-1089) senesinde Antakya'ya gitti. Oradan deniz kenarındaki Lâzkiye'ye, deniz kenarına (gitti). Atları denizden suladılar. Sultân orada iki rek'at namaz kıldı. Memâlikinin, doğunun en uzak yerinden (aksâ-yı maşrık), Batı Denizi (Deryâ-yı Mağrib) kenarına/sahiline kadar ulaşmış olmasına şükrederek yüzünü yere koydu ve zaman içerisinde baki (muhalled) kalmasını (diledi).[175] Bendegân-ı hâss'ına Şâm vilâyetinin en uzak yerleri ve deniz sahilinden ıktâ' verdi. Haleb şehrini Kasîmü'd-devle Aksunkur (قسيم الدوله اقسنقر)'a[176] [46] verdi. Antakya'yı Aksân (اقسان)'a verdi. Musul'u Cögermiş (جگرمش)'e verdi.[177] (Sonra) oradan (Antakya'dan) döndü. Semerkand'a gidip/kuşatıp ele geçirdi.[178] Hân-ı Semerkand'ı[179]

---

[175] "Sultân, oradan denizin büyüklüğünü görüp, hâkimiyet sahasının babası Alparslan'ınkinden çok daha genişlemiş olduğundan dolayı Allah'a şükretti. Atını Akdeniz'e doğru sürdü, kılıcını çekip, üç defa denizin içine daldırdı ve 'işte Allah İran denizinden bu denize kadar olan yerleri benim elime vermiştir' dedi. Sonra elbisesini çıkarıp yere serdi ve namaz kılıp Allah'ın inayetine teşekkür etti. Sultân uşaklarına denizden kum almalarını emretti. Bunu İran'a götürüp, babası Alparslan'ın kabrinin üzerine serpti ve 'Ey babam Alparslan! İşle sana müjde, henüz bir çocuk olarak bırakmış olduğun oğlun, dünyayı baştanbaşa fethetmiştir.' dedi." (Mateos, s.172.)

[176] Sultân Melikşâh'ın memlûku olup, Kasîmü'd-devle Aksungur b. Abdillâh (ö.487/1094), Musul Atabegligi'nin kurucusu İmâdü'd-dîn Zengî'nin babasıdır. Geniş bilgi için bkz, İbnü'l-'Adîm, *Buğye*, IV, s.1954 vd.; Coşkun Alptekin, "Aksungur", *DİA*, II, s.296.

[177] er-Râvendî'de bunlara ek olarak Ruha'yı İmâdü'd-devle Bûjân/Bozan'a verdiği zikredilmiştir. er-Râvendî, 129, (Türkçe terc, s.127); ayrıca bkz, Hamdullâh Müstevfî-i Kazvînî, *Târîh-i Güzîde*, 437.

[178] el-Hüseynî bu seferi 481 (1088-1089) yılında; İbnü'l-Esîr ise 482 (1089-1089) yılı hadiseleri arasında zikretmiştir. el-Hüseynî, s.44; İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc, X, s.153-156).

[179] er-Râvendî ve Hamdullâh Müstevfî-i Kazvînî, "Süleymân Han" diye zikretmişlerse de [*Târîh-i Güzîde*, s.130, (Türkçe terc, I, s.127); *Târîh-i Güzîde*, 435) burada sözü edilen Hân-ı Semerkand, Şemsü'l-Mülk'den sonra Semerkand hükümdarı olan Ahmed Han b. Hızır Han olmalıdır. İbnü'l-Esîr'e göre Sultân Melikşâh'ın karısı Terken Hatun'un yeğeni olup, çok zalim ve kötü ahlâklı genç bir hüküm-

esir ve tutsak etti. Oradan Özkend'e gitti. Hıtâ ve Hoten hudûduna kadar her şehre, kendi bendelerinden (bendegân-ı hîş) bir vâlî atadı. Oradan (Özkend'ten) vâlî olarak Muhammed bin Dâvud'un bulunduğu Hârezm'e gitti. Zikredilen bütün bu seferler, bir sene içerisinde yapıldı.[180] Oradan (Hârezm'den) Isfahân'a geldi. Kendi memâlikinin çoğunu mutâla'a edip her bir yere bir vâlî ve ıktâ'dâr/mukta'î (مقطعی) atadı. Sonradan çıkarılmış vergiler (rüsûm) ve beğenilmeyen/uygun olmayan kanunları (kavânîn) kaldırdı. Türk'ün/Türk yurdu'nun en ücra köşesinden (aksâ-yı Türk) Yemen, Rûm (Anadolu) ve Şâm'ın nihayetine kadar (uzanan) beldelerin tamamında hutbe ve sikke'de onun adı olup, asrın bütün melikleri onun tâbi'i idiler.

Onun rikâb'ının yanında her zaman, isimleri cerîde-i ıktâ'ât (جريدۀ اقطاعات)'da kayıtlı bulunan elli bin kişilik bir ordu (sipâhî) bulunurdu. Onların ıktâ' ve maaşları (me'âyiş), gittikleri her bir yerde ulûfe ve nafakaları (nafakât) hazır bulunsun ve birbirlerine borç (karz), ihsan (minnet) ve bağış (hibet) yapsınlar diye memleketin (değişik) beldelerine dağıtılmış idi.[181] Kayser (Rûm Meliki), her sene (bir) milyon (hezâr hezâr) dînâr cizye (vermeyi) kabul etmiş idi. (Bu cizye'yi) önce [47] Bozan'a veriyor-

---

dardı. Sık sık halkın malına el uzatırdı, bu yüzden de halk ondan nefret ediyordu. Sultân'a gizlice mektup yazıp yardım talep ettiler ve ülkelerini zapt etmek üzere gelmesini istediler (İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc, X, s.153)

180 Bu sefer öncesi "Sultân henüz Isfahân'da iken Bizans İmparatoru'nun elçisi gelmiş ve yıllık haracı getirmişti. Nizâmü'l-mülk onu da yanına alıp Mâverâü'n-nehr'e götürdü. Bizans elçisi de Mâverâü'n-nehr'in fethinde hazır bulurdu. Kaşgar'a varınca Nizâmü'l-mülk elçinin ülkesine geri dönmesine izin verdi ve 'Tarih kitaplarının Bizans İmparatoru'nun Sultân Melikşâh'a cizye ödediğini ve elçinin bu cizyeyi Sultân'ın hâkimiyet sahasının genişliğini görüp efendisine bildirmesi, onun da Sultân'dan daha fazla korkması ve itaatten çıkmayı düşünmemesi için Kaşgâr kapılarına kadar götürdüğünü yazarak bizden bahsetmelerini istiyorum.' dedi." (İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc, X, s.154.); el-Hüseynî, (Türkçe terc, s.44-45)

181 er-Râvendî, s.131, (Türkçe terc, I, s.128); Hamdullâh Müstevfî-i Kazvînî, *Târîh-i Güzîde*, s.439)

du. Ondan sonra Kasîmü'd-devle Aksunkur'a teslim ediliyor ve o da iki taksit halinde hazâne-i ma'mûre'ye ulaştırıyordu.

Sultân Melikşâh'ın adalet ve siyâseti o kadar idi ki, onun zamanında zulüm görmüş kimse yoktu. Öyle ki zulüm ve haksızlığa uğrayanları engellemez, (onlarla) yüzyüze konuşup dinler, her birine hakkını verirdi. Eğer birinden bir uygunsuzluk/haksızlık meydana gelirse, gereken ceza ve diyeti/tazminatı uygulardı. Mekke yolunda (yaptırılmasını) emretmiş olduğu eserler, onun hayrât'ındandır. Hacılardan (alınan) ayakbastı parası'nı (hufâret) kaldırdı.[182] Harameyn Emîri'ne (Emîr-i Harameyn) iyi bir ıktâ' ve âdet/vergi (resm) verdi. Çünkü ondan önce, her bir fakir hacıdan yedi kırmızı dînâr alınması câri idi. Bütün bu bid'atleri kaldırdı.

(Sultân Melikşâh) avlanmayı (şikâr) çok severdi. Ebû Tâhir Hatunî'nin yazdığına göre -ki onun Şikârnâme'sini gördüm- (Sultân) bir gün yetmiş ceylanı (âhû) ok (tîr) ile vurmuş idi. Vurduğu her av (şikâr) için dervîşlere/fakirlere bir dînâr-ı mağribî sadaka vermek, onun bir âdeti/kâidesi idi. Irâk ve Horâsân'da (avlanacak) her mevzi', yer ve şikârgâh'da ceylan (âhû) ve yabanî eşek (hargûr) tırnaklarından kuleler yapılmasını emretmişti.[183] Mâverâü'n-nehr vilâyetinde, Arab çölü, Merc,

---

[182] 481 (1088-1089)'de. İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc, X, s.151)

[183] Av merasimlerinin Türkler arasında askerî eğitim ve bir nevi savaş tatbikatı olarak oldukça yaygın olduğu malumdur. Ancak bu av merasimlerinin, özellikle hükümdar ve maiyetinin kalabalık bir şekilde katıldıkları sürek avlarının birçoğunda hayvanların tamamen öldürülmediği, tabiatda dengesizliğe yol açacak tahribatta bulunulmadığına dair kayıtlar bulunmaktadır. Zira bu tür avlarda amaç, doğrudan doğruya hayvanları avlamak değil, bir nevi askeri eğitim ve savaş takbikatıdır. Melikşâh'ın bir günde yetmiş ceylanı vurmasıyla ilgili kayıt ise esasen Sultân'ın avcılık ve silâh kullanma konusundaki maharetini gösterme adına verilmiş bir bilgi olup, rakamın abartılı olduğu muhakkaktır. Nitekim bu hikâyenin farklı varyantları diğer kaynaklarda da zikredilmiş olup hepsi Sultân'ın vasıflarının beyanı babındadır. Bkz, el-Hüseynî, (Türkçe terc,

Hûzistân, Isfahân ve civarında da nerede bir av yeri (şikârgâh) bulunuyor ise aynı şekilde eserler bırakmış olup (bunlar) son zamanlara kadar bâki kalmış(tır). [48]

(O), Dârü'l-mülk ve kendi oturduğu/ikamet ettiği (yer olarak) bütün memleket ve beldeleri arasından Isfahân'ı seçmiş idi. Orada şehirde birçok imâret yaptırdığı gibi, onun (şehrin) dışında da köşkler ve Bâğ-ı Kâran, Bâğ-ı Beytü'l-mâl, Bâğ-ı Ahmed-i Siyâh ve Bâğ-ı Deşt-i Gûr gibi bağlar yaptırdı. Şehir kalesi ve Dizkûh Kalesi'nin inşasını o emretmişti. Hazinelerini oraya koymuştu. Nizâmü'l-mülk onun memleketinde çok etkili ve kuvvetli olmuştu. Hân-ı Semerkand Tamgac'ın[184] kızı Terken/Türkân Hatun, Sultân (Melikşâh)'ın nikâhında idi. Çok güzel ve hoş/şirin (bir kadın) olup yüksek bir bağlılığa, kendine miras bırakılmış bir haşmete ve ölçülemeyecek bir nüfuza sahipti. Onun, Pârs/Fârs civarından Tâcü'l-mülk Ebû'l-ganâ'im adında bir vezîri vardı. Hüdâvend/efendi görünüşlü ve içi temiz/iyi huylu, liyâkati, fazilet ve himmetiyle maruf olan (bu şahıs) aynı zamanda da kethüdâ-yı câmehâne-i Sultân idi. Terken/Türkân, onu Nizâmü'l-mülk'ün yerine geçirmek istiyor, vezâret'i ona versin diye Sultân'a telkinde bulunuyordu. Yalnız kaldıklarında daima Nizâmü'l-mülk'ün sûretini kötülüyor, hatalarını sayıyordu. Sonunda Sultân'ın, ona karşı (tutumunu/fikrini) değiştirdi. Bu düşmanlığın (adâvet) sebebi şu idi: Terken/Türkân Hatun'un Sultân'dan Mahmûd adında bir oğlu vardı. Sultân'ın onu velîahd yapmasını istiyordu. O (Mahmûd), çok küçük yaşta idi. Emîr Yâkûtî'nin kızı ve Melik İsmâ'il'în kız kardeşi Zübeyde Hatun'dan (olan) Berkiyaruk ise Sultân'ın oğullarının en büyüğü idi. Nizâmü'l-mülk ona meylediyordu. [49] Çünkü onun alnında pâdişâhlık eserini/alâmetini ve şehriyârlık ferini/ışığını görmüştü. Sultân'ı, onu velîahd yapması ve mülk'ün dizginlerini ona tefvîz etmesi/bırakması için teşvik

s.50); el-Bundârî, (Türkçe terc, s.68-69.); er-Râvendî, 131-132 (Türkçe terc. I, s.128-129)

[184] Ebu'l-Muzaffer İmâdü'd-devle İbrahim Tabgac Han bin Nasr.

ediyordu.[185] Berkiyaruk'a niyâbet vermek, Sultân'a da daha uygun geliyordu. Ancak Sultân'ın kulağı hep Nizâmü'l-mülk'ün hataları ile dolmuş olduğundan, bir gün ona (Nizâmü'l-mülk'e) "*Yönetime benimle ortak mısın ki vilâyet ve ıktâ'ları kendi evlâdına veriyor, benimle meşveret etmeksizin istediğin mülk üzerinde tasarrufta bulunuyorsun? İster misin önünden vezîrlik diviti'ni (devât-ı vezâret)*[186]*, başından sarığını (destâr) almalarını emredeyim?*" diye haber gönderdi. Nizâmü'l-mülk cevâben dedi ki: "*Benim divitim (devât) ve senin tâcın birbirine bağlıdır ve senin emân'ındadır (sana emânettir). Ama ölüm fermânına (gelince), o da (istediğin gibi) olsun.*" Nakilciler (nâkilân), Terken/Türkân'in memnuniyeti (rızâ) için bu gibi sözleri arttırıp, ilaveler yaptılar. Bu söz(ler)den dolayı Sultân'ın gazap ve öfkesi daha arttı. Onu Tâcü'l-mülk'ün eline verdi/teslim etti. Onun (Tâcü'l-mülk'ün) gizliden gizliye Mülhidler (Melâhide)[187] ile münâsebeti ve tanışıklığı vardı. (Fakat) Sultân'ın bundan haberi yoktu. Bu sırada Sultân, Isfahân'dan Bağdâd tarafına hareket etti. Nihâvend'e vardıklarında Tâcü'l-mülk'ün tahrik ettiği rezil Mülhidler (Melâhide), Nizâmü'l-mülk'ü bıçakladılar (kârd zedend).[188] Nizâmü'l-mülk o vakit seksen yaşını geçmiş bir ihtiyardı.[189]

---

185 el-Hüseynî, (Türkçe terc, s.51-52); el-Bundârî, (Türkçe terc, s.83); er-Râvendî, s.133-134 (Türkçe terc. I, s.130-131)

186 Vezîrlik alâmeti'dir (İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, TTK Yay., Ankara 1988, s.46, 88, 90).

187 Bâtınîler kasdedilmektedir. Bunlar hakkında toplu bilgi için bkz., Ahmed Ateş, "Bâtınî", *İA*, II, s.340-342

188 10 Ramazan 485 (14 Ekim 1092). İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc, X, s.176); el-Hüseynî, (Türkçe terc, s.45); el-Bundârî, (Türkçe terc, s.63). "Halk, Nizâmü'l-mülk'ün katledilmesinin, Sultânın rızası ve Tâcü'l-mülk'ün tedbiri ve Türkân hatunun tensibi neticesinde meydana geldiğine inanıyordu. Şöyle bir Nizâmü'l-mülk bir Bâtınî tarafından bıçaklandıktan sonra yaralı bir vaziyette Bağdad'daki evine getirdiler. Sultân, Nizâmü'l-mülk'ü kaybettiğine müteessir olarak yanına geldi ve ona üzüldüğünü izhar etti. Bunun üzerine Nizâmü'l-mülk, Sultân'a şöyle dedi: Ey Sultânü'l-âlem, pederinin ve senin devletinde ihtiyarladım. Biraz beklesen ne olurdu şimdiden sonra ne kadar ömrüm kalmıştır? Yahut vezirlikten azletse

(Nizâmü'l-mülk'ün) o falı/sözü, şu olay üzerine gerçekleşti: Sultân, Bağdâd'a ulaştıktan on sekiz gün sonra öldü.[190] Sultân ve vezîrin ölümü arasında bir aydan daha az bir müddet vardı. Emîr Mu'izzî, Sultân'ın mersiyesinde hasbihal ile (şöyle) söyledi: [50]

Şiir [Reml]

Gitti bir ayda cennetin en yüksek katına pîrin fermânı; Diğer ay peşinden gitti (onun) genç pâdişâh(ı)

Sultân'ın aczini aşikâr etti Yezdân'ın kahrı; Gör (nasıl oldu) Sultân'ın aczi ve Yezdân'ın kahrı[191]

Tesâdüf ki Sultân, hükümdarlığının sonlarında bütün eski dîvân mansıblarını (ashâb-ı menâsıb-ı dîvân) değiştirmişti. Bu da ona uğurlu gelmedi. Pâdişâh, hiçbir vecihle eski bendelerini

---

idin de, bana böyle yapılmasını emretmemiş olaydın? Bunun üzerine Sultân mushaf çıkararak yemin etti! Bu işi ne emrettim ve ne de bundan haberim var dedi. Sonra, bu işi nasıl reva görebilirim ki sen, devletimin bereketi ve bana babam yerindesin, dedi. Bu işte suçlanan kimse, Tâcü'l-mülk Ebû'l-Ganâ'im idi." İbnü'l-'Adîm, *Buğye*, V, 2496, 2497.

189 Hândmîr, s.166; er-Râvendî, s.135, (Türkçe terc, I, s.132.); el-Bundârî, s.63; el-Hüseynî, s.45-49; (İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc, X, s.176-181); İbnü'l-'Adîm, *Buğye*, V, 2495 vd; en-Nüveyrî, XXVI, s.330-332; Ahmed bin Mahmûd, II, s.16; Ali Sevim, "İbnü'l-Cevzî'nin el-Muntazam Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler (H.430-485=1038-1092)", Makaleler, II, s.593.

190 İbnü'l-Esîr Sultân'ın ölüm sebebini şu şekilde zikreder: "Hastalığının sebebi şu idi: Sultân av eti yeyip hummaya yakalandı ve kan aldırdı. Fakat yeteri kadar kan alınamadı ve hastalığı ağırlaştı. Hastalığı ateşli humma idi." Melikşâh'ın ölüm tarihi İbnü'l-Esîr'e göre 15 Şevvâl Cuma 485 (18-19 Kasım 1092); el-Bundârî'ye göre 6 Şevvâl 485 (9 Kasım 1092); el-Hüseynî'ye göre 16 Şevvâl 485 (19 Kasım 1092)'dir. İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc, X, s. 181); el-Bundârî, (Türkçe terc, s.68); el-Hüseynî, (Türkçe terc, s.49).

191 Râhatu's-sudûr tercümesinde şu şekilde: "İhtiyar vezir bir ayda cennetin en yüksek katına gitti; genç şah müteakip ayda onun arkasından gitti/Tanrı kahrı ansızın sultanın aczini meydana çıkardı; sultanlığın aczini gör ve Tanrı'nın kahrına bak!" er-Râvendî, Türkçe terc, I, s.132)

(bendegân-ı kadîm) üzmemeli ve mertebe ve derecelerini düşürmemelidir. Sâmânîler'de bu haslet yoktu. Sebüktegin'in Hâce'si Alptegin ile başlayınca o (Alptegin), Hindistân'a gitti ve onların mülküne sarsıntı ve sıkıntı düştü. Vezîr Nizâmü'l-mülk'ü, Tâcü'l-mülk Ebû'l-ganâ'im ile değiştirdi; cihânı nimetlendiren (mun'im-i cihân) Müstevfî Şerefü'l-mülk Ebû Sa'd'ı, Mecdü'l-mülk Ebû'l-Fazl Kummî ile değiştirdi ki Ebû Tâhir Hatunî[192] onun hakkında (şöyle bir) bir kıt'a söyler:

Şiir [Hafif]

Mecdü'l-mülk cimriğiyle nazlanıyor; Kahpe bir kadın misâli kendi güzelliğiyle

Onun güzelliğine tercih edilir; Dervîş/fakir bir kadının yamalı elbisesi [51]

Tuğrâ'î ve münşî Kemâlü'd-devle Ebû Rıza Fazlullâh bin Muhammed'i, Nizâmü'l-mülk'ün oğlu Mü'eyyedü'l-mülk ile; ondan sonra Kemâlü'd-devle Ebû Rızâ'nın çâkerân'ından Kemâlü'l-mülk İbn el-Muhtar ez-Zûznî'yi, Sedîdü'l-mülk Ebû'l-Me'âlî ile değiştirdi. Ebû'l-Me'âlî Necaşî, bunların hepsi akıllı hükümdârlar tarafından beğenilmeyen zamanın öne çıkardığı kişiler olduğu manasında bir kıt'a söylemiş ve onların isimlerini bir biri ardınca güzel bir şekilde sıralamıştır:

Şiir [Müctes]

"Ey Şâh, önünde arslanın kuzu gibi olması; Ebû Ali, Ebû Rızâ ve Ebû Sa'd sayesinde idi.

O vakitler, sana zafer müjdeleyenler ve fetih mektubu getirenler; Kapına gelenlerden daha çoktu.

Ebû'l-ganâ'im, Ebû'l-Fadl ile Ebû'l-Me'âlî yüzünden; memleketin nebâtları diken oldu.

---

192 Muvaffak ed-Devle Ebu Tâhir el-Hatunî, Sâveli olup Sultân Muhammed bin Melikşâh'ın zevcesi Gevher Hatun'un müstevfîsi idi. Ona bundan dolayı Hâtûnî denir. er-Râvendî, (Türkçe terc, I, s.132 n)

Nizâm, Kemâl ve Şeref'den doyup bıktı isen; gör bakalım, senin Tâc, Mecd ve Sedîd'inden ne çıkacak?"[193]

Sultân Melikşâh'ın güzel bir yüzü vardı. Boyu uzun, boynu/ensesi geniş ve kalına meyilli idi. Yuvarlak sakalı vardı. Yüzünün rengi/çehresi pembe idi. [52] Yaratılıştan değil de alışkanlıktan bir gözü biraz kapalıydı. Tüm silâhı kullanırdı. Binicilikte/süvârîlikte, gûy (گوى) oynama ve tabtâb (طبطاب) vurmada gayet çevik ve çabuktu. Mübarek doğumu 445 senesi Cumâde'l-ûlâsında (Ağustos-Eylül 1053) idi.[194]

Meliklik/hükümdarlık müddeti yirmi sene idi. İlk melikliği babası Alp Arslan'ın babası Alp Arslan'ın öldürüldüğü 465 (1072-1073) senesinden sonra idi. Ömrü otuz sekiz sene idi. Dokuz[195] oğlu vardı:

1. En büyüğü es-Sultân Berkiyaruk bin Melikşâh ki Rey'de oturdu. Yâkûtî bin Çağrı Beg'in kızı Zübeyde Hatun'dan dünyaya geldi. Berkiyaruk'un da Melikşâh adında bir oğlu vardı.

2. es-Sultân Nâsirü'd-devle ve'd-dîn Ebû'l-Kasem Mahmûd bin Melikşâh. Terken/Türkân Hatun'dan doğdu ve çocuk yaşta vefat etti.

3. Melikü'l-Mülûk Ahmed bin Melikşâh. Terken/Türkân Hatun'dan doğdu.

4. es-Sultân Gıyâsü'd-devle ve'd-dîn Ebû Şücâ' Muhammed bin Melikşâh. Beşûlî (بشولى) adındaki bir câriye'den doğdu.

---

193 er-Râvendî, (Türkçe terc, I, s.133)

194 el-Bundârî'ye göre 9 Cumâde'l-ûlâ 447 (6 Ağustos 1055)'de; İbnü'l-Esîr'e göre 447 (1055-1056)'de; er-Râvendî'ye göre 445 (1053-1054) doğmuştu. el-Bundârî, (Türkçe terc, s.68); İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc, X, s. 182); er-Râvendî, 125, (Türkçe terc, I, s.122)

195 Burada dokuz denilmiş ise de sekiz oğlunun ismi sayılıyor. Bunların dışında iki oğlunun da çok küçükken öldüğü zikredilmiştir. el-Bundârî dört el-Cuzcânî ise üç oğlunun olduğunu söylemektedir. el-Bundârî (Türkçe terc, s.83; el-Cuzcânî, I, s.256).

5. Sultânü's-Selâtîn Mu'izzü'd-dünyâ ve'd-dîn Ebû'l-Hirâs Sencer bin Melikşâh. Sultân Muhammed'nin annesinden doğdu. [53]

6. el-Melik Tuğrul bin Melikşâh

7. el-Melik Dâvud bin Melikşâh. Terken/Türkân Hatun'dan doğdu.

8. el-Emîr Hammârîn. Doğduğu zaman bütün vücudunda beyaz tüy/kıl vardı, kirpikleri dahi beyazdı.

Biri Terken/Türkân Hatun ve diğeri Sultân Muhammed Sencer'in annesinden olmak üzere iki oğlu daha (dünyaya) getirdiler; ama (bunlar) küçükken öldüler. Rey şehrinde medfûndurlar.

el-Vezîr: Nizâmü'l-mülk el-Hasan bin Ali

el-Hâcib: Emîr-i Hâcib Kumâc

Nizâmü'l-mülk'ün vezâret müddeti Alp Arslan Muhammed ve Sultân Melikşâh zamanında otuz dört sene idi. 485 senesi Ramazan'ının onu Cumartesi günü (14 Ekim 1092) öldürüldü.[196] Ondan (Nizâmü'l-mülk'den) sonra Kûr Hân zamanında Hârezm'de bir hâcib artırıldı. Yoksa nâm-ı kadîm ile vezîr ve hâcib bir idi. Vallahu a'lem. [54]

Dördüncü Pâdişâh Sultân-ı A'zâm Rüknü'd-dünyâ ve'd-dîn Ebû'l-Muzaffer Berkiyaruk bin Melikşâh - Burhân Emîrü'l-Mü'minîn

Sultân Berkiyaruk bin Melikşâh hoş huylu ve güzel yüzlü bir pâdişâhtı. Gençti ve bağışlayıcıydı. Onun zamanında hadiseler, vak'alar, inkılâb ve ızdırablar ortaya çıktı. Çocuk yaşta olmasına

196 İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc, X, s.176); el-Hüseynî, (Türkçe terc, s.45); el-Bundârî, (Türkçe terc, s.63)

rağmen bir gün rahat (görmedi), bütün (kötü hadiseleri/hataları) idrak etti. (Berkiyaruk), babası Sultân Melikşâh dünyîden (dünyadan) ukbâya (ahrete) göçtüğünde on üç yaşındaydı ve kardeşlerinin en büyüğüydü. Babası onu kendisinin velîahd'i olarak tayin etmiş ve ümerâ'yı da ona bey'at'e teşvik etmiş idi.[197] O (Berkiyaruk), babasının (Melikşâh'ın) vefâtı esnasında Bağdâd ile Isfahân (arasında) idi. Terken/Türkân Hatun'un, Sultân (Melikşâh)'dan Mahmûd adında altı yaşında bir oğlu vardı. Kocası (Melikşâh) ile birlikte Bağdâd'da bulunuyordu. (Terken Hatun), Halîfe'den oğlu Mahmûd'a saltanat vermesini ve Bağdâd'da onun adına hutbe okutmasını istedi.[198] Halîfe

---

197 "Sultân Melikşah oğlu Ebû Şücâ' Ahmed'i bu yıl içinde (480/1087-1088) veliahd tayin etti ve ona "Melikü'l-mülûk", "Adudu'd-devle", "Tâcü'l-mille" ve "Uddetu Emîri'l-Mü'minîn" lakaplarını verdi. Sultân Bağdâd'dan ayrıldıktan sonra Halîfe'ye haber gönderip Bağdâd'da veliaht olarak adına hutbe okunmasını istedi. Şaban ayında (Kasım 1087) veliaht Ahmed adına hutbe okundu, hatiplerin üzerine altın saçıldı.... Fakat o, ertesi sene öldü." İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc., X, s.146, 152). O halde Berkiyaruk'un veliahd seçilmesi, kendisinden daha büyük olan kardeşi Ahmed'in ölümünden sonra olmalıdır. (er-Râvendi, Türkçe terc., I, s.136 n). İbnü'l-Esîr, aynı yıl içerisinde Melikşâh'ın Terken Hatun'dan bir oğlunun doğduğunu, buna Mahmûd adını verdiklerini ve Melikşâh'dan sonra onun adına hutbe okunduğunu da zikretmiştir. (Türkçe terc., X, s.146)

198 "Sultân Melikşah'ın hastalığı ağırlaşınca devlet adamları mallarını halifelik sarayına götürdüler. Sultân vefat edince "Hatun el-Celâliye" adıyla tanınan karısı Terken Hatun onun ölümünü gizledi ve cenazeyi sakladı. Halife el-Muktedî Biemrillâh'ın Sultân'ın kızından olan oğlu Ca'fer'i halifenin yanına geri gönderdi. Sultânın tabutunu yanına alıp Bağdâd'dan yola çıktı. Emirlere gizlice mal dağıttı ve oğlu Mahmûd'u destekleyeceklerine dair onlardan yemin aldı. Bu işleri Terken Hâtûn adına Tâcü'l-mülk deruhte ediyordu. Terken Hatun daha sonra Musul emîri olan Kıvamü'd-devle Kürboğa'yı Sultân'ın mührü ile Isfahan'a gönderdi. Kürboğa kale mustahfızının aşağı inmesini istedi ve şehri teslim aldı. Bunun Sultân'ın emri olduğunu söyledi. Melikşah gibi, kimsenin cezane namazını kılmadığı ve hiç kimsenin yüzüne gözüne vurarak ağlamadığı bir Sultân daha duyulmamıştır." İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc., X, s.181-182)

icâbet etmeyip/kabul etmeyip "*Senin oğlun henüz bir çocuktur, pâdişâhlığa uygun değildir.*" dedi.[199] (Bunun üzerine) Terken/Türkân Hatun, birçok hazîneler (hazâyîn ve nefâ'is) harcadı.[200] Babası Muktedî hayatta olmasına rağmen, annesi, Terken Hatun'un yetiştirip büyüttüğü Melikşâh'ın kızı Mehmelek Hatun[201] (olan) Ca'fer'i [55] Emîrü'l-mü'minîn ilan etti.[202] Melikşâh ölmeden önce Isfahân ordu pazarı'nda (bâzâr-ı leşker-i Isfahân) –ki orası (bugün) Melike Hatun Medresesi'dir- bir Dârü'l-hilâfe ve harem inşa edip, onu (Ca'fer'i) orada Hilâfet'e

---

[199] İbnü'l-Esîr bu Terken Hatun'un Mahmûd adına hutbe okunması isteğiyle ilgili şunları anlatır: "Mahmûd bu sırada dört yıl ve bir kaç aylıktı. Terken Hatun ayrıca Halife el-Muktedî'ye de haber gönderip hutbeyi oğlu Mahmûd adına okutmasını istedi, Halife de kabul etti, ancak bazı şartlar ileri sürdü. Buna göre saltanat ismen Mahmûd'a ait olacak, hutbe halife adına okunacak, ordu kumandanlığı, ülke ve halkın idaresi Emîr Onur/Üner'e ait olacak o bu konuda Tâcü'l-mülk'ün direktiflerine göre hareket edecekti. Âmillerin tayini ve vergilerin toplanması da aynı şekilde Tâcü'l-mülk'e ait olacaktı. Devleti Terken Hatun adına idare eden şahıs bir Tâcü'l-mülk idi. Halifenin bu şartları muhtevi mektubu Terken Hatun'un eline geçince kabul etmek istemedi, bunun üzerine kendisine: "Oğlun henüz küçüktür; şeriat onun hükümdarlığını caiz görmez." denildi. Terken Hatun'un bu husustaki muhatabı Gazzâlî idi. Terken Hatun Gazzâlî'nin bu sözü üzerine Halife'nin şartlarını kabul etti ve ona boyun eğdi. Sonra oğlu Mahmûd adına hutbe okundu ve Nâsırü'd-dünyâ ve'd-dîn lakabı verildi." [İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc., X, s.146); er-Râvendî, s.139-140, (Türkçe terc, I, s.136-137)]

[200] el-Bundârî ve el-Hüseynî, özellikle ordu mensuplarının Terken Hatun ve onun oğlu Mahmûd tarafında yer almalarını, Terken Hatun'un Melikşâh döneminde birçok nimet ve ihsanda bulunmuş olması, Terken'in Türk padişahları hatta Efrasyab neslinden olması ve son gelişmeler sırasında pek çok para ve mal dağıtmasına bağlarlar. el-Bundârî, (Türkçe terc., s.84); el-Hüseynî, (Türkçe terc., s.51-52)

[201] er-Râvendî ve Hamdullâh Müstevfî-i Kazvînî'ye göre Melikşâh'ın kız kardeşi olarak zikredilmiştir. er-Râvendî, s.140, (Türkçe terc, I, s.137); Hamdullâh Müstevfî-i Kazvînî, *Târîh-i Güzîde*, s.440.

[202] Muktedî'nin oğlu Ca'fer 480/1087-1088'de doğmuş olup (İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc., X, s.147), bu sırada beş yaşında idi.

oturtmaya çalıştılar. Halîfe Muktedî durumun farkına varıp (gelişmelerden) haberdâr oldu. (Arada) nisbet (akrabalık) ve miknet (güç) bulunmasına rağmen gerekli tedbiri aldı. Terken/Türkân Hatun çaresiz kalıp, Ca'fer'i Halîfe Muktedî'nin huzuruna gönderdi. O zaman Halîfe, onun (Terken'in) isteğine icâbet etti. Onun (Terken'in) oğlu Mahmûd'un adına hutbe okutup, menşûr-ı vilâyet yazdı.[203]

Terken/Türkân Hatun, hemen Emîr Kürboga'yı görevlendirip bir haftaya kadar Bağdâd'dan Isfahân'a gidip Berkiyaruk'u hapsetmesini emretti.[204] Nizâmü'l-mülk'ün gulâmları (gulâmân-ı Nizâmü'l-mülk), bu durumdan haberdâr oldular ve onu (Berkiyaruk'u) Isfahân'da himâye ettiler.[205] Gece vakti onu şehirden dışarı çıkarıp, Sâve ve Âve tarafına, onun atabeg'i olan Atabeg Gümüştegin Cândâr'ın yanına (götürdüler). Bu atabeg onu Rey'e götürdü ve tahta oturttu. Rey Re'îsi (Re'îs-i Rey) Ebû Müslim, onun (Berkiyaruk'un) başına murassa bir tâc giydirdi. Rey (şehri) civarında onlar için yirmi bine yakın atlı (sevârkâr) toplandı.[206]

---

[203] 22 Şevval 485 (25 Kasım 1092) cuma. Harameyn-i Şerîfeyn (Mekke ile Medine)'de de Mahmûd adına hutbe okunmuştu." [İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc., X, s.146)

[204] er-Râvendî, s.140, (Türkçe terc, I, s.137); Hamdullâh Müstevfî-i Kazvînî, *Târîh-i Güzîde*, s.440.

[205] İbnü'l-Esîr'e göre Terken'in Berkiyaruk'u yakalamaı için gönderdiği adam görevini yapmış ve Berkiyaruk'u hapsetmişti. Fakat Sultân Melikşah'ın ölüm haberi duyulunca Nizâmü'l-mülk'ün köleleri Isfahan'da Nizâmülmülk'e ait olan silâh deposuna hücum edip bütün silâhları aldılar ve şehirde isyan ettiler. Berkiyaruk'u da hapisten çıkararak Isfahan'da adına hutbe okutup hükümdar ilân ettiler. Berkiyaruk'un annesi Zübeyde, Çağrı Beg'in oğlu Yâkûtî'nin, yani Melikşah'ın amcasının kızıydı. Zübeyde Hatun, Mahmûd'un annesi olan Terken Hatun'un oğlu Berkiyaruk'a bir kötülük yapmasından korkuyordu. Fakat Nizâmü'l-mülk'ün köleleri onu bu sıkıntıdan kurtarıp rahatlattılar." İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc., X, s.185)

[206] İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc., X, s.185-186); el-Bundârî, (Türkçe terc., s.84); el-Hüseynî, (Türkçe terc., s.52); er-Râvendî, s.140-141, (Türkçe terc, I, s.137-138); Hamdullâh Müstevfî-i Kazvînî, *Târîh-i Güzîde*, s.440. Bağdad'da Berkiyaruk adına hutbe okunması 10 Mu-

Terken/Türkân Hatun oğluyla birlikte Bağdâd'dan Isfahân'a geldi ve şehri kendisine hisâr yaptı/şehre kapandı. Sultân Berkiyaruk, o ordunun/askerlerin (leşker) hepsiyle Isfahân civarına gelip [56] kondu. Terken/Türkân Hatun, onu def edebilmek için hazâne/hazîne'yi boşaltıyor, ümerâ ve mukarrebân'a hadsiz altın dağıtıyordu. Tâcü'l-mülk Ebû'l-ganâ'im ve Mecdü'l-mülk Kummî, (onun) müdebbir-i mülk ve pîşkâr'ı idiler. Ümerâ'dan Onur/Üner Beg ve Bilgebeg Sermez[207] (انُر و بلگابگ سرمز), araya düşüp (aracı olup) Terken/Türkân Hatun'un hazâne/hazîne'den Berkiyaruk'a babasının mirasından beş yüz bin dînâr nakit vermesine ve (buna karşılık) Berkiyaruk'un da şehir kapısı önünden kalkması/gitmesine karar verdiler. Her iki taraf buna razı oldu. (Kararlaştırılan) meblağ verilince Berkiyaruk Hemedân'a gitti. Terken/Türkân Hatun, Berkiyaruk'un dayısı Melik İsmâ'îl'i Isfahân'a (çağırıp), Berkiyaruk'ı öldürmesi şartıyla oğlunun atabegliğini, kendisiyle evlenmeyi ve ona hazîneler vermeyi vaad etti. Ona birçok âlet, savaş araç gereci ve hazîneler gönderip, zerrâdhâne-i Isfahân'ın[208] hepsini ona verdi. (Melik İsmâ'îl), 486

---

harrem 487 (30 Ocak 1094) tarihindedir. İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc., X, s.195)

[207] Bilgebeg Sermez Isfahan şıhnesi olup Bâtınîler tarafından öldürülmüştür. "Emir Bilgebeg Sermez bu sene 493 Ramazan ayı sonunda (Ağustos 1100) Isfahan'da Sultân Muhammed'in sarayında öldürüldü. Bâtınîlere karşı son derece tedbirliydi, zırhsız ve muhafızsız dolaşmazdı. Tesadüfen o gün zırh giymemişti. Az sayıdaki adamıyla Sultân'ın sarayına girdi ve Bâtınîler tarafından öldürüldü. Onu öldüren Bâtınîlerden biri öldürüldü, diğeri ise kurtuldu." İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc., X, s.248)

[208] Kaynaklarda "zeredhâne", "zerrâdhâne", "hazâne-i silâh", "silâhhane", "hazânetü's-silâh" gibi isimlerle (el-Kalkaşandî, III, 547; IV, 11; V, 221.) tesadüf edilen "zeredhâne" hakkında bkz, Nizâmü'l-mülk, (Türkçe terc, s.270); Beyhakî, (Ganî ve Feyyaz), s.8, 80, 456, 558, 589; el-Kalkaşandî, IV, 11, 21, 61, 189, XI, 339; XII; 117; Fahr-i Müdebbir, Adabu'l-Harb ve'ş-Şecâ'a, (Neşr. Ahmed Süheyli Hânsârî), Tahran 1346, s.258; Hasan Enverî, s.143; Mahmûd Nedîm Ahmed Fehîm, s.41-43.

(1093) senesi başlarında Kazvîn ve [...][209] arasındaki Kerec'te Sultân Berkiyaruk ile savaştı ve yenildi. Aynı senenin Receb'inde (Temmuz-Ağustos 1093) Berkiyaruk'un annesi olan kızkardeşi Zübeyde Hatun'un yanına geldi ve bu yılın Ramazan'ının ayının dokuzunda (3 Ekim 1093) onu öldürdüler.[210] [57]

O sırada Alp Arslan'ın oğlu ve Berkiyaruk'un amcası olan Tutuş (تتش) -ki onun ıktâ'ı Şâm ve Dımaşk idi, kardeşi Melikşâh'tan sonra meliklik talep etmiş idi. Bağdâd'da hutbe'yi dört ay onun adına okuttular. Tutuş ayaklanıp Kuhistân-ı Irâk'a geldi. Sultân Berkiyaruk, az bir askerle Isfahân'a gittinden, Melik Tutuş'a mukavemet edecek gücü yoktu.[211] Terken/Türkân Hatun da 487 senesi Ramazan'ında (Eylül-Ekim 1094) dünyadan gitmiş/ölmüş idi.[212] Aynı senenin Şevvâl'inde (Ekim-Kasım 1094) Berkiyaruk Isfahân'a gitti. Kardeşi Mahmûd onu karşılamak için (şehrin) kapısına geldi. At üstünde birbirlerini sardılar/kucaklaştılar ve Berkiyaruk şefkat ve uhuvvet ile onu öpüp ve hâlini sordu. Aynı gün Onur/Üner ve Melikşâh'ın "*oğlum*"

209 Bu kısım metinde boş bırakılmıştır.

210 İbnü'l-Esîr'e göre Berkiyaruk'un amcası İsmail bin Yâkûtî, Şaban 486/Ağustos-Eylül 1093'de öldürülmüştür. (Türkçe terc., X, s.191-192)

211 "Berkiyaruk'un yanında sadece bin kişi vardı. Amcası Tutuş'un yanında ise elli bin kişi bulunuyordu. Tutuş'un adamlarından Emir Ya'kûb b. Abak karargâhtan ayrılıp Berkiyaruk'a bir baskın düzenledi ve onu mağlûp etti. Silâh ve ağırlıklarını yağmaladı. Yanında Porsuk, Gümüştekin Cândâr, el-Yaruk gibi büyük emirlerden başka kimse kalmadı." İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc., X, s.197-200); el-Bundârî, (Türkçe terc., s.85-86); el-Hüseynî, (Türkçe terc., s.52-53)

212 "Terken Hatun el-Celâliyye bu sene Ramazan ayında (Eylül-Ekim 1094) vefat etti. Terken Hatun, Türk (hakanı) Afrâsiyab neslinden Tafgaç Han'ın kızıydı. Tâcü'd'devle Tutuş'a iltihak maksadıyla Isfahan'dan yola çıktı. Yolda hastalanarak geri döndü ve öldü. Emîr Üner ile Isfahan şahnesi Emîr Sermez'e ülkeyi oğlu için muhafaza etmelerini vasiyyet etti. Terken Hatunun elinde sadece Isfahan şehri kalmıştı ve emrinde de on bin Türk süvarisi vardı." İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc., X, s.203); er-Râvendî, s.142, (Türkçe terc, I, s.139)

dediği bir zat olup birçok etbâ'ı ve sayısız gulâmı bulunan Emîr-i Bozorg Bilgebeg, Berkiyaruk'u Köşk-i Meydân-ı Isfahân'da tevkif etiler. Onun (gözlerine) mîl çekmeye karar verdiler. Çünkü velîahd o idi ve (bundan dolayı) ondan korkuyorlardı. Meliklik/saltanat, Mahmûd üzerine kararlaştırıldı. (Ancak) ansızın Mahmûd çiçek hastalığı'na (âble/âbile) yakalandı. Mahmûd'un hâlinin nereye varacağını beklemeyi uygun gördüler. Mahmûd o hafta 487 Şevvâli'nde (Ekim-Kasım 1094) vefat etti.[213] [58]

Berkiyaruk'u (hapisten) kurtarıp/çıkarıp tahta oturttular. Nizâmü'l-mülk'ün oğlu Mü'eyyedü'l-mülk Horâsân'dan gelip iş vaktinde vezîr oldu.[214] (Bu sırada) Berkiyaruk da çiçek hastalığına (âble/âbile) yakalandı. Onun gibi (Mahmûd gibi) ondan da me'yûs olup hayatından ümidi kestiler. Fakat (Berkiyaruk) şifa buldu ve sağlığına kavuştu. Asker/ordu (sipâh) toplayıp Hemedân'a geldi. 488 senesi Safer'inde (Şubat 1095) Tutuş ile

---

213 "Berkiyaruk, Tutuş karşısında yenilince Isfahan'a gitti. Kardeşi Mahmûd'un annesi Terken Hatun bu sırada vefat etmişti. Şehirdekiler Berkiyaruk'un içeri girmesine mani oldular. Fakat daha sonra hileyle onu yakalayıp tevkif etmek üzere Isfahan'a girişine müsade ettiler. Berkiyaruk Isfahan'a yaklaşınca kardeşi Mahmûd çıkıp onu karşıladı. Berkiyaruk şehre girince çevresini kuşattılar. Tam bu sırada kardeşi Mahmûd humma ve çiçek hastalığına yakalandı. Emirler Berkiyaruk'un gözlerine mil çekmek istediler. Ancak tabip Emînü'd-devle İbnü'l-Tilmiz onlara: "Melik Mahmûd şu anda çiçek hastalığına yakalanmış bulunuyor, kurtulacağa da benzemiyor. Görüyorum ki, siz Tutuş'un hükümdar olmasını, ülkeyi ele geçirmesini istemiyorsunuz. O halde Berkiyaruk'un gözlerine mil çekmekte acele etmeyiniz. Eğer Mahmûd ölürse onu Sultân yaparsınız. Eğer Mahmûd hastalıktan kurtulursa Berkiyaruk'un gözlerine mil çekmekte takdir yine sizindir." dedi. Mahmûd Şevvâl ayı sonunda (11 Kasım 1094) öldü." İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc., X, s.199); er-Râvendî, s.142, (Türkçe terc, I, s.139)

214 487 Zi'l-hiccesinde/Aralık 1094-Ocak 1095. İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc., X, s.199); el-Bundârî, (Türkçe terc, s.86, 89)

savaştılar. Zafer Berkiyaruk'un oldu ve Tutuş savaşta öldürüldü.[215] (Tutuş'un) ömrü, otuz üç sene ve beş ay idi.

O sırada Fahrü'l-mülk bin Nizâmü'l-mülk Horâsân'dan gelip dergâh-ı Sultân için birçok âlet-i pâdişâhî, pîşkeş'ler, süs/ziynet eşyaları, serâperde-i cehremî (سرا پرده جهرمی)[216], atlas otağ/çadır (nevbetî-i atlas), güzel silâhlar ile murassa koşum takımları getirdi ve vezâret'i aldı.[217] Fahrü'l-mülk'ün kardeşi Mü'eyyedü'l-mülk (şu şiiri) yazdı:

---

[215] el-Bundârî'ye göre 17 Safer 487'de, İbnü'l-Esîr ve er-Râvendî'ye göre ise Safer 488'de meydana gelen bu muharebe, Rey'e on iki fersah mesafede bulunan Dâşîlû mevkiinde olmuştu. İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc., X, s.207); el-Bundârî, (Türkçe terc, s.86); el-Hüseynî, (Türkçe terc, s.53); er-Râvendî, s.143, (Türkçe terc, I, s.140)

[216] Serâperde, otağ-ı pâdişâhîye verilen addır. Çadırlarda tozluk tabir olunan perdeye de denir. Harem-i hâs önlerinde ve çadırlarda sokak tabir olunan perdeye denir. (*Tercüme-i Burhân-ı Kâtı'*, s.606; Hasan Enverî, s.40; Uzunçarşılı, *Medhal*, s.29, 112). Cehrem ise Fars'da bunan bir şehrin adıdır. (*Ferheng-i Ziyâ*, I, s.671).

[217] "Berkiyaruk bu yılda veziri Mü'eyyidü'l-mülk b. Nizâmü'l-mülk'ü azledip kardeşi Fahrü'l-mülk'ü vezir tayin etti. Sebebi şudur: Berkiyaruk amcası Tutuş'u mağlûp edip öldürünce annesi Zübeyde Hatun'u Isfahan'dan getirmek üzere bir hadimini oraya gönderdi. Mü'eyyidü'l-mülk bir grup emirle anlaştı, bunlar Sultân'a annesini terk etmesinin uygun olacağını söylediler. Fakat Berkiyaruk "Ben hükümdarlığı ancak onun için ve o yanımda bulunduğu için istiyorum" dedi. Zübeyde Hatun oğlunun yanına gelip meseleyi öğrenince Mü'eyyidü'l-mülk'e karşı tavrını değiştirdi. Mecdü'l-mülk Ebû'l-Fazl el-Balasânî Isfahan'dan gelirken Zübeyde Hatun'a refakat etmişti. Mecdü'l-mülk, Mü'eyyidü'l-mülk vezaret makamında kaldığı sürece hiç bir şey yapamayacağını biliyordu. Mü'eyyidü'l-mülk ile kardeşi Fahrü'l-mülk arasında babaları Nizâmü'l-mülk'ün bıraktığı mücevherat dolayısıyla düşmanlık vardı. Fahrü'l-mülk, Zübeyde Hatun'un kardeşi Mü'eyyidü'l-mülk'e karşı tavrının değiştirdiğini, ona kin bağladığını anlayınca adam gönderip vezaret makamım ele geçirmek için çok mal sarf etti. Sonunda Fahrü'l-mülk'ün arzusu kabul edilip Mü'eyyidü'l-mülk azledildi ve yerine Fahrü'l-mülk vezir oldu." İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc., X, s.212); el-Bundârî, (Türkçe terc, s.86 vd); el-Hüseynî, (Türkçe terc., s.53); er-Râvendî, s.143, (Türkçe terc, I, s.140)

Şiir [Hezec ahreb]

Ben senin hâne/ev yapmana çok azim gösterdim; Sen hâneye yaptığıma vurdun teber/balta

Ey pederin canı! Senden yana akıl süs vermiyor; Benden hep hayır geliyor, senden (ise) hep şer [59]

Ondan sonra Mülhidler (Melâhide) Berkiyaruk'u bıçakladılar.[218] Bıçakladıkları sırada korkmadığından ona fazla tesir etmedi ve ölmedi. Şu söz tecrübe edilmiştir: "*Hangi vakit birini yaralarlar ve o korkmazsa, çektiği o eza yerine (o kişiye) mükâfat verilir.*" Gerçekten de ona (Berkiyaruk'a) o yaradan/darbeden bir zarar gelmedi. Ama eger korksaydı, yara/darbe zayıf olsa da onu öldürürdü.

Berkiyaruk o yaradan şifa bulunca amcası Arslan Argun(n)/Ergu(n) (ارغو) ile savaşmak üzere Horâsân'a yöneldi. Kardeşi Sencer'i ve Atabeg Emîr-i Hâcib Kumâc'ı ordunun önünden (mukaddeme-i leşker) gönderdi. O da 489 (1095-1096) senesinde mücehhez bir ordu ile onların arkasından gidiyordu. O, cesur ve korkusuz bir savaşçı, görkemli bir pâdişâh olmakla beraber, Arslan Argu(n)/Ergu(n) ve onun hakkında bilgi sahibi olmadığı/gizli ordusundan (haşem-i pinhân) çok endişeleniyordu. (Ancak) kaza/kader öyle oldu ki Merv'de Arslan Argu(n)/Ergu(n)'un önüne/huzuruna varan bir gulâmçe/gulâmcık (غلامچه), bıçak/hançer (kârd) vurup onu öldürdü.[219] (Böylece) Berkiyaruk, "*kılıç çekmeksizin, kan dökmeksizin zafer kazandı.*" Pâdişâhlığın zirvesine ve sonsuz hazi-

---

[218] İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc., X, s.212); er-Râvendî, s.143, (Türkçe terc, I, s.140)

[219] el-Bundârî'ye göre Arslan Argu(n)/Ergu(n) 490 (1096-1097)'da uşağı tarafından öldürülmüş olup 26 yaşında idi. Arslan Argu(n)/Ergu(n) ve akıbeti hakkında bkz., el-Bundârî, (Türkçe terc, s.233-235); İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc., X, s.219-221); el-Hüseynî, (Türkçe terc, s.59-60); er-Râvendî, s.143-144, (Türkçe terc, I, s.140)

nelere ulaştı. Oradan Kîlfet Boğazın (معبرگاه کیلفت)'ndan Tirmiz'e gitti. [60] Orada daha önceden depolanmış olan mâl ve hazineleri kaleden aşağı indirdi. Kardeşi Melik Sencer'i Horâsân'a melik olarak bıraktı/atadı ve Irâk'a yöneldi.

Mü'eyyedü'l-mülk'ün vezâret'ten azledildiği vakit Berkiyaruk Horâsân'a gitti. Mü'eyyedü'l-mülk, Melikşâh'ın bende-i hâss'ı olan Onur/Üner Bilgebeg'in[220] yanına Isfahân'a gitti ve ona "*Senin Terken/Türkân Hatun'un oğlu Mahmûd'tan neyin eksik? Onun pâdişâhlığı da senden idi. Sultân (Melikşâh) sana 'oğlum' derdi ve bütün çocuklarından daha aziz tutardı. Bugün senin saygınlık ve heybetin, gönüllerde onunkinden ve diğer meliklerden fazladır. Mertlikte, insanlıkta, askerlikte ve bütün hünerlerde ondan üstünsün. Ra'iyyet (halk), seni can u gönülden seviyor ve istiyorlar. Onlar beni bu işe koydular ki seni pâdişâhlığa oturtayım ve bu şehir ve çevresini koruyalım. İnsanlar da güven ve emniyet azalmıştır. Eğer bir fetih kazanırsan bütün cihân sana teslim olur/senin olur.*" dedi.

Onur/Üner Bilgebeg onun bu tantanalı ve gurur (okşayan) sözlerini kabul edip, onun ipiyle makam ve pâdişâhlık kuyusuna gitti/indi. Saltanat kibiri onun dimâğında yer tuttu. Pâdişâhlara layık bir serâperde ve ona yaraşır kırmızı bir otağ/çadır (nevbetî) kurdurdu. Onun lakâbını dehlîz-i serâperde üzerine yazdılar ve bir bârgâh koyup, Pârs/Fârs ve Kirmân tarafına "*yeni bir pâdişâh çıkmıştır*" diye haberciler (peykân) koşturdular. [61] Onur/Üner Bilgebeg, isyan etmek maksadıyla Rey'e yöneldi. Sâve civârında Ancîlâvend menzili'nde (merhale), buranın Bâtınîler'i tarafından bıçaklandı ve 492 senesi Muharrem'i başlarında (Kasım 1098) öldü.[221]

---

220 Önceki kayıtlarda Onur/Üner ve Bilge Beg şeklinde geçerken burada birlikte zikredilmiş.

221 Emîr Onur/Üner'in isyanı ve öldürülmesi hakkında bkz, İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc., X, s.234-235); er-Râvendî, s.144-145, (Türkçe terc, I, s.141-142)

Mü'eyyedü'l-mülk o günâhı (isyan suçunu) işlediği ve o hâl onun yüzünden meydana geldiği için Gence'ye Sultân-ı sa'îd Muhammed'in -Allah burhânını nurlandırsın ve cennetinde iskân etsin- yanına kaçtı. Ümit verici sözler sarf ederek Sultân-ı sa'îd Muhammed'i, Irâk ve Horâsân'ı almaya ikna etmeye çalıştı. 492 senesi Şevval'inde (Ağustos 1099) az bir askerle Gence'den Irâk tarafına hareket ettiler.[222]

(O sırada) Sultân Berkiyaruk Horâsân'dan dönmüş, Kuhistân-ı Irâk'a gelmiş bulunuyordu. Mecdü'l-mülk Ebû'l-Fazl Kummî, Müstevfî-i Hazret-i Sultân olup memleketlerin işleri onun sorumluluğuna bırakılmıştı. Kum'dan geldiğinde ümerâyı devlet ve erkân-ı hazret onun mezheb ve itikadından memnun değildiler. Bu nedenle bazıları kızıp Sultân Berkiyaruk'a karşı çıktılar. Âhurbeg İnanç Yabgu ve Emîr-i İsfehsâlâr Por-

---

[222] "Sultân Muhammed ile Sencer öz kardeş olup anneleri cariye (ümm veled) idi. Babası Sultân Melikşah vefat ettiğinde Muhammed onun yanında, Bağdâd'da bulunuyordu, sonra kardeşi Mahmûd ve analığı Terken Hatun ile birlikte Isfahan'a gitti. Berkiyaruk Isfahan'ı muhasara edince. Muhammed gizlice çıkıp annesinin yanına gitti. Annesi Berkiyaruk'un karargâhındaydı. Muhammed doğruca kardeşi Berkiyaruk'un yanına gitti, daha sonra 486 (1093) yılında onunla beraber Bağdâd'a döndü, Berkiyaruk Gence ve çevresini ona ıktâ' etti. Emîr Kutluğtekin'i de atabeg tayin edip onunla birlikte gönderdi. Muhammed kuvvetlenince Atabeg Kutluğtekin'i öldürdü ve Gence'nin de içinde bulunduğu Errân eyaletini ve ona bağlı yerleri istila etti. İşte o zaman Muhammed'in yiğitliği ve kahramanlığı anlaşıldı... Emîr Onur/Üner öldürülünce Mü'eyyidü'l-mülk Melik Muhammed'in yanına giderek onu kardeşine muhalefet etmeye ve saltanatı ele geçirmek için çalışmaya teşvik ve tavsiye etti. Melik Muhammed de onun dediklerini yaptı. Ülkesinde Berkiyaruk adına okunmakta olan hutbeye son verdi. Sultân olarak kendi adına hutbe okuttu ve Mü'eyyidü'l-mülk'ü vezir tayin etti. Tesadüfen tam bu sırada Mecdü'l-mülk el-Balâsânî öldürüldü. Askerler Sultân Berkiyaruk'dan korkup çekinmeye başladılar, ondan ayrılıp Sultân Muhammed'in yanına gittiler ve Hurrakân'da yetişip onun saflarına katıldılar ve birlikte Rey istikametinde yola çıktılar." İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc., X, s.237-238); el-Bundârî, (Türkçe terc., s.88-89)

suk'un oğulları ve daha başkaları Mecdü'l-mülk'ün başını/kellesini istiyorlardı.[223] Sultân ise bunu kabul etmeyip "*Büyüklüğün, nâmûs ve nüfuzun hükmü kalktı.*" dedi. Kavgaya tutuşup Mecdü'l-mülk'ün çadırına (hîme) kastettiler. O (Mecdü'l-mülk) kaçıp, Sultân'ın otağına/çadırına (nevbetî) [62] girdi. Onun haylhâne'sini (خيلخانه) yağmalayıp Sultân'a "*onu bize teslim et*" diye haber yolladılar. Sultân kabul etmedi. Mecdü'l-mülk ona (Sultân'a) "*Ey Hüdâvend-i âlem! Biliyorsunuz ki sizin mülk'ünüz için doğru olan budur; (bırakın) kulunuz dışarı çıksın ve onlar da istekleri ne ise yapsınlar.*" diyor (fakat) Sultân izin vermiyordu. Askerlerin (sipâh) hepsi oturmuşlar ve serâperde-i Sultân etrafında saf tutmuşlardı. Utanma ve hayâyı kenara bırakıp yağmaya el uzattılar/niyetlendiler; otağ'ın (nevbetî) kapısından girip Mecdü'l-mülk'ün sakalından tuttular ve dışarı çekip paramparça ettiler.

Sultân, nevbetî-i hâss'ın kapısı önündeki kanı görüp, ni'mete kâfirlik edenlerin cür'et ve cesaretlerini müşahede edince Hindî bir kılıçla (tîğ-ı Hindî)[224] katre-i âb gibi (akıp) serâperde'nin

---

223 Emirlerin Mecdü'l-mülk'e düşmalıkları şu sebebten idi: "Bâtınîler, Sultân Berkiyaruk'un önde gelen büyük emirlerini ardı ardına öldürünce bu suç Mecdü'l-mülk'e yüklendi. Bâtınîlerin bu emirleri öldürmek üzere onun tarafından görevlendirildiği söylendi. Özellikle Emîr Porsuk'un öldürülmesi bu meseleyi daha büyüttü. Porsuk'un oğulları Zengi ile Akbörü ve diğerleri, babalarının öldürülmesinden Mecdül-mülk'ü sorumlu tuttular ve suçu ona isnat ettiler. Bu olay üzerine de Sultân Berkiyaruk'tan ayrıldılar. Sultân Berkiyaruk, Sultân Muhammed'in kendisine karşı isyan ettiğini haber aldığı için Zencân'a gitti. Bunun üzerine emirler hevese kapıldılar. Emîr-i âhur, Bilge Beg, Toğayürek b. el-Yezen ve diğer bazı emirler Porsuk oğullarına bağlı emirlere haber gönderip onları Sultân'ın Mecdü'l-mülk'ü öldürülmek üzere teslim etmesini istemek için kendileriyle ittifak yapmak maksadıyla yanlarına gelmeğe çağırdılar." İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc., X, s.239)

224 Ortaçağ'da en iyi, en çok tercih edilen kılıç çeşitlerinin başında Hindî kılıçlar gelmekteydi. Mühenned (مهند), Hindî (هندي), Hinduvânî (هندواني) gibi adlarla anılan ve özelliklerine göre değişik isimleri olan bu Hint kılıçlarına sahip olmak, iftihar vesilesi sayıl-

arkasından dışarı koştu/seğirtti. Âhurbeg'in çadırına (hîme) yöneldi. Elindeki kılıcı (şemşîr) bir vuşâk'a (وشاق)[225] verdi. Âhurbeg (Sultân'ın) önüne gelip yer öptü ve toprağa kapandı. Sultân "*Bu cemaatin yaptığı, ne itaatsizlik, töre ve âdete aykırı (bî resmî) bir iştir? Bizim haremimize hürmet göstermediler ve nâmûs-ı saltanat'ı bozdular. Ata bin ve bu soysuz/alçaklara bağırıp 'isteğiniz nedir' diye sor.*" dedi. Âhurbeg, münâfık-ı hidmet edip Sultân'ı çadırında (hîme) oturttu ve kendisi de bir ata binip (gitti). Onlarla (asilerle) dost ve hemfikir olduğundan bir hâcib gönderip "*Bu kavim kulunuzun sözünü dinlemiyor ve itaatsizlik düşüncesindedirler. Sultân'ın alması gereken tedbir, başınızı alıp başka bir yere gitmektir.*" diye haber saldı. (Bunun üzerine)

---

makta, en değerli hediyeler arasında gösterilmekteydi. Hint kılıçlarının da el-bâhirî, el-ruheyniyye, havr fevfel ve felâlükü eş-şâhî adı verilen çeşitleri bulunmaktaydı. [Fahr-i Müdebbir, s.258-260; Ömer Hayyâm, Nevrûznâme, (Neşr. Mücteba Meynovî), Tahran 1312, s.36; er-Râvendî, s.138, 303, (Türkçe terc, I, 134; II, s.288.); el-Bundârî, s.204; İbn Kesîr, IV, 371, 373; X, 191; XI, s.253; Cüveynî (Ata Melik Alâü'd-dîn b. Bahâü'd-dîn Muhammed b. Şemsü'd-dîn Cüveynî), *Târîh-i Cihângüşâ-yı Cüveynî*, I-III, (Neşr. Muhammed b. Abdu'l-Vahhâb Kazvinî), Leyden 1912, 1916, 1324., (Türkçe terc., Mürsel Öztürk), Kültür Bak. Yay., (3 cilt birleştirilmiş İkinci Baskı), Ankara 1999, II, s.344; İbn Bîbî, s.105, 291, 323, 339, 381; en-Nesevî, s.120-121; *Münyetü'l-Guzât*, s.69, 71, 155; Geniş bilgi için ayrıca bkz, Erkan Göksu, *Türk Kültüründe Silah*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2008]

225 "Vuşâk" kelimesi, "çocuk, gulâm" anlamına gelen Türkçe "uşak" kelimesinden muharrifdir (*Ferheng-i Fârisî-i 'Amîd*, III, s.2460; *Ferheng-i Ziyâ*, III, s.1963). Bunun la beraber, Memlûklerde "el-ocakiyye (الاوجاقيه)" olarak da zikredilen "el-uşâkiyye/el-vışâkiyye/el-vuşâkiyye (الاوشاقيه)" tabirlerinin "atların terbiyesi ve bakımından sorumlu olan kişiler" için kullanılanıldığı bilinmektedir (el-Kalkaşandî, V/7, V/224, XI/170; Aşûr, a.g.e, s.412; Mahmûd Nedîm Ahmed Fehîm, s.203; Altan Çetin, *Memlûk Devletinde Askerî Teşkilât*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2002, s.293). Türkiye Selçukluları dönemine ait bir kayıtta da "vuşâkhâne" (وشاقخانه) tabirine rastlanmaktadır (İbn Bîbî, s.113).

Sultân [63] "*Onları teskine çalış ki ben de birkaç gulâm-ı vuşâk (وشاق) ile dışarı çıkayım.*" dedi ve hemen birkaç gulâm ile leşkergâh'dan ayrılıp ve Rey'e doğru yola koyuldu.[226]

(Bu sırada) Sultân Muhammed yakınına, Hemedân'a geldi. Beş nevbet (penç nevbet) (پنج نوبت)[227] çaldırıp ve saltanat merâsimlerini (rüsûm) başlattı. Vezîr Mü'eyyedü'l-mülk, onu (Sultân Muhammed'i) Berkiyaruk'a karşı gizlice kışkırtıyor, (ona) düşmanlık duymasına sebep oluyordu. Berkiyaruk, Horâsân, Gürgân ve Rey havâlisinden asker (sipâhî) topladı. Sultân Muhammed (de) ona doğru hareket etti. Meydana gelen

---

226 Mecdü'l-mülk'ün öldürülmesinden sonra askerler Sultân Berkiyaruk'dan korkup çekinmeye başladılar ve Sultân Berkiyaruk'dan ayrılarak ona Rey'e dönmesini tavsiye edip kendileri de Sultân Muhammed'in yanına gittiler. Berkiyaruk Rey'e giderken yanında sadece iki yüz süvari vardı. Askerler Sultân'ın otağını, annesinin ve bütün adamlarının çadırlarını yağmaladılar. Berkiyaruk Rey-'e döndü ve askerleri de Sultân Muhammed'in yanına gittiler. Onlar, Hurrakân'da Sultân Muhammed'e yetişerek onun saflarına katıldılar ve birlikte Rey'e doğru hareket ettiler. Rey'e vardıklarında Berkiyaruk oradan ayrılmıştı. Ancak annesi Zübeyde Hatun orada bulunuyor idi. Mü'eyyidü'l-mülk Zübyde Hatun'u öldürttü." İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc., X, s.238, 239-240); er-Râvendî, s.145-146, (Türkçe terc, I, s.142-143); el-Bundârî, (Türkçe terc., s.89)

227 Tablhâne de denen nevbet, hükümdarlık veya hâkimiyet alametlerinden idi. Hükümdarlık sarayının kapısında veya çadırının önünde, muayyen zamanlarda, ekseriya namaz vakitlerinde nevbet çalınırdı. Müstakil hükümdarlar için beş, tâbi' hükümdarlar ise günde sadece üç defa nevbet çaldırabilirlerdi. Hükümdar seferde iken de nevbet (devlet orkestrası) yanında bulunurdu. Hükümdarın sarayının veya çadırının önünde çalınan beş nevbetten başka hükümdar her emrettiği zaman, bir hâkimiyet sembolü olarak nevbet çalınıyordu. Şu veya bu sebeple hükümdarın maiyetinde bulunan tâbi' hükümdarlar da kendi nevbetlerini yanlarında bulundurmakta olup, her halde günde üç defayı geçmemek şartiyle, nevbet çaldırabiliyorlardı (Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, s.88-89.) Nevbet için ayrıca bkz, H. G. Farmer, "Nevbet", *İA*, s.220-222.; Erdoğan Merçil, *Selçuklular'da Hükümdarlık Alametleri*, TTK Yay., Ankara 2007

savaşta Sultân Muhammed yenildi.[228] Mü'eyyedü'l-mülk esir edildi/tutuklandı ve birkaç gün hapsedildi. (Bu sırada) Sultân'a şu haberi gönderdi:

Şiir [Reml]

Varlık âleminin başlangıcından ahd-i pâdişâha kadar; Düşkünler/küçükler günâh işler, büyükler af eder

Haber esnasında da "*Kulunuzu affetmeniz ve vezâret'i lutfetmeniz şartıyla bu cürmün diyeti olarak hazîne'ye (hazâne) yüz bin dînâr hizmette bulunayım*" dedi. Sultân merhamet ve lütfundan kabul etti. O (Mü'eyyedü'l-mülk), bir haftada (yüz bin dînâr'ı) hazırladı. Mâl/paranın tamamının ödendiği gününün ertesi, vezîrlik diviti'nin (devât-ı vezâret) onun önüne konmasına karar verdiler. O ve hazîne çalışanları (ashâb-ı hazâne) arasında [64] nakdin/paranın temizliği/ayarı ve cinsi (hususunda) ihtilaf çıkıyor, o (Mü'eyyedü'l-mülk), ödeme/ödetme işlemini (istîfâ) ayrıntılı bir şekilde inceliyordu. (Bu yüzden) o gün te'hîr ve taksîr meydana geldi. Ertesi gün sıcak bir vakitte Sultân hîşhâne (خيش خانه)'de[229] uzanmış idi. Bir *taş tdâr* (طشت دار)[230] Sultân'ın uyuduğunu zannederek başka bir

[228] İbnü'l-Esîr'e göre 3 Cumâde'l-âhire 494 (5 Nisan 1101)'de Hemedân civarında meydana gelen muharebe hakkında bkz, İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc., X, s.250-251); er-Râvendî, s.147, (Türkçe terc, I, s.144); el-Bundârî, (Türkçe terc., s.89; el-Hüseynî, (Türkçe terc, s.54); Hamdullâh Müstevfî-i Kazvînî, *Târîh-i Güzîde*, s.442.

[229] "Bir nev çadırdır ki yaz eyyamında keten bezinden kurup içinde otururlar. İçerisini söğüt yaprağıyla döşeyip, etrafını pak silip süpürürler ve sularlar. Gayet serin olur ve keten bezinden biçilen gömleğe de dahi hîşhâne denir. Bazıları indinde sazdan ve alefden yapılan haneye denir. Bir rivayetde ol hanedir ki etrafını deve dikeniyle çevirip ve dışarısından dembedem sularlar hava dokundukça içeriye serinlik sirayet eder." (*Tercüme-i Burhân-ı Kâtı'*, s.259; Abdu'r-reşîd Tettevî, *Ferheng-i Reşîdî*, I-II, Kalküta 1875, I, s.299)

[230] "Taşt"ın kelime anlamı leğendir. "Taşthâne" ise çamaşır yıkanan yere verilen isimdir. Selçuklu saray teşkilatında taşthâneden so-

şahısla ayaküstü sohbet etmeye başladı. Şöyle diyordu: "*Âl-i Selçûk (ne) hamiyetsiz bir kavimdir. Bir adam Sultân'a bu kadar çok güçlük/sıkıntı çıkardı. Bir defasında babasının bir bendesini pâdişâhlık talebiyle isyân ettirmeye çalıştı. O da âlet-i saltanat'dan serâperde ve çetr (چتر) düzenledi/hazırladı. Yine (başka bir zaman) Gence'ye gitti ve kardeşini kışkırtıp birkaç saçmalıkla/boş sözle onu değiştirdi. Şimdi de ona vezâret verip itimat ediyor. Mâl tamahına esir olup onun doğru olmayan sözlerini kabul edip gururlandırıyor.*"

(Bu sözleri duyan) Sultân sinirlendi. Elinde su gibi kısa bir kılıçla (nîme)[231] ile çadırdan (hârgâh) dışarı çıktı. Mü'eyyedü'l-mülk'ü huzuruna çağırdı. Gözlerinin bağlanmasını bir kürsüye oturtmalarını emretti. Bir darbeyle başını gövdesinden ayırdı. Sultân *taştdâr*'a baktı ve "*Selçûkluların hamiyyeti (gayreti) işte böyledir*" dedi. O vezîr, taştdâr'ın o beyhude sözü üzerine gitti/öldü.[232] [65]

---

rumlu olan kimseye "taştdâr" denirdi. Başlıca görevi yemek öncesi ve sonrası, abdest alırken ibrik ve leğen tutmaktır. Âbdâr veya ibrikdâr da denir (Uzunçarşılı, *Medhal*, s.36; Nizâmü'l-mülk, s.133, 134, 136, 1315; Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, 95); Erdoğan Merçil, "Selçuklularda Taştdâr Müessesesi", *Prof. Dr. İsmail Aka Armağanı*, İzmir 1999., s.55-59

231 Metinde "nîme" şeklinde geçse de, bunun, kısa kılıç anlamına gelen "nîmçe" olması muhtemeldir. (*Tercüme-i Burhân-ı Kâtı'*, s.606; *Ferheng-i Fârisî-i 'Amîd*, III, s.2436.

232 er-Râvendî, s.148-149, (Türkçe terc, I, s.144-145); Hamdullâh Müstevfî-i Kazvînî, *Târîh-i Güzîde*, s.442-443. İbnü'l-Esîr ve el-Bundârî, bu hikâyeden bahsetmezler. İbnü'l-Esîr'in onun akıbeti hakkında verdiği bilgi şu şekildedir: "Mü'eyyidü'l-mülk, Mecdü'l-mülk el-Balasânînin bir kölesi tarafından esir alındı ve Sultân Berkiyaruk'un huzuruna getirildi. Berkiyaruk ona küfretti ve karşısına alıp kendisine yaptığı şeyleri sayıp döktü. Bir defasında annesine küfrettiğini, kendisini Bâtınîlikle itham ettiğini, kardeşi Muhammed'i kendisine karşı isyana tahrik ve onu itaatten çıkmaya teşvik ettiğini vb. anlattı. Mü'eyyidü'l-mülk sessizce dinliyor ve tek kelime olsun cevap vermiyordu. Berkiyaruk onu kendi eliyle öldürdü. Cesedi yere atıldı ve bir kaç gün o vaziyette kaldı. Nihayet Emîr Ayaz defnedil-

Kardeşler arasında -Berkiyaruk ile Muhammed- beş defa savaş yapıldı. Bunlardan dördünde zafer Berkiyaruk'un, birinde ise Muhammed'in oldu.

Berkiyaruk, Muhammed bin Melikşâh ile savaşından sonra 498 senesi Rebî'ü'l-âhir'inin ikinci Perşembe günü (22 Aralık 1104) vefat etti. Berkiyaruk'un on dört yaşında bir oğlu olup, adı Ebû'l-feth Melikşâh idi. Onun atabeg'i Emîr Ayaz, onun için/adına saltanat talep etti. Isfahân, Bağdâd, Rey ve diğer beldelerde onun adına hutbe okundu. Sultân Muhammed onu yakalayıp 498 senesi Cumâde'l-âhir'inde (Şubat-Mart 1105) gözlerine mîl çekti ve Isfahân'da hapsetti. Atabeg Ayaz'ı (ise) öldürdü.[233]

Berkiyaruk 474 senesi Muharrem'inde (Haziran-Temmuz 1081) Isfahân'da doğdu. 486'da (1093-1094) pâdişâhlığa başladı. Onun meliklik/saltanat müddeti on iki sene, müddet-i ömrü yirmi beş sene idi.

---

mesi için izin istedi. Sultân da müsaade etti ve babasının İsfahan'daki türbesine nakledilip orada defnedildi." İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc., X, s.251); el-Bundârî (Türkçe terc, s.89). İbnü'l-Esîr Sultân'ın onu bu şekilde öldürmesinin en büyük sebebini şöyle açıklamıştır: "Sultân Muhammed 2 Zi'l-ka'de 492 (20 Eylül 1099)'de Rey'e gelince, kardeşi Sultân Berkiyaruk'un annesi Zübeyde Hatun'u orada buldular. Zübeyde Hatun oğlu ile gitmeyip geride kalmıştı. Mü'eyyidü'l-mülk onu yakalatıp kaleye hapsetti, ayrıca beş bin dinar vereceğine dair bir sened aldıktan sonra onu öldürmek istedi. Güvendiği adamlar ona Zübeyde Hatun'u öldürmemesini tavsiye ettiler, fakat Mü'eyyidü'l-mülk onları dinlemedi... Zübeyde Hatun'u kaleye çıkarıp boğdurttu. Zübeyde Hatun bu sırada kırk iki yaşındaydı. Sultân Berkiyaruk Müeyyidü'l-mülk'ü esir alınca tezkeresinde beş bin dinarla ilgili yazısını buldu. Berkiyaruk'un onu öldürmesinin en büyük sebebi bu meseleydi." İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc., X, s.238); el-Bundârî, (Türkçe terc., s.89)

[233] Berkiyaruk'un ölümü sonrasındaki hadiseler için bkz, İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc., X, s.308 vd.); el-Bundârî, (Türkçe terc., s.91 vd); el-Hüseynî, (Türkçe terc, s.54); Hamdullâh Müstevfî-i Kazvînî, *Târîh-i Güzîde*, s.444.

Gayet güzel bir çehresi vardı. Orta boyluydu. Bıyık ve sakalı birbirine bitişik, kaşları açıktı. Dudakları boş laflara kapalıydı. Onun vakitleri, hayır ve hasenâta sarf edilmiş idi.

el-Vezîr: 'İzzü'l-mülk el-Hasan bin Nizâmü'l-mülk [66]
el-Vezîr: Mü'eyyedü'l-mülk Ebû Bekir bin Nizâmü'l-mülk
el-Vezîr: Fahrü'l-mülk bin Nizâmü'l-mülk
el-Vezîr: 'İzzü'l-mülk Abdu'l-celîl ed-Dihistânî
el-Müstevfî: Mecdü'l-mülk el-Kummî
el-Hüccâb: Toga(n) Yürek, Kumâc, Abdu'l-mülk

Berkiyaruk gayet yumuşak huylu ve merhametli idi. Mü'eyyedü'l-mülk'ün katli dışında hiç kimse onu kızgın görmemişti. Bundan başka da elini kana bulamamıştı ki bundan da pişmanlık duymuş ve onun oğluna diyet vermişti. Allah muvaffak kılandır ve dönüş onadır.

Beşinci es-Sultân Gıyâsü'd-Dünyâ ve'd-dîn Ebû Şücâ' Muhammed bin Melikşâh bin Muhammed bin Çağrı Beg bin Mikail bin Selçuk

Sultân Muhammed bin Melikşâh[234] adalet ve iffetle süslenmiş, dîn ve diyanetle sıfatlanmış, doğru görüşlü, vaadinde sadık, dîni aziz tutan bir pâdişâhtı. [67] Mülhidler'in (Melâhide) başını ezmek için onlarla sayısız cihâd yaptı. İslâm'ın temizliğini (beyza-i İslâm) korumada bir temiz/beyaz (beyzâ) el oldu. Kahr orağıyla küfür ve bid'at dikenini biçti. Her kim, Isfahân şehri civarındaki Dijkûh/Dizkûh Kalesi'ni görse, bilir ki o (Sultân Muhammed), o kalenin fethi ve o taifenin (Mülhidler'in) başının ezilmesi için ne kadar zahmet, külfet ve sıkıntı eziyet çekmiştir. Yedi yıl boyunca, onlarla bağlantısı olan her

[234] Sultân Muhammed Teber/Tapar. el-Hüseynî, (Türkçe terc, s.55); el-Cuzcânî, I, s.256.

kim varsa hepsini yok edene ve köklerini dibinden sökene kadar dinlenmeyip o cihâd'a devam etti.

Çok cömert, hayırsever, iffetli, dindar olup, takva ve ilim sahibi idi. Hacılardan ve tüccârlardan alınan mükûs (مكوس) ve ayakbastı vergisi'ni (darâ'ib) kaldırdı. Onunla ilgili okuyacağın her kıssadan, (başından) sonuna kadar onun adalet, insaf ve doğruluğuna hükmedersin.

Pâdişâhlığının başlangıcında babasının bendeleri (bende-i peder) olup isyan etmiş bulunan Sadaka ve Ayaz ile ceng için Bağdâd'a gitti. Onların etrafında hesaba gelmeyecek derecede büyük bir ordu (sipâh) toplanmıştı. Öyle ki onların ordusunun büyüklüğü ve savaş levâzımâtı Sultân'ın (ordusundan) fazla idi. Sultân'a medded-i âsmânî ve nusret-i rabbânî (yetişti).

Rivâyet ederler ki, o savaş günü savaş esnasında düşmanların üstünde siyah bir bulut, ateş, gök gürültüsü ve ağzından ateş püskürten bir ejderha şeklindeki bir yıldırım görüldü. Öyle ki (asiler) onun heybetinden bütün silâhlarını attılar; ölümü görüp/tanıyıp kıyâmetin dehşet ve korkusunu gözleriyle müşâhede ettiler. [68] Üzerlerine korku ve acz düştü ve birbirleriyle beraber olamadılar/duramadılar (safları çözülüp dağıldılar). Sadaka savaşta öldürüldü. Ayaz (ise) esir düştü ve Sultân onun idam edilmesini (siyâset) emretti. Sadaka'nın kellesini Melik Sencer'in huzuruna, Horâsân'a gönderdi.[235]

Berkiyaruk döneminde mülk/yönetim sebebiyle meydana gelen fetret ve düşmanlık hâli, rezil Mülhidler'in (Melâhide) işine yarayıp, durumlarını kuvvetlendirdi. Onların dâ'îleri (dâ'iyân) her şehre yayıldı. Isfahân'da Abdu'l-melik-i Attâş denilen bir edîb vardı. Başlangıçta kendini Şî'â'ya nispet etmekteydi. Isfahân

---

[235] er-Râvendî, s.153-154, (Türkçe terc., I, s.149-150); Hamdullâh Müstevfî-i Kazvînî, *Târîh-i Güzîde*, s.444-445. Bu hadise, İbnü'l-Esîr ve el-Buldârî'de çoka farklı anlatılmıştır. Karş. İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc., X, s.313-315); el-Bundârî, (Türkçe terc., s.103); el-Hüseynî, (Türkçe terc, s.55)

imamları (e'imme-i Isfahân), onu (öldürmek) üzere harekete geçince, o da Rey'e kaçtı. Oradan pîş-i [...][236] Hasan-ı Sabbâh'a geldi. Ondan sonra onun hattıyla/yazısıyla bir dosta yazılmış Arapça (tâzî) bir mektûb buldular. Mektûbda "*Atmacaya benzeyen birini benim yerime halef bıraktım*"[237] diyordu.[238] Abdu'l-melik-i Attâş'ın Ahmed adında bir oğlu vardı. Babası zamanında kerbâs furûşî/manifaturacılık (کرباس فروشی) yapardı. "*Ben babamın mezheb ve akidesini inkâr ediyorum*" diyerek kendini ondan (babasından) uzakmış gibi gösterdi. Böylece babası kaçtığı sırada ona taarruzda bulunmadılar.[239] [69]

Ahmed bin Abdu'l-melik, Sultân Melikşâh'ın inşâ ettirip Şâh-ı Dij/Diz adını verdiği, Sultânların yokluğunda hazîne, esliha, vuşâkân-ı hord (وشاقان خرد)[240] ve duhterân-ı sarây'ı (دختران سرای)

---

236 Bu yer metinde boş bırakılmıştır.

237 Arapça [وَقَعتُ بِالبَازِ الاَشْهَبِ فَكَانَ لِي عِوَضًا عمَّا خَلَّفْتُهُ] er-Ravendî tercümesinde "Boz atmacaya ulaştım ve geride neler bıraktı isem, o benim için onların yerini tuttu." (Türkçe terc., I, s. 151-152)

238 "Onun yazısı meşhurdur ve Isfahan'da onun el yazısı ile birçok kitap vardır." er-Râvendî, s.156, (Türkçe terc., I, s.152)

239 "Isfahan'daki Bâtınîler ona (İbn Attâş'a) taç giydirmiş ve onun için para toplamışlardı. Bâtınîlerin ona böyle itibar göstermelerinin sebebi, babası Abdu'l-melik'in mezheplerinin önde gelen bir siması olmasındandı. Abdu'l-melik belagat sahibi bir edipti ve güzel yazı yazardı. Meseleleri çabuk kavrayan iffetli biriydi. Bu mezhebe girmişti. Oğlu Ahmed ise cahil biriydi, hiç bir şey bilmezdi. Alamut hâkimi Hasan-ı Sabbâh'a "Bunca cehaletine rağmen İbn Attâş'a neden hürmet edersiniz?" denilince, "Babasının hatırı için, zira o benim hocamdı." cevabını vermişti." İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc., X, s.346)

240 Küçük yaştaki gulâmlar kasdedilmektedir.. Gulâm sistemi içerisinde özellikle küçük yaşta dergâha alınan ve "gulâmhâne" adı verilen "gulâm mektepleri" veya "askerî kışlalar"da yetiştirilen bir gulâmla, hediye, satın alma ve herhangi bir devlet veya kişiden intikal eden gulâmlar arasında farklılık olduğu şüphesizdir. Nitekim herhangi bir şekilde saraya veya herhangi bir kişiye intikal eden yaşı ilerlemiş gulâmların genellikle önemsiz işlerle görevlendirildikleri, hatta bazen serbest bırakıldıkları, buna karşılık küçük yaşta olanların "gulâmhâne"lere alınarak efendileri veya "babayân (بابایان)" adı verilen kişiler tarafından eğitildikleri görülmektedir.

götürdükleri/bıraktıkları ve Deylemliler'den (Deyâlime)[241] ve güvenilir kimselerden (mu'temedân) bir grup muhâfız (hâfız) ve korucu/bekçi (hâris) tarafından korunan Dijkûh/Dizkûh Kalesi'nde vuşâkların ve gulâmların mu'allimi (mu'allimî-i vuşâkân ve gulâmân) olarak yer edindi. Bazen şehre gelir ve duhterân-ı sarây'ın hepsine elbise (câme), başörtüsü/peçe (mikna'/mukanna') ve onlara lâzım olan şeyleri (metâ') satın alırdı. Deylemliler'le (Deyâlime) ile baş başa/yalnız görüşmeler yapıyordu (halvet). Sonunda hepsi onun davetini kabul ettiler ve o (Ahmed bin Abdu'l-melik), kalenin hâkimi, bütün muhafızlar da onun teba'sı oldu. Ondan sonra şehir civarında, Gûr Çölü'nün (Deşt-i Gûr)[242] yakınında bir da'vethâne kurdu. Her gece şehir-

---

Bu durumun temel sebebi, küçük yaştaki gulâmların çekirdekten yetiştirilmesi ve verilen eğitim sonunda velinimetleri olan efendilerine son derece sadık bir gulâm olarak hizmete hazır olmalarıdır. Bu bakımdan sadece Selçuklularda değil gulâm sistemini uygulayan bütün devletlerde, saraya küçük yaşta alınan gulâmların yetiştirilmesine özel bir önem verilmiştir. Büyük Selçuklularda "kara gulâm" adı da verilen "acemi gulâmlar"ın, sahipleri tarafından yetiştirildikleri ve buna bağlı olarak "saray"ın en büyük gulâm yetiştirme merkezi, bir mektep olduğu muhakkaktır. Bu gulâmları yetiştirmek üzere hususî "öğretmen"ler tayin edildiği bilinmekle beraber, eğitimin ne şekilde verildiği, plan ve programları, müfredatları gibi konularda fazla bilgimiz yoktur. Türkiye Selçuklularında da durum aynıdır. Bu dönemde "gulâm mektepleri" veya "askerî kışlalar"ın anlamında olmak üzere "gulâmhâne" ve "mekteb" ifadesi yanında "vuşâkhane (وشاقخانه)" tabirine de rastlanması dikkat çekicidir. Bu konuda bkz, Erkan Göksu, "Türkiye Selçuklu Devletinde Gulâm Eğitimi ve Gulâmhâneler", *Nüsha Şarkiyat Araştırmaları Dergisi (A Journal of Oriental Studies)*, Yıl: 7, Sayı: 24, (Güz 2007), s.65-84.

241 İran'ın kuzeyinde Gîlân eyaletinin bir bölümünü teşkil eden, Hazar deniziyle Kazvîn arasındaki dağlık bölgenin ve bu bölgede yaşayan kavmin adıdır. Deylemliler Ortaçağda savaşçı özellikleriyle ün yapmışlardır (Ahmed Ateş, "Deylem", *İA*, III, 567-573; Tahsin Yazıcı, "Deylem", *DİA*, IX, 263-265.)

242 Gûr, Herât ile Gazne arasında yer alan bir şehir olup, bölgede bulunan dağa da Cibâl-i Gûr denmektedir. (Yâkût, IV, s.218-219; M. Longworth Dames, "Gûr", İA, IV, s.825)

den bir topluluk (buraya) gelir ve daveti kabul ederdi. Onlara, her birinin bir topluluğu/kavmi, kendi mahallerindeki bir cemaati (bu) bid'ate da'vet etmelerini, dalâlet ve cehâlet tohumunu, Sünnîler arasında/Sünnî bölgelerde (Sünniyye) yaymalarını ve onları da'vethâne'ye getirmelerini söylüyordu. Nihayet otuz bine yakın kişi, onun da'vetini kabul etti. Müslümanlara saldırıyor, öldürüyorlardı.[243]

Onun zamanında gözleri görmeyen bir adam ortaya çıktı. Ona Alevî-yi Medenî derlerdi. Günün sonunda kendi sokağının kapısında elinde asasıyla durur ve "*Kim bu körün elini tutar ve bu sokakta bulunan, fakat yolu düz olmayan evinin kapısına götürürse Allah onun günahlarını bağışlasın*" diye dua ederdi. O sokak, uzun, karanlık [70] ve yolu olmayan bir sokaktı. Onun evi (sarây) sokağın sonundaydı. Evin dehlîzinde bir kuyu yapmış idi. Onun temeli/kâ'idesi yirmi gez, başı ise iki gez idi. Müslümanlar onu (Alevî-yi Medenî'yi) evinin kapısına getirdiklerinde bir topluluk/kavim o şahsı yakalar, dehlîze çeker ve o kuyuya baş aşağı asarlardı. O kuyuda, yer altı odaları/mahzenler ile (bu odalara çıkan) delikler/menfezler yapmış idiler. Altı ay bu şekilde geçti. Şehrin genç ve ihtiyârlarından birçok kişi/halk kayboldu. Kimse bunun sırrını açıklayamadı. Ta ki bir gün, fakir/dilenci bir kadın, bu evden bir şey isteyene kadar. Kadın, (evin içinden) bir ağlama/inmele sesi işitti. (Bunun üzerine) "*Allah hastanıza şifa versin!*" diye dua etti. Hâne halkı, bu kadının hilelerini anladığına dair kuşkuya kapıldılar. Ekmek verme bahanesiyle onu eve çekmek istediler. (Dilenci) kadın da bu durumdan kuşkulandı, korkup kaçtı. Sokak başındaki bir topluluğa "Falan evden ağlama/inleme sesi işittim. Birileri bana saldırdı" diye seslendi. Şehir halkının hepsi kendi kayıpları aramaktaydılar. Büyük bir kalabalık o evin kapısının önüne geldi-

---

[243] Bâtınîlerin bölgedeki faaliyetlerinin artmasında Berkiyaruk ile Sultân Muhammed arasındaki mücadelelerin rolü büyük olmuştu. İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc., X, s.345-346)

ler ve birden eve girdiler. Üç yüz dört yüzden fazla erkek, kadın ve genci o evin mahzeninde gördüler. Bazıları öldürülmüş, bazıları çarmıhla duvara asılmış, iki üç kişinin ise can vermelerine ramak kalmıştı. Şehre bir feryâd düştü. Halk, [71] o eve yöneldi. Herkes bir akrabasını, oğlunu veya kardeşini arıyordu. Isfahân şehrinde feryâd ve figân koptu. Alevî-yi Medenî ve karısını yakaladılar. Onun diğer dost ve arkadaşlarını (yârân) da o fitne taşkınlığında aradılar ve onları ordu pazarı'nın (bâzâr-ı leşker)[244] ortasında yaktılar.[245]

Sultân Muhammed Bağdâd'dan Isfahân'a geldiği zaman o cemaat güçlenmiş/işi ilerletmiş idi. Kaleye birçok zahîre götürmüştü. Yedi sene boyunca bu işte üstün bir gayret gösteren Sultân, (nihâyet) savaş âletleri, ordu levâzımatı ve şehir ve vilâyet halkının yardımıyla o kaleyi aldılar/huzuru sağladılar.[246]

Kâdı Sadrü'd-dîn, Abdullah Hatîbî[247] gibi Isfahân'ın imamlarından/önde gelenlerinden bir cemaat, Vezîr Sa'dü'l-mülk Âvî'yi

---

244 Ordu pazarları hakkında bkz, Erdoğan Merçil, "Selçuklularda Ordu Pazarı", *Mübahat Kütükoğlu'na Armağan,* (Ed. Zeynep Tarım Ertuğ), İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2006.

245 er-Râvendî, s.157-158, (Türkçe terc, I, s.153-154); Hamdullâh Müstevfî-i Kazvînî, *Târîh-i Güzîde,* s.445-446.

246 2 Zi'l-ka'de 500 (25 Haziran 1107). İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc., X, s.348); el-Hüseynî, (Türkçe terc, s.55)

247 el-Bundârî, asıl bu şahısları Vezîr Sa'dü'l-mülk'e komplo kurmakla itham eder. Müellif Abdullah Hatîbî hakkında şunları söylüyor: "Isfahan'da, Abdullah el-Hatîbî denilen bir reis vardı ki bu adam, kasabanın hakimi (emîri) olup, kasaba riyasetini elinde tutuyordu. Bu adam, cahil, ilmin bütün envaından mahrum idi. Hilekâr idi. Yalandan zühd ve takva izhar edib kendisini ehli diyanet olarak gösterirdi. Bunun cüssesinden ve kaba büyük sakalından başka, hiç bir meziyeti yoktu. Kendisi her ne kadar ümmi ise de, siması makbul (sevimli), zehirli sözü magsul idi (sözü her nekadar zehirli ise de yıkanmış idi). Bu adam, vezir Sa'dü'l-mülk'den korkuyor ve fenalığının iç yüzüne vakıf olduğunu biliyordu. Bundan dolayı, Sultânla, tenha konuşmak talebinde bulundu. Halvette, mütedeyyin görünerek, Sultânı aldattı (kandırdı) ve onun nezdinde, telbis pazarını kızdırdı." el-Bundârî, (Türkçe terc, s.94)

ithâm ediyorlardı. Birkaç defa onun hâlini Sultân'a söylemişlerdi. (Sultân'ın) ona (Sa'dü'l-mülk'e) tam bir itimadı vardı, bu yüzden onlara inanmadı. (Sa'dü'l-mülk), onun (Sultân'ın) hâcib'i idi ve Sultân'ın bütün gizli sırlarına vâkıftı. Sultân hiçbir sırrı ondan gizlemezdi. Bu sırada Ahmed-i Attâş[248] birini Sa'dü'l-mülk'e gönderdi ve "*Adamların işi/hâli kalmadı. Kaleyi vereceğiz/teslim edeceğiz*" diye haber gönderdi. Sa'dü'l-mülk [72] "*Bir hafta daha bu şekilde sabredin ki, biz de bu arada bu köpeği yani Sultân'ı ortadan kaldıralım. Şimdilik (size) zahîre gönderiyorum.*" diye cevâb verdi.[249] Sultân mahrûr/hararetli mizâclı biriydi ve her ay hacamat (fasd) yaptırırdı. Sa'dü'l-mülk, bir hacamatçı (fussâd) getirmiş idi. Ona bin kırmızı dînâr ve bir tahtî-i câme (تختی جامه) verip, o bedbahtı kandırarak fesatçılığa razı etti. Kan alma işlemi sırasında, Sultân'ın kanını onunla alması için ona zehirli bir iğne/neşter verdi. Vezîr'in kötü düşüncesinden/planından ve Attaş'ın gönderdiği haber ve Sa'dü'l-mülk'ün (ona verdiği) cevâbdan hâcib'in[250] haberi vardı. Karısıyla konuşup bu sırrı ona açıkladı. Bu kadının fitneci bir aşığı vardı. (Kadın), onunla birlikte olduğu bir gece, sevgi ve nazlanma sırasıyla bu durumu o haramzâde (mûl) ile konuştu/ona anlattı. (Kadının) aşığı, Kâmil adında biri olup, (bu şahıs) Sadrü'd-dîn Hocendî'nin vekîli idi. O, aynı gece bu olayı Sadrü'd-dîn'e söyledi. Sadrü'd-dîn de hiç vakit kaybetmeden aynı gece Sultân'ın sarâyına geldi. (Sultân'la) baş başa görüşüp (halvet) bu sırrı ona arz etti. Ertesi gün Sultân hasta olmuş gibi davrandı ve hacamatçı'yı (fussâd) çağırttı. Hacamatçı Sultân'ın kolunu bağlayıp neşteri çıkardığı zaman Sultân, heybetli, ölümcül ve acı bir yadsımayla ona baktı. Kan alıcının bütün azalarını bir titreme

---

[248] Yukarıda zikri geçen Abdu'l-melik-i Attâş'ın oğlu Ahmed bin Abdu'l-melik-i Attâş.

[249] İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc., X, s.347)

[250] Burada açık belirtilmemekle birlikte sözkonusu hâcib'in Sa'dü'l-mülk'ün hâcibi olduğu anlaşılıyor. Nitekim er-Râvendî bu zâtın, hâce'nin yani vezîr'in hâcibi olduğunu zikretmiştir [s.160 (Türkçe terc, I, s.156)].

tuttu. "*Ey Hüdâvend! Canımı bağışla!*" dedi ve sûret-i hâli doğruca anlattı. [73] Sultân hacamatçı'nın (fussâd) kanının o neşterle alınması emretti. Hemen (rengi) siyahlaştı ve öldü.[251]

Sa'dü'l-mülk'ün ilhâd etmiş olduğunda Sultân'ın hiçbir şek ve şüphesi kalmadı[252] ve ertesi gün onu ve Ebû'l-'Alâ Mufaddal'ı idam ettirdi.[253] İki gün sonra kale teslim alındı. Ahmed-i Attâş'ı

---

[251] er-Râvendî, s.160 (Türkçe terc, I, s.156)

[252] el-Bundârîye göre Vezîr Sa'dü'l-mülk, komploya kurban gitmiştir: "Zikredildiğine göre vezir, düşmanının mekrine muttali olunca, ona karşı bir hiyle düzdü, fakat, kurmuş olduğu tuzağa kendisi düştü ve helak oldu. Şöyle ki: vezir, Hatibî ile Batınîye reisi Ahmet bin Abdu'l-melik bin Attaş arasında, mükâtebeler olduğundan, daha başlangıcında iken, haberdar ve hatibinin sırrına vakıf idi. Bundan dolayı, o mektuplardan birini, Hatîbî yazısına benzeyen yazıyla isteyip alarak, Sultân'a "bu adam kendi kabahati ile beni ittiham ediyor. İşte bu mektubu, benim sözüme hüccet ve burhandır" diyecekti. Bu mühim iş için, itimat ettiklerinden bir adamı gönderdi. Eline de mürur için kendi yazısıyla yazılmış mürur tezkeresi (tevki) verdi. Fakat yolda sakınarak gitmesini tavsiye etmeyi unuttu. Kale yolunu beklemeye ve oraya erzak göndertmemeye müekkel olan askerler, vezirin gönderdiği adamı ele geçirdiler. Yanında da vezirin hattı destile yazılan mürur tezkeresini buldular ve onu aldılar, işte bu yazı, bu müthiş felâketin en büyük sebeplerinden oldu. Zira Sultân, bu yazıyı,. vezirin tevkif edildiği güne kadar muhafaza etti. Sonra, yazıyı göstererek kendi yazısı, felâkete maruz ettiğini kendisine söyledi. Yazısı gösterildiği zaman vezir, hiçbir cevap vermedi ve bir söz söylemedi, ağzını bile açmadı, zaten söylese, sözü dinlenmez, özür etse özürü kabul edilmez, reddedilirdi. Bu suretle, başına gelen geldi, vezir, Allah huzuruna gitti. Namusu temiz, tabiati kerim, vezirlik için lâzım olan bütün evsafı haiz, sadaret kalemine ve hokkasına bihakkin lâyık bir zat idi." el-Bundârî, (Türkçe terc., s.92-93)

[253] "Sultân Muhammed 500 senesi Şevvalinde (Mayıs-Haziran 1107) veziri Sa'dü'l-mülk Ebû'l-Mehâsin'i tevkif ve malını müsadere etti, sonra da Isfahan kapısında astı. Sultân vezirle beraber onun ileri gelen adamlarından ve mensuplarından dört kişiyi daha astı. Vezir Sultân'a ihanetle, diğer dört kişi ise Bâtınî itikadına sahip olmakla itham ediliyordu. Sa'dü'l-mülk'ün vezirlik müddeti iki yıl dokuz aydır..." İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc., X, s.350-351); el-Hüseynî, (Türkçe terc, s.58)

aşağıya indirip, elli bağlı bir şekilde bir deveye (şütür) bindirdiler ve Isfahân'a götürdüler. Yüz binden fazla erkek, kadın ve çocuk (kaleden) dışarı çıktı. Davul, def ve dümbeleklerle (tablek) birlikte onu şehirde dolaştırdılar. Onun başına gübre, toprak/kül ve benzeri şeyler atıyorlardı/saçıyorlardı. O haldeyken biri ona "*Sen yıldızların ilmini bilmekteydin. Hayret! Başına böyle bir günün geleceğini nasıl da görmedin?*" diye sordu. (O da şöyle) cevâb verdi: "*Talihimde, Isfahân'a daha önceden hiçbir pâdişâhın girmediği bir hâlde gireceğimi görmüştüm. Ama böyle olacağını bilmiyordum.*" O vakit onu ibret olacak çetin bir ceza ile helak ettiler ve yaktılar. Kaleyi (de) yıktılar. O kalenin fethiyle rezillerin kaynayıp fışkıran fitnesi Irâk'ta sona erdi.[254]

Ondan sonra (Sultân), Atabeg Şîrgîr'i[255] savaş levâzımâtı tam ve düzenli bir orduyla (sipâhî) Alamût'u ortadan kaldırmak üzere gönderdi.[256] Bir müddet orayı muhâsara ettiler. Onların (Alamûtlular'ın) durumu zorlaştı.[257] [74] (Ancak) hiç beklenmedik bir anda Sultân'ın ölüm haberi onlara (Şîrgîr'in ordusuna) ulaştı.[258] (Bunun üzerine) ümerâ-yı hazret onları geri çağırdı.

---

254 İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc., X, s.348); er-Râvendî, s.161, (Türkçe terc, I, s.157)

255 Âbe ve Sâve sahibi Anuştegin Şîrgîr kastedilmektedir. er-Râvendî, (Türkçe terc, I, s.158 n)

256 Sultân Muhammed 503 Muharreminde (Ağustos 1109) de veziri Nizâmü'l-mülk Ahmed bin Nizâmülmülk'ü, el-Hasan b. es-Sabbâh ve yanındaki İsmâilîlerle savaşmak üzere Alamut kalesine göndermişti. Ancak bu kuşatma, kış bastırınca sonuçsuz kalmıştı. [İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc., X, s.348); el-Hüseynî, (Türkçe terc, s.57)]. Sultân Muhammed'in görevlendirdiği ve ayrıca destek kuvvet de gönderdiği Anuştegin Şîrgîr tarafından yapılan kuşatma ise 511 (1117-1118) senesindedir. İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc., X, s.419-420)

257 el-Bundâri, (Türkçe terc., s.114-115); el-Hüseynî, (Türkçe terc, s.55); er-Râvendî, s.162, (Türkçe terc, I, s.158); Hamdullâh Müstevfî-i Kazvînî, *Târîh-i Güzîde*, s.446.

258 Sultân Muhammed Teber/Tapar'ın ölüm tarihi İbnü'l-Esîr'e göre 24 Zi'l-hicce 511 (18 Nisan 1118); el-Hüseynî'ye göre ise 11 Zi'l-hicce 511 (5 Nisan 1118)'dir. İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc., X, s.417); el-Hüseynî, (Türkçe terc, s.57); el-Bundârî, (Türkçe terc, s.115)

Sultân Muhammed adil ve Allah'tan korkan, âlimleri seven bir pâdişâh idi. Ama mâl biriktirmeye çok düşkündü. Hâce Ahmed bin Nizâmü'l-mülk onun vezîrliğinde (vezâret) bulunurken, 'Alâ'ü'd-devle'nin ceddi Emîr Seyyid Ebû Hâşim-i Hemedânî'ye kastetti. (Hâce Ahmed), Seyyid'i kendisine teslim etmesi şartıyla, ondan tahsil edeceği beş yüz bin dînâr'ı Sultân'a vereceğini söyleyerek (Seyyid'i öldürmek için) Sultân'dan izin aldı. Seyyid'i öldürecek kişi yanına gelmeden (Seyyid) bundan haberdâr oldu. (Bunun üzerine) üç oğluyla birlikte ata binip bilinmeyen bir yolla bir haftada Isfahân'a geldi. Gizlice şehre girdi ve onu Sultân'ın huzuruna götürmesi için havâss-ı Sultân'dan bir hâdimi çağırdı. Lâlâ Karategin'i (bu iş) için tayin edip onu çağırdılar. (Seyyid), on bin dînârı on kesede hazır etti ve ona (Lâlâ Karategin'e) "*Bu senin hizmetinin karşılığıdır. Eğer bu gece beni Sultân'ın huzuruna götür. Çünkü ona maslahat-ı mülk hakkında söyleyeceğim birkaç sözüm var.*" Lâlâ Karategin, böyle altını asla görmemişti. Hayrete düştü ve "*Bu altını Sultân'a vermek gerek.*" dedi. (Seyyid) ise ona "*Hayır, bu senin hidmet-i hâss'ının karşılığıdır.*" dedi. Lâlâ, çok yakın (mukarreb) ve küstâh idi. Seyyid'i gece vakti Sultân'ın huzuruna götürdü. Seyyid Ebû Hâşim, gözleri kapanmış, yaşlı bir adamdı. Sultân'ın eşi Kutluğ Hatun da (orada) orada bulunuyordu. Seyyid, Sultân'a dua'da bulunduktan sonra ağlayarak yalvarıp yakardı. [75] Kutluğ Hatun (dahi) ona acıdı. (Seyyid Ebû Hâşim)'in kimsenin değerini bilemediği eşsiz bir incisi vardı. (Bu inciyi) Sultân'ın önüne koydu ve "*Hâce Ahmed bir süredir bana ve benim aileme (hân u mân) kastetmektedir. Duydum ki (bu) bendenizi beş yüz bin dînâr'a pâdişâh-ı âlemden satın almıştır. Hüdâvend-i âlem, ferzendzâde-i resûl olan zavallı bir ihtiyarı satmayı uygun ve revâ görürse, bu (davranışı), pâdişâh'a kötü bir nâm olur (pâdişâh'ın adını kötüye çıkarır). Şimdi ben kulunuz, onu (Hâce Ahmed'i) ben kulunuzun eline teslim etmeniz şartıyla, onun kabul etmiş olduğu (verdiği) beş yüz bin dînâr'ı altı yüz bin dînâr yapıyor ve hemen şimdi ödüyorum.*" dedi. Sultân'ın mâl servet biriktirme düşkünlüğü, vezîr'ini muhafaza etmeye/korumaya gâlib geldi/mani oldu ve

Seyyid Ebû Hâşim'in (teklifini ve vaad ettiği mâlı) kabul etti. Seyyid, hizmette bulunup aynı yolla Hemedân'a gitti.

Şıhne-i hazâne (شحنه خزانه) mâlı kabzetmek/almak için onun yanında gitti. Hemedân'a ulaştığında Seyyid'in evinde kalmak ve yemek istedi. Seyyid onun yanına bir adam gönderip "*Senin menzilin kervânsarây (kârvânsarây) ya da sahradır. Nafaka ve harcamalarını da kendi kesenden yapmalısın. Altın ölçülüp para hazırlanana kadar senin makamın/kalacağın yer burası olacaktır*" diye haber gönderdi. Gulâm, sözü uzatıp ayağını edeb sınırından taşırmak istedi. (Bunun üzerine) ona "Edepli ol! Yoksa seni hemen şu saat evin kapısında asmalarını emreder, (sonra da) bu mâla/paraya ek olarak her biri senden daha iyi (olan) bin iyi gulâm'ın (gulâm-ı nîgû) bahâsı/değeri olan yüz bin dînâr daha veririm" dedi. [76] Gulâm korktu. Bir hafta (boyunca) onun işini yaptı. Bir pay/hisse (dâng)[259] borçlanmadan ve hiçbir mülk satmadan öylece ölçüp, malı paraya çevirdiler.

(Bu işlemler bittikten sonra) ağaçlar (getirmelerini) emretti. Bu ağaçları üçer karış uzunluğunda kestiler. İçlerini oyup boşalttılar. Seksen parça (üçer karış uzunluğunda içi boşaltılmış) ağaç (hazırlayıp) zendenîcî[260] keseler/torbalar diktiler. Herbir keseye on bin dînâr koydular ve bu içi boş ağaçların arasına

---

259 Bir dirhemin altıda biri olan dâng, hisse, pay anlamına da gelmektedir (*Ferheng-i Ziyâ*, II, s.855; *Ferheng-i Fârisî-i 'Amîd*, II, 1094)

260 Zendene, Buhârâ'da bir köydür. Ortaçağ'da Buhârâ, adını bu Zendene köyünden alan Zendenîcî kumaşıyla ünlüydü. Bu kumaştan birçok parça günümüz müzelerinde sergilenmektedir. Narşahi bu kumaşın, her yerde aristokrasi tarafından büyük beğeni topladığı için, Irak ve Hindistan'a ihraç edildiğini belirtmektedir. Yine aynı müellif Buhârâ'nın vergi borcunun karşılığında Bağdâd halifesinin temsilcileri tarafından para değil, kumaş ve halı alındığını nakletmektedir. Eserini Arapça yazan coğrafyacı el-Makdîsî, komşu şehirlerin yanısıra Buhârâ'nın da ihraç edilen ve böylece bölgeye gelir getiren bütün tekstil ürünlerinin isimlerini vermektedir." R. Nelson Frye, "Orta Çağ Başarısı Buhara", (Çev. Hasan Kurt), *AÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XLI (2000), s.441.

yerleştirdiler. Onun (ağaçların) başına tahta(lar) çaktılar ve demir çemberlerle etrafını sarıp bağladılar. Sekiz yüz bin dînâr'ı, kırk baş katıra (yükleyip) bu gulâm ile yolladı. Gulâm'a (ise) bir pul dahi vermedi. Gulâm, bir aydan az bir zamanda Isfahân'a vardı. Yükü Sultân'ın önüne koydu. Sultân "*Bu mâlı bu kadar kısa zamanda nereden buldu?*" diye sordu. Gulâm "*Hepsini kendi evinden çıkardı ve bu zaman dahi ölçmek, hazırlamak ve yerleştirmeye gitti.*" dedi. Sultân bu hâle ve o adamın mâlının çokluğuna hayret etti. İntikâmını alsın diye Hâce Ahmed'i ona teslim etti. (Hâce Ahmed), Seyyid Ebû Hâşim hakkındaki kötü düşüncesine/planına kendi duçar oldu.[261] Derler ki "*Mâl ile kurtulur ricâlin boynu.*"[262] [77]

Sultân Muhammed doğumu 474 senesi Şabanında (Ocak 1082) idi. Onun pâdişâhlığının başlangıcı Berkiyaruk'un vefatından sonra 479 senesinde (1086-1087)[263] idi. Pâdişâhlık müddeti on üç seneyi doldurmuştu. Ömrü ise otuz yedi sene ve dört gün idi.[264]

Onun güzel sıfatları: Hepsi yukarıda açıklandı. Kaşları ve (ten) rengi sarıya mâyildi. Sakalları siyah ve bıyıkları uzuna yakındı. Vallahu a'lem.

Onun vezîrleri:

el-Vezîr: Sa'dü'l-mülk el-Âbî

---

261 er-Râvendî, s.162-165, (Türkçe terc, I, s.159-160); Hamdullâh Müstevfî-i Kazvînî, *Târîh-i Güzîde*, s.446-447.

262 Arapça [بالمال تَهانُ اعناقُ الرجَال] er-Ravendî tercümesinde "İnsanların kellesini (kesmek) para sayesinde kolay olur" (Türkçe terc., I, s.161)

263 el-Hüseynî'de 498/1087-1088. (Türkçe terc, s.55)

264 Sultân Muhammed Teber/Tapar'ın doğumu 18 Şaban 474 (21 Ocak 1082); ömrü otuz yedi sene dört ay ve altı gün idi. Bağdad'da Sultân olarak adına ilk defa 492 senesi Zi'l-hiccesinde (Ekim-Kasım 1099)'da hutbe okunmuştu. Kardeşi Berkiyaruk vefat edince saltanat tamamen ona kaldı. Saltanat müddeti on iki yıl atı ay idi. İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc., X, s.417-418)

el-Vezîr: Hatîrü'l-mülk Ebû Mansûr el-Meybuzî
el-Vezîr: Ziyâ'ü'l-mülk Ebû Nasr Ahmed bin Nizâmü'l-mülk
el-Vezîr: Rebîbü'd-devle Ebû Mansûr el-Kîratî

Hâcibleri (el-Hüccâb):

el-Hâcib: Abdu'l-mülk
el-Hacib: Ömer-i Karategin
el-Hacib: Alibâr

Sultân Muhammed hastalığı sırasında oğlu Mahmûd'a "*Tâcı başına tak ve tahta otur*" dedi. Oğlu "*Bugün güzel bir gün değildir*" diye cevâb verdi. (Bunun üzerine Sultân Muhammed) şöyle dedi: "*Baba(n) için güzel değil; fakat senin için güzel bir gündür.*" Ondan sonra onun oğlunu yerine (tahta) oturttular. Horâsân'da Sultân Sencer pâdişâh oldu. Onun hikâyesi de gelecek. [78]

Altıncı Sultânü's-Selâtîn Mu'izzü'd-dünyâ ve'd-dîn Ebû Hâris Sencer bin Melikşâh bin Alp Arslan bin Çağrı Beg

Sultân Sencer, uzun ömür ve güzel yaşama, zikrinin/adının yayılması, mâl toplama, beldeleri fethetme, muhalifleri kahretme, halkı ('ibâd) teselli, askerleri (ecnâd) tertib, zafer ve murâda (erişmede) Âl-i Selçûk'un en bahtlı pâdişâhı idi. Allah'tan korkan, haya sahibi, cömert, halkı (ra'iyyet) seven büyük bir sipâhdâr idi. Hüsrevlerin âdetini/töresini, cihândârlığın araç gerecini ve şehriyârlığın kaidelerini iyi bilirdi. Nâmûs-ı mülk'ü her vakit gözetti. Küçük işlerde sâde dillik yapsa da kararları isabetli ve niyeti doğru idi. Ordu toplamak ve düşmanla savaş zamanında yapılması gerekenleri ve onun inceliklerini iyi bilirdi.

Kardeşi Berkiyaruk tarafından Horâsân'a melik tayin edildiği zamanın başından kırk yaşına kadar on dokuz fetih gerçekleştirdi. Zaaf ve güçsüzlük ona hiç ulaşmadı/gelmedi, yenilgiye düşmedi. Evlâd-ı Selçûkiyân'dan hiç kimsenin sefer yapmaya teşeb-

büs edemediği Dârü'l-mülk Gazne'yi ele geçirdi.[265] (Gazneli Sultân) Mahmûd'un oğullarından Behrâmşâh bin Mes'ûd adlı birini (oranın) melikliğine tayin etti [79] ve şehir gelirinden (furza?) hazâne/hazîne'ye her gün bin dînâr ulaştırılmasına/ödenmesine kararlaştırıp, bu mâlın tahsili için oraya bir 'âmil (عامل) nasb etti. Aynı şekilde Semerkand mülk'ünü de ele geçirdi ki, Berkiyaruk'un vefatından sonra Ahmed Hân âsi olmuş idi. Sultân, 524 (1129-1130) senesinde (burayı) dört ay muhâsara edip Ahmed Hân'ı esir etti. Babası Melikşâh zamanında ele geçirilmiş olan, (ancak Ahmed Hân'ın isyanı sırasında elden çıkan) birçok vilâyeti kurtardı.[266] Aynı şekilde Sistân ve Hârezm mülk'lerini zapt edip, Atsız İbn Muhammed bin Nûştegin Garçay (نوشتگین غرچه ى)'a Hârezmşâhlık verdi. Emîr Tâcü'd-dîn Ebû'l-fazl'a Nîmrûz ve Zâbulistân mülk'lerini verdi. Büyük savaşlarda ordunun pehlivânı (peh-livân-ı leşker) o idi. Onun Gazne (Gaznîn) savaşında ve filler (pîlân) cenginde de yeri vardır.

Kardeşi Muhammed'in vefatından sonra 511 (1117-1118) senesi başında Irâk'a geldi.[267] Sultân Mahmûd bin Muhammed tahta oturmuş idi. Emîrler, onu amcasıyla savaşması için teşvik ettiler. (Sultân Mahmûd bin Muhammed, amcası ile yaptığı savaşta) mağlub oldu ve hezimete uğrayarak Isfahân'a [80] geldi.[268] Ümerâ ile meşveret etti. Herkes mertebesine göre bir şey söyleyip "*tekrar ordu (leşker) toplayalım ve Sultân Sencer ile savaşalım edelim*" diyorlardı. Surhak (سرخک) adında biri ise (söz alarak) "*Her ne kadar benim meşveret mertebem yok ise de bu hânedânın eski kullarındanım (bende-i kadîm). Benim görü-*

---

[265] İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc., X, s.401-404); el-Bundârî, (Türkçe terc, s.237-240)

[266] Rebî'ü'l-evvel 524 (Şubat-Mart 1130). İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc., X, s.522-523)

[267] el-Bundârî, (Türkçe terc, s.239-240)

[268] Sencer ile Mahmûd arasındaki muharebe 2 Cumâde'l-ûlâ 513 (11 Ağustos 1119)'de olmuş idi. İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc., X, s.435-439); el-Bundârî, (Türkçe terc, s.121-125)

şüme göre yapılması gereken (maslahat), kılıç (şemşîr) ve kefeninizle amcanızın huzuruna gitmenizdir" dedi.[269] Hepsi onun görüşünü herkes benimsediler.[270] Sultân Sencer Rey'de bulunuyor ve vilâyet bağışlıyor ve tayinlerle ilgileniyordu. Mahmûd'un mülkü'nün hâkimi olan Alibâr, kendi kethüdâ'sı Ebû'l-Kasm Ânsâbâdî'yi Sultân'ın huzuruna gönderdi. (O), "*Mahmûd'un bu hareketinin çocukluktan ileri geldiğini*" (söyleyip) Mahmûd'un dilinden özür diledi. (Mahmûd'un) amcasının yanına gidip bir ay müddetle hizmette bulunması, (Mahmûd bu süre zafında), ata binip ve inerken Bûk-i Türkî/Türk borusu (بوق تركى) çaldırmaması, kırmızı cehremî serâperde (serâperde-i cehremî-i sorh)

---

269 "Kılıç ve kefenle huzura gitmek", itaat, sadakat ve teslim olma alametlerindendir. Anlaşıldığı kadarıyla mağlup, galibin huzuruna giderken, boynuna silâh, kefen veya kuşağını asıyor ve bu suretle itaatini arz ettiğini gösteriyordu. Sultân Arslanşâh bin Tuğrul'un, Halîfe'ye itaat ve itimadına inansın diye rehin olarak gönderdiği oğlu Alp Arslan da bir elinde yalın kılıç ve diğer elinde kefenle Halîfe'nin huzuruna çıkmıştı (Ahmed bin Mahmûd, II, s.129). I. 'İzzü'd-dîn Keykâvus'un ölümünden sonra, Malatya civarındaki Minşâr Kalesi'nde hapis bulunan 'Alâ'ü'd-dîn Keykubâd'ı tahta oturmak üzere Konya'da davet için Sultân'ın hapsedildiği kaleye giden Emîr Seyfü'd-dîn Ayaba kucağındaki kefeni çıkarıp boynuna asmış, kaleye girerken kale komutanına teslim ettiği kılıcı Sultân'ın önüne koyarak itaatini arz etmişti [İbn Bîbî, s.206. (Türkçe terc, I, 224)]. Haremşâhlar döneminde de Sultân 'Alâ'ü'd-dîn Muhammed'in Mâverâü'nnehr seferi sonunda Otrar Meliki bu şekilde teslim olmuştu (Cüveynî, II, s.301). Yine aynı Harezmşâh Sultânı döneminde Semerkand Sultân'ı Osman, bir elinde kılıç, diğer elinde kefen olduğu halde huzura gelip itaat arzetmişti (Cüveynî, II, s.333). Hindistân'daki Sadusan şehri hâkimi Fahrü'd-dîn Salarî de kılıç ve kefenle gelip Celâlü'd-dîn Hârezmşâh'a itaatini arzetmişti (Cüveynî, II, s.347). Bu konuda ayrıca bkz, Abdulkadir İnan, "Eski Türklerde Teslim ve İtaat Sembolleri", *Makaleler ve İncelemeler*, I, TTK. Yay, Ankara 1998, s.331-334.

270 el-Bundârî, (Türkçe terc, s.124). İbnü'l-Esîr, Mahmûd'un bu kararı almasında Sencer annesinin etkisi zikreder ki bu kadın aynı zamanda da Mahmûd'un ninesi idi. İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc., X, s.438-439)

kullanmaması, ata binip inerken Sultân Sencer'in rikâb'ında piyâde yürümesi, saltanat alâmeti ve merâsimi (şi'âr ve âyîn-i saltanat) olan ne varsa bırakması kararlaştırıldı.[271] Bu şekilde bir ay (Sultân Sencer'in) hizmetinde kaldıktan sonra Sultân Sencer, Mahmûd'a Irâk saltanatı niyâbetini (niyâbet-i saltanat-ı Irâk) verip cevâhirli kaftandan özel bir elbise (kisvet-i hâss), yedek at (esb-i nevbet "اسب نوبت")[272], yakut (la'l) koşum takımı ve tahtırevanlı bir fil (pîl) verdi/hediye etti ki bunların hepsi murassa' idi. Onun ümerâ'sına da mertebelerine göre böyle teşrîf/hil'at'ler verdi **[81]** ve hutbede önce kendi adının okunması şartıyla Mahmûd'u geri gönderdi. Dîvân memurlarının ('ummâl-ı dîvân) Irâk beldelerinden kesmemeleri/ayırmamaları için, Irâk ve Âzerbaycân beldelerinin mühim yerlerinde bulunan her bir şehirden kendi hâss'ı olarak bir çiftlik/tarla (ziyâ') ve bir vergi (zarîbe) aldı. Rey, Sâve, Hoy şehirlerinden de hâss olarak almış, geri kalanını da haşem'ine vermişti.

O zamandan (sonra) onun (Sencer'in) adı Sultânü's-Selâtîn (سلطان السلاطين) oldu. Onun hutbesi Kâşgar beldeleri hudûdundan Yemen, Mekke, Tâ'if, Ummân, Mükrân (Mekrân), Errân,

---

271 el-Bundârî sözkonusu hususları şu şekilde sıralar: "... Amcası Sencer'e hürmet için, Sultân Mahmûd'un saltanat merasimini terketmesi ve Sencer burada bulunduğu müddetçe onun hükmü altında bulunması lâzım geldiğine karar verdiler. Şöyle ki Sultânı istikbal edince, teeddüben, onun yedek atına biner. Devletinin alâmeti olan kırmızıyı bırakarak, Sencer devletinin alâmeti olan beyaz ve siyaha (beyazlı siyaha) intikal eder, Sultân burada kaldığı müddette davul vurulmaması emredilmelidir, amcası yanına girdikte yer öpmelidir. Onun önünde, ayakta durmalıdır, bargâhdan çadıra kadar amcasının üzengisi (rikâbı) yanında yayan yürümelidir, amcasından ayrı, kendi başına bir çadırda (sürâdik) bulunmayıp, belki amcasının çadırları yanında evlât ve haremi yerinde bulunmalıdır. Amcasının uzaklaşmış olan, merhameti yerine avdet etmek için, yirmi gün, bu hal üzere kalmalıdır ..." el-Bundârî, (Türkçe terc, s.123-124); er-Râvendî, 171, (Türkçe terc, I, s.166)

272 "Nevbet/nevbetî" kelimesinin "yedek at" anlamında da kullanıldığı görülmektedir ki (*Ferheng-i Ziyâ*, III, s.1915), buradaki "esb-i nevbet" tabirinin de bu anlamda olması kuvvetle muhtemeldir.

Âzerbaycân, Rûm ve Bulgâr hudûdlarının sonuna kadar ulaştı. Vefatından bir seneden fazla geçmiş olmasına rağmen etrâf-ı cihânda onun adına hutbe okunmaktaydı.[273] Ne mübarek gölgeli, yüksek mertebeli, Allah'tan korkan ve mübarek bir pâdişâh idi. Onun zamanında Horâsân, dünyanın her yerinden insanların ulaşmak/gitmek istedikleri bir yer olup, ilmin ocağı, faziletlerin menba'ı, sanat ve kültürün ma'de-niydi. Ulemâ ve hükemâya çok ihtirâm gösterirdi. Zâhidlere ve abdâllar'a zaman ayırırdı, onlarla halvet ederdi. Onun elbisesi çoğu zaman zendenîcî kumâşdan bir kaftan idi. Ya da sade bir 'attâbî ve kuzu postundan kaba saba bir kürk giyerdi. Ama tahta oturduğunda ve ziyâfet (bâr) verdiği zamanlarda Sultânların taşıması gereken özelliklerden ve pâdişâhlık merâsimlerinden vazgeçmezdi. **[82]**

Bütün cihan ona teslim olup, mülûk-i etrâf onun buyruğu altına girince ve doğuda ve batıda onun fermanı nâfiz olunca, onun hizmetinde bulunan ümerâ-yı devlet ve haşem, devlet günlerinin mühleti ve nimet sebeplerinin çokluğu içinde, baş kaldırıp isyan ettiler. Kendi ellerinden üstün bir el görmedikleri için, tecavüz elini yeninden çıkardılar ve re'âyâ'-ya/halka zulmetmeğe başladılar.[274] Ansızın Mâverâü'n-nehr pâdişâhı Kutûr Hân yüz bin kişi

---

[273] Bağdad'da böyle olmamıştır. Sencer'in ölüm haberi ulaşır ulaşmaz hutbesi kesilmiş, taziye için bile dîvân'da toplanılmamıştır. İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc., XI, s.187); er-Râvendî, (Türkçe terc, I, s.167 n)

[274] Bu durum el-Bundârî tarafından "Sencer Devletinin Bozulması ve Dizisinin Dağılması" başlığıyla şu şekilde dile getirilmiştir. "Müellif diyor ki: Sencer'in müddeti hayatı uzadıkta ve ömrünün maddesi uzatıldıkta, emirler bunun işine tegallüb ve kaderine hürmetsizlik ettiler. Küçükler, büyüğün hakkına riayet etmez oldu, küçükler ileri çıktığından büyükler geride kaldı ve vekarlı kimseler istihfaf edildi, hafif meşrep kimseler tevkir edildi, kuvvetli kimselere işten el çektirildi, zaifler iş başına getirildi ve ümera arasında biribirini çekememezlik ve biribirine karşı kin bağlamak vukua geldi, biribirine yardım ve muzaharet kalktı. Bu zamanda devletin büyük adamları, Sunkur el-Azîzî, Yerenkuş Hiri, Kızıl ve bunların akranları idi. Bunların daha kıdemlileri Kumâc ile Alicıtrî/Aliçetrî idi. Bunların fikirleri ve maksatları biri diğerininkine muhalif oldu.

ile Horâsân vilâyetine geldi.[275] Tesadüfen bir gün Kutûr, üç yüz kişi ile ava (şikâr) gitti. Sultân (bu) fırsatı kaçırmadı ve Bozgûş (بزغوش)'u[276] birkaç atlı ile onun av yerine (şikârgâh) gönderdi. Sonunda Kutûr'u esir edip Sultân'ın önüne getirdiler. Sultân derhal onun boynunun vurulması emretti ve (Kutûr'un) ordusu dağıldı. Sultân, 535 (1140-1141) senesi içinde Dârü'l-mülk Merv'den Mâverâü'nnehr vilâyetindeki Semerkand'a geldi. O tarafa uzak kalmış olduklarından vilâyetin durumu (bozulmuş), işler düzenden çıkmış idi. Ayrıca Hıtây kâfirlerinin İslâm beldelerine saldıracağı söylentileri yayılmış idi. Mâverâü'nnehr vilâyeti, Horâsân ordusunun oraları çiğnemesinden, Sultân'ın ileri gelen memurlarının ve onlara tâbi' olanların uygunsuz hareketlerinden usanmış ve aciz kalmıştı. Horâsân ordusu tarafından birçok defalar yenilmiş olan Guzân (غزان) kabilesi/Oğuzlar felâkete duçar olmuşlardı. Onların ileri gelenleri (mukaddemân), [83] gizlice Hıtây kâfirine haber göndermişler ve Sultân'ın zulüm ve adaletsizliğinden feryâd etmişlerdi.[277]

Şiir [Tavîl]

Ölümü deva, şifa görmen hastalık olarak sana yeter. [Hezec]
Merhamet ondadır ki rahatlığı ölüm olsun

Bunların her biri kendi arzusuna atlanmış ve ızrar etmek hususuna dişiyle yapışmış idi. Sencer'in başına gelen ilk felâket, Hıtaî kâfirin onu ve askerini bozarak, devletinin safiyetini bulandırır-masıdır." el-Bundârî, (Türkçe terc, s.248)

[275] Diğer kaynaklarda Kadir Han olarak zikretmiştir. İbnü'l-Esîr'in 495 (1100-1101) senesi hadisatı arasında gösterdiği bu herekat hakkında bkz, İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc., X, s. 283-285); el-Bundârî, (Türkçe terc, s.237-238); el-Hüseynî, (Türkçe terc, s.63)

[276] el-Bundârî ve el-Hüseynî'de Yargaş/Yargış/Argış. el-Bundârî, (Türkçe terc, s.238); el-Hüseynî, (Türkçe terc, s.63)

[277] Hıtâyları davet edenler burada Oğuzlar şeklinde geçmekte ise de el-Bundârî, İbnü'l-Esîr ve el-Hüseynî'de Karluk, er-Ravendî'de Harluklardır. el-Bundârî, (Türkçe terc, s.248-249); İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc., XI, s.80 vd.); el-Hüseynî, (Türkçe terc, s.65); er-Râvendî, s.172, (Türkçe terc, I, s.168)

O vakit Semerkand hâkimi Ahmed Hân, altınla aldığı on iki bin bende (sayesinde) büyük (bozorg) olmuştu/bölgenin en güçlüsü haline gelmişti. (Sonra) felç oldu. Sultân Sencer, altı ay Semekand'ı muhâsara etti. Sonunda bir gün Ahmed Hân'ı bir muhaffe/tahtırevan içerisinde Sultân'ın önüne getirdiler. Konuşamıyordu çünkü ağzı eğrilmiş olup, salyalar akıyordu. Sultân onu, (eşi) Terken/Türkân Hatun'un[278] yakın akrabası olduğu için kendi haremine gönderdi. (Ahmed Hân'ın) oğlu Nasr Hân'ı onun yerine oturttu.[279] Onun ümerâ'sı Sun-kur-ı 'Azîzî, Emîr Kumâc, Kızılça, Ali Çetrî idi.

Sultân'a ilk zayıflık, Kara Hıtây ordusundan/askerlerinden gelmiş idi. Bunun sebebi (şu idi): Onların (Karlukların) merâları Semerkand çevresinde olup, onlar Sultân'a bağlı [84] idiler/itaat etmiş idiler. Havâss-ı Sultân "*Onları def etmek gerekir*" deyince Sultân, onların hayvanlarını (çehâr pây) sürmelerini emretti. Onlar "Biz Sultân'ın nevvâb-ı Sultân'a beş bin baş at, bin deve ve elli bin koyun verelim ve itaatte olalım/kalalım" dediler ise de kabul etmediler. Onlar kaçıp Gûrhân'ın yanına gittiler ve ahvâli arz edip "*Horâsân meliki çok zâlimdir, çocuklara (kûdegân) ve gulâmlara (gulâmân) zulmediyor.*" (dediler).[280] Athân[281], Sultân'la savaşmak üzere ordu sevk etti. Sultân, yetmiş bin kişiyle birlikteydi ama (bunlar) birlik halinde bulunmuyorlardı. Horâsânlılar bu şekilde, kafalarında isyan (bağy), dalâlet ve düzensizlik, dimağlarında "*cihânda kimse bize karşı koyacak ve bizimle mücadele edecek kuvvette sahip değildir*" gibi yanlış/kara tasavvur ve düşünceler ile yüz bin atlı/süvâr 'arz verdiler/toplandılar. Hıtây kâfiri Athân,

---

[278] Burada zikri geçen Terken Hatun, Sultân Sencer'in eşi olup, Mâverâü'nnehr Meliki Arslan Han'ın kızı idi. İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc., XI, s.84)

[279] el-Bundârî, (Türkçe terc, s.239); el-Hüseynî, (Türkçe terc, s.64)

[280] el-Bundârî, (Türkçe terc, s.248-249); İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc., XI, s.80 vd.); el-Hüseynî, (Türkçe terc, s.65); er-Râvendî, s.172-173, (Türkçe terc, I, s.168-169)

[281] Bu isim diğer kaynaklarda İlhan, Kûrhan, Gûrhan, Özhan ve Orhan şeklinde zikredilmiştir.

"*kum ve karınca miktarınca bir ordu*" ile onlara doğru ilerledi. Bunun dışında elli bine yakın atlıdan/süvârî'den (oluşan) Oğuzlar'ın (Guzân)[282] ordusu (hayl) da arkadan geldi. Horâsân ordusuna (leşker) büyük bir gevşeklik düştü ve (Hıtâylar bunlardan) otuz bine yakınını öldürdüler. (Öldürülenlerden) iki bini, ümerâ ve ashâb-ı menâsıbın önde gelenlerinden idiler.

Sultân savaş meydanının ortasında çaresiz kaldı. Ne arkasında, ne de önünde yol vardı. Tâcü'd-dîn Ebû'l-fazl "*Ey Hüdâvend! Sebât ve durma zamanı değildir*" dedi. [85] Sultân demir (zırh'lara) gark olmuş üç yüz nâmdâr atlı ile kâfir ordusuna (leşker-i kâfir) atıldı. Selâmetle (aralarından) çıktığında, yanındaki o bölükten on beş atlı kalmış idi. O şekilde Merv çöllerine doğru yöneldi. Türkler/Türkân'ın yol göstermesi ve kılavuzluğuyla Belh'e[283] vardı. Tirmiz hisarına gitti. Mağlub ordudan (münhezimân) geri kalanlar köşelerden ve saklandıkları yerlerden (çıkıp) ona yetiştiler. Kalanlara tebrik, geçenlere/ölenlere ta'ziyelerini bildiriyorlardı.[284] Ferîd Kâtib'in, o büyük vak'ayı vasf eden iki beyti vardır ki şöyledir:

---

282 Karluklar olmalı.

283 Belh şehri Amuderya'nın güneyindeki Dehâs ırmağı üzerinde ve Kûhibâbâ dağının eteğinde kurulmuştur. Selçukluların Gaznelilerden aldığı Belh'in, İslâm kültür ve medeniyet tarihinde çok önemli bir yeri vardır. Bir rivayete göre kâğıt ilk defa Belh'te imal edilmiş ve İslâmî dönemde Abbasî Veziri Ca'fer b. Yahya el-Bermekî'nin gayretiyle Bağdad'da da kâğıt yapımına başlanmıştır. Belh'te hadis, tefsir, fıkıh, felsefe, tıp ve coğrafya alanında yetişen âlimler daha sonra Bağdad ve Dımaşk başta olmak üzere çeşitli şehirlere dağılarak İslâm kültür ve medeniyetinin gelişmesine katkıda bulunmuşlardır. Bundan dolayı şehir "Kubbetü'l-İslâm" ve "Dârü'l-fıkh" adıyla anılmıştır. (Yâkût, I, s.479; R. Hartmann, "Belh", *İA*, II, s.485-487; Tahsin Yazıcı, "Belh", *DİA*, V, s.416)

284 Katvan Savaşı olarak bilinen bu muharebe hakkında bkz, İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc., XI, s.84]. el-Hüseynî, (Türkçe terc, s.66); Hamdullâh Müstevfî-i Kazvînî, *Târîh-i Güzîde*, s.449; el-Bundârî, (Türkçe terc, s.249); er-Râvendî, s.172-173, (Türkçe terc, I, s.168-169).

Şiir [Rubâ'î]

"Ey hükümdar, mızrağının ucu sayesinde dünya düzeldi; kılıcın kırk yıl düşmandan intikam aldı.

Eğer kötü göz değdi ise, o kazadandır; bir tek halde kalıp değişmeyen ancak Tanrı'dır."[285]

Sultân'ın hatunu (Terken/Türkân'ı) esir ettiler. Emîr Kumâc, Hüsâmü'd-dîn bin Burhânü'd-dîn Mâze ve Sultân'ın hatunu iki sene onların elinde kaldı. Sonunda Hatun'u beş yüz bin dînâra geri aldılar.[286] Bu vak'a 533 (1138-1139) senesinde olmuş idi.[287]

Kara Hıtâylılar, 609 (1212-1213) senesinde Sultân Muhammed Hârezmşâh onları dışarı çıkarana kadar bütün Mâverâü'n-nehr'i istila ettiler. [86]

Nîmrûz Meliki Tâcü'd-dîn, Sultân'ın yerine ordunun merkezine (kalb) geçti. Şiddetli savaşlar yaptı. Öyle ki Hıtây askerleri/ordusu (sipâh), onun (mukâvemeti karşısında) hayrete düştüler. (Ancak) neticede yakalandı. Onu Athân'ın huzuruna götürdüler. Bir sene onun yanında kaldı. (Athân) ona iyi muamele edip kendisine dost/ehl-i meclis ve nedîm yaptı. Terken/Türkân Hatun da orada kalmış idi. Bir yıl sonra her ikisini Sultân'ın yanına gönderdi.[288] Athân, Mâverâü'nnehr ülkesini de ele geçirdi. Onun kızı, Hân-ı Hânân oldu.[289]

---

285 er-Râvendî, (Türkçe terc, I, s.169).

286 el-Bundârî, (Türkçe terc, s.249)

287 Katvan Savaşı İbnü'l-Esîr ve el-Hüseynî'ye göre göre 5 Safer 536 (9 Eylül 1141)'de, Hamdullâh Müstevfî-i Kazvînî'ye göre 535 (1140-1141), el-Bundârî'ye göre ise 532 (1137-1138) meydana gelmiştir [İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc., XI, s.84]. el-Hüseynî, (Türkçe terc, s.66); Hamdullâh Müstevfî-i Kazvînî, *Târîh-i Güzîde*, s.449; el-Bundârî, (Türkçe terc, s.249)

288 el-Bundârî, (Türkçe terc, s.249); el-Hüseynî, (Türkçe terc, s.66); İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc., XI, s.84)

289 "Hân-ı hânân" yani Hanlar hanı, Gûrhan'ın Farsçaya tercümesidir. er-Râvendî, (Türkçe terc, I, s.170 n). el-Bundârî'ye göre kızkardeşi. (Türke terc, s.249)

Horâsân ordusuna böyle bir musibet ve sıkıntı düştüğü sırada, Hârezmşâh Atsız bin Muhammed isyan etti. Sultan'ın Dârü'l-mülk'ü olan Merv ile Nîşâbûr'u yağmalayıp pek çok zahîre ve hazîne ele geçirdi.[290] Sultân geldi. Hârezmşâh (Atsız), Hârezm'e gitti. Sencer ordusu (leşker) ile birlikte onunla savaşmak üzere hareket etti. Hezâresb Kalesi'ne varınca orayı kuşattı. Hârezmşâh korktu ve tasarrufuna aldığı o yerden vazgeçti. Ondan sonra Sultân (Sencer) geri döndü. Bu, Sultân'ın son saadeti idi.

Bir sene sonra Sultân, dağılanların toplanmasını ve işlenmemiş toprağın işlenmesini sağladı. Yükler ve hediyelerle etrafdan elçiler (resûlân) geldi. (Böylece) mülk işi yeniden düzelmeye başladı. [87]

Sultân Sencer, bundan yedi yıl sonra, 543 (1148-1149) senesinde Rey'e geldi. Sultân Mes'ûd, Bağdâd yolundan dönüp amcasının hizmetine/yanına gitti. Etrâf elçileri (resûlân-ı etrâf) Rey'e, Sultân-ı A'zam'ın dergâh'ına geldiler. Sultân Mahmûd'un huzûrunda bâr verildi (kabul resmi/ziyâfet yapıldı).[291]

Sultân Behrâmşâh bin Mes'ûd, Gazne/Gaznîn'den birçok hediye ile beraber, Arec olarak da bilinen Sultân 'Alâ'ü'd-dîn el-Hüseyin bin el-Hüseyin bin el-Hasan bin Sâm'ın kardeşi Gûr meliki ve Kandahâr (hâkimi) Sultân Sûrî bin el-Hüseyin bin el-Hasan bin Sâm'ın başını Sultân-ı A'zam Sencer'in huzuruna Irâk'a göndermişti. O gün Behrâmşâh'ın elçisini o başla içeri aldılar. Ferîd Kâtib, (o) vakte uygun şu iki beyti söyledi:

Şiir (Rubaî)

"Senin hizmetine nifak sokanlar; ömürlerinin sermayesini kaybettiler.

---

[290] İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc., XI, s.84-85); el-Bundârî, (Türkçe terc, s.251)

[291] el-Bundârî'ye göre bu hadise 544 senesi Şabanının sonlarında meydana gelmiştir. [el-Bundârî, (Türkçe terc, s.203-204); el-Hüseynî, (Türkçe trc, s.85); er-Râvendî, s.174-175, (Türkçe terc, I, s.170); İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc., XI, s.123, 130)]

Başından uzak olsun, Sâm sersâm (menenjit) illetinden öldü; İşte Sûrî'nin başını da Irâk'a getirdiler."[292] *[88]*

Sâm, Gûr Meliki Sûrî'nin kardeşi idi. Sultân Sûrî'nin amcası, babasının veliahdı olan Seyfü'd-dîn Sultân'ın babası idi. Kanvar? (قنوار) ve Kâlven/Kâlvân? (كالون) çevresinde ordunun emîrlerinden bir grup (ona karşı duydukları) düşmanlıktan dolayı onu öldürdüler. Ondan sonra ümerâ'nın ittifakıyla onun amcazâdesi Sultân Muhammed bin Sâm Gıyâsü'd-dîn'i tahta oturttular. Mu'izzüd-devle lakablı kardeşi Sultân Şihâbü'd-dîn Muhammed İbn Sâm, o sırada Ese ? (اسه) dergâhındaydı ve Gazne ve Hindistân mülklerini teslim almıştı/ele geçirmişti. Mülhidler (Melâhide) onu 601 (1204-1205) senesinde şehid ettiler.

Sultân Sencer, Sultân Mes'ûd ile ahdi yenileyince, on altı gün Rey'de kaldı. Memnuniyetini göstermek için ona ve onun ümerâ'sına bol bol teşrîf/hil'at verdi. Sultân bu senenin Ramazanında geri döndü.

Bir yıl sonra Gûr Meliki 'Alâ'ü'd-dîn el-Hüseyin bin el-Hüseyin İbn el-Hasan bin Sâm, Sultân Behrâmşâh bin Mes'ûd'un Gazne'de (Gaznîn) öldürdüğü kardeşinin intikamını almak için Gûr'dan hareket etti.[293] Bu Sultân 'Alâ'ü'd-dîn korkusuz, acımasız, zorba ve kudretli biriydi. O [89] tarihte onun kardeşini öldürmüşlerdi. Kimsenin yüksek sesle konuşup/bağırması mümkün olmadı. Bineklerin (sütûrân) nefes almalarına ve anırmalarına dahi izin vermeyip nevbet çalana kadar sabretmişti. Ne zaman ki Gazne'yi (Gaznîn) fethetti, o zaman nevbet çaldırdı ve gece uyudu. O, kardeşi Sultân Sûrî'nin ölümünü işittiği zaman bu rubâ'îyi Gazne Kâdı'l-kudâtı'na göndermişti:

Şiir (Rubai):

Cihân memleketlerinin âzâsıdır bedenim; Kendi düşmanını arayan ve ordu kıranım

---

292 er-Râvendî, (Türkçe terc, I, s.171).
293 İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc., XI, s.123-124)

Eğer Gaznîn'i kökünden sökmezsem; Ben Hüseyin bin Hüseyin-i Hasan değilim.

Gazne'yi aynen söylediği gibi, Oğuzlar'ın (Guzân) ve Tatarlar'ın yapmadığı şekilde zalimce/amansızca harâb etti. Gazne onun ('Alâ'ü'd-dîn) tarafından fethedilince, Behrâmşâh onun önünden (kaçıp) Kirmân ve Tûrân'a gitti. Onun ('Alâ'ü'd-dîn'in) dimağında bir gurur ortaya çıktı. Gazne, Kandahâr, Germesîr ve Cibâl-i Gûr'dan[294] birçok asker gelip (onun etrafında) toplandı. (Bu sırada) Sultân Sencer'in Emîr-i Hâcib'i ve Herât vâlîsi olan Emîr Ali Çetrî (de) âsî oldu/isyan etti ve kalabalık ordusu/maiyyeti (haşem) ile Sultân 'Alâ'ü'd-devle'nin yardımına gitti.[295] Emîr Ali Çetrî'nin isyânı [90] Sultân Sencer'e çok ağır geldi. Şaşırmıştı, çünkü onun yetiştirmesiydi ve ona birçok iyilikte bulunmuştu. Onu maskaralıktan Emîr-i Hâciblik (امیر حاجبی) ve Herât mukta'lığına (mukta'î-i Herât "مقطعی هراة") yükseltmişti.

Sultân (Sencer) Merv'den Herât civârına geldi. Sahra-yı Evbeh'de (صحرا أوبه), Sefîd İsbenc hudûdundan, Evbeh Kasabası'nda Pâp Köyü'nde olan Herîvü'r-rûd-i Süfla (هريو الرود سفلى)'da Gûr Sultânı ile savaştı.[296] Düşmanlar çok gayret gösterdiler ise de âkıbet mağlub oldular. Melik 'Alâ'ü'd-dîn ve Ali Çetrî esir edildiler. Sultân Sencer, Ali Çetrî'nin hemen bayrağın/sancağın altında (zîr-i 'alem) iki parça edilmesini emretti. 'Alâ'ü'd-dîn Hasan'ı ise Hâce Miskal Hâzin'e verdi/gönderdi. Gûr esirlerini âzâd etti. Zebân-ı rûzgâr şu beyti söylüyordu:

Şiir [Hezec]

Küfür nimetin boynunu kırınca; Hak-şinâslar hep birden böyle demişlerdir:

---

[294] Cibâl-i Gûr, Gûr'da yani Herât ile Gazne arasında bulunmaktadır. (Yâkût, IV, s.218-219; M. Longworth Dames, "Gûr", İA, IV, s.825)

[295] er-Râvendî, s.176 (Türkçe terc, I, s.172); Hamdullâh Müstevfî-i Kazvînî, *Târîh-i Güzîde*, s.450.

[296] 547 (1152-1153)'de: İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc., XI, s.144-146); er-Râvendî, s.176 (Türkçe terc, I, s.172); Hamdullâh Müstevfî-i Kazvînî, *Târîh-i Güzîde*, s.450.

Ki mezartaşına yazılmalı; La'net olsun şükür bilmeyenlerin ruhlarına

Bu fetih/zafer; itibar, saygı ve haşmeti bütün insanların kalbine tekrar düşürdü. Çünkü Hıtây hadisesinden sonra hiçbir fetih yapılmamış/zafer kazanılmamış idi. Mülk'ün işleri yeni bir canlılık buldu ve mülk'ün yüzüne taze bir parlaklık geldi. [91]

548 senesi (1153-1154) sonlarında uğursuz Oğuzlar (Guzân) hadisesi ortaya çıktı.[297] Sultân Mes'ûd Irâk'a gireli bir buçuk sene olmuştu. Oğuzlar (Guzân) hayli çok/kalabalık idiler. Onların yer/yurt (makâm) ve otlakları (çerâhor), Belh, Çağâniyân ve Vahş[298] vilâyeti nevâhîsinden Huttelân hududunda idi. Her yıl matbah-ı Sultân' (مطبخ سلطان) yirmi dört bin koyun vermek, onların vazîfesi idi. O (koyunları), hânsâlâr (خوانسالار) toplamakta olup onun bir adamı gider ve onu (koyunları) alırdı/tahsil (istîfâ) ederdi. Hâşiyye-i Sultân'ın (حاشیه سلطان), icbâr ve tasallutu gibi, hânsâlâr tarafından gönderilen o şahıs da onlara zulüm ve cebr/zorbalık yapıyor, koyunların bedeli ve kabul edilip edilmemesi konusunda zorluk çıkarıp münakaşa ediyor, abartılı ve düşüncesiz konuşuyordu.[299]

Onların (Oğuzlar'ın) arasında görkemli, ni'met ve haşmet (sahibi) olan mütemeyyiz büyük emîrler (ümerâ-yı bozorg) vardı.[300] Bu mezellete tahammül edemediler ve bu muhassıl'ı

---

[297] Oğuz İsyanı için bkz, İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc., XI, s.154 vd); el-Bundârî, (Türkçe terc, s.252 vd) el-Hüseynî, (Türkçe terc, s.86-87); er-Râvendî, s.177 (Türkçe terc, I, s.173 vd); Hamdullâh Müstevfî-i Kazvînî, *Târîh-i Güzîde*, s.450-451.; Ergin Ayan, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Oğuz İsyanı*, İstanbul 2007

[298] Ceyhun Nehri üzerine Belh'e bağlı bir yerdir (Yâkût, V, s.364-365).

[299] el-Bundârî'ye göre Oğuzlar, emir Kumâc'ın idaresi altında idiler ve üzerlerine teklif edilen vergiyi, ona teslim ediyorlardı. el-Bundârî, (Türkçe terc, s.252)

[300] "...Bunların iki emirleri Korkud ile Tutı Bey kapıya (Sultân'a) hizmet ediyorlar ve hizmette bulunuyorlardı. Bunların şefaatleri

gizlice öldürdüler. Bu adam, zamanında geri dönmeyince sûret-i hâli öğrendiler. (Ancak) Sultân'a söylemeye cür'et/cesaret edemediler. Hânsâlâr zararı çekiyor, mutfağın ödemelerini (revâtib) kendinden/cebinden tertîb ediyor/veriyordu. Nihâyet Belh vâlîsi Emîr-i İsfehsâlâr Kumâc, Dârü'l-mülk Merv 'e, Sultân'ın hizmetine geldi. Hânsâlâr durumu ona söyledi. [92]

Kumâc, önemli/zorunlu işlerin (konuşulup) halledildiği vakitte bu mühim meseleyi de Sultân'la söyledi. O (meseleyi) şu kelimelerle anlattı: "*Cemâ'at-i Guzân (Oğuzlar), tamamen müstevlî/istilacı olmuşlardır. Uygunsuz davranışlarda bulunuyorlar. Bendenizin vilâyetine yakındırlar. Eğer Hüdâvend-i âlem onların şıhne'liğini (şıhnegî) bu kuluna lutfederse, bendeniz onları kahredip cezalandırır ve vazîfe-i matbah-ı hâss (olarak), matbah'a her yıl otuz bin koyun getirtirim*" Konuşma bitince Sultân izin verdi ve misâl/fermân buyurdu.

Kumâc, Belh'e ulaşınca Oğuzlar'ın (Guzân) başına bir şıhne gönderdi. Gerçekleşen cinâyetin (bedelini/diyetini) ve kalan koyunları istedi. Onlar râzı olmadılar. Şıhne'yi ciddiye almayıp "*Biz Sultân'ın hâss ra'iyyetiyiz (ra'iyyet-i hâss). Başka birinin hükmünde olmayız*" dediler. Şıhne'yi hakaret ve alay ederek geri gönderdiler. Kumâc ve oğlu Melikü'ş-şark[301] tam techizatlı bir orduyla (sipâh) Oğuzlar'la (Guzân) savaşmak üzere hareket edip (onlarla) savaştılar. (Savaş neticesinde) Kumâc ve oğlu yenilip münhezim oldular. Bu hadisenin haberi Sultân'ın dergâh'ına (dergâh-ı Sultân) ulaşınca ümerâ-yı devlet hararetlenip, "*Böyle bir cür'et affedilemez. Eğer onların cevâbı verilmezse/hadleri bildirilmezse, vilâyetteki zulüm ve cesaretleri artar. Onların işini küçümsememek gerekir*" dediler.

---

makbul ve vesileleri mevsûl idi. Nihayet Emîr Kumâc bunlara suç attı (bunları suçlu yerine tuttu)..." el-Bundârî, (Türkçe terc, s.252)

301 Onun adı İbnü'l-Esîr'e göre Ebubekir, er-Râvendî'ye göre ise 'Alâ'ü'd-dîn idi. İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc., XI, s.156); er-Râvendî, s.178 (Türkçe terc, I, s.174)

Oğuzlar (Guzân), Sultân'ın hareketinden haberdâr olunca, endişeye düştüler. Hemen bir elçi (resûl) gönderip "*Biz daima [93] pâdişâh-ı âlem'in fermânının hükümlerine göre hareket etmiş itaatli kullar (bendegân-ı mutî') idik. Kumâc ve oğlu, bizim hânemize/ocağımıza taarruz ettiler. Biz de çocuklarımızı ve ailelerimizi (korumak) için mecburen savaştık. O ve oğlu, bizim taarruz ve çabamızla öldürülmüş değillerdir. Takdîr-i kazâ bu şekilde oldu. Şimdi bu kötü kulluğun zararı/tazminatı olarak yüz bin dînâr ile yüz nefer siyah saçlı siyah gözlü, uzun boylu, uzun/ince boyunlu, ince/nazik belli, uzun saçlı, uzun yeleli, uzun saçlı, bacakları güçlü, ay yüzlü, güneş parlaklığında Hıtâî ve Yağmaî gulâm verelim de Sultân bizim günâhımızı bağışlasın. Pâdişâhın alacağı her bir bende, bir Kumâc olacaktır*" diye haber gönderdiler. Sultân, onların aczleri, bîçârelikleri ve günahlarını i'tirâf edişlerini dinleyince, (yapmayı) kabul ettikleri hizmete râzı oldu. (Ancak) ümerâ, onu vazgeçirmek için (nefy ve nehy) mübâlağa ettiler ve onu (Sultân'ı) zorlayarak onların üzerine (Oğuz) diyârına doğru yürümesine sebeb oldular. Yollar çetin ve bozuk idi. Yedi sudan/nehirden geçtiler. Oğuzlar'a (Guzân) yaklaştıklarında, Oğuzlar kadınları ve küçük çocukları önlerine katıp zulümden şikâyet ettiler ve vüzerâ'nın önüne çıkıp/onları karşılayıp aman dilediler. Daha önce vermeyi teklif etmiş oldukları o hizmetin yanında ve ona ilave olarak her hâneden/evden yedi men[302] saf gümüş (nukre-i pâk) vermeği kabul ettiler. Sultân onlara merhamet etti ve dizgini çevirip dönmek istedi. Ama Sultân'ın devleti/talihi yaşlanmış idi, takdîr-i âsmânî bir başka şekilde işledi. [94]

Şiir (Hafif):

Guz'la (Oğuz'la) savaşmaktan dönmek istedi; Merkebinin dizginini geri çevirdi

---

[302] Batman da denir. Bölgelere göre değişen bir ağırlık birimidir. Tebrîz men'i üç kilodur. Bazı yerlerde sekiz, bazı yerlerde altı kilogrâm, bazı yerlede ise 832/833 grama karşılık geldiği söylenmektedir. Selçuklu Türkiyesi'nde de küçük şer'i menn, 260 dirhem (= 833 gram) idi. (*Ferheng-i Fârisî-i 'Amîd*, III, s.2311; *Ferheng-i Ziyâ*, III, s.2311; Hinz, s.26).

Yapamadı bunu, zira takdîr böyleydi; Çünkü ecel durmadı takdîr geldi

Emîr-i Bozorg Mü'eyyed[303], Yarankuş-i Herevî[304] ve Ömer-i Acemî, Sultân'ın dizginini tuttular ve "*Geri dönmek hiç doğru/uygun değildir. Bu saat/şimdi, acz ve zaaf gösterilirse, nâmûs-ı pâdişâhî bu durumda ikinci defa zarar görür*" dediler. Ordunun çoğunun Mü'eyyed'e karşı açık ve gizli husûmeti bulunmaktaydı. "*Eğer biz savaşırsak, Sultân'ı geri dönmeye bırakmadığı için onun adı (büyüyecektir)*" dediler. Neticede savaştılar; (ancak) askerlerin çoğu savaşta ihmâl ve gevşeklik gösterdiler. Oğuzlar (Guzân, Sultân'ın sevgi/gözetme ve merhametinden ümid kesince yiğitçe ortaya atıldılar. Savaşmaya başlayıp çok gayret gösterdiler. Kısa bir zaman içinde Sultân'ın ordusu mağlub ve münhezim oldu. (Oğuzlar) Sultân'ı yakaladılar.[305] (Sultân'ın önünde) eğilip yer öptüler ve (onu) tahta oturttular.

Oğuzlar (Guzân), (kaçan askerlerin) peşinden gidip birçoğunu sulara garkettiler. Sultân'ı ortada tuttular. Onun haşmetini, onu bağlamayarak muhafaza ettiler ve birkaç gulâmı ile birlikte onu 'Ulyâbâd (علياباد) ve Kefşgerân (كفشگران) yolundan Dârü'l-mülk Merv'e [95] naklettiler. Kendisine bağlı birkaç hâşiyye ve hizmetçi hazırladılar. (Bunları) her hafta değiştiriyorlardı.

(Oğuzlar), Çağrı Beg zamanından beri Acem ve İran sultânlarının ve meliklerinin Dârü'l-mülk'ü ve (hatta) onlardan önceki emîrlerin, meliklerin ve devlet erbâbının zahîre ve hazînesiyle dolup taşan bir yer olan Merv'i, üç gün üç gece yağmaladılar. Birinci gün altın, gümüş, ipek; ikinci gün tunç, pirinc, döşeme ve döküntü; üçüncü gün ise şehirde hiçbir şey kalmamış idi. Öyle ki yatak ve yastık içlerini, küp ve çömlekleri, kapı ve onun tahtalarını/ağaçlarını dahi götürdüler. Şehir

---

303 Mü'eyyed Ayepe/Ayaba. İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc., XI, s.156)

304 Yarankuş Herîve. el-Bundârî, (Türkçe terc., s.204, 248)

305 6 Cumâde'l-ûlâ 548 (30 Temmuz 1153). İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc., XI, s.180)

halkının çoğunu esir ettiler. Bu yağmadan sonra, gizlenmiş olan servetlerini ve definelerini göstermeleri için, halka türlü işkence ve eziyet yaptılar. Yer üstünde ve yer altında hiç bir şey bırakmadılar.

Ondan sonra Sultân ile birlikte Bâverd yoluyla Nîşâbûr'a yöneldiler.[306] Bazıları Serahs yoluna gittiler. Onların sayısının üç misli karasul (قراسول), evbâş, erâzil halk ve netâyic-i haşem (نتايج حشم) Horâsân'dan onlara iltihak etti. Nîşâbûr halkı önce direnmeye çalıştı ve onlardan (Oğuzlar'dan) bir kısmını şehirde öldürdüler. Onlar (bundan) haberdâr olunca hemen gavgâ-i haşer (غوغاء حشر)[307] naklettiler/getirdiler. [96] İnsanlar tek yürek ve müttefik değildiler. Her biri bir hayâle el vermişti. Kadın, erkek ve çocuktan oluşan halkın çoğu, sağlam bir mescide kaçtılar. Kâfir Oğuzlar (Guzân), kılıç (tîğ) çekip mescidde bulunan halkı küçük büyük (demeden) öldürdüler. Öyle ki öldürülenler, kanın içinde görünmüyorlardı. Gece, nakışlı/işlemeli ahşab, tezhibli deriden yapılmış yüksek bir kubbesi olan ve bütün sütunları tezhibli bulunan başka bir mescide gittiler. (Bu) mescidi ateşe verdiler. Alevler öylesine yükseldi ki bütün şehir aydınlandı. Sabaha kadar onun aydınlığında yağma yapıp, esir götürüyorlardı. Bir müddet daha şehirde kaldılar. Her gün yağmaya geliyorlar ve geri dönüyorlardı.

---

306 550 (1155-1156)'de. İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc., XI, s.173)

307 Kaynaklarda "haşer" veya "haşerî" şeklinde tesadüf edilen bu tabirin, sefer veya savaş sırasında vilâyetlerden toplanan düzensiz birlikleri ifade ettiği anlaşılmaktadır. Muhammed Kazvînî, *Mukaddime-i Tarih-i Cüveynî*'de (II, s.يا), Muhammed İkbâl de "Râhatu's-Sudûr'un açıklama ve haşiyelerinde (s.498.), "haşer" kelimesinin tarihî kaynaklardaki anlamı üzerinde durmuşlardır. Bununla beraber "haşer"i, "meded, kuvve-i imdâdî" olarak açıklayanlar da mevcuttur (Nizâmü'l-mülk, [*Açıklama ve haşiyeler*], s.350.). Sözkonusu tabir ve hakkında ayrıca bkz, Hasan Enverî, s.130; *Ferheng-i Fârisî-i 'Amîd*, II, s.944; *Ferheng-i Câmi'*, I, s.424; er-Râvendî, s.180, 258, 363, 267, 498; Nizâmü'l-mülk, s.276, 280; Cüveynî, I, s.71, 82, 83, 92, 95, 96 ve muhtelif yerler; Fahr-i Müdebbir, s.378-385; *Ravzatü'l-Küttâb*, s.31.

Yeryüzünde görünen bir şey kalmayınca, evlerin gizli yerlerini, yerin altını ve duvarları deliyorlar/kazıyorlar, evleri harâb ediyorlardı. Esirlere işkence ediyorlar, gömdükleri (bir şey varsa) göstersinler diye, halkın ağzına tuzlu toprak dolduruyorlardı. Eğer yoksa işkence ve eziyetle ölüyorlardı. Kılıçlarından/öldürülmekten kurtulanlar, deliklere, yarıklara, kuyulara, lağımlara kaçıp saklanıyorlar, ancak akşam namazı vaktinde, Oğuzlar (Guzân) şehri terk edince dışarı çıkıyorlardı. Komşular bir yerde toplanıp gündüz geçip gidenleri/olanları konuşuyorlar ve Oğuzlar'ın (Guzân) yaptığı tahrip ve perişanlığa bakıyorlardı. Halkın birçoğunu öldürüp hadsiz hesapsız mâl götürdüler. [97] Horâsân muktedâ-yı meşâyih, halef-i selef-i sâlihîn Abdu'r-rahman Ukkâf; e'imme-i dîn, misbâh-ı zulmet, râh-i yakîn ve server-i ulemâ-yı Horâsân ve Irâk Muhammed bin Yahya gibi şahısları gibi işkenceyle öldürerek, uzun zamandır ulûm-ı şer'înin doğduğu yer, hikmetlerin kaynağı, bir olan Allah'a tesbîhât ve tehlîlâtın menba'ı olmuş olan damak ve ağızlarını, zulüm ve zorbalıkla toprağa sürüp orada helak ettiler. Onlara bile rahmet ve şefkat etmedikleri (düşünülürse), diğerlerinin hâli daha iyi anlaşılır. "*Sadece içinizden zulmedenlere erişmekle kalmayacak olan bir azabdan sakının*"[308] Emîr Hâkânî (rahimehullah), uzun bir mersiye söylemiş olup, bu iki beyit, o mersiyedendir:

Şiir [Muzâri']:

Muhammed Resûl'ün milletinde Muhammed-i Yahya'dan daha fazıl bir kimseye sahip olmadı feleğin yokluk toprağı. O Muhammed, tehlike gününde dişlerini taşa feda etmişti, bu (Muhammed-i Yahya) ise, katil gününde ağzını toprağa feda etti.[309]

---

308 [وَاتَّقُوا فِتْنَةً لا تُصِيبَنَّ الَّذِينَ ظَلَمُوا مِنْكُمْ خَاصَّةً] Kur'ânı Kerîm, 8/25. Âyet-i Kerîme'nin tamamı ve meali şöyledir: [وَاتَّقُوا فِتْنَةً لا تُصِيبَنَّ الَّذِينَ ظَلَمُوا مِنْكُمْ خَاصَّةً وَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ شَدِيدُ الْعِقَابِ] "Sadece içinizden zulmedenlere erişmekle kalmayacak olan bir azabdan sakının ve bilin ki Allah azabı çetin olandır."

309 "Tanrı elçisi Muhammed'in devletinde Muhammed bin Yahya'dan daha fazıl bir kimse toprak elbisesini giymedi./O Muhammed, teh-

Oğuzlar (Guzân), Câm ve Ahrez/Ahraz yoluyla Nîşâbûr'dan gittiği zaman, şehir halkı arasında mezheb ihtilaflarının sebep olduğu eski kinler başgösterdi. Her gece bir mahallede bir grup toplanıyor, muhaliflerinin mahallesini ateşe veriyordu. Sonunda [98] Oğuzlar'ın (Guzân) yaptıklarından kalmış olan harâbeler, öylece kaldı/unutuldu. Kıtlık ve vebâ ortaya çıktı. Kılıç (tîğ) ve işkenceden kurtulanlar, muhtaç olarak/ihtiyaç içinde öldü.

Alevîler'den (kavm-i Aleviyân) bir kısmı, keşmekeşte şehrin eski kalesini (köhen diz) imar/âbâdân etmişler ve burçlarına mancınık koymuşlar idi. Zayıflardan kalmış olanlar, onlara sığındılar. Eski bir hisârı olup sarây-ı Sultân ile ümerâ'nın evlerinin (hâne-i ümerâ) bulunduğu Şâdiyâh'ı imar/âbâdân ettiler. Şehirde kalmış olan tuğla ve tahta/ağaçları oraya naklettiler. İki üç yıl sonra, o harâb ve yıkık Nîşâbûr, öylesine düzenli ve derli toplu bir hâle geldi ki, kimse kendi evini ve mahallesini tanıyamadı. Koyunların otlağı/merası, vahşî hayvanların, kuşların ve haşerelerin mekânı hâline gelmiş olan; oyunun yorgunluğa, râhatın şiddete ve kolaylığın zorluğa dönüştüğü o yer (Nîşâbûr), insanların/dostların toplanma yerleri, ekâbir ve sudûrun sohbet edip eğlendikleri mahfillerin bulunduğu bir yer oldu. Sanırsın Mu'izzî o hâli görüp müşahede etmiş ki (şöyle) söylüyor:

Şiir

O gülistanın dostlarla bostanda bulunduğu o yer; baykuş ve akbabaların yeri, kurt ve tilkilerin yurdu oldu. [99]

Büyük içki kâseleri ve şarap kadehleri yerine yabanî merkepler ayak basmış; meze, saz ve ney yerinde karga ve çaylak kuşlarının sesi var.

Bulut ayın yerinde, taş incinin yerinde; şekerin yerinde zehir, semenin yerine diken var.

---

like gününde dişlerini taşa feda etmişti, bu ise, katil gününde ağzını toprağa feda etti." er-Râvendî, (Türkçe terc. I, s.177).

Evet, takdir gerçekleştiğinde iyi fal kötü olur; ağaçlık yer çöl, sevinç keder olur.

Bu adetten çarh-ı nilgûn bu binaları baş aşağı etmiştir; kişi ne zaman döner, şimdi dönsün yârimin şehri.

Bir müşkülün düşmediği evden geçmek değildir mümkün; ağır bir gönül kıssasında bal dudak, gümüş çene var.

(Oğuzlar), bütün Horâsân beldelerine ve Irâk nahiyelerine aynı şeyi yaptılar. Yalnız sağlam bir sûru olan Herât şehri selâmette kaldı. Ancak (oranın da) şehir dışını harâb edip yağmaladılar. Sekiz ay Nelân/Nilân-ı? Herât (نلان هراة)'da kaldılar. Hırsızlar gibi/hırsızlık yapmak için (merdum-ı duzdîde) gelip gidiyorlardı.

Sultân Sencer, iki yıl onların arasında kaldı. Nihâyet (Oğuzlar) Belh civârına gittiklerinde, tesâdüfen Sultân'ın bendegân-ı hâss'ı arasında bulunan Mü'eyyed Ayepe (مؤيد آيبه)[310], [100] Câmedâr Aksunkur, Lâçin-i Hârezmî, Alp Sunkur-i Şâmî ve başkalarından oluşan bir cemaat/topluluk, esâret ve acz içinde Sultân'ın yanına gelmişlerdi. "*Bizim başka bir yerde kalmamız mümkün değildir*" diyerek kendi(lerini) Oğuzlar'a (Guzân) bağlamışlardı. Ama Korkud (قرقود), Tutı Beg (طوطى بک), Selmenâci ? (سلمناجى) ve Dâvud-i Bozorg (داود بزرگ) gibi Oğuz (Guz) ümerâsı yanlarında olmadan Sultân'ın huzuruna giremiyor, (ona) bir söz söyleyemiyorlar, (onunla) konuşup sohbet edemiyorlardı. Nihâyet Mü'eyyed Ayepe, Sultân'ın büyük nânpâre (nânpâre-i bozorg) ve mülk vereceğini vaad ederek, Oğuzlar'dan (Guzân) bir grubu (fevc) kandırdı. Bir gün bu grup, Sultân'ın yanında nöbet bekliyor (nöbet-i hidmet) idiler. Av izlemek/avlanmak (temâşâ-yı şukre) bahanesiyle atlandılar ve atlarını doğruca Ceyhûn sahiline, Tirmiz'in karşısına sürdüler. Lâçin-i Hârezmî, önceden iki parça gemi satın almış ve Kîlfet Boğazı'nda suya bırakmıştı. Sultân'ı ve daha sonra da bi-

---

[310] Muhtelif kaynaklarda Ay-ebe, Ay-apa veya Ay-aba şeklinde de geçmektedir.

nek hayvanlarını (sütürân) hemen oradan geçirdiler. Sultân'ın dönme vakti geldiği halde dönmediğini gören bütün Oğuz ümerâsı (ümerâ-yı Oğuz) atlanıp peşinden gittiler/takip ettiler. Suyun kenarına vardıklarında, onlar nehirden geçmişlerdi. Elleri boş ve hüsrana uğramış şekilde geri döndüler.[311] [101]

Sultân Tirmiz Kalesi'ne gitti. Kale komutanı (kûtvâl), orada ne kalmış ise Sultân'ın önüne getirdi. Sultân'ın kurtulduğu/kaçtığı haberi Horâsân etrafına yayılınca ümerâ ve büyükler (bozorgân) birer ikişer geldiler. Sultân, ordu (leşker) ve ileri gelenler (a'yân) çoğalıp kuvvetlendikten sonra Dârü'l-mülk Merv tarafına yöneldi. Köşk-i Enderâbe'ye[312] indi. Hazîne ve zahîre'nin olmadığını, vilâyetin harâb bir vaziyette bulunduğunu, ra'iyyetin dağıldığını ve ordusunun kaybolduğunu görünce (içini) acz/çaresizlik kapladı. "*Onların iki bahçesini iki bahçeye çevirdik.*"[313] İçindeki bu düşünce ve endişe galip gelip, insanlığın zaaf ve aczi onu istila etti. Hastalıkların/marazların sonu olan bir hastalık/maraz, isteklerinin/arzularının keyfini kaçırıp bitirdi. 551 (1156-1157) senesinde Merv'de dünyadan ukbaya, sarây-ı firârdan dâr-ı karâr'a karıştı.[314] (Onu) Merv'de inşa ettirdiği devlethâne[315] civarına defnettiler.

---

311 Sencer Oğuzların elinden 551 Ramazanında (Ekim-Kasım 1156) kaçmıştır. İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc., XI, s.179-180); er-Râvendî, s.183, (Türkçe terc. I, s.179).

312 Enderâbe, Merv'e iki fersah bir mesafe bulunan bir kasabadır. Orada Sultân Sencer'in köşk ve eserleri vardır (Yâkût, I, 260; er-Râvendî, (Türkçe terc. I, s.179 n).

313 [وَبَدَّلْنَاهُم بِجَنَّتَيْهِمْ جَنَّتَيْنِ] Kur'ânı Kerîm, 34/16. Âyet-i Kerîme'nin tamamı ve meali şöyledir: [فَأَعْرَضُوا فَأَرْسَلْنَا عَلَيْهِمْ سَيْلَ الْعَرِمِ وَبَدَّلْنَاهُم بِجَنَّتَيْهِمْ جَنَّتَيْنِ ذَوَاتَى أُكُلٍ خَمْطٍ وَأَثْلٍ وَشَيْءٍ مِّن سِدْرٍ قَلِيلٍ]. "Fakat onlar yüz çevirdiler. Biz de üzerlerine Arim selini gönderdik. Onların bahçelerini ekşi meyveli ağaçlar, acı ılgın ve biraz da sedir ağacı bulunan iki bahçeye çevirdik."

314 el-Bundârî ve el-Hüseynî'ye göre 14 Rebî'ü'l-evvel 552 (26 Nisan 1157), İbnü'l-Esîr'e göre Rebî'ü'l-evvel 552 (Nisan-Mayıs 1157); er-Râvendî'ye göre 551 (1156-1157)'de ölmüştür. [el-Bundârî, (Türk-

Onun (Sultân Sencer'in) doğumu Musul hudûdundaki Sincâr-ı Şâm'da[316], 479 (1086-1087) senesindeydi. Ömrü yetmiş iki sene ve birkaç ay idi. [102] Pâdişâhlık süresi altmış bir sene idi. Yirmi sene mülk-i Horâsân'da pâdişâh, kırk bir sene de Sultân-ı Selâtîn-i Cihân idi.

Onun güzel vasıfları: Buğday tenliydi. Çiçek bozuğu (âble/âbile nişân) idi. Sakalı en ve boyca tamamdı. Bıyığının bazı kılları çiçek hastalığından dökülmüştü. Uzun boylu, iri yarı ve güzel yüzlüydü. Onun yüzünde, simâsındaki merhamet izleri, gönüllere hoş görünüyordu.

Vüzerâ ve Hüccâb:

el-Vezîr: Şihâbü'l-İslâm Ebû'l-Mehâsin [Biraderzâde-i Nizâmü'l-mülk]

el-Vezîr: Şerefü'd-dîn Ebû Tâhir el-Kummî

el-Vezîr: Togan Beg el-Kâşgârî

el-Vezîr: Mu'înü'd-dîn Muhtassu'l-Kâşî

el-Vezîr: Kıvâmü'd-dîn Ebû'l-Kâsım

el-Vezîr: Mecdü'l-mülk bin Nizâmü'l-mülk

el-Vezîr: Sadrü'd-dîn Muhammed bin Fahrü'l-mülk bin Nizâmü'l-mülk

el-Vezîr: Nâsırü'd-dîn Tâhir bin Fahrü'l-mülk bin Nizâmü'l-mülk [103]

el-Hüccâb:

el-Hâcib: el-Emîr Kuzuğlı Sulecut? (قزغلى سوله جوت)

el-Hâcib : el-Hüseyin bin Dâvud el-Merğezî

el-Hâcib : Nizâmü'd-dîn Mahmûd Kâşânî

çe terc., s.232); el-Hüseynî, (Türkçe terc., s.87); İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc., XI, s.187); er-Râvendî, s.184, (Türkçe terc, s.180)]

315 Buranın adı Dârü'l-âhire idi. İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc., XI, s.187)

316 Sincâr, Şâm'da değil, Cezîre'dedir. Musul'dan oraya kadar üç günlük mesafe vardır (Yâkût, III, 262).

el-Hâcib : Felekü'd-dîn Ali Çetrî

Safiyyü'l-hazre Ebû Tâhir Kâşî, büyük bir cömert idi, öyle ki onu Bermekîler'le kıyaslarlar. Onun kızkardeşinin oğlu, onun bereketiyle şark ve garbın vezâretine ulaşan Mu'înü'd-dîn Muhtassu'l-mülk Ebû Nasr Kâşî'dir. Safî, Emîr-i Hâcib-i Bozorg Kumâc'ın kethüdâ'sıydı. Turşek Savâbî (ترشک صوابی), Safiyyü'l-hazre'nin katline sebep oldu. Mu'înü'd-dîn Muhtassu'l-mülk Ebû Nasr Ahmed bin Fazl bin Mahmûd, onun künyesini Turşek'ten geri istedi. Mu'înüd-dîn, Sencer'in vezîrliğini yaptığı sırada Merv şehrinde Bâtınîler (Bâtıniyân) tarafından şehid edildi. Sultân Mugîsü'd-dünyâ ve'd-dîn Ebû'l-feth Dâvud bin Mahmûd bin Muhammed bin Melikşâh'ı da Tebrîz şehrinde Bâtınîler (Bâtıniyân) şehid ettiler. Onu oradan Merv devlethânesi'ne, Alp Arslan'ın kubbesine getirdiler. Vallahu a'lem. [104]

Sultân Sencer'den sonra onun ordusu (leşker), Sultân'ın kızkardeşinin oğlu Mahmûd Hân'ın saltanatını kabul edip Nîşâbûr'da tahta oturttular. Ondan sonra Mü'eyyed Ayepe-i Sencerî, Nîşâbûr'u istila ederek Mahmûd Hân'ı yakalayıp yoketti. Merv, Belh ve Horâsân'ın tamamı Oğuzlar'ın (Guzân) elindeydi ve (bunlar), mümkün olan her yolsuzluğu yapıyorlardı.

Yedinci es-Sultân Mugîsü'd-Dünyâ ve'd-dîn Mahmûd bin Muhammed İbn Melikşâh bin Alp Arslan

Sultân Mahmûd, güzel yüzlü, iyi ahlaklı, yumuşak tabiatlı, hoş sözlü, şirin dilli, nüktesi ölçülü, hareketleri güzel, iyi yazan ve konuşan bir pâdişâh idi.[317] Âl-i Selçûk'da ondan daha anlayışlı ve zeki hiçbir melik ve pâdişâh yoktu. Ahvâl-i mülkün/devlet yönetiminin anlaşılması güç, karışık ve dikkate muhtaç işlerin-

---

[317] Kaynaklarda Sultân Mahmûd'un Arapçayı mükemmel bildiği, şiir ve edebiyata, tarih ve siyere vakıf olduğu zikredilmiştir [el-Bundârî, (Türkçe terc, s.147); el-Hüseynî, (Türkçe terc, s.69)]

de hiç kimse ona benzemezdi. Ahvâl-i mülkün/devlet yönetiminin hepsine vakıftı. Ancak gül gibi ömrü kısa oldu ve su üzerindeki kabarcıklar gibi az yaşadı.[105] Müzmin hastalıkların birçok belirtisi onu istila etti.[318]

Güvercin ve kafes kuşlarına; Türkistân sunkurlarına; deniz ve dağ şâhinlerine; şâhî, dihistânî, rustâyî/köylü ve âşiyânî/evcil doğan/atmacalara, Cürcân ve Geydânî bozdoğanlarına, Gûrî, kehsârî/dağlı ve Irâkî köpeklere, Kûmmî, Nîmrûzî, Kuhistânî ve Bâmyânî Pârslara büyük bir sevgisi olup, meliklere ve Sultânlara layık olan bu hayvanları besler, (bunların) her birine/her çeşidine ilgi ve sevgi gösterirdi. Vaktinin tamamını, memleket işleriyle fazla ilgilenemeyecek kadar (bu) sadık dostlarını beslemek ve onlarla vakit geçirmekle harcardı. Başka hiçbir işi yoktu. Altın tasmalı dört yüz köpeğinin olduğunu, (bunlardan) bazılarının süslü, ipek tasmalı ve altın sırmalı çullarının bulunduğunu anlatırlar.

Babasının vefatından sonra 511 (1117) senesinde tahta oturdu.[319] Amcası Sultân Sencer sekiz ay sonra Irâk'a geldiğinde onunla savaştı ve yenildi. Amcası onu tekrar çağırdı. Gönlünü

---

318 er-Râvendî'ye göre Sultân Mahmûd, "kadınlarla çok münasebette bulunduğundan birçok müzmin hastalıklara tutulmuştu." [s.205; (Türkçe terc, I, s.197)].

319 "... Hasta olan Sultân Muhammed b. Melikşâh ...", 15 Zi'l-hicce 511/9 Nisan 1118 günü hayatından ümidini kesti. Oğlu Mahmûd'u yanına çağırıp öptü, ikisi de ağladı. Sultân Muhammed oğluna saltanat tahtına çıkıp oturmasını ve halkın işleriyle ilgilenmesini emretti. Mahmûd bu sırada ondört yaşını henüz doldurmuştu. Babasına dönüp ilm-i nücûma göre: "Bu ne talihsiz bir gün!" dedi. Sultân: "Evet doğru söyledin; fakat bu baban için talihsiz bir gün, sana gelince, saltanatın kutlu olsun!" diye karşılık verdi. Bunun üzerine Mahmûd tacı ve iki bileziğiyle tahta çıkıp oturdu. 24 Zi'lhicce (18 Nisan 1118) perşembe günü emirler çağrılıp Sultân'ın öldüğü bildirildi ve oğlu Mahmûd'a yaptığı vasiyyeti okundu. Sultân, oğluna iyilik ve adaletle hükmetmesini emrediyordu. 25 Zi'l-hicce (19 Nisan 1118) cuma günü Sultân Mahmûd adına hutbe okundu." [İbnü'l-Esîr, X, (Türkçe terc, s.417)]

aldı ve Irâk'a Sultân yaptı. Kızı Mehmelek Hatun'u eş olarak ona verdi. Kızını, tam bir ihtişam, süslü yatak ve dağ yapılı/iri cüsseli fillerle Horâsân'dan Irâk'a gönderdi. Bir müddet sonra Mehmelek Hatun on yedi [106] yaşında öldü. Kız kardeşi Gevher Neseb'in (گوهر نسب) annesi Emîr Sittî Hatun'u, onun yerine yolladı.[320] Bu durum, Sultân Mahmûd'un pâdişâhlığını güçlendirdi. O, genellikle Isfahân[321] ve Bağdâd'da otururdu. Bir kere onunla Halîfe el-Müsterşid arasında bir anlaşmazlık/sıkıntı meydâna geldi. İş oraya vardı ki, Bağdâd'ı kuşatıp aldı.[322] Ondan sonra onların arasında barış yapıldı ve Halîfe'den özür diledi. O, gölgesi mübarek bir Sultân idi. Birçok hâdimleri vardı. Onun zamanında sarâyda birçok kadın oturdu. Şüphesiz onun hâdimlerinin hepsi sınırsız devlet ve nimete kavuştular. Irâk'ta her yerde medreseler ve hayratlar yaptırmıştır.

Ahvâl-i dîvân ve defterlerden iyi anlardı. Iktâ'ât-ı haşem (إقطاعات حشم)[323] hakkında bilgi sâhibi idi. Müstevfî (مستوفى)'den[324]

---

320 Râhat's-Sudûr'da "Mehmelik Hatun çok yaşamayıp ölünce, vâlide Sultân Emir Sitti Hatun, Gevher Neseb'i gönderdi." [s.205; (Türkçe terc, I, s.198.)]

321 İran'ın dördüncü büyük şehri ve aynı adı taşıyan eyaletin merkezi olup Selçuklulara başkentlik yapan Isfahân hakkında bkz, Zekeriya Kazvînî, *Âsârü'l-Bilâd*, I, s.118-119; Osman Gazi Özgüdenli, "Isfahan", *DİA*, İstanbul, 2000, XXII, s.497-502.); Aynı yazar, "Bir Ortaçağ İran Şehrinin Anatomisi: İsfahân (650-1500)", *Name-i Aşina*, Yıl 5, Sayı 11, Ankara 2003, s.57-96

322 el-Müsterşid ile Sultân Mahmûd arasındaki ihtilaf hakkında bkz, İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc, X, s.502-505); el-Hüseynî, (Türkçe terc, s.68.). el-Hüseynî, Sultân'ın el-Müsterşid'le mücadeleden sonra hastalandığını, bu hastalığa düşmesinin sebebinin halîfeyle savaşmış olmasından ileri geldiğini idrak ederek ondan af ve dua istediğini ve bu surette iyileştiğini kaydeder (s.68-69).

323 Kaynaklarda genellikle "hadem" tabiriyle birlikte kullanılan "haşem"in bazen genel anlamda askerî maiyet veya ordu, bazen de ıktâ' askerlerini ifade etmek üzere kullanıldığı anlaşılmaktadır (el-Bundarî, s.28, 60, 112, 256; Hasan Enverî, s.241; Köymen, "Selçuklu Devri Araştırmaları", s.330, 354, 367, 372; Ann K. S. Lambton, "'Atebetü'l-Ketebeye Göre Sancar İmparatorluğunun Yö-

her gün defter-i rûznâmc/rûznâme (دفتر روزنامج)[325], düstûr-ı evâric (دستور أوارج)[326] ve câmi'ü'l-hesâb'ı (جامع الحساب)[327] isteyip mütalaa eder, hiçbir şey ondan gizli kalmazdı. Aynı şekilde 'Ârız'dan, defter-i 'arz-ı haşem'i[328] ve onların tevcîhâtını memleketler-

---

netimi", (Çev. Nejat Kaymaz), Belleten, XXXVII/147 (1973), s.374, 376, 379.).

324 Bugünkü Maliye Bakanlığı'na tekabül eden "Dîvân-ı İstifâ" veya "Dîvân-ı İstifâ-yı Memâlik"in başında bulunan devlet adamına "Sâhib-i Dîvân-ı İstifâ" veya "Müstevfî" denirdi. Müstevfî, devletin bütün maliye memurlarının üstüydü. Buna saltanat dîvânının (dîvân-ı hâss veya hazret) mâliye işlerine bakan kısmının mensupları da dâhildi. Kendisinin, her memur gibi bir vekili vardır. Bir yerde adı kâim-i makâm olarak geçen bu memuru bizzat kendisi tayin ederdi. Dîvân-ı İstifâ'da defter kâtibleri (ehl-i cerâid ve defâtir) ve sair memurlar da hizmet verirdi. Bunların dışında hemen her vilâyette "müstevfî", "amîd", "âmil" vs. adları altında mümessilleri vardı. Devletin bütün gelir ve giderlerini Dîvân-ı İstifâ tutardı (Mehmet Altay Köymen "Selçuklu Devri Türk Tarihi Araştırmaları II", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, DTCF Tarih Araş. Ens., II/2-3 (1964), s.325-327; Aynı yazar, *Alp Arslan ve Zamanı*, s.185)

325 Hergün hazîneye giren ve çıkan paralarai kayda mahsus defterdir (Uzunçarşılı, *Medhal*, s.213, 216; Hasan Enverî, s.250).

326 Herhangi bir sebeple hazîneye borcu olanların yatırdıkları taksitlerin kaydına mahsus defterdir (Uzunçarşılı, *Medhal*, s.213, 216).

327 Dîvân-ı İstifâ, Devletin devletin bütün gelir ve giderlerini defterlere muntazaman kaydeder, yıllık devlet bütçesini düzenlerdi. Gerek devlet teşkilâtı mensuplarının, gerekse devlet teşkilâtında vazifeli olmadıkları halde hazineden ücret alanların maaş ve ödeneklerine ait muamelat, bu dîvânda yapılırdı ki yukarıda geçen tabirler, kâtibler tarafından tutulan defter, liste ve hesaplamalarla ilgilidir (Köymen, "Selçuklu Devri Türk Tarihi Araştırmaları II", s.326; Ayrıca bkz, Hasan Enverî, s.73-74, 250).

328 Ordunun malzeme ve sair ihtiyaçlarını kontrol etmek, askerin yoklama ve teftişiyle ilgilenmek 'Ârız'ın başlıca görevlerinden idi. Genellikle sefer veya savaş öncesinde yapılan yoklama ve teftişe 'arz, bu sırada tutulan deftere de "defter-i 'arz-ı haşem" denirdi. Askerin teftişi ('arz) genellikle Sultân'la beraber yapılır (İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc, X/113; XI/83, 343, 419-420.); er-Râvendî, s.119, (Türkçe terc, I, s.117.); el-Bundârî, s.70; Fahr-i Müdebbir, s.276-277; el-Mâverdî, *Nasîhatü'l-Mülûk*, s.224) Hasan Enverî, s.117 vd.) ve bazen aylar sürerdi. İbnü'l-Esîr'in kaydına göre, Sultân Sancar döne-

den/bölgelerden (memâlik) isterdi. Cerâyet-i havâşî (جرايت حواشى) ve vazifelerini, dergâh sâkinlerinin rütbelerini bilirdi. Irâk'tan hiçbir tarafa sefer yapmamış idi. Fakat av yeri ve çayırlık/ova olan her yerde bulundu. Kuş uçurup [107] ceylan koşturdu. Vahşi hayvanlar ve kuşlar avladı. 524 (1129-1130) senesinde kardeşi Mes'ûd ona muhalefet etti. Onunla savaşmak için Âzerbaycân'dan büyük bir ordu getirdi. Rebî'ü'l-evvelin on altıncı Salı günü (26 Şubat 1130)[329] Esedâbâd hudûdunda üç gün savaştılar. Sultân Mes'ûd'un öncüleri (talâyi') yenildiler. Hezimet ordunun sağ cenâhına (meymene) ulaştı. Emîr Kasîmü'd-devle Borsûkî (امير قسيم الدوله بُرسُوقى) pusudaydı. Mes'ûd'un ordusu üzerine taarruz etti ve onları mağlup etti. Mes'ûd, Çabûş Beg (چبوش بک) ve askerler kaçtı.[330] Borsûkî peşlerine giderek onları öldürüyordu. Mü'eyyedü'd-dîn-i Tuğrâ'î ve Zeynü'l-küttâb esir düştüler. Her ikisini Sultân Mahmûd'un huzûruna getirdiler. (Sultân'ın) fermânı üzerine ikisini de öldürdüler. Borsûkî, Sultân Mes'ûd'u Hemedân köyleri hudûduna kadar takip edip onu yakaladı. Birâderi Mahmûd'un huzûruna getirdi. Mahmûd, Sultân Sencer'in ona vermiş olduğu bir hil'at'i ona giydirdi. Onun elbisesinden/mallarından her ne yağmalanmışsa geri verdiler.

---

minde 100 bini aşan bir ordunun 'arz'ı yani teftişi, altı ay sürmüştü (İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc, XI, s.83).

[329] el-Hüseynî'de 513/1119-1120, (Türkçe terc, s.67-68.), İbnü'l-Esîr'de 15 Rebî'ü'l-evvel 514/14 Haziran 1120 (Türkçe terc, X, s.447.)

[330] el-Hüseynî'ye göre "İki ordu muharebeye tutuşdukları vakitte Mes'ûd kardeşi Sultân Mahmûd'u gördü, mütehassırane yanına gitmek istedi. Çûşbeg/Çabûş Beg onu yanına çıkarmağa bırakmadı. Mes'ûd: "İci, ici" diye bağırmağa başladı. Bu, Türkçe büyük kardeş yani ağabey demektir. Sonra Mes'ûd kardeşi Mahmûd'un yanına oturdu, askerlerine kölelerinin her şeyini yağma ettirdi." (Türkçe terc, s.68.)

Sultân Mahmûd, 525 senesi Şevvâl ayının on altıncı günü (10 Eylül 1131) [108] Hemedân şehrinde vefat etti.[331] Ömrü yirmi yedi, pâdişâhlık müddeti on dört yıl idi.[332]

Onun güzel sıfatları: Yuvarlak pembe çehreli, beyaz yuvarlak sakallı, orta boylu, güçlü pazulu, vücut âzası birbirine uygun, mübarek yüzlü (olup) iyi/parlak bir siyâsetçi idi.

Vüzerâ ve hâciblerinin adları:

el-Vezîr Rebîbü'd-devle Ebû Mansur el-Kîrâtî

el-Vezîr Kemâlü'd-dîn Şemsü'l-Kifât es-Sümeyremî/Semîremî

el-Vezîr Şemsü'l-mülk Osmân bin Nizâmü'l-Mülk

el-Vezîr Şerefü'd-dîn Enûşirevân bin Hâlid el-Kâşî

el-Vezîr Kıvâmü'd-dîn Ebû'l-Kasım

Hâcibler: Muhammed bin Alibâr, Toga(n) Yürek, Ergân

Sultân Mahmûd vefat ettiğinde birâderleri Mes'ûd ve Selçûk, [109] Halîfe'ye itaat edecekleri hususunda yemîn/sevgend (سوگند) verdiler. Büyük bir ordu ile Dînever[333] hudûdunda amcaları

---

331 Bazı kaynaklarda Sultân'ın bir hastalık neticesinde öldüğü zikredilmiştir [İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc, X, s.528.); el-Bundârî, (Türkçe terc, s.146)] el-Bundârî ayrıca, Sultân'ın vezîri tarafından zehirlendiğine dair bir şayiadan bahseder (s.146.).

332 İbnü'l-Esîr'de hükümdarlık müddetini on iki yıl dokuz ay ve yirmi gün (Türkçe terc, X, 528), el-Hüseynî'de, onüç sene sekiz ay sekiz gün (Türkçe terc, s.69) olduğu zikredilmiştir.

333 Batı İran'da Cibâl bölgesinde tarihî bir şehir olan Dînever, bugün harâbe halindedir. Güneydoğusundaki Kengâver ile güneybatısındaki Kirmân-şâh'tan yaklaşık 45-48 km. uzaklıktadır. Şehrin harâbeleri, Çem-i Dînever denilen nehirle sulanan bir ovanın kuzeydoğusunda bulunmaktadır. Çem-i Dînever, sarp Teng-i Dînever Boğazı'nı geçtikten sonra Bîsütûn kayalığı yanında Karasu'nun bir kolu olan Gemesâb'la birleşir. Dînever, Emevîler ve Abbâsîler döneminde çok gelişmiş bir şehir olarak kaynaklarda zikredilir. Hemedân 'ın üçte birinden daha küçük olan şehir, iyi düzenlenmiş

Sultân Sencer'le savaştılar. İki taraftan kırk bin kişi öldü ve birâderler münhezim oldu. Sultân Sencer, Tuğrul bin Muhammed bin Melikşâh'ı pâdişâhlığa oturttu, muzaffer ve galip olarak Horâsân'a gitti.

Sekizinci es-Sultânü'l-Mu'azzam Rüknü'd-dünya ve'd-dîn Ebû Tâlib Tuğrul bin Muhammed bin Melikşâh bin Alp Arslan

Sultân Tuğrul bin Muhammed, adâlet ve siyâsetle vasfolunan, ahlâkının en belirgin özellikleri hayâ, hamiyyet, cömertlik ve cesaret olan bir pâdişâh idi. Eğlence ve fevâhişten/zevkten uzaktı. O, Sultân Mahmûd'un saltanatında, amcası Sultân Sencer'in -Allah kabrini nurlandırsın- hizmetinde ve yanında idi. Sultân Mahmûd'un vefatından sonra Sultân Sencer velîahdlığı ona tefvîz buyurdu. Mes'ûd, Dâvud ve birâderler münhezim olarak Bağdâd'a gittiler. Halîfe Müsterşid 527 senesi Saferinde (Aralık 1132)[334] [110] Bağdâd'da hutbe'yi onun (Mes'ûd'un) adına, ondan sonra birâderi Dâvud bin Mahmûd adına okuttu.[335] Onları güzel karşı-

---

çarşılara, verimli meyve bahçeleriyle zengin tahıl ürünlerine sahipti. Hamdullâh Müstevfî-i Kazvînî, XIV. yüzyılda burasını ılıman iklime sahip, suları bol, küçük bir şehir olarak tavsif eder. Daha sonra Timur tarafından tamamıyla tahrip edilen Dînever bir daha eski haline kavuşamamıştır (Hamdullâh Mustawfî Qazwînî, *Nuzhat al-Qulûb*, s.106, 211; Tahsin Yazıcı, "Dinever", *DİA*, IX, İstanbul 1994, s.356).

334 el-Hüseynî ve el-Bundârî'de 527 Muharreminin son cuması. [el-Hüseynî (Türkçe terc, s.71); el-Bundârî, (Türkçe terc, s.161-162)].

335 "... 527/1132-1133'de Melik Mes'ûd harekete geldi. Melik Dâvud ve Aksunkur ile beraber Âzerbaycân'da toplandılar. Sultân Tuğrul Merâga'ya geldi. Melik Mes'ûd Bağdâd'a girdi. Halîfe Müsterşid 'in Tuğrul hakkında suizannı olduğunu gördü. Halîfe şahidler huzurunda Mes'ûd'a Saltanat verdi ve kendisini Dârü's-Saltana'ya indirdi ve bu senenin Muharreminin son cumasında adına hutbe okundu. 527 Rebî'ü'l-evvelinin beşinci pazar günü kendisine hil'at giydirdi. O da Halîfenin önünde oturarak arz-ı hizmet etti. Hil'atı giydikten sonra

ladı ve Âzerbaycân'a gönderdi. Tuğrul, Irâk'a geldiğinde onunla birâderleri Mes'ûd ve Dâvud arasında birkaç kez savaş oldu. Sonunda Tuğrul yenildi. Mes'ûd Hemedân'a yerleşti. 528 (1133) senesinde Bağdâd'a gitti. Sultân Tuğrul'un melikliğini kutlamadı. (Sultân Tuğrul) Hûzistân[336] tarafına giderken vezîri olan Hâce Kıvâmü'd-dîn'i Lîşter'de astı/astırdı.[337] (Çünkü) kendi perişanlığı-

---

Halîfe Müsterşid kendisine: 'Bu nimeti şükür ile karşıla. Allah'dan, zahirde ve batında kork' dedi. Verdiği hil'atler muhtelif cins ve renkde zırhlı gömlek idi. Yedinci gömleğin rengi siyah idi. Bundan maada mumâileyhe cevherler ve yakutla murassa bir taç, iki bilezik, bir gerdanlık, iki tane kılıç verdi ve ayrıca iki tane liva akd etti. Kılıçları bizzat eli ile boynuna taktı. Sonra kardeşi oğlu Melik Dâvud'u kendisine teslim ile şifahen tavsiyede bulunarak: 'Kalk, sana verdiğim bu kuvveti al ve şükret' dedi." [el-Hüseynî, (Türkçe terc, s.71-72)]

336 İran'ın güneybatısında yer alan bir eyâlet olan Hûzistân, çöl görünümlü yaylalarında dolaşan bedevî Arab kabilelerinden dolayı İranlılar tarafından 1925'e kadar "Arabistan" olarak adlandırılmıştır. Hûzistân'ın batısında Irâk, güneyinde Basra körfezi, kuzeyinde Zagros sıradağları yer alır. Kirmânşâhân, Lûristan (Hürremâbâd). Çehârmahal, Bahtiyârî, Isfahân ve Fârs bölgeleriyle çevrilidir. Kuru ve yakıcı kuzeybatı rüzgârı, sıcak ve rutubetli güneydoğu rüzgârı ve geniş bataklıklar, bölgede hayatı olumsuz yönde etkiler. Burada Kerha, Âbıdîz, Kârûn (Ahvâz Düceyli), Cerrâhî ve Hindicân (Hindiyân) adlı nehirler vardır. İslâm coğrafyacıları, Hûzistân'ın tarih boyunca değişen bölge sınırlarını farklı şekillerde kaydederler. Hamdullâh Müstevfî-i Kazvînî'ye göre Hûzistân'ın merkezi Şuster idi ve burada bir kısmı günümüzde mevcut olmayan veya değişik adlarla anılan Süs, Errecân (Ergân), Sûku'l-Ahvâz, Mehrûbân, Huveyze (Hûzkân), Cündişâpûr, Askerimükrem, Devrek, Tîb, Kurkûb, Cübbâ, Hısnımehdî, Muhammere (Hürremşehr) gibi şehirler vardı. Merkezi ise Ahvâz'dı. Müslümanların bölgeyi fethetmesi sırasında yerli halkın Hûzî dilini konuştuğu ve Hûzistân adının bu sebeple verildiği bilinmektedir (*Nuzhat al-Qulûb*, s.107-110; Cl. Huart, "Hûzistân", *İA*, V/1, s.624-625; Mustafa L. Bilge, "Ahvâz", *DİA*, II, İstanbul, 1989, s.192-193).

337 el-Hüseynî'ye göre Kıvâmü'd-dîn Isfahân'da öldürülmüştür. Müellif, Sultân Tuğrul'un, Mes'ûd karşısında münhezim olduktan sonra Rey'e gitmek üzere Isfahan'a gittiğini belirtip hadiseyi şu şekilde kaydetmiştir: "... pek fena bir vaziyete düştü. Bunun için vezîrine: 'Benim bu hale duçar olmamın sebebi Tanrının kullarına yaptığın

nın hepsini ondan biliyordu. "*Dünya hayatında onların geçimliklerini aralarında biz paylaştırdık*"[338] âyetinden korkmuyor, "*Birbirlerine iş gördürmeleri için, (çeşitli alanlarda) kimini kimine, derece derece üstün kıldık*"[339] âyetini bilmiyordu. Sonunda Zeyd ve Ömeri Allahu Teala'nın irade ve işlerine şerik ve yardımcı yapıyordu. 529 (1134-1135)[340] senesi Muharreminde Hemedân'da ansızın vefat etti.[341]

Ömrü yirmi beş[342], pâdişâhlık müddeti üç senedir.[343]

---

zulümdür' dedi. O da cevâben 'Sen, Alamut ahalisine adamlar gönderdin, Aksunkur ve senin diğer düşmanlarını öldürmek için onlara emir verdin ve onlar da bu işi yaptılar' dedi. Bu söz üzerine Sultân Tuğrul: 'Senin itikadındaki fesadı meydana çıkartan Allaha şükrolsun, artık Allah beni senin katlinde muatep etmez' dedi ve boynunun vurulmasını emretti. Adamları mûmâileyhi vurdular ve astılar. Asacakları vakitte ip koptu. Emîr Şîrgîr'in kölesi de bakıyordu. Derhal üzerine atlayarak yanında bulunan bıçakla kafasını kesti. Cesedini parça parça ettiler. Kafasını ve cesedinin parçalarını şehir şehir dolaştırdılar. Her uzvu bir şehirde teşhir olundu. Mûmâileyhin katli Isfahan'da vâki olmuştu." (Türkçe terc, s.72-73)

338 [نَحْنُ قسَمْنَا بَيْنَهُم مَّعِيشَتَهُمْ فِي الحَيَاةِ الدُّنْيَا] Kur'ânı Kerîm, 43/32.

339 [بَعْضَهُمْ فَوْقَ بَعْضٍ دَرَجَاتٍ] Kur'ânı Kerîm, 43/32. Âyet-i Kerîme'nin tamamı ve meali şöyledir: [أَهُمْ يَقْسِمُونَ رَحْمَةَ رَبِّكَ نَحْنُ قَسَمْنَا بَيْنَهُم مَّعِيشَتَهُمْ فِي الحَيَاةِ الدُّنْيَا وَرَفَعْنَا بَعْضَهُمْ فَوْقَ بَعْضٍ دَرَجَاتٍ لِيَتَّخِذَ بَعْضُهُم بَعْضاً سُخْرِيّاً وَرَحْمَتُ رَبِّكَ خَيْرٌ مِّمَّا يَجْمَعُونَ] "Rabbinin rahmetini onlar mı bölüştürüyorlar? Dünya hayatında onların geçimliklerini aralarında biz paylaştırdık. Birbirlerine iş gördürmeleri için, (çeşitli alanlarda) kimini kimine, derece derece üstün kıldık. Rabbinin rahmeti, onların biriktirdikleri (dünyalık) şeylerden daha hayırlıdır."

340 İbnü'l-Esîr'e göre 529 Muharrem/Ekim-Kasım 1134 (Türkçe terc, s.28), el-Hüseynî'ye göre de 528 Muharremi başlarında/Kasım 1133 (Türkçe terc, s.73).

341 el-Hüseynî'ye göre Sultân "Birgün müshil içmiş idi. Bunun neticesinde kendisine kulunç arız olarak kuvvetten düşdü ve Hemedân 'da tahtta öldü; orada defnedildi."

342 İbnü'l-Esîr'e göre Sultân Tuğrul 503 yılı Muharreminde (Ağustos 1109) doğmuştur (Türkçe terc, XI, s.28.) ki bu durumda öldüğünde 26 yaşındadır.

343 el-Hüseynî'ye göre saltanat müddeti iki sene bir veya iki aydır (Türkçe terc, s.73

Onun güzel sıfatları: Pembe çehreli, geniş alınlı, uzun sakallı, ince kâküllü, [111] orta derecede uzun boylu, boynu ve sırtı bağlı, kaşları geniş, iri yarı ve kuvvetli idi

Vüzerâ ve Hâcibleri:
el-Vezîr Kıvâmü'd-dîn Ebû'l-Kasım ed-Dergizînî
el-Vezîr Şerefü'd-dîn Ali bin Recâ'
Hâcibleri: Mengüberz, Yûnus, Tatar

Dokuzuncu es-Sultânü'l-'Azam Gıyâsü'd-Dünyâ ve'd-dîn Ebû'l-Feth Mes'ûd bin Muhammed bin Melikşâh bin Alp Arslan

Sultân Mes'ûd, ulu, kahraman, haydar yürekli, merhametli, cömert ve adil bir pâdişâh idi. Âl-i Selçûk'da onun kadar boylu poslu, kuvvetli ve heybetli bir pâdişâh yoktu. Tahtın süsü, meydânın ziyneti, sarây ve dünyanın (bağ u eyvân) ulusu/ihtişamı idi. Bir hamlede bir ordu (sipâhî) yener, bir vuruşta bir arslan (öldürürdü). İyi huylu, neşeli, şakacı ve dost sâhibiydi. Gölgesi mübarek ve ayağı uğurlu idi. Onun döneminde bütün insanlar rahat idi. Nimet, sevinç ve mutluluk kapıları herkese açıktı. Ordunun (sipâhî) teçhizatı ve sayısı tamdı. Halk (ra'iyyet), emniyet, refâh ve rahat içindeydi. Zâhid âlimleri sever, dervişlere yardım ederdi. [112] İnsanlara karşı temiz kalpli (olup), mecnûnlar ve kafes kuşlarını severdi. Onlara gizli dilden sözler söylerdi. Nimet içinde bulunmaktan, zorluk çıkarmaktan, gösteriş, gevşeklik ve kibirden uzaktı. Avdan doymak bilmezdi. Yalnız başına arslan öldürmekte cesur ve mahir olup, bu işte hiç kimse ona yardımcı olmazdı. Savaş saflarında bizzat kendisi hücum eder, kimseye fırsat vermezdi. Hazâne/hazîne'si genellikle boştu. Etrâftan gelen yükleri de bârgâh'da dağıtırdı.

Kardeşi Sultân Tuğrul Hemedân'da Alâ'ü'd-devle'nin sarâyında öldüğünde o Bağdâd'da idi. Irâk emîrleri hızlı bir şekilde onu hazırlamaya koşuşturdular. Sultân Dâvud[344], Tebrîz'de[345] idi. Atabeg Karasunkur onun yanında/hizmetinde idi. Ona da kâsıd/haberci (قاصد) gönderdiler ve onun pâdişâhlığını okudular/ilan ettiler. Hemedân'da bulunan Sultân Mes'ûd hızlı davrandı. Hulvân'dan[346] geçerken Irâk yolları karla kaplanmıştı. Soğuk oldukça sertti. Yolu bastırsınlar diye develeri (şütürân) öne koydular/sürdüler. Atlılar (süvârân) Kirmânşâhân[347] hudûduna [...][348]

---

344 Sultân Mahmûd, 16 Şevvâl 525 (10 Eylül 1131)'de öldüğünde oğlu Melik Dâvud, vezîr Ebû'l-Kâsım ve Atabegi Aksunkur el-Ahmedîlî'nin ittifakıyla tahta çıkarılmıştı. Bütün el-Cibâl bölgesinde ve Âzerbaycân'da Sultân Dâvud adına hutbe okunmuştu. İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc, X, s.528).

345 Zekeriya Kazvînî, *Âsârü'l-Bilâd*, I, s.137.

346 Irâk-ı Arab ile Irâk-ı Acem sınırında kurulmuş tarihî bir şehir olan Hulvân, Bağdad'ın 190 km kuzeydoğusunda Bağdad-Horâsân yolu üzerindeki Kasrışirin ile Kirind arasında ve Diyâle nehrinin kollarından Hulvançay'ın (Hulvânrûd) sol kıyısında yer almakta olup Zagros dağlarındaki Paytak Geçidi'ne de yakındır. Şehir Ortaçağ'daki idarî taksimatta bazan Irâk-i Arab, bazan da Irâk-ı Acem bölgesinde gösterilmişse de genellikle Cibâl eyaletinin Irâk sınırındaki ilk şehri olarak kabul edilmiştir. Hulvân, meyve yetiştiriciliğiyle meşhurdur. Hudûdu'l-Âlem, burada özellikle incir üretilip ihraç edildiğini yazar. İbn Havkal şehirdeki binaların taştan ve kerpiçten yapıldığını, çok sıcak bir iklime sahip olduğunu, hurma, incir ve nar yetiştirildiğini kaydeder. el-Makdisî de eski bir kaleye sahip olan şehrin etrafının sekiz kapılı bir surla çevrildiğini, üzüm bağları ve incir bahçeleriyle kuşatılmış bu küçük şehrin içinde bir ulucami ve bir sinagog bulunduğunu zikretmiştir. Hamdullâh Müstevfî-i Kazvînî ise Irâk-ı Arab'a dâhil ettiği şehrin harâb olduğunu ve bir köy (mezraa) manzarası arzettiğini, bununla beraber yörede çok sayıda ziyaretgâh bulunduğunu belirtir (*Nuzhat al-Qulûb*, s.40, 43, 47, 162, 212; Tahsin Yazıcı, "Hulvân", *DİA*, XVIII, İstanbul 1998).

347 İran'da bir şehir ve bu şehrin merkez olduğu idarî bölge olan, Kirmânşâh (Kermânşâh), Zagros sıradağlarının kuzeybatısında deniz seviyesinden 1320 m. yüksekliktedir. Ortaçağ Arap coğrafyacılarının adını Karmîsîn veya Kırmâsin gibi şekillerde de verdikleri

ve Rûzrâver'e kadar kadar onları takip ederken birden Hemedân'a geldiler/ulaştılar. Emîrler, mecburen ona razı oldular. Öyle ki birâderi Dâvud ile beraber el öptüler. [113] Diğer gün tahta oturdu ve ziyâfet (bâr) verdi. Sultân Sencer, kızı Gevher Hatun'u (گوهر خاتون) eş olarak ona verdi.

Halîfe Müsterşid Bağdâd'da imamlardan fetva istedi ve hutbe'de Mes'ûd'un adını kaldırıp Sultân Sencer'in adını koydu. Bağdâd'dan Kuhistân-ı Irâk'a ulaştı. Horâsân ve Irâk ülkesini zabtetmek amacındaydı. Bu işte yardım etmeleri için Sultân Dâvud ve Atabeg Aksunkur'u[349] çağırdı. Dîneverden geçerek Esedâbâd hudûduna ulaşıp Pencenguşt menzili'nde konakladığında Sultân Mes'ûd ona yetişti. Karşılaşmadan sonra ümerâ-yı Bağdâd münhezim oldular.[350] Mes'ûd'un ordusunun yüzünü görmediler (kaçtılar). Müsterşid, havâssı ile bir tepenin üzerinde duruyordu. (Sultân Mes'ûd) yer öpüp onu (Halîfe Müsterşid'i) korusun diye Hâcib Tatar'ı gönderdi. Onun için otağ/çadır (nevbetî), yeni bir dehlîz (دهليز)[351] ve serâperde kurdular. Mutfak (matbah) ve şarâbhâne eşyaları ile ona lazım olan

şehrin Sâsânîler döneminde kurulduğu bilinmektedir (Yâkût, IV, 454-456; *Nuzhat al-Qulûb*, s.106, 162; J. H. Kramers, "Kirmân", *İA*, 815-821).

348 Bu kısım metinde boş bırakılmıştır.

349 Aksungur el-Ahmedîlî (ö. 527/1133), Revâdî hanedanından olan ve Âzerbaycân'da Merâga ile diğer bazı yerleri idare eden Selçuklulara bağlı İbrahim oğlu Emîr Ahmedîlî'in memlûkü idi. Efendisinin Bağdâd'da Bâtınîler tarafından öldürülmesi üzerine (509/1116) onun sahip olduğu yerleri ele geçirdi ve Revâdî hanedanına son verdi. Sahip olduğu bazı meziyetler ve askerlerinin çokluğu sayesinde siyasî bakımdan güç kazanan Aksungur, Sultan Mahmud tarafından oğlu ve velîahdı Dâvud'a atabeg tayin edildi. (Faruk Sümer, "Aksungur el-Ahmedîlî", *DİA*, II, s.297)

350 İbnü'l-Esîr'e göre bu muharebe 10 Ramazan 529 (24 Haziran 1135)'de ve Dây-i Merc/Merg'de meydana gelmişti (Türkçe terc, XI, s.32-33).

351 Sultân'ın çadırına verilen ad olup, Memlûk kaynaklarında "ed-dehlîz es-Sultânî", "ed-dehlîz el-hıyâm es-sultânî" şeklinde de geçmektedir (Çetin, a.g.t., s.185; Uzunçarşılı, *Medhal*, s.111, 112, 315)

herşeyi hazırladılar. Diğer gün tâbiiyet töreni vaktinde onun huzûruna gitti. Halîfe onu oturttu. Oradan dışarı çıktı ve o gün Âzerbaycân'a doğru hareket etti. Merâğa'ya[352] vardığında Nâlık Köyü'ne indi/kondu. Sultân Sencer'in elçileri (de oraya) ulaştılar. Sultân Mes'ûd onları karşılamaya çıktı. Batınîler fırsat [114] kolluyorlardı. Bir ara gittiler ve onu (Halîfe Müsterşid'i) bıçaklayarak öldürdüler. Bu olay 529 senesi Zi'l-ka'desinde (Ağustos 1135) oldu.[353]

Sultân o hadiseden dolayı üzüldü ve mahzun oldu. Ondan sonra Kuzistân-ı Irâk'a ve oradan büyük bir ordu ile Bağdâd'a geldi. Müsterşid'in oğlu Râşid[354], babasının intikamını almak için ordu çekti/topladı. Irâk ve Kuhistân'da o sene büyük bir

---

[352] Günümüzde İran sınırları İçinde bulunan önemli Ortaçağ şehirlerinden biridir. İran'ın kuzeybatısındaki Urmiye gölünün yakınında ve Sehend dağının güney eteklerinden geçen Safî akarsuyunun kenarında kurulmuştur. Kaynaklarda çevresinde her türlü ziraatın yapıldığı, bağlık bostanlık, zengin, büyük ve güzel bir şehir olarak tanıtılır. Ortaçağ'dan günümüze kadar Merâga'da yetişmiş veya buralı olup çeşitli ilim merkezlerinde şöhrete kavuşmuş Merâgî nisbesiyle anılan çok sayıda âlim, edip ve şair vardır (Osman G. Özgüdenli, "Merâga", *DİA*, XXIX, İstanbul 2004, s.162-163)

[353] Halîfenin Batınîlerin suikasti neticesinde öldürülmesi İbnü'l-Esîr'e göre 17 Zi'l-ka'de 529/29 Ağustos 1135 (Türkçe terc, XI, s.35.) Perşembe günü, el-Hüseynî'ye göre 529 senesi Zi'l-hiccesinin dördüncü pazar günü vuku bulmuştur (Türkçe terc, s.75). Olaydan sonra, bu suikasti Sultân Sencer'in tertip ettiğine dair şayialar çıkmış ve İbnü'l Cevzî'nin ifadesiyle "el-Müsterşid'den sonraki Abbâsî halîfeleri, Selçuklulara karşı düşmanlık beslemişlerdir." Bu konu hakkındaki görüş ve değerlendirmeler için bkz, Osman G. Özgüdenli, "Selçuklu Hilâfet Münasebetlerinde Bir Dönüm Noktası: Halîfe el-Müsterşid'in Katli Meselesi", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, Sayı 39, İstanbul 2004, s.1-35.

[354] "el-Müsterşid öldürülünce oğlu Ebû Ca'fer el-Mansûr'a bey'at edildi ve ona 'er-Râşid Billlâh' lakabı verildi. el-Müsterşid hayatta iken onu velîahd tayin edip bey'at almıştı. el-Müsterşid'in ölümünden sonra 27 Zi'l-ka'de (8 Eylül 1135) Pazartesi günü ona yeniden bey'at edildi." İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc, XI, s.3).

kıtlık vardı. Râşid Bağdâd'dan dışarı çıkıp Isfahân'a gitti.[355] Bir müddet orayı kuşattı. Kıtlık ve sıkıntıdan halk birbirini yiyordu. Sa'dü'd-devle Isfahân vâlîsi idi. Mülhidler (Melâhide) Râşid'i bıçakladılar ve o şehid oldu.[356] O, Mes'ûd'un adına olan hutbe'yi Dâvud'un adına çevirdi. Sultân, Müsterşid'in kardeşi el-Muktefî li-Emrillah'ı ortaya çıkarıp Hilâfet makamına oturttu ve ona bey'at etti.[357] Halîfe Mes'ûd'un kızkardeşi Fâtıma'yı istedi ve Bağdâd'dan Hemedân'a geldi. Emîrlerden biri kısmı Sâhib-i Lîşter Borsuk[358] ile Sultân'a muhalefet etmek üzere anlaşmış idiler. Uygunsuz isteklerde bulunuyorlardı. Lîşter hudûdunda bir çayırda/ovada konaklamış idiler. Sultân [115] Hemedân'dan gece (atına) binip öğlen vakti onlara ulaştı/yetişti. Onların hepsi gailesiz bir şekilde uyuyorlardı. Sultân, ordugâhın (leşkergâh) ortasında bir emîrin çadırında (hîme) oturdu. Emîrlere haber verilince toplanıp yanına geldiler. Hepsinin, isyan etmek suretiyle işledikleri büyük günahlarını/hatalarını affetti/bağışladı.

Diğer/ertesi kış Bağdâd tarafına gitti. Kemâlü'd-dîn Muhammed Hâzânedâr'ı vezîr yaptı.[359] O, cesur ve korkusuz bir adamdı. Kifayet/yeterlik ve cesarette eksiksiz olup mülk ve devlet işlerinin

355 İbnü'l-Esîr, er-Râşid'in ilk önce Musul'a, ardından Âzerbaycân'a ve oradan da Melik Dâvud'la birlikte Isfahân'a gittiğini kaydeder (Türkçe terc, XI, s.45 vd).

356 25 Ramazan 532 (6 Haziran 1138). İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc, XI, s.63).

357 Bu hadise, er-Râşid'in ölümünden sonra değil, 18 Zi'l-hicce 530 (18 Ağustos 1136) tarihinde meydana gelmiştir. er-Râşid, Sultân Mes'ûd aleyhine faaliyetlerini artırması üzerine hilafetten azledilerek yerine kardeşi Ebû Abdullah el-Müktefî li-Emrillah halîfe ilan edilmişti. [İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc, XI, s.45-49)]

358 İbnü'l-Esîr'de Tüster hâkimi Borsuk oğlu Borsuk. (Türkçe terc, XI, s.51)

359 Kemâlü'd-dîn Muhammed bin el-Hüseyn el-Hâzin veya Kemâlü'd-dîn Muhammed bin Ali el-Râzî'nin vezâreti el-Bundarî (Türkçe terc, s.171) ve el-Hüseynî'de (Türkçe terc, s.77) 533/1138-1139 yılında, İbnü'l-Esîr'de ise 532 yılı vukuatı arasında zikredilmiştir (Türkçe terc, s.65).

inceliklerini büyük bir olgunlukla görürdü. Ümerâ'ya haşmet ve hürmet göstermiyor idi. Herkese, askerlerin (leşker) derece ve miktarı kadar nânpâre veriyordu.[360] Emîrler, aralarında anlaşarak Atabeg Karasunkur'a "*Bu vezîr bizi önemsemeyip/küçük görüp alay ediyor. Kimseye yer (mahal) vermiyor. Sultân'ı sana karşı kızdırmış/kışkırtmıştır. İşinin tedbirini al, onun istilası artmasın.*" şeklinde mektûb yazdılar.[361]

Karasunkur, Selçûkşâh'ın yanında Âzerbaycân'dan geldi. Merğzâr-ı Seg'e kondu. Çünkü Sultân onu Pârs/Fars'a[362] gitmek ve birâderi Selçûkşâh'ı orada melikliğe oturtmak için görevlendirmişti. Merğzar-ı Seg'den Sultân'a "*Muhammed Hâzin'in başı ve elini bana göndermezsen, bu iş için adım atmam.*" şeklinde haber yolladı.[363] Sultân, çaresiz kalıp şaşkına döndü/ne yapacağını şa-

---

[360] Kemâlü'd-dîn Muhammed Hâzânedâr, "cesur ve kabiliyetli, adaletli, sözü geçerli, güzel ahlâklı bir insandı. Mükûs yani gayr-ı şer'i/haksız vergiyi kaldırıp zulme son verdi. Sultân'ın erzak ve tahsisatına o bakardı. Sultân'ın hazinesine çok miktarda mal topladı. Gizli kapaklı pek çok şeyi, hırsızlık ve hiyanetleri açığa çıkardı. Bu durum bazı mutasarrıfların ve idarecilerin ağırına gitti." bkz, el-Bundarî, (Türkçe terc, s.171-172); İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc, s.65); el-Hüseynî, (Türkçe terc, s.77-78).

[361] el-Hüseynî ve el-Bundârî'de Kemâlü'd-dîn'in Sultân Mes'ûd'la Karasunkur'un arasını açtığı, ona "Bu adam varken senin saltanatının kudret ve nüfuzu kendisini gösteremez. İki kılıç bir kında olmaz" dediğini, hatta onu yakalatmak için bazı tedbirlere başvurduğunu, Karasunkur'un ise bunun üzerine ona karşı harekete geçtiği zikredilmiştir (el-Bundârî, Türkçe terc, s.171-172; el-Hüseynî, Türkçe terc, s.77-78).

[362] Pârs ve bu kelimenin Arapçalaşmış şekli olan Fârs, bugünkü İran'da güneyde İran körfezi, doğuda Kirman, kuzeyde İsfahan, batıda Hûzistân'la çevrili coğrafî bölgeye verilen addır. Batı literatüründe Persia şeklinde kullanılan kelime ise bütün İran'ı ifade etmektedir (*Nuzhat al-Qulûb*, s.111-136; Cevdet Heyet, "Fars", *DİA*, XII, s.174-175).

[363] İbnü'l-Esîr'e göre "Karasungur işi o dereceye getirdi ki Sultân'ın yanından ayrılıp ona 'Ya vezîrin başını gönderirsin, ya da biz başka bir Sultân'ın hizmetine gireriz' diye haber yolladı. Sultân'ın yanında bulunan emirler ona vezîri öldürmesini tavsiye ettiler ve onu te-

şırdı. Sonunda Muhammed Hâzin'i zorla yakaladılar [116] ve bayrağın altında başı ve elini keserek Karasunkur'a gönderdiler.[364] Karasunkur Pârs/Fars'a gitti. Mengüberz'i[365] yenip Selçûkşâh'ı oranın melikliğine atadı/nasb etti.[366]

Vezâret-i saltanat-ı Hemedân, Karasunkur'un kethüdâsı olan 'İzzü'l-Mülk'e[367] verildi. Karasunkur Pârs/Fars'dan dönünce Mengüberz[368] geri geldi. Selçûkşâh hasta idi ve sedyede (muhaffe) kaçıyordu. Mahrûse-i Behenzâd (بهنزاد) hudûdunda Mengüberz[369] önüne/huzûruna geldi. Yeri öpüp "*Ben kardeşimin fermânının bendesi/kölesiyim. Vilâyet ondan senindir. Nereye gidiyorsun? Niçin gidiyorsun? Eğer bende/köle, köleliğe layık değilse işte baş ve kılıç*" dedi ve çok ağlayıp sızlandı. Onu Şîrâz şehrine nakledip Nevbendgân ve Berşâver hudûdunda

---

lâfisi mümkün olmayacak olaylardan korkuttular. Bunun üzerine Sultân vezîrini islemeyerek öldürdü, başını da Karasungur'a gönderdi (Türkçe terc, XI, s.65).

364 Kemâlü'd-dîn'in vezîrliği yedi ay sürdü ve 533 (1138-1139) yılında öldürüldü. [İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc, XI, s.65); el-Bundarî, (Türkçe terc, s.171)]

365 Mengüberz, 532 (1137-1138)'de öldürülmüştü (İbnü'l-Esîr, Türkçe terc, XI, s.62). Dolayısıyla burada sözü edilen şahıs, Mengüberz'in nâib ve kâim-i makâmı olan Bozepe olmalıdır. Nitekim er-Râvendî dışında diğer kaynaklarda Bozepe (Boz-ebe/Bozaba) olarak zikredilmiştir. [el-Hüseynî, (Türkçe terc, s.77-78); el-Bundârî, (Türkçe terc, s.173); İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc, XI, s.69); er-Râvendî, (Türkçe terc, I, 222n)].

366 İbnü'l-Esîr'e göre, 532 (1137-1138)'de Sultân Mes'ûd ile Melik Dâvud ve yanındaki emîrler arasında meydana gelen savaşta Mengüberz esir düşmüş ve Mes'ûd'un emriyle öldürülmüştü. Bunu haber alan Bozepe de efendisi Mengüberz'in intikamını almak için bu muharebede esir düşen bütün muhalif emîrleri öldürdü ki bunlar arasında Karasunkur'un babası da vardı. İşte Karasunkur, babasının intikamını almak üzere Fârs'a, Bozepe üzerine hareket etmişti (Türkçe terc, XI, s.62-63, 69).

367 Mecdü'd-dîn 'İzzü'l-Mülk Ebû'l-'İzz el-Berûcerdî (el-Bundârî, Türkçe terc, s.173)

368 Doğrusu Bozepe.

369 Doğrusu Bozepe.

sıcak bir yer olan Dîzsepîd Kalesi'ne[370] gönderdi. Yeryüzünde ondan daha sağlam, daha muhkem ve daha büyük bir kale yoktur. Orada değirmenleri döndürecek su kaynakları vardır. Üzüm, nar, elma ve incir gibi meyve ağaçları (yetiştirilir) ve pek çok bal (bulunur). Öyle ki hadsiz hesapsız tarım alanları ve binalar vardır. Hepsini Şîrâz'a getirirler. Yükseklik ve yücelikten duvara hâcet yoktur. [117] Her yeri dağ ve dağ yamacıdır. Selçûkşâh orada kalırken vefat etti.

Atabeg Karasunkur Hemedân'a geldi. Sultân'dan teşrîf/hil'at aldı ve Âzerbaycân'a gitti. Orada öldü (fermân yaft).[371] Onun vefatından sonra Çavlı Cândâr büyük/ulu (bozorg) ve muteber oldu. Sultân Mes'ûd, Hemedân'dan Rey'e geldi. Çünkü Sultânü'l-A'zam Sencer, Rey Vâlîsi Abbâs'a[372] kızmıştı ve (Mes'ûd'a) onu yakalayıp Rey'i ondan alması için emir vermişti. Sultân (Mes'ûd) Rey'e ulaşınca Abbâs onu karşıladı ve acayip hediyeler (pîşkeşhâ-yı garîb) verip beğenilen hizmetlerde (hidmethâ-yı pesendîde) bulundu. Sultân Mes'ûd, adı kötüye çıksa da gâzî bir adam[373] olduğundan onu incitmeyi uygun bulmadı.[374] Rey'den Hemedân'a geldi. Ora-

---

370 el-Bundârî ve İbnü'l-Esîr gibi eserlerini Arapça yazan müellifler, Farsça beyaz kale anlamına gelen "Dîzsepîd"i, Arapça şekliyle "el-Kal'atü'l-Beyzâ" olarak kaydetmişlerdir. el-Bundârî, (Türkçe terc, s.174); İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc, XI, s.69).

371 Karasunkur, 535 (1140-1141)'de Erdebil'de öldü [İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc, XI, s.78); el-Bundârî, (Türkçe terc, s.175)]. İbnü'l-Esîr, onun ölümü münasebetiyle şu bilgileri verir: "... veremden öldü. Uzun müddet hasta yatmıştı. Karasungur Melik Tuğrul'un memlûklerindendi. Âzerbaycân ile Errâniyye Melik Tuğrul'un emîrlerinden Çavlı'ya teslim edildi. Karasungur'un Sultân üzerindeki nüfuz ve itibarı çok artmıştı. Sultân ondan korkardı." (Türkçe terc, XI, s.78). ayrıca bkz, el-Bundârî, (Türkçe terc, s.175-176).

372 el-Hüseynî'de "sâhib-i Rey". (Türkçe terc, s.78).

373 Abbâs'ın gâzî olarak nitelendirilmesi, Batınîlerle yaptığı savaşlar münasebetiyledir [el-Bundârî, (Türkçe terc, s.176); İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc, XI, 109.)]

374 İbnü'l-Esîr'e göre 536/1141-1142'de. (Türkçe terc, XI, s.80-81)

dan Isfahân'a gitti. Bu sırada Emîr-i Hâcib, Abdu'r-rahman idi.[375] (Abdu'r-rahman) Sultân'ı, gösterilen özen, ihsân/bahşiş ve hediyeler bakımından kimsenin benzerini görmediği bir şekilde ağırladı/misafir etti. Sultân'a muhalefet konusunda anlaşmış olan Abdu'r-rahman, Bozepe (بزابه)[376] ve Abbâs[377], ömürlerinin geri kalan kısmında huzûrda ve arkasında, Sultân tahtının önünde, daima yanında bulunmak ve arkasını muhâfaza etmek konusunda büyük yeminler ettiler.[378] **[118]**

Abdu'r-rahman onlara haber göndermiş ve onları çağırmıştı. Birden Bozepe'nin Isfahân'a ulaştığı haberi geldi.[379] Her iki melikzâde Muhammed ve Melikşâh'ı muhalefet amacıyla getirmişti. Sultân'ın yanında fazla asker (leşker) yoktu. Hemen hızlı bir şekilde koşturup bendegân-ı hâss'ın en itaatkârı olan Atabeg İldeniz'e[380], en hızlı şekilde kendisine yardıma gelmesini emretti. Sultân Bağdâd tarafına göçtü (göç kerd). Henüz üç merhale/menzil[381] ilerlememiş idi ki Bozepe Hemedân'a vardı. Atabeg

---

[375] Fahrü'd-dîn Abdu'r-rahman bin Toga(n)yürek [el-Bundârî, (Türkçe terc, s.176); İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc, XI, s.109)],

[376] Muhtelif kaynaklarda Boz-ebe, Boz-apa veya Boz-aba şeklinde de geçmektedir.

[377] el-Hüseynî'ye göre 538/1143-1144'de. (Türkçe terc, s.79)

[378] "Bunlar zahirde itaat gösteriyorlardı. Fakat bunun hilafını gizliyorlardı." el-Hüseynî, (Türkçe terc, s.79). "Rey sahibi emîr Abbâs ile Fars sahibi Bozepe arasında, samimi dostluk ve hiç değişmiyen meveddet teekküd etmişti. Bunlar ikisi, memlekete göz diktiler. Bereket harekettedir, meydan hâlidir, fırsat budur. İşte bu vakit, ihsan ümidiyle atılmanın ve süt sağmanın (dolap çevirmenin) tam sırasıdır, dediler. Bunun üzerine Bozepe, ben kapıya hizmete geleceğim diye Sultâna yazdı..." el-Bundârî, (Türkçe terc, s.181.).

[379] İbnü'l-Esîr'e göre 540/1145-1146'da. (Türkçe terc, XI, s.99).

[380] er-Râvendî'de bu şekildedir [s.233, (Türkçe terc, I, s.224)]; el-Bundârî, el-Hüseynî'de Sultân'ın Atabeg İldeniz'i değil, Emîr veya Cavlı el-Cândâr'ı çağırdığı zikredilmiştir [el-Bundârî, (Türkçe terc, s.181); el-Hüseynî, (Türkçe terc, s.79).

[381] Bir yolcunun orta bir yürüyüşle bir günde gidebileceği mesafe için kullanılan tabir olup konak ya da menzil de denir. Sekiz saate te-

İldeniz tam teçhizatlı bir ordu (sipâhî) ve ümerâ-yı Âzerbaycân ile Siyâh Kûh ve Dînever yolundan Kirmânşâhân'a, Sultân'ın yanına ulaştı. Sultân onlarla güven kazandı ve orduya (leşker) sükûnet geldi. (Bu sırada) Hulvân'a çok şiddetli soğuklarda bile görülmeyecek derecede kar yağdı.

Sultân kışın üç ve baharın bir ayını Bağdâd'da geçirdi. Oradan Derbend-i Karabili yoluyla Âzerbaycân tarafına gitti. Yanında bulunan melikzâdeler Arslan ve Melikşâh bin Selçûk'u, Tikrît Kalesi'nde[382] Bağdâd şıhnesi ve Tikrît Kalesi kûtvâl'i olan Emîr Mes'ûd'a teslim etti.

Sultân oradan Merâğa'ya geldi. Ümerâ-yı Âzerbaycân, Çavlı ile birlikte [119] yanına geldiler. Birkaç gün orada kaldı(lar) ve Sultân'ın yanında/hizmetinde Meyâne ve Kâğiz Künân'a (کاغذ کنان) geldiler. Sultân o sıralarda Hâsbeg-i Pelengerî'yi[383] himayesine almış, mevkiini yükseltmiş idi. Günbegün onu yetiştiriyor ve (ona) inâyetini/yardımını artırıyordu. (Bu durum) kıskanç ümerânın gücüne/zoruna gidiyordu. Onun hatalarını konuşup, ona saldırıyorlar/tenkid ediyorlardı. İkinci Sultân durumunda olan Çavlı'ya şikâyet ettiler. Çavlı'nın onunla arasını açana ve onu azarlamasını sağlayana kadar fitneler karıştırdılar. Emîr Çavlı da (onu) yakalamaya/tutuklamaya razı oldu.

Sultân, onun (Çavlı'nın) Hâsbeg-i Pelengerî hakkında kötü düşünceler içinde olduğundan haberdâr olunca Çavlı'ya birini

---

kabül ettiği kabul edilmektedir (Mehmet Zeki Pakalın, *Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, II, İstanbul 1993, s.481).

382 Tikrît, Dicle'nin sağ kıyısında Samarra'nın kuzeyinde, Cebelü Hamrîn eteklerinde bir şehirdir (J. H. Kramers, "Tekrît", *İA*, XII/1, s.139-140)

383 İbnü'l-Esîr'de Hâsbeg'in, Arslan Beg bin Belengerî adıyla tanındığını, Sultân'ın onu terbiye edip yetiştirdiği ve kendi yakın adamları arasına aldığı; akıllı, tedbirli ve çok zeki bir zat olup yapmak istediği şeyi bir yolunu bulup yaptığı zikredilmiştir (Türkçe terc, XI, s.108). el-Bundârî'de de Beg Arslan Hâsbeg bin Belengirî şeklinde zikredilmiştir (Türkçe terc, s.176).

gönderip "*Seni, hasımlarımı def etmek için çağırdım. Zira benim yardımcımsın. Sen ilk önce Hâsbeg'e ve (dolayısıyla) benim buyruğuma kastediyorsun. Senin ince işleri çözmedeki maharetin, dirâyet ve rey sâhibi oluşun, işbilirliğin neredendir?*" dedi. Çavlı korktu ve 10.000 dînâr verdiği Hâce Yâkût Kadîmî'ye haber gönderip, özür dilemek için (onu) aracı yaptı. O kötü düşünce ve kastından vazgeçti. Sultân onun özrünü kabul etti ve Hâsbeg'i Çavlı'nın önüne meydâna gönderdi. O gûy oynamasını, süvârîlikteki çevikliğini ve kahramanlığını ona (Çavlı'ya) gösterdi. Öyle ki Çavlı dahi [120] Sultân'ın, onun yetiştirilmesinde, kıymet ve yakınlığını artırmasında bilgisiz ve bilinçsiz olmadığını anladı.

Çavlı Hâsbeg'in gûy oynarken at binmesini görünce, şaşkınlık ve hayretten parmağını ısırdı ve "وَإِن يَكَادُ الَّذِينَ كَفَرُوا"[384] âyetini fısıldayarak "*misli bu asırda yoktur*" dedi.

Şiir [Muctes]

Zemâne annesi senin gibi bir süvari doğurmadı; Dizgini düzgün, gürzü ağır, endamı demirden;

Haşmetli boy, aslan yenen kuvvetli pazu; Himmeti yüce, eli kısa ve kılıcı uzun.

Onu evlâtlığa kabul etti. Hâss at ve koşum takımı, murassa gerdanlık, pahalı elbiseler ve şâhâne silâhlarla Sultân'ın yanına gönderdi.

Hâsbeg bir Türkmen çocuğu idi. Âzerbaycân'a gelmiş olan Oğuzlar'ın (Guzân) bakıyyesinden idi. Bir gün Sultân'ın gulâmları (gulâmân-ı sultân) Serâv (سراو) ve Erdebîl hudûdunda Sultân'ın üzengisinden (rikâb-ı Sultân) uzaklaştılar. Hâsbeg'le

---

384 Âyet-i Kerîme'nin tamamı ve meali şöyledir: [وَإِن يَكَادُ الَّذِينَ كَفَرُوا لَيُزْلِقُونَكَ بِأَبْصَارِهِمْ لَمَّا سَمِعُوا الذِّكْرَ وَيَقُولُونَ إِنَّهُ لَمَجْنُونٌ] "Şüphesiz inkâr edenler Zikr'i (Kur'ân'ı) duydukları zaman neredeyse seni gözleriyle devirecekler. (Senin için) "Hiç şüphe yok o bir delidir" diyorlar." Kur'ânı Kerîm, 68/51. Bu âyet nazar duası olarak okunur.

karşılaştılar. Onun bindiği atı, kıymetli ve iyi görünüşlü buldular. Ona "*Bu atı satar mısın?*" dediler. O, "*Hayır, çünkü babamındır. Benim, babamın malı üzerinde hükmüm olmaz*" diye cevâb verdi. "*Babana çok para/bahâ veririz*" diye ısrar edip edip ikna etmeye çalıştılar ise de (Hâsbeg) kabul etmeyip direndi. Hırsız gulâmlar, [121] "*ona yüz dînâr verir, atı alır götürürüz*" diye düşünüp onu kandırmaya bakıyorlardı. O zeki olduğundan, mukaddime-i ikbâl-i devletinin istendiğini anlamış idi. O his, akıl ve idrakini açtı. Onun evinin yolunu, kapamış idiler. Kaçacak, gidecek bir taraf yok idi. Tekrar arkasına baktı. Yolu açık gördü. Atı sürdü. Gulâmlar, onun peşine koşturdular. Hiç biri ona yetişemedi. Pehlevî-i Tellî'de (پهلوی تلّی) birden Sultân'ın alayına (kevkebe) ulaştı. Kendini Sultân'ın önüne attı ve (onun) kim olduğunu bilmeden "*Ey emîr, sizin ordunuzdan bir grup geldi. Bu atı benden almak istiyorlar. Ben pederimin izni olmadan onu satamam. Allah için bana yardım et*" dedi.

Sultân ve ümerâ, onun yakışıklılığına, uzun boyuna, güzel ve ölçülü davranışlarına baktılar. Hepsi zebân-ı hâl ile "*Bu bir insan değil, ancak kerîm bir melektir*"[385] dediler. Sultân nökerlerinden bir emîrine "*Bak (araştır). Onun atını almak isteyen kimdir?*" diye buyurdu. Emîr, çok araştırdı, arayıp sordu, (fakat) hiç kimseyi bulamadı. Sultân'ın huzûruna geldi ve "*Onun hasmını bulamadım*" dedi. Sultân bu şikâyetçinin (mutazallim) doğru söylediğini, yalan olmadığını anladı. Buna (sadece) gulâmân-ı hâss cesaret edebileceğinden, onların yap-

---

385 [مَا هَـذَا بَشَراً إِنْ هَـذَا إِلاَّ مَلَكٌ كَرِيمٌ] Kur'ânı Kerîm, 12/31. Âyet-i Kerîme'nin tamamı ve meali şöyledir: [فَلَمَّا سَمِعَتْ بِمَكْرِهِنَّ أَرْسَلَتْ إِلَيْهِنَّ وَأَعْتَدَتْ لَهُنَّ مُتَّكَأً وَآتَتْ كُلَّ وَاحِدَةٍ مِّنْهُنَّ سِكِّيناً وَقَالَتِ اخْرُجْ عَلَيْهِنَّ فَلَمَّا رَأَيْنَهُ أَكْبَرْنَهُ وَقَطَّعْنَ أَيْدِيَهُنَّ وَقُلْنَ حَاشَ لِلَّهِ مَا هَـذَا بَشَراً إِنْ هَـذَا إِلاَّ مَلَكٌ كَرِيمٌ] "Kadın, bunların dedikodularını işitince haber gönderip onları çağırdı. (ziyafet düzenleyip) onlar için oturup yaslanacakları yer hazırladı. Her birine birer de bıçak verdi ve Yûsuf'a, "Çık karşılarına" dedi. Kadınlar Yûsuf'u görünce onu pek büyüttüler ve şaşkınlıkla ellerini kestiler. "Hâşâ! Allah için, bu bir insan değil, ancak şerefli bir melektir". dediler."

mış olması lazım gelirdi. Silâhdârına [122] "*İyi bak, bizim gulâmlarımız arasında hangilerinin atı terlemiştir. Onları huzûruma getir*" diye buyurdu. Silâhdâr, gulâmlar arasında o gulâm(lar)ı getirdi. Sultân ona Hâsbeg'in anlattığı durumu sordu. Gulâmlar "*Doğru söylüyor*" dediler. "*Biz bu atı Hüdâvend-i âlem için satın almak istedik. Onu korkutuyorduk/korkuttuk.*" Sultân oraya kondu. Bir kuş yahnisi ve bir miktar şeker helvası getirdiler. Hâsbeg'e verdi ve bu gulâm(lar) ile onu, pederini huzûra getirmeleri için gönderdi.

Pederini, iki üç nöker ile birlikte Sultân'ın huzûruna getirdiler. Sultân ona "*Bu oğul ve at senin midir?*" diye sordu. O da "*Evet ey pâdişâh-ı cihân*" dedi. Sultân tekrar sordu: "*Atı satar mısın?*" O, "*Hayır. Ama alıcı Hüdâvend-i âlem olunca atı ve oğulu, diğer eşya ve kumaşlar ile Hüdâvend-i âlem'e hediye (pîşkeş) ettim. Eğer bu gece bendenizin haylhâne'sine gelirse, saltanat döneminde himayesinde emin ve rahat olduğumuz pâdişâh-ı âlem'e ve şükürler ettiğimiz Emîr Çavlı'ya büyük bir ziyafet veririz*" dedi. Buna karşılık Sultân, "*o atın karşılığı olarak (ona) hazâne/hazîne'den yedi bin dînâr vermelerini*" buyurdu. (Bunun üzerine) o da atını ('alefhâr/yulaf yiyen " علف خوار") teslim etti.

Sultân, maiyetiyle (haşem) beraber Meyâne'den Zencân'a geldi. Melik Süleymân, Abbâs'la birlikte A'lem[386] nâhiyelerinden İnbit'e[387] inmiş idi. Bozepe ile Mahmûd'un çocukları olan her iki melikzâde [123] Muhammed ve Melikşâh da büyük bir ordu (leşker) ile oraya gelmiş idiler. Sultân'ın ordusu (sipâh), onların kalabalıklığından çekiniyordu. Sabah erkenden iki ordunun arasındaki bir menzil'de saf tutmak/savaşmak istiyordu. Gece Melik Süleymânşâh ordugâhdan Rey tarafına gitti. Abbâs, onun gittiğinden haberdâr olunca bunu iyice yaydı. Onların üzerini

---

[386] Hemedân ile Zencân arasında, Cibâl nevâhisinde büyük bir yerdir. (Yâkût, I, s.222)

[387] Hemedân'ın köylerindendir. (Yâkût, I, s.258)

bir korku kapladı. Abbâs da gece onun arkasından gitti. Bozepe ikisinin (hareketini) görünce endişelendi. Kendi kendine "*Şüphesiz bu hareketin altında bir hikmet vardır*" dedi. Diğer gün oradan ayrılıp, iki melikle birlikte Isfahân'a geldi.

Sultân, Emîr Çavlı'yı bir orduyla birlikte Bozepe'nin ardından gönderdi. Isfahân hudûduna kadar gitmelerine rağmen ona yetişemeyip geri döndüler. Sultân İnbit'ten ayrılıp Rey'e gitti ve Âhur-ı Rüstem'e (آخُر رستم) indi. Abbâs Ardahand'a (أردهند)[388] kaçtı. Sultân Rey'e geldiğinde Melik Süleymânşâh onu karşılayıp yer öptü. Sultân onun gönlünü aldı ve o davranışından dolayı onu affetti. Meclis-i şarâb ve meydân-ı gûy'da yanında bulundurdu. Ondan sonra Emîr-i Hâcib Abdu'r-rahman ve emîrler Sultân'a "*Bu kardeş şüphesiz mülkün/devletin hasmıdır. Bir anda bir topluluk onu aldatır ve isyanın başına geçirirler*" dediler. Bu söz Sultân'ı etkiledi ve bir ay sonra onu (Süleymânşâh'ı) bulunduğu hücreye[389] hapsetti.[390] [124]

Abbâs, müstahkem ve korunaklı bir yer olan Ardahand'dan Sultân'ın yanına geldi. Mâzenderân kalelerinden olan Ardahand, korunaklı ve müstahkem idi. Hiçbir yaratık, hiçbir tedbir, hile ve mancınık ile ele geçiremezdi. Üstünâvend Kalesi (Mahrûse-i Üstünâvend)[391], ona yakın olup aralarında dört fersah bulunurdu. Fîrûzkûh Kalesi de onun aşağısından Mâzenderân Derbendi'ne/kapısına yakındı. Bu dört kale, her ne kadar Mâzenderân dışında olsalar da bugüne kadar Mâzenderân pâdişâhlarının hükmüne bağlı idiler. Çok zaman önce Rey'in büyük hâkimleri ve vâlîleri Ardahand'ı aldılar. Münasib gördüklerinden onlara

---

388 Rey civarında müstahkem bir kaledir. (Yâkût, I, s.149)

389 el-Bundârî ve el-Hüseynî'de Sercehan/Sercihan Kalesi'ne, İbnü'l-Esîr'de Tikrît'te hapsettirdiği zikredilmiştir. [(el-Bundârî, (Türkçe terc, s.183); el-Hüseynî, (Türkçe terc, s.81); İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc, XI, s.109)]

390 İbnü'l-Esîr'de 541 (1146-1147) yılı olayları arasında zikredilmiştir [İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc, XI, s.109.)]. el-Hüseynî de aynı tarihi vermektedir (Türkçe terc, s.81).

391 Zekeriya Kazvînî, *Âsârü'l-Bilâd*, I, s.116-117.

verdiler, ancak Mâzenderân'dan hükmettiler. Abbâs, Sultân'ın hizmetine geldi. Süleymânşâh'ın tutuklanması onun görüş ve onayıyla olmuştur. O (Abbâs), her ne kadar onunla ahid ve sevgend yapmış ise de Çavlı, Bozepe'nin takibinden dönünce Sultân onu Arab Hatun'dan doğan ve Berrecîn Kalesi'nde bulunan oğlu Melikşâh bin Mes'ûd'un atabegi olarak görevlendirdi. Onu getirip Çavlı'ya emanet ettiler. Melik Süleymânşâh'ı Berrecîn (Kalesi)'ne[392] gönderdiler. Ümerâdan bir kısmı da onunla beraber gitti. [125]

Çavlı Hemedân'dan Âzerbaycân tarafına gitti. Sultân ona Rey'den atabeglik hil'atı (teşrîf-i Atabegî) gönderdi. Çavlı Zencân'a ulaştığında hacamat (fasd) yaptırdı. Ay, covzâ'da idi.[393] Ondan sonra ok (tîr) attı. Kazâ-yı Hüdâ ve feleğin tesirinden damarı koptu ve derhal can verdi.[394] Sultân, oğlunun atabegliğine Emîr Abdu'r-rahman'ı görevlendirip Gence ve Errân vilâyetlerini ona verdi. Abdu'r-rahman, Sultân'ın oğlunu birkaç emîrle birlikte Errân'a yolladı. O, hazret-i Sultân'ın yanında olacağına/bağlı kalacağına dair sevgend/yemîn verdi. Hazretin/Sultân'ın yanında makamı yükseliyordu. Fırsatını bulduğu vakitlerde "*Bozepe takdire şayan bir kuldur. Küçük/ufak bir günah, onu bendelik/kulluktan geri koymamalı. (Onun) dergâhın nüfuzundan soğuması mümkün değildir. (Üstelik) o, yaptığından pişman olup afv ve merhamet bekler. Eğer fermân buyurulursa bendeniz (kulunuz) gidip Melik Muhammed ile birlikte onu dergâhın kulluğuna getiririm*" diyordu. Sultân icâzet/izin verince Abdu'r-rahman Pârs/Fars'a gitti.

---

392 er-Râvendî'de Ferruhîn şeklinde zikredilmiştir ki bunun Berrecîn'den farklı bir yer olması kuvvetle muhtemeldir [er-Râvendî, s.235, (Türkçe terc, I, s.226 n].

393 İranlıların eskiden kullandıkları şemsî takvimin üçüncü ayı.

394 el-Bundârî ve el-Hüseynî'ye göre Zencân'da 541 Cumâde'l-ûlâsı'nda ölmüştür [el-Bundârî, (Türkçe terc, s.184-185); el-Hüseynî, (Türkçe terc, s.81-82.)]. İbnü'l-Esîr de 541 (1146-1147) yılı olayları arasında zikretmiştir [İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc, XI, s.109-110.)]

Sultân Hemedân kapısındandan Cerbâdekân'a gitti. Bozepe, Melik Muhammed ve Abdu'r-rahman Isfahân'a ulaşmış idiler. Üçü Cerbâdekân kapısında (Sultân'ın) elini öptüler. Bozepe, iyi huylu ve akıllı bir şekilde korkudan titreyerek sekiz kere yere yüz sürdü. Abdu'r-rahman o esnada [126] "*Olan oldu. Bugün senin kulluğun ortadadır. Gıyabında düşündüğüm gibi Sultân'ın şefkati ne kadar çoktur*" dedi. Birkaç gün Sultân'ın yanında şarap içtiler.

Ondan sonra Melik Muhammed ve Bozepe, Berrecîn tarafından, Sultân da başka bir yolla Hemedân kapısına geldiler. Hemedân'a geldiklerinde Sultân, Güher Hatun'dan (گهر خاتون) olan ve Melik Dâvud'un nikâh'ında bulunmuş olan kızını onların aralarından uygun gördüğü Melik Muhammed'e verdi ve onu kendine velîahd yaptı. Emîr-i Hâcib Abdu'r-rahman'ın rızasıyla Bozepe'ye Emîr-i Hâciblik ve Melik Muhammed'in atabegliğini ve meliklere yakışır hil'at/teşrîf verdi. Atabeg Abdu'r-rahman[395], hazretin/Sultân'ın yanında olduğu sürece kendi Emîr-i Hâcibliğinin nâibliğini (niyâbet) Abbâs'a, vezîrliği/vezâret'i de Tâcü'd-dîn-i Fârisî'ye verdi.

Atabeg Bozepe, Melik Muhammed'in yanında Pârs/Fârs tarafına döndü. Abdu'r-rahman Gence ve Errân'a gitmek istiyordu. Sultân'dan, onun (Sultân'ın) yanında bulunan Şemsü'd-dîn Atabeg İldeniz'i, Hâsbeg-i Pelengerî'yi ve Bahâ'ü'd-dîn Kayser'i kendisiyle birlikte göndermesini istedi. Sultân kabul etti ve her bir cemaat/grup Sultân ile başbaşa konuştular. [127]

Sultân onları Âzerbaycân'a gönderdi. Kendisi de Abbâs ve Vezîr Tâcü'd-dîn Fârisî ile Bağdâd'a doğru yola çıktı.[396] Abdu'r-rahman'ın dostları olan ümerânın hepsi, Sultân'ın hizmetinde/yanında tek yürek ve can sipâr idiler. Abdu'r-rahman, Bozepe ve Abbâs'ın kötü düşünce ve hilelerinden haberdâr olup

[395] er-Râvendî de Bozepe [s.237, (Türkçe terc, s.I, 228)]
[396] el-Bundârî'de 541 (1146-1147)'de. [el-Bundârî, (Türkçe terc, 193-194.)]

Sultân'a "*Biz fırsat bulduğumuz her vakit mülk ve pâdişâhın düşmanını yerinde bırakmayız*" demiş idiler. Gence'ye ulaştıklarında hücum etmek üzere anlaştılar. Şemkûr (شمكور) hudûduna Âsumânbîn Kalesi'ne (قلعه آسمان بين) gittiler. Bu arada fırsat bularak Abdu'r-rahman'ı öldürdüler.[397] Sultân, Abdu'r-rahman'ın oğlu Fahrü'd-dîn'i aynı gün Bağdâd şıhneliğinden azletti. Onu Fîrûzâbâd diye meşhur olan Halhâl Kalesi'ne gönderdi ve hiç kimsenin onun hakkında kötü bir söz söylemesine izin vermedi.

Onun (Abdu'r-rahman) öldürüldüğü haberi Bağdâd'da duyulunca Abbâs ile Halîfe Muktefî, Sultân bayram günü namaz için sahraya geldiğinde onu yakalamayı, Bozepe'yi Hemedân melikliğine oturtmayı ve Abbâs'ın Hâsbeg'le savaşmak üzere Âzerbaycân'a gitmesini kararlaştırdılar. Güzel bir tesadüfle bayram günü şiddetli bir yağmur yağdı ve hiç kimse evden çıkama-

---

[397] İbnü'l-Esîr, Abdu'r-rahman'ın öldürülmesini şu şekilde nakleder: "Sultân Mes'ûd bu sene Emîr-i Hâcib Abdu'r-rahman Toğa(n)yürek'i öldürdü. Toğa(n)yürek Halhal ve Âzerbaycân'ın bir kısmına sâhib olup Sultân'ın devletine hâkimdi. Onun yanında Sultân'ın hiçbir hükmü yoktu. Öldürülmesinin sebebi şu idi: Abdu'r-rahman Sultân'ın nüfuzunu iyice daraltmıştı. Sultân onun yanında adetâ esir gibiydi ve ülkede hiç bir hükmü kalmamıştı. Hatta Abdu'r-rahman, Sultân'ın Hâsbeg b. Belengerî adıyla tanınan gulâmı Beg Arslan'ı alıp Sultân'ın yanından uzaklaştırdı. Hâlbuki Sultân onu terbiye edip yetiştirmiş ve kendi yakın adamları arasına almıştı. Sultân artık Hâsbeg'i göremez olmuştu. Hâsbeg akıllı, tedbirli ve çok zeki bir zat olup yapmak istediği şeyi bir yolunu bulur yapardı. Bir gün Abdu'r-rahman asker topladı. Hâsbeg de onların arasındaydı. Sultân Mes'ûd ile Hâsbeg Abdu'r-rahman'ı öldürmeyi kararlaştırmışlardı. Bu sebeple Hâsbeg güvendiği insanları çağırarak bu meseleyi onlarla müzakere etti. Fakat Cândâr Zengî hariç hepsi bu işe girişmekten korktular. Cândâr Zengî onu öldürmek için ön ayak oldu. Emirlerden bir kısmı bu hususta Hâsbeg'e muvafakat ettiler. Abdu'r-rahman alayın içinde iken Cândâr Zengî elindeki demir çomakla Abdu'r-rahman'ın başına vurdu. Abdu'r-rahman yere düştü, Hâsbeg de onu hemen öldürüp işini bilirdi. Bu meselede Hâsbeg'e muvafakat eden emîrler Zengî ile bu hadiseye iştirâk edenleri himaye eltiler. Abdu'r-rahman Gence dışında öldürülmüştü." İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc, XI, s.108). Ayrıca bkz, el-Bundârî, (Türkçe terc, s.196); el-Hüseynî, (Türkçe terc, s.82)

dı. Allah Teâlâ o yağmuru (âb-ı rahmet) gökten gönderdi ve o kötülüğü Sultân'dan uzaklaştırdı. [128]

Bayramdan bir hafta sonra Abbâs'ın Sultân'a karşı kötü düşünceleri ve giriştiği hareket öğrenildi. Abbâs bunu haber alıp Hûzistân tarafına veya başka bir bölgeye kaçmak istedi. Bu sırrın ortaya çıkmasının sebebi şu idi: Ehl-i Basra'dan bir genç, bu kötü düşünceye/tertibe vakıf idi. O, Halîfe'nin sarâyının taştdâr'ının öğrencisi (şâgird-i taştdâr) idi. Sultân'ın câmedâr'ı olan bir gulâm ile tanıştı. Şarâb içtikleri esnâda şarhoş kafa ile "*Bayram günü yağmurundan vesvese verici şeytan Abbâs'ı zapt etmiştir*"[398] dedi. Bu gulâm ferasetliydi. (Bu sözden) bir şeyler sezip mütevehhim oldu ve "*Sen niçin kesin bilmediğin bir şey söylüyorsun*" dedi. O da "*Bu durumdan haberdârım. Filan sarây hâsekîsi bana anlatmıştır.*" dedi. Bunun üzerine gulâm "*Eğer doğru biliyorsan söyle, senin bildiklerini ben de bileyim*" dedi. Genç, sarhoştu. Ayık halinde de önce söylediklerini başından sonuna kadar tekrarladı. Ferrâş onu takdîr edip kutladı ve derhâl durumu Sultân'a bildirdi.

Sultân, Abbâs'ı sarâyına çağırdı ve tutuklanmasını emretti. Başını vücudundan ayırdılar. Gövdesini Dicle'ye attılar.[399] Abdu'r-rahman ve Abbâs'ın ölümlerinin arası bir aydan az idi. Sultân Vezîr Tâcü'd-dîn'i azletti ve Pârs/Fârs'a gönderdi. Onun ağzından Bozepe'ye "*Ahidleştiklerine (sözbirliği yaptıklarına) ne yaptığımı gördün. Eğer sen de onlara kavuşmak istiyorsan [129] kulluk sınırından dışarı ayak bas/çık. İsyanı bismillah deyip baştan tutayım*" diye haber yolladı. Bozepe bu haberi işitince hemen melikzâdeler Muhammed, Melikşâh ve bir ordu ile Isfahân kapısına geldi. Şehir kapısını açtılar. Şıhne Gulbek (غلبک) onun huzûruna geldi. Melik Muhammed'i tahta oturttu ve (onun adına) beş nevbet vuruldu/çalındı.[400]

---

398 Arapça [فقد استولى الوسواسُ على عبّاس من مطر يوم العيد]
399 el-Bundârî'ye göre Zi'l-Ka'de 541. (Türkçe terc, s.196).
400 İbnü'l-Esîr'e göre 542/1147-1148'de. (Türkçe terc, XI, s.111). Ayrıca bkz, el-Bundârî, (Türkçe terc, s.219); el-Hüseynî, (Türkçe terc, s.83).

Sultân, çok az bir ordu (haşem) ile Bağdâd'dan Hemedân'a gelmiş idi. Hâsbeg-i Pelengerî'ye, en kısa sürede Errân ve Gence askeriyle, Atabeg Şemsü'd-dîn İldeniz, Emîr Şîrzâd ve Atabeg Arslanepe'ye (ارسلانَبِه)[401] de Âzerbaycân ordusunu (leşker) toplayıp hızlı bir şekilde Sultân'a yardıma gelmeleri için peşpeşe haber yolladı.

(Bu arada) iyi bir tesadüf eseri, Bozepe Isfahân'dan gelirken her bir mevki ve menzilde konaklıyor, yavaş yavaş geliyordu. Ordusunun (haşem) gönlünü alıyor, müjdeli haber veriyordu. Kerec[402] ve Sîlâhor (سیلاخُر) hudûdunda Kûrâb/Gûrâb'a ulaştıklarında, aynı gün Errân ve Âzerbaycân ordusu (sipâh) yetişti. Sultân'ın emri üzerine Dîhbeyâr meydânına indiler. Ertesi gün Sultân, bütün askerleri/ordusu (cünûd) ile Merğzâr-ı Karategin'e[403] geldi. [130] Merğzâr ile Kührân Köyü arasına ulaştığında Bozepe karşısına çıktı. Hemen savaşa başladılar. Şiddetli bir savaş (ceng) oldu. Çok çaba gösterdiler. Sultân'ın sağ cenâhını (meysere-i Sultân) bozdular. En sonunda Bozepe'yi savaş alanının ortasında yaya olarak buldular. Cândâr Hasan'ın siyâhî Rüstem adlı kölesi (çâker) onu tanıdı. (Bozepe) "*Eğer bana bir at verir ve beni bu aradan dışarı çıkarırsan, sana Pârs/Fârs vilâyetinin onda birini veririm.*" Siyâhî gidip Cândâr'a haber verdi. Cândâr Hasan hemen gitti ve onu esir alarak Sultân'ın huzûruna getirdi. Sultân "*Muhâlefetten vazgeçtiğini söyleyesin ve*

---

[401] Kaynaklarda Arslan-ebe, Arslan-apa, Arslan-aba şeklinde de zikredilen bu zat, Âzerbaycân ve Merâğa hâkimi Aksungur el-Ahmedîlî'nin oğlu olup bazı kaynaklarda babasının adıyla Hâsbeg İbn Aksunkur, bazı kaynaklarda ise Nusretü'd-dîn Hâsbeg Arslanepe veya sadece Arslan şeklinde de kaydedilmektedir. (Abdülkerim Özaydın, "Ahmedîlîler", s.169)

[402] Hemedân-Isfahân yolu üzerinde bulunan Kerec, Hemedân'a yirmi sekiz, Isfahân'a elli iki fersahtır. el-Belâzurî, Kerec'in önceleri sadece bir kaleden ibaret olduğunu, ancak zamanla gelişerek büyük bir şehir haline geldiğini zikretmiştir [*Fütûhu'l-Büldân*, (Türkçe terc, s.450-451)]

[403] Hemedân'a bir merhale/konak mesafededir. [el-Bundârî, (Türkçe terc, s.199-200); el-Hüseynî, (Türkçe terc, s.83).]

yerinde oturasın diye sana haber gönderdim. Ahidleştiklerinin (sözleştiklerinin) başına ne geldi, gör!" dedi ve kılıcını (şemşîr) Atabeg Hâsbeg'e verdi. (Hâsbeg) onu (Bozepe'yi) ikiye böldü.[404] Başını, Halîfe'nin sarâyının kapısına asmaları ve ders çıkarmaları için Bağdâd'a gönderdi. Her iki melikzâdeyi Fârs tarafına yolladı. Sultân Hemedân civarındaki Köşk-i Köhen/Eski Köşk'e geldi. Bu savaş 541 (1146) senesinde oldu.[405]

Sultân o zaman Sâve'ye gitti. Oradan Âzerbaycân'a geldi. Yazın sonunda Hemedân'a geldi. 543 senesi sonbaharının sonlarına yakın, Şaban ayında (Aralık 1148) Bağdâd'a gitmeyi kararlaştırdı.[406] Atabeg Hâsbeg ve bütün ümerâ [131] yanında idiler. Esedâbâd menzili'ne geldiklerinde Sultân-ı A'zam Sencer hazretlerinin sancaklarının Rey'e ulaştığı haberi geldi.[407]

Atabeg Hâsbeg, Sultân'ı Bağdâd'a gitmesi ve amcasını (Sencer'i) görmemesi için teşvik ediyordu. Çünkü Hâsbeg Sultân Sencer'den korkmuştu. Bazı bilgisizler/cahiller, (Sencer'in) Hâsbeg için geldiğini, Hâsbeg'i himaye eden Sultân Mes'ûd'u da onun yüzünden 'itâb edeceğini/azarlayacağını söylüyorlardı.[408] Çünkü

---

404 İbnü'l-Esîr'e göre ok isabetiyle ölmüştür (Türkçe terc, XI, s.111)

405 er-Râvendî de 541 senesi verilmiştir [s.243, (Türkçe terc, I, s.233)]. Ancak İbnü'l-Esîr, Acemler arasındaki en büyük savaşlardan biridir dediği bu savaşı, 542/1147-1148 yılı vukuatı arasında nakleder. (Türkçe terc, XI, s.111). Ayrıca bkz, el-Bundârî, (Türkçe terc, s.200); el-Hüseynî, (Türkçe terc, s.83).

406 er-Râvendî de aynı tarhi vermektedir [s.243, (Türkçe terc, s.I, s.233.)].

407 İbnü'l-Esîr bunu 543/1149-1150 yılı vukuatında göstermektedir [(Türkçe terc, XI, s.123). el-Bundârî'ye göre ise Sencer'in Rey'e gelişi 544 Şa'banının sonlarıdır [(Türkçe terc, s.203-204].

408 Birçok kaynakta Hâsbeg'in mevki ve nüfuzunun artmasının diğer emirler arasında büyük rahatsızlığa yol açtığı, hatta bu gerekçeyle Mes'ûd'dan ayrılmaların olduğu, Sultân Sencer'in de gönderdiği bir elçi vasıtası ile Sultân Mes'ûd'u Hâsbeg'i önemli mevkilere getirmesinden dolayı azarladığı, onun devlet yönetiminden uzaklaştırmasını istediği, Mes'ûd'un Sencer'in isteğine uygun hareket etmemesi sebebiyle Rey üzerine yürüdüğü zikredilmiştir ki, bu kayıtlar, Sencer'in gerçekten de bu amaçla Rey'e geldiğini göstermektedir.

Hâsbeg'in, onunla birlikte mülk-i Irâk'a gidip amcasına isyan edeceğini söylediği, Sultân'ın da Hâsbeg'e benim yüksekliğim ve büyüklüğüm, Sultân-ı A'zam yüksekliğinde olsun dediği gibi yalan haberler halk arasında yayılmıştı.

El-kıssa: Sultân Mes'ûd'un birkaç atlı toplayıp amcasının yanına gitmesini ve Sultân dönünceye kadar Hâsbeg ile ümerânın geri kalanının, ordu ve ağırlıklar ile Esedâbâd'da kalmasını kararlaştırdılar. Bu karara göre hareket eden Sultân Mes'ûd, amcası Sultân Sencer'in yanına Rey'e gitti.[409] Kulluk (bendegî) şartlarını yerine getirdi. Kulluk/bağlılık durumuna uygun hizmetler yaptı. Hikâye ve zamanın mâcerâsı esnasında Sultân Sencer'le Hâsbeg'in özelliklerinden, onun babasının Sultân Mes'ûd'un nezdine gelmesinden bahsetti. Hâsbeg ile bendesi/kölesinin olmadığını, önemli bir (iş için) bir tarafa gitmiş olduklarını, pek yakında itaat arz etmek için geleceklerini (belirtip) özür diledi. Hemen birini [132] gönderip Hâsbeg'i çağırdılar. O birçok hediye, sayısız ve hayret edilecek güzellikte pîşkeşler hazırlamış idi. Rey'e geldi ve meydân-ı mübarek'de el öpme şerefine ulaştı. Aynı gün Sultân-ı A'zam ona dost deyip yanında dolaştırdı. Onun binicilikteki ustalığını, savaş meydânındaki ataklığını görünce Sultân Mes'ûd'a "*Hâsbeg'in, bu makamdan daha fazlasını hak ettiğini*" söyledi.

Sultân Mes'ûd on sekiz gün Rey'de kaldı. Amcasından birçok lütuf ve teşrîf/ihsân gördü. Ümerâ-yı Horâsân onun varlığına dayanıyor/güveniyorlardı. Onun hil'atını giydiler. Sultân Mes'ûd Ramazân ayının ortasında Rey'den geri döndü. Bağdâd tarafına giderken Esedâbâd'a uğradı. Sultân-ı A'zam Horâsân'a dönmesini buyurdu. 544 senesi Safer ayında (Haziran 1149) Bağdâd'dan Hemedân'a geldi. Bu senenin Recebinde Sâve'ye gitti. Şevvâlin sonlarında Âzerbaycân tarafına gidip Tebrîz'e bir konak mesâfede olan Dûl (دول) menzili'nde iki ay kaldı. Melik Muhammed bin Mahmûd, Ermen tarafında idi. Sultân, Câmedâr Reşîd ve Muvaf-

---

[İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc, XI, s.122-123, 129). el-Bundârî, (Türkçe terc, s.203-204); el-Hüseynî, (Türkçe terc, s.85)]

409 İbnü'l-Esîr'e göre 544 (1149-1150). [(Türkçe terc, XI, s.123)

fak Girdbâzû'yu (گردبازو)[410], Melik Muhammed ile evli olup aralarında zaman zaman geçimsizlik bulunan kızı Güher Hatun'u (گهر خاتون) getirmeleri için gönderdi. (Câmedâr Reşîd ve Girdbâzû) onu getirdiler. Bunun üzerine Melik Muhammed Hemedân'a Sultân'ın hizmetine geldi. [133]

Sultân 545 senesi yazının Safer ayında (Haziran 1150) Hemedân'a geldi. 545 senesi kışında Receb ayında (Kasım 1150) Sâve'ye gitti. Şevvâl (Şubat 1151) sonunda tekrar Âzerbaycân'a tarafına gidip Merâğa önlerine kondu. Merâğa'yı kuşattı ve iki günde ele geçirerek şehrin surlarını yıktılar. Atabeg Arslanepe ile Hâsbeg-i Pelengerî arasında eskiden beri geçimsizlik vardı. Ümerâ-yı devlet araya girip o geçimsizliği ortadan kaldırdılar. Onlar, Rûyîn Kalesi[411] önünde birbirleri ile görüştüler. Sultân geri döndü ve Hemedân'a geldi. 546 (1152) senesi sonbaharında Bağdâd tarafına gitti. Orada avcıları izledi ve kendisi de av avladı. Melikşâh bin Mahmûd yanında idi.

Bahara doğru tekrar Hemedân'a geldi ve kendi köşküne indi. Onun hükmünde olan bütün cihân teslim olmuş idi. Etrâftaki düşmanlar kahredilmiş, ümerâ-yı devlet ve mülûk-i etrâf boyun eğmişlerdi. Ordu kuvvetli, teçhîzâtı tamam ve halk (ra'iyyet) rahat ve huzûr içindeydi. (546 senesi) Cumâde'l-âhiresi (Eylül 1151) sonlarında Sultân biraz rahatsızlandı. Bağdâd'dan gelen Tabîb Ebû'l-Berekât yanında idi. Diğer tabîblerle meşveret edip şarta bağlı bir tedavi yapıyorlardı. Bir hafta (sonra) o hastalık/dert[412] kayboldu. Ancak 547 senesi Receb ayının ilk gününün (2 Ekim 1152) gecesi, Hemedân şehrinin ortasında yaptırmış olduğu yeni köşkte vefat etti (bi rahmeti hüdâ 'azze ve celle). [134] Aynı gece onu Hemedân'a götürülüp Cemâlü'd-

[410] Muhtelif kaynaklarda Gürdbâzû şeklinde de geçmektedir.

[411] Âzerbaycân kalelerinden biri olup Merâga civarındadır. Bölgenin en güzel ve müstahkem kalelerindendir. [er-Râvendî, (Türkçe terc, I, 235 n)]

[412] İbnü'l-Esîr'e göre Sultân'ın hastalığı humma idi (Türkçe terc, XI, s.141)

devle İkbâl'in[413] inşa ettirmiş olduğu Serberze mahallesindeki Medreseye defnettiler.[414]

Ömrü kırk beş[415], melikliği/saltanatı on sekiz sene idi.

Onun güzel sıfatları: Esmer idi. Yanakları/yüzü geniş, boy ve vücutça bütün savaşçılardan heybetli, uzun bacaklı, güçlü kuvvetli, göğsü geniş idi.

Vezîrleri:[416]

el-Vezîr Şerefü'd-dîn Enûşirvân bin Hâlid el-Kâşî

el-Vezîr 'İmâdü'd-dîn Ebû'l-Berekât-i Dergizînî

el-Vezîr Kemâlü'd-dîn Muhammed el-Hâzin

---

413 el-Hüseynî ve el-Bundârî'de Cemâlü'd-dîn İkbâl el-Cândâr el-Hâdim. [el-Hüseynî, (Türkçe terc, s.85-86); el-Bundârî, (Türkçe terc, s.207)]

414 İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc, XI, s.141-142). el-Bundârî, (Türkçe terc, s.206-207); el-Hüseynî, (Türkçe terc, s.85-86)]

415 İbnü'l-Esîr'e göre Sultân Mes'ûd, 502 yılı Zi'l-ka'de ayında (Haziran 1109) doğmuştu (Türkçe terc, XI, s.142).

416 el-Hüseynî, vezîrleri hakkına şu bilgileri verir: Tâcü'd-dîn Dârest ilk huruç ettiği vakitte Karaca es-Sâkî ve kardeşi zamanında 527 senesinde Bağdad'a girdiği vakitte Anûşirevân ibn Hâlid'i ve sonra İmâdü'd-dîn Ebi'l-Berekât ed-Dergüzînî'yi vezîr yaptı. Bunun Kıvâmü'd-dîn Dergüzînî'ye nisbeti vardı. Onun için vezîr oldu. Yoksa vezarete lâyık değil idi. Bundan dolayı mûmâileyhi azl ile Kemâlü'd-dîn Muhammed bin Hâzin el-Râzî'yi onun yerine getirdi ve Ebû'l-Berekât'a nazikâne bir tarzda işden el çekdirdi. Tedbir cihetiyle bu en mükemmel bir vezîr idi. Karasunkur, Melik Dâvud, Melikşâh bin Sultân Mahmûd 533 senesi Şevvâl ayında toplanıp kendisinin katline karar verdikleri zamana kadar bu zat vezîrlikte bulundu. Bundan Mecdü'd-dîn 'İzzü'l-Mülk Ebû'l-'Izz el-Burûcirdî vezîr oldu. Sonra bu çok zengin idi, vezîrliği zamanında dört yüz köy tasarrufunda bulunuyordu. Sultân bilâhare bunu azl ve malını elinden müsadere etti. Sonra Müeyyidü'd-dîn el-Merzubân bin Abdullah el-Isfahânî vezîr oldu. 'Izzü'l-Mülk bunu boğdurdu. Çok şarap içerdi, hiç bir saat başını şaraptan kaldırmazdı. Bundan sonra yine Tâcü'd-dîn bin Dârest'i vezarete getirdi. Bu Fars Hâkimi Bozaba'ya yazmış idi. Bundan sonra da Şemseddin Ebû'l-Necib bin Assam ed-Dergüzînî'yi vezîr yaptı. Kendisi öldüğü vakitte vezîri bu idi." (Türkçe terc, s.85-86.)

el-Vezîr 'İzzü'l-Mülk-i Berûcerdî
el-Vezîr Mü'eyyedü'd-dîn-i Tuğrâ'î
el-Vezîr Tâcü'd-dîn-i Şîrâzî
el-Vezîr Şemsü'd-dîn Ebû Necîb
Hâcibleri (el-Hüccâb):

Mengüberz, Tatar, Hâcib Abdu'r-rahman[417], Hâcib Hâsbeg-i Pelengerî [135]

Onuncu es-Sultân Mugîsü'd-Dünyâ ve'd-dîn Melikşâh İbn Mahmûd bin Muhammed bin Melikşâh

Sultân Melikşâh, kudret ve şevket sâhibi, güçlü, yayı kuvvetli (سخت کمان), iyi huylu, merhametli ve cömert bir pâdişâh idi. Fakat şaka/mizah ve alçak/dûn (karakterli kimseleri) severdi. Şarâba, ava ve kadınlarla düşüp kalkmaya düşkün olub müdebbir-i mülk'ü Hâsbeg-i Pelengerî idi.[418]

Melikliği, amcası Sultân Mes'ûd'un ölümünden sonra 547 senesi Recebinde (Ekim 1152) başladı. Azledilmesi de bu yılın Şevvâlinde oldu. Azledilmesinin sebebi, gece gündüz meçhul,

---

417 Fahrü'd-dîn Abdu'r-rahman bin Toga(n)yürek [el-Bundârî, (Türkçe terc, s.176); İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc, XI, s.109)],

418 "Mesud'un vefatından evvel, bunun Kazvîn kalesinde mahbus olan ve ihtiyat için üzerine ağır zincir vurulmuş olan kardeşi Süleymanşâh ile kale müstahfızı hâdim Muvaffak, Mesud öldükten sonra saltanat istemek ve kudretli eller sırasına geçmek için huruç etmeye ittifak ettiler. Hâlbuki Melik Melikşâh bin Mahmûd iltica ederek ve inamlarına ümit bağlayarak amcası Mesud yanına gelmişti. Mesud ona ihsan etmiş ve ağuşuna almıştı. Melikşâh Mesud öldüğü zamanda hazır bulundu [el-Bundârî, (Türkçe terc, s.207)]. Sultân Mes'ûd ölmeden önce kardeşi Sultân Mahmûd'un oğlu Melikşâh'ı velîahd tayin etmişti. Ölünce Emir Hâsbeg b. Belengerî Sultân olarak Melikşâh adına hutbe okuttu. İşleri düzenledi ve onun adına devlet işlerini yürüttü. Butün askerler Sultân Melikşâh'a itaat arz ettiler. [İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc, XI, s.142)]

adi ve lüzumsuz iki üç kişi ve Cemâl gibi kötü bir kadınla beraber içki içip oynaşması ve ayş u işretle meşgul olması idi. Ümerâya huzûruna çıkmaları için çok az izin veriyordu. Devlet işleriyle ilgilenmiyordu. Akşam yemeğini yemeden evvel Hâsbeg'i hapsetmek için yârânı ile plan yapmış idi. Cândâr Hasan ve onun dışındaki diğer emîrler onunla müşâvere/künkâc (کنكاچ) ettiler. Onu yakalamayı kararlaştırdılar. Onu bir kadın ve diğer iki hizmetkârı ile evde [136] yakalayıp hapsettiler.[419] Ondan sonra Hemedân burçlarından birine kapadılar/hapsettiler. (Sultân Muhammed bin Melikşâh)

---

[419] "Melikşâh cığıltılı raksa dalmak, saz ve çalgı ile uğraşarak haysiyetini ayakaltına almak ile meşguldü. Bütün devlet işlerini İbn Belengerî'ye tefviz etmişti. İbni Belengerî, Melikşâh devletinin feleğinde, müşteri burcunda idi. Melikşâh bunun iş becereceğine itikat etmiş ve hayırhahlığına itimad etmiş idi. Hâlbuki onun kazanmasıyla kendisi kaybedeceğini ve onun tanı ağarmasıyla kendi gününün kararacağını bilmiyordu. Zira İbni Belengerî coştu ve taştı ve kalbinde Melikşâh için tehlikeli iş sakladı ve emîrleri topladı. Bunların büyükleri Cândâr Hasan idi. Bunlara şöyle dedi: 'Bu Sultân felah bulmaz, padişahlığa salih değildir, gafil ve gururludur, iş bilmez hamr ile meşgul olup devlet işine bakmaya vakti yoktur. A'la yerine ednayı kabul etmiştir, ben bunu salıvererek kardeşi Muhammed'i çağırıp onu tahta çıkarmayı doğru buluyorum' dedi. Bu hususta Hâsbeg, kendi ölümünü bakanağı ile eşeleyip meydana çıkaran ve iyiliğine fenalık celbeden kimse gibi olduğunu, emîrler bildiler. Bunlar Hâsbeg'in bu derece istilâsından (tahakkümünden) ve yükselmesinden usandıkları için bunun zayıf reyine iştirak ettiler ve bunu hak tarafından bir mevhibe sandılar ve eğer hükümet başına hâzim, cazim, âkil ve devlet mesalihine vakıf bir kimse gelirse bu mütecavizden Melikşâh'ın intikamını almaya kasdeder ve bunu susuz bırakarak, susamış devletin susalığını teskin eder dediler. Bundan dolayı Hasbek'e bu işi çabuk tut, Melikşâh bunu hissedip de bu işin yerine gelmesinden mahrum kalmıyalım, dediler. Bunun üzerine Ibni Belengerî, Hasan Cândâr'ın ziyafetinde iken Melikşâh'ı tuttu ve afetile misafir etti, Merci Hemezan'da hapsetti." [el-Bundârî, (Türkçe terc, s.207-208)]

üç ay pâdişâhlık yaptı. Birâderi Muhammedşâh'ı Horâsân'dan getirip onun yerine tahta oturttular.[420]

Melikşâh, on beş günden sonra bir gece, ovaya/sahraya giden tuvalet yolundan, bir gulâmın hazırladığı bir iple/halatla aşağı

---

[420] "Hâs Beg b. Belengerî, Mes'ûd'dan sonra Sultân olarak adına hutbe okunan Melikşâh'ı tevkif etti ve 548 (1153-1154) yılında, Hûzistân'da bulunan kardeşi Muhammed'e haber gönderip davet etti. Hâsbeg'in asıl maksadı yanına gelince onu da tevkif etmek ve Sultân olarak kendi adına hutbe okutmaktı. Melik Muhammed bu daveti alınca Hâsbeg'in yanına gitti. Onun gelmesi üzerine Hâsbeg safer ayı başlarında (28 Nisan-7 Mayıs 1153) onu saltanat tahtına oturttu. Sultân olarak adına hutbe okuttu. Ona çok fazla hizmet etti, çok miktarda ve muazzam hediyeler gönderdi." [İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc, XI, s.143)]. el-Hüseynî, Melikşâh'ın tahta oturması ve sonrasında meydana gelen hadiseler hakkında diğer kaynaklardan farklı bilgiler verir: "Sultân Mes'ûd vefat ettiği vakitte erkek çocuğu yok idî. Kendi zamanında onun memleketlerinin, ordunun üzerinde hâkim Hâsbeg bin Belengerî idi. Fakat mûmâileyh istibdad ve temerrud ile değil, muhabbet ve şefkat ile hâkim idi. Sultân öldüğü vakitte emirler bunun etrafında toplandılar. Saltanata geçirilecek şah hakkında konuşdular. Bu hususta fikirler ihtilafa düşdü. Sultân Mahmûd bin Muhammed Taber bin Melikşâh'ın oğulları, Sultân Muhammed ve kardeşi Melikşâh Huzistân'da idi. Sultân Mes'ûd bu memleketi bir yem gibi onların önüne atmış idi. Sultân'ın vefatını işitir işitmez bunlar Hûzistân'dan çıkdılar. Melik Muhammed Hemedân'ı Melikşâh da Isfahân'ı almak istedi. Ümerânın büyük bir kısmı Sultân Muhammed'e, Hâsbeg bin Belengerî ve Emîr Zengî Cândâr da Melikşâh'a meyletti. Sultân Muhammed Hemedan'a yürümeyi tacil etti. Askerlerin hepsi orada toplanmışdı. Hemedan kapusuna geldiği vakitte emirlerin Hâsbeg bin Belengerî ve Emîr Zengî'den maada büyük bir kısmı arzı hizmet için karşı çıktılar. Emîr Zengî Cândâr Âzerbaycân sahibi idi. Hâsbeg bin Belengerî ile beraber bu ikisi istikbal merasimine iştirâk etmediler. Sultân Hemedân kapusunda kâin Köşk-i Cedid'e nüzul etti. Askerler, emîrler hepsi buraya gelerek Sultân'a arzı hizmet ettikleri vakitte Hâsbeg bin Belengerî ve Emîr Zengî Sultân Gıyâsü'd-dîn Muhammed bin Mahmûd bin Muhammed Taber'den teminat almaya mecbur oldular. Bundan sonra her ikisi de huzura çıktılar. Sultân bunları fevkalâde bir ikram ve izaz ile karşıladı, emanetlerini kendilerine teslim etti." (Türkçe terc, s.89).

indi. O (gulâm), iyi bir at da hazırlamış idi. (Melikşâh) ata binerek kaçtı ve Hûzistân tarafına gitti. Kızkardeşi Gevher Neseb'in (گوهر نسب) ona çok meyli vardı. Birgün Isfahân'dan Hûzistân tarafına gidiyor, kardeşine karşı asker toplaması için eşek yükleriyle (harvâr)[421] altın ve pâdişâhlık için gerekli olan ihtiyaçlarını götürüyordu. Sultân Muhammed bu durumdan haberdâr oldu. Atabeg Ayaz'ı bir ordu ile gönderdi. O mal ve hazâne/hazîne'nin hepsini alıp yağmaladılar. Melikşâh karşı koymadı ve kardeşiyle savaşmadı.

Sultân Muhammed köşkde iken Hâsbeg'i öldürmek için (onu) yalnız (halvete) çağırdı. O, Emîr-i Cândâr Zengî ve Keştokan (کشتطوقان) diye maruf Şûmle (شوملة) ile birlikte geldi. Merdivenin başında Şûmle durumu sezip/anlayıp geri döndü. Hâsbeg'in eteğinden çekip dönmesini (istedi). O geri dönmedi. Şûmle kaçtı. Hâsbeg ve Zengî, yukarı çıktılar. Fermân üzerine her ikisinin de başı kesildi ve gövdeleri meydâna atıldı.[422] (Bundan dolayı) halk ondan nefret etti. Onların başlarını, [137] Vezîr Celâlü'd-dîn Dergizînî ile Şemsü'd-dîn İldeniz'in müşaveresinden sonra Sâhib-i Merâğa Nusretü'd-dîn Hâsbeg İbn Aksunkur'a[423] gönderildi. Bundan memnun kalacağını ve isyana kalkışmayacaklarını zannetti. (Ancak) onlar, ordu (leşker) kaldırdılar/topladılar. Onun amcası Süleymân bin Muhammed'i Zengân'dan getirip Hemedân'da tahta oturttular.

---

421 "Harvâr", İran'da at, sığır, katır veya eşek yükü anlamında kullanılan tabir olup genellikle 288-300 kg.lık bir ağırlığa tekabül ediyordu (Hinz, s.17-18)

422 Hâsbeg'in öldürülmesi hakkında aşağıda Sultân Muhammed bin Mahmûd dönemi hadiseleri arasında geniş bilgi verilmiştir.

423 Âzerbaycân ve Merâğa hâkimi Aksungur el-Ahmedîlî'nin Bâtınîler tarafından öldürülmesinden (527/1133) sonra, yerine oğlu Hâsbeg geçmiştir. Bazı kaynaklarda babasının adıyla, bazı kaynaklarda ise Nusretü'd-dîn Hâsbeg Arslanepe veya sadece Arslan şeklinde de kaydedilmektedir. (Abdülkerim Özaydın, "Ahmedîliler", s.169)

Muhammedşâh kaçıp Isfahân'a gitti. Süleymânşâh Hemedân'dan gidince oraya geldi. Sâhib-i Rey Emîr İnanc onunla birlikte idi. Bu hadise, (5??)[424] senesinde oldu. Hutbe'yi Muhammedşâh adına okutması için Bağdâd'a (Halîfe) Muktefî'ye (haber) görderdi. Halîfe iltifat etmedi ve Sultân Mes'ûd'dan sonra Selçûkluların Bağdâd'daki parıltısı söndü. Halîfe'nin Irâk'da bulunan ıktâ'larını aldığı[425] Alpgûş Kûne, Sâhib-i Lihf ve Mes'ûd Bilâl (gibi) bazı emîrler, Sultân'ı Halîfe ile savaşmaya teşvik edince, Sultân kabul etmedi. Ümerâ ümitsizliğe düşünce "*Biz gidiyoruz. Bu işi yapacağız ve saltanatı senin için alacağız*" dediler.

Çok sayıda Türkmen'i yanlarına toplayıp kendileriyle beraber Tikrît'e götürdüler. Nâyib Mes'ûd Bilâlî henüz orada idi ve Selçûklu meliklerinden iki kişi orada tutuklu idiler. (Bunlardan biri) Melikşâh bin Selçûk bin Muhammed bin Melikşâh, diğeri Arslan [138] İbn Tuğrul bin Muhammed bin Melikşâh idi. Arslan'ı dışarı çıkardılar ve Bağdâd'a doğru yola çıktılar. Halîfe Muktefî de ordu (leşkerhâ) ile onları karşıladı. Aralarında savaş başladı. Halîfe'nin ordusu (sipâh) galib geldi. Onlardan birçoğunu öldürdüler. Bir kısmı da kaçarak Muhammedşâh'ın yanına geldiler. Onu Bağdat kapısına yürümesi için kışkırttılar, o bir işe girişmedi ve Bağdâd'dan kayıpla geri döndü.

Melikşâh Isfahân'a gitti. Melik Süleymânşâh'ın nezdinde/yanında perişan oldu. Isfahân'da on beş gün kaldıktan sonra 555 senesi Rebî'ü'l-evvelinin onbeşinci günü (25 Mart 1160) öldü (fermân yâft).[426]

---

[424] Bu tarih metinde eksiktir. Ancak el-Bundârî'ye nazaran bu hadise 548 (1153-1154)'dedir (Türkçe terc, s.212).

[425] Halîfe Muktefî (530-55/1136-1160), Büveyhî istilâsından sonra Irâk'ta hâkimiyet kuran yegâne Abbasî halifesidir. O, Sultan Mes'ûd'a söz vermesine rağmen siyasî hâkimiyet için mücadele etmiş ve Irâk'ın idarî bölgelerini birbiri ardına ele geçirmişti. (K. V. Zettersteen, "Muktefî", *İA*, VIII, s.576)

[426] "... 555 senesinde Melikşâh, bin Mahmûd bin Muhammed vefat etti ... Melikşâh, amcasının padişah olduğunu, bütün memleket onun

Ömrü otuz iki sene iki ay, pâdişâhlığı/saltanatı Sultân Mes'ûd'un vefatından sonra dört ay, diğer defa da Isfahân'da on altı gün idi.

Onun güzel sıfatları: Çiçek bozuğu (âble/âbile nişân) idi. Yüzü sarıya mail, yuvarlak siyah sakallı, güçlü kollu ve orta boylu idi.

Vüzerâ ve hâcibleri:

Yine el-Vezîr: Tekrar Ebû Necîb Şemsü'd-dîn

el-Hâcib: Hâsbeg [139]

---

eline geçtiğini, fakat âdeti üzere halvetine devam edeceğini âdetini bırakmıyacağını, hevâsına ittiba edip iradesine kulak asmıyacağını bildiğinden kâfi derece hazırlık ve çok miktarda asker ile hiç eğlenmeksizin Isfahan'a geldi. Bunun gelmesi için Isfahan ahalisi sevindiler... eltafı ilâhiyye bize avdet etti ve Melihşah'ın günleri tekrar geldi dediler. Melikşâh orada ikamet etti ve ahaliyi kendisine celbetmek için etrafa mektûblar gönderdi sonra eğlence peşine düştü ve büyük işten gaflet etti (ölümü unuttu) yaş dalın çabuk solacağını hatırına getirmedi. Gençliğine mağrurdu, kılıcının yüzü ateşli (keskin) ve her şeyden emin olacağına kanaat getirmiş olup kaderi düşünmüyordu. Hâlbuki bir ay geçer geçmez, öldüğü zamanı, yıldırım gibi ışıldayıp geçiverdiği haberi ortalığa yayıldı. Bu ölüm, hiç bir hastalık sebkat etmeden ve hiç bir arıza arız olmadan 11 Rebî'ü'l-evvelde Pazartesi günü birden bire vukua geldi. Şöyle ki, bunun bir muganniyesi vardı ki buna hevâ ve hevesi hoş göstermiş, azdırmış, ciğer köşesini çalmış ve aklını almış idi. Melikşâh bu muganniyenin elinden yiyip içtiği gibi, oturması ve kalkması da onun arzusuyla idi. Söylendiğine göre bu muganniye Melikşâh'ın ölümünü istemiş, o da birden bire ölüvermiş. Sekte-i kalpten öldüğü, söylendiği gibi, muganniyenin mal ile kandırılarak zehir içirdiği de söyleniyor." [el-Bundârî, (Türkçe terc, s.262-263)] Ayrıca bkz., [İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc. XI, s.217)]

Onbirinci es-Sultânü'l-A'zam Gıyâsü'd-dünya ve'd-dîn Ebû Şücâ' Muhammed bin Mahmûd bin Muhammed bin Melikşâh

Sultân Muhammed bin Mahmûd yumuşak huylu, güzel yapılı, kâmil akıllı, isabetli düşünceli, işbilir, iyi tabiatlı, sözünde duran, dindar, âlimleri seven, güzel sözlü, ince görüşlü, mânaları anlayan ve zor beğenen bir pâdişâh idi.

Melikliğinin başlangıcı 548 senesi Muharremi (Nisan 1153) idi.[427] Kardeşi (Melikşâh) Hemedân'da tahta oturtulduğu zaman, Atabeg Hâsbeg, Emîr Cemâlü'd-dîn Kufşed (قفشد)[428] bin Kaymaz'ı çağırmak için onu Hûzistân'a göndermişti. Cemâlü'd-dîn Kufşed, Hemendan'a ulaştığı ilk gün Sultân Muhammed ile Hâsbeg'i yakalamayı kararlaştırdıklarında "*Onun niyeti, eğer fermânına uymazsan, sana kardeşine yaptığını yapmaktır. Halîfe ile Irâk pâdişâhlığını ona vermeyi ve saltanatı bu hânedândan*[429] *almayı kararlaştırmıştır.*" dedi.[430] Sultân Muhammed bu sözü beğendi ve "إن جاءكم فاسق بنبإ فتبينوا أن تصيبوا"[431] âyetini hatırladı. [140]

548 senesi Muharrem ayında (Nisan 1153) Hemedân'a ulaştı. Ümerâ-yı devlet'in hepsi onu karşıladılar. İnanc, Hâsbeg ve bütün Mes'ûdîler o gün Karategin Çayırı/Ovası'nda (Merğzâr)

---

427 el-Bundârî'de 547 senesi sonlarında. (Türkçe terc, s.209.)

428 er-Râvendî'de [ايلقفشت]. Mütercim Ahmet Ateş, bu ismin il-kufşat <il-kuvşat<il-kuşat ile alâkadar olabileceğine dikkat çekerek İlkufşat şeklinde okumuştur. [er-Râvendî, (Türkçe terc, II, s.248 n)]

429 er-Râvendî'de "bu cândârları". (Türkçe terc, II, s.249)

430 "...Hâsbeg'in asıl maksadı yanına gelince onu da tevkif etmek ve Sultân olarak kendi adına hutbe okutmaktı..." [İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc, XI, s.143)]

431 Âyet-i Kerîme'nin tamamı ve meali şöyledir: [يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِن جَاءكُمْ فَاسِقٌ بِنَبَأٍ فَتَبَيَّنُوا أَن تُصِيبُوا قَوْمًا بِجَهَالَةٍ فَتُصْبِحُوا عَلَى مَا فَعَلْتُمْ نَادِمِينَ] "Ey iman edenler! Size bir fasık bir haber getirirse, bilmeyerek bir topluluğa zarar verip yaptığınıza pişman olmamak için o haberin doğruluğunu araştırın." Kur'ânı Kerîm, 49/6.

şarap içtiler. Ertesi gün Hemedân'daki Köşk Çayırı/Ovası'na (Merğzâr) indiler. Mes'ûdî Köşkü'nde kabul töreni (bâr) yaptı. Ümerâ-yı devlet o gün hediyeler (pîşkeşhâ) takdim ettiler. Hâsbeg hiç bir devirde kimse tarafından eşi görülmemiş nâdir ve nefis silâhlardan, giysilerden ve güzel atlardan oluşan hediyeler verdi. Sultân onun hediyelerini görünce onun kanına kastettiğine pişman oldu. Yükselmesine bahane istiyordu. Ama o günün sonunda eceli gelmişti.

Ondan sonra yorgunluktan halvete çekildiler. Cemâlü'd-dîn Kufşed ve kardeşi, Sultân'ın hâsekîleri, Cândâr Zengî ve Şûmle[432], Hâsbeg'le beraber idiler. Hâsbeg, pâdişâhlığın kaideleri ve düzeninin nasıl olması gerektiği hakkında söze başladı. Cemâlü'd-dîn Kufşed Azrail gibi onun arkasından gelerek elbisesinin yakasından tuttu ve "*Kalk, nasihat ve öğüt vakti değildir*" dedi. O ve Sârim Muhammed (bin) Yûnus[433], onu tutup eve götürdüler [141] ve kılıçla başını kestiler. Şûmle olaydan önce olacakları sezip, girişte Hâsbeg'in eteğini tutmuş, (ancak) o, geri dönmemişti. Şûmle köşkten indi ve bir yüzüğü Hâsbeg'in rikâbdârına verip emîrin nişanıyla "*Önemli bir iş için şehre gitmem gerekiyor. Bana at ver*" diye emretti. Hâsbeg'in atına bindi ve Hûzistân yolunu tuttu. Gece otuz beş fersah yol katetti ve ömrü boyunca bir daha hiç bir Sultân'ın yanına gitmedi.

Köşkte huzûrsuzluk/karışıklık olunca, Hâsbeg'in kalabalık askerleri (leşker) köşke yürüdü. Vezîr Celâlü'd-dîn Dergizînî (ile) müşavere edip Hâsbeg ve Cândâr Zengî'nin başını köşkün da-

---

432 Daha önce Keştokan (كَشْطوقان) diye maruf Şûmle (شومله) olarak geçen bu şahsa, kaynaklarda Emîr Keştogan, Şemle, Aydoğdu bin Keştogan ve Aydoğdu et-Türkmânî şeklinde de tesadüf edilmektedir. (İbnü'l-Esîr, Türkçe terc, XI, s.143; el-Bundârî, (Türkçe terc, s. 209, 256)

433 er-Râvendî'de Sârim Muhammed bin Yûnus Sultânî. [s.260, (Türkçe terc, II, 250.)]

mından aşağı attılar. Hepsi korkup dağıldılar.[434] Ondan sonra Sultân askerleri (sipâhiyân) ve Kufşed, onun (Hâsbeg'in) hazâne/hazîne, sarây ve pâygâh'ının başına gittiler. Onun hazâne/hazîne'sinde kesilip parçalanmamış on üç bin kırmızı ve diğer renklerde atlas, altın ve gümüş eşya/aletler, yedi küp gümüş ve süslenmiş üç küp altın buldular. Pâygâh'ının tertib ve adedinin benzeri olmayıp, gulâmların ve havâşî-i sarây'ın atları dışında hepsi seçme ve eyerli bin dört yüz baş at ve katır (ester) bulunuyordu ki, bunların her biri **[142]** şehir ve nevâhîden getirilmiş idiler. Fi'l-cümle Hâsbeg'den Sultân'ın hazînesine giren mal, ziynet, para ve çeşit, hiçbir Sultânda yoktu. Bulunamamış define, emanet ve zahîrelerin ne kadar olduğunu Allah bilir.

Şiir [Munserih]

"Bazen malı, yiyenden gayrisi toplar; ve toplayandan gayrisi yer"[435]

Bu vakitte Sultân Mes'ûd dünyadan gitmiş idi. Melikşâh tahta oturdu. [Bu hâl/konu, önceki fasılda zikredilmiştir. Her hâlde mükerrer olabilir; vallahu a'lem. Asılda bulunduğu için nakledildi]. Sonra (Sultân Muhammed bin Melikşâh) ikisinin başını, Atabeg Şemsü'd-dîn İldeniz ve Sâhib-i Merâğa Emîr Nusretü'd-dîn Hâsbeg İbn Aksunkur'a gönderdi.[436] Onların hoşuna gideceğini ve bundan sonra isyana kalkışmayacaklarını zannediyordu. Onlar ordu toplayıp onun amcası olan Süleymân İbn Muham-

---

[434] Hâsbeg'in öldürülmesi hakkında bkz, İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc, XI, s.144-145); el-Hüseynî, (Türkçe terc, s.89-90); el-Bundârî, (Türkçe terc, s.209-210); er-Ravendî, s.259-261, (Türkçe terc, II, s.249-251).

[435] "Bazen malı, yiyenden gayrisi toplar; onu yiyen toplamış olan değildir." Azbat b. Kurey es-Sa'dî'nin şiirlerindendir [er-Râvendi, (Türkçe terc, II, s.251)]

[436] el-Bundârî, Hâsbeg ve Cândâr Zengî'nin başlarının sözkonusu emîrlere gönderilmesinde, bütün olup bitenlerde dahli bulunan Celâlü'd-dîn İbnü'l-Kıvâm Ebû'l-Kâsım ed-Dergizînî'nin rolüne dikkat çekmiştir (Türkçe terc, s.210).

med'i Zengân'dan getirdiler.[437] Hemedân'da pâdişâhlığa oturttular. Muhammedşâh Isfahân'a kaçtı. Süleymân Hemedân'dan gidince oraya (Hemedân'a) geldi. Sâhib-i Rey Emîr İnanc onun yanında idi. Süleymânşâh'ın atabeg'i ve pîşkâr'ı olan Hâsbeg, birâderinin elinde Berrecîn Kalesi'nde[438] [143] yedi yıldır hapis bulunuyordu. Kale kûtvâli Emînü'd-dîn Muhtass (مختص)'ın tedbiriyle kaleden indi ve Âzerbaycân tarafına giderek Atabeg İldeniz, Atabeg Arslanepe, Alpgûş Kûnehar (الچغوش كونه خر), Fahrü'd-dîn Zengî, Yarankuş (يَرَنْقُشْ) oğlu Bâzdâr Muzafferü'd-dîn Alpergu (الپ ارغو) ve karısının kardeşi olan Hârezmşâh Yûsuf gibi ümerâ-yı etrâf'ı ele geçirdi/kendine bağladı. Sultân Muhammed, Hâsbeg'i ortadan kaldırıp işin sonucunda rahatladığında, Süleymânşâh büyük bir ordu ile Hemedân'a doğru yürüdü. Sultân Muhammed'in yanında bulunan ordu (sipâh), Hâsbeg-i Pelengerî'nin ordusunun (leşker) hepsi dağılmış olduğundan, çok az idi. (Bu orduya) itimadı yoktu. Bu kadar (az) olmalarına

437 "Bunun helak edilmesi onların hoşlarına gideceği gibi onlar için, Sultân'a isyan ve muhalefet etmek imkânı da kalmaz diye zannetti. İbni Belengerî'nin başı bunlara geldikte, başın bu hali bunları ürküttü bu sürüncemeden tekrar ayağa kaldırmaya imkân bulamadılar (Yahut: Sultânın bu hatası için mazeret bulamadılar). Ve 'bu büyük günahı irtikâb ederek büyük zatı katletmeğe ikdam etti. Leimin galip gelmesiyle kerime levm teveccüh etmez. İbni Belengerî ondan yemîn ile ahid almamış mıydı? Onun sağlam vadine yapışmamış mıydı? Eğer kerim padişahların oğlu olan kerim melik bu gibi cürmlere cür'et eder ve bu gibi büyük günahları küçük görürse, sabırlar tükendi, ümit boşa çıkdı, bela ve musibet büyüdü demektir' dediler. Ondan yüz çevirdiler ve ona dil uzattılar ve her ikisi elçi göndererek şöyle dediler: 'Doğru yaptım diye zannediyorsun, lâkin hata ettin. Bundan böyle sana hiçbir kalp itimat etmez. Eğer sen bize teminat verecek olursan İbni Belengerî'ye ettiğin yemînle yemîn edeceksin ve ona verdiğin sözü nasıl bozdunsa bunu da öyle bozarsın. Binaenaleyh bizim size gideceğimiz olmadığı gibi, seninle sözümüz de yoktur.'" [el-Bundârî, (Türkçe terc, s.210-211)]

438 er-Râvendî'de Ferrezîn, el-Bundârî'de Kazvîn. [er-Râvendî, s.262, (Türkçe terc, II, s.251); el-Bundârî, (Türkçe terc, s.210-211)]

rağmen disiplinsizliğe başladılar. Sultân Muhammed onları teskin etmek için her birine külâhla altın, çuvalla elbise veriyordu. (Bunları) alıyorlar, (ancak yine de) kaçıyorlardı. Nihayet Hâsbeg'in hazâne/hazîne'leri tükendi. (Ama) ordu kalmadı. (Bu sırada) düşman yaklaştı.

Sultân, Cândâr Hasan, mukarrebân ve ona bağlı olanlardan (mutî'ân) oluşan bir topluluk ile Hemedân'dan Isfahân tarafına yöneldi.[439] Üç gün sonra Süleymânşâh, çok büyük bir ordu ve kalabalıkla geldi. Hemedân'da ovada iki fersah boyunda, iki fersah eninde bir ordugâh kuruldu. Onların heybeti, haşmeti ve büyüklüğü, yüreklere oturuyordu. [144] Sultân Muhammed'in ordusundan evleri Hemedân'da olanlar kaçıyorlardı. Onun yardım için çok az (kişi) kaldı. Irâk'ın tamamı Süleymânşâh'ın pâdişâhlığını kabul ettiler.

Fahrü'd-dîn Kâşî[440] (Süleymânşâh'ın) vezîri, Hârezmşâh Yûsuf Emîr-i Hâcibi idi.[441] Ümerâ-yı devlet, bu iki mansıbı değiştirmek, vezîrliği Sultân Mes'ûd'un vezîri olan Şemsü'd-dîn Ebû Necîb'e ve Hâcibliği Muzafferü'd-dîn Alpergu'ya vermek istiyorlardı. Hâcib Hârezmşâh Yûsuf, onların bu düşüncesinden haberdâr oldu. Süleymânşâh'ın nikâhında bulunan kız kardeşi ile anlaşıp bir gece, Sultân'a "*bütün ordu sana isyan etti. Sultân Muhammed'i tekrar istiyorlar. Bu gece hepsi seni yakalamak*

---

[439] "Ordudan az bir miktar kaldı, düşman yaklaştı. Sultân, Cândâr Hasan, Câmedâr Reşîd, Muvaffak Gürdbâzû, Emîr-i bâr Yemînü'd-dîn, Kaymazoğulları ve kendisiyle beraber Hûzistân'dan gelmiş olan diğer emirlerle birlikte, Hemedân'dan Isfahân'a doğru gitti." er-Râvendî, s.262, (Türkçe terc, II, s.251).

[440] el-Bundârî'de "Fahrü'd-dîn Ebû Tâhir İbnü'l-Vezîr el-Mu'în Ebû Nasr Ahmed bin el-Fazl bin Muhammed" (Türkçe terc, s.211.)

[441] Sultân Muhammed, az bir cemaatle Isfahân'a kaçtı ve Süleyman, memleket tahtı üzerinde yerleşti. Bunun yanında Yenaltekin/Yınaltegin, Hârezmşâh ve kardeşi Yûsuf ve bunların, Sultân Süleyman'ın zevcesi olan hemşireleri bulunuyordu. Süleyman'ın bütün işlerini bu kadın görüyordu ve onun üzerine mütehakkim (müstevli) idi." (el-Bundârî, (Türkçe terc, s.211)

için (atlarına) biniyorlar" dedi. Hâcib Hârezmşâh, o gece kendi ordusunu hazırlamış idi. Sultân'ın yatak odasını (hâbgâh-ı Sultân) muhâfaza ediyor gibi serâperde-i Sultân'ın etrâfına toplamış idi. Süleymânşâh, sefih ve sebatsız olduğundan yedek atını (esb-i nevbet) istedi. Hazâne/hazîne'de mevcut olan bir miktar parayı alarak kaçtı ve kendini, hamurdan kıl çeker gibi, hükümdarlıktan çıkardı. Bârgâh, pâygâh, şarâbhâne, hazîne ve pâdişâhlığa ait şeyler öylece orada kaldı. Mâzenderân ve Horâsân [145] dışına gitti. Bu durumdan habersiz olan emîrler, ertesi gün leşkergâhda toplandılar. Sultân ortada yoktu. Serâperde-i Sultân'da da ne çağıran ne de cevâb veren kimse yoktu. Askerler (leşkeriyân), (öylece) duran serâperdeyi yağmaladılar. Herkes birbirinden korktu/şüphelendi ve her biri kabilesinin yanına giderek "*Bu ne durumdur?*" (diye) haber verdiler (bu durum hakkında haber verdiler).

Hemedân'daki bu saltanatın süresi yirmi yedi gün idi.

Bu haber Sultân Muhammed'e ulaşınca inanmadı. Ümerânın bir hile/tuzak düşündüğünü, dağılıp, o Hemedân'a dönünce (toplanıp) kendisini yakalayacaklarını zannetti. Ancak güvenilir kişilerden peşpeşe haber geliyordu. (Bunun üzerine) Sultân Hemedân tarafına hareket etti.[442] "*Allah, savaşta mü'minlere kâfi geldi*" âyetini okudu[443]. Şehrin yanında bir büyük ve sağlam bir kasır/köşk inşa etti. Emîrler, eski köşklerden kalan malzemeleri oraya getirdiler. O havâlîde birçok köşkler yaptılar. Mülk ona kararlaştırıldı (onun hükümdarlığı kabul edildi). Cemâlü'd-dîn

---

[442] el-Bundârî'ye göre bütün bu hadisat 548 (1153-1154) 'de olmuştu (Türkçe terc, s.212).

[443] [وكَفَى اللّهُ المُؤْمِنِينَ القِتَالَ] Kur'ânı Kerîm, 33/25: Âyet-i Kerîme'nin tamamı ve meali şöyledir: [وَرَدَّ اللّهُ الَّذِينَ كَفَرُوا بِغَيْظِهِمْ لَمْ يَنَالُوا خَيْراً وَكَفَى اللّهُ المُؤْمِنِينَ القِتَالَ وَكَانَ اللّهُ قَوِيّاً عَزِيزاً] "Allah inkâr edenleri, hiçbir hayra ulaşmaksızın kin ve öfkeleriyle geri çevirdi. Allah, savaşta mü'minlere kâfi geldi. Allah kuvvetlidir, mutlak güç sahibidir."

Kufşed Emîr-i Hâcib idi; Celâlü'd-dîn'i vezîrlikten aldılar ve Şemsü'd-dîn Ebû Necîb'e verdiler.[444]

Süleymânşâh, oradan Horasân'a geçti. 550 (1155) senesinde, [146] çöl yolundan, Tûn/Ton (تون) ve Cunâbed (جنابد)'den Tabes-i Gîlekî (طبس گيلكى)'ye geldi. Beş yüz süvârî ile Isfahân şehrinde bulunan Yezd civarına geldi. Câmedâr Reşîd Isfahân şıhnesi idi. Süleymânşâh ona bir elçi gönderdi ve kendisini şehre alması için beğeneceğini ümit ettiği vaatlerde bulundu. "*Cezadan sonra ceza ve hürmetten sonra ihsan.*"[445] Onu şehre getirdi. (Reşîd) kabul etmedi ve "*Bu emaneti, senin birâderzâdenden aldım. Ben emanete hıyanet etmem. (Eğer) o sana müspet cevâb verirse o zaman Isfahân ve bütün nevâhîsi kılıçsız ve husumetsiz sana bağlansın*" dedi. Ondan ümidi kesince başka bir sığınağı olmadığından Bağdâd tarafına gitti ve Halîfe'nin himayesine sığındı.[446] Halîfe onu iyi karşılayıp eksiklerini tamamladı. Silâh ve saltanat aletleri (âlât-ı saltanat) verip nâmzed-i saltanat yaptı.[447]

---

444 el-Bundâri'ye göre 549'da. (Türkçe terc, s.225)

445 Arapça [أعقابًا بَعْدَ أعقابٍ و إالكرامًا بَعْدَ إنْعام]

446 "Ona Bağdad'da 'el-Melikü'l-Müstecîr/Sığıntı Hükümdar' diyorlardı." [er-Râvendî, s.266, (Türkçe terc, II, s.255)]

447 "Süleymanşâh sonunda el-Lihaf'a gidip el-Bendenicin'de konakladı. Buradan Halîfe el-Muktefî'ye haber salıp kendi yanına gelmek istediğini bildirdi. Aralarında elçiler gidip geldi, sonunda karısını rehine olarak göndermesi şartıyla kabul edildi. Süleymanşâh karısını çok sayıda câriye ve maiyyetiyle Bağdâd'a gönderdi: 'Ben bunları rehine olarak gönderiyorum, eğer Emîrü'l-Mü'minîn Bağdâd'a girmeme izin verirse girerim, aksi halde geri dönerim' dedi. Halîfe Süleymanşâh'ın zevcesine ve maiyetindekilere iyi davrandı, Süleymanşâh'ın da yanına gelmesine izin verdi. Süleymanşâh yanındaki üç yüz kadar askeriyle geldi. Vezîr İbn Hubeyre'nin oğlu onu karşılamaya çıktı. Kâdî'l-kudât ile iki nakîb de yanındaydı. Vezîrin oğlu, Süleymanşâh için attan aşağı inmedi, Süleymanşâh başında çetr olduğu halde Bağdâd'a girdi. (25 Şubat 1156)'ya kadar Bağdâd'da kaldı. Muharrem ayında hilâfet sarayına getirildi. Kâdî'l-kudât, şahidler ve Abbâsîlerin ileri gelen zevatının da hazır bulunduğu mecliste Halîfe'ye sadakatle bağlı kalacağına, daima itaatkâr olacağına ve Irâk'a hiç bir zaman saldır-

Bağdâd'dan Âzerbaycân tarafına gitti. Atabeg İldeniz'in çadırına (hîme) oturdu. Muhammed'in kardeşi Melikşâh onun yanında idi. Aksunkur-i Fîrûzkûhî, onlarla beraber olan İnanc'dan korkuyor idi. İldeniz, ona yardım etmek zorunda kaldı. Büyük bir ordu topladılar. Sultân Muhammed bundan haberdâr olunca Hemedân'dan toplanan tam teçhizatlı bir ordu ile onların üzerine yürüdü. İnanc [147] yanında idi. Aras Nehri kenarında Beylekân altındaki Nâv Ağûş (ناواغوش) geçidinde karşılaştılar. İnanc öncülerle nehri geçti. Sultân Muhammed de arkasından (geçti). Onlar (Süleymânşâh ve ordusu) yenildiler. Birbirlerinden kopup dağıldılar.[448] Süleymân Musul'a kaçtı. Sultân Atabeg İldeniz'i affedip

---

mayacağına dair yemîn etti. Süleymanşâh söz konusu yemîni edince Bağdâd'da adına hutbe okundu ve babasının 'Gıyâsü'd-dîn ve'd-dünyâ' ile diğer lakabları kendisine verildi. Halîfe ona saltanat hil'atini giydirdi. Bağdâd askerlerinden üç bin kişilik bir süvari birliğini de onunla birlikte gönderdi. Hille hâkimi Emir Kuvîdân da onun Emîr-i Hâcibi olarak görevlendirildi. Süleymanşâh Rebî'ü'l-evvel ayında (Nisan-Mayıs 1156) el-Cibâl tarafına, Halîfe de Hulvân'a gitti. Hemedân ve diğer bazı yerlerin hâkimi Sultân Muhammed'in kardeşi Melikşâh b. Sultân Mahmûd'a haber gönderip kendisine itaat ve muvafakat etmesini istedi, o da iki bin süvariyle geldi ve ikisi de birbirlerine bağlılık andı içtiler. Süleymanşâh Melikşâh'ı veliaht ilân etti. Halîfe her ikisine silâh vs. yardımında bulundu, onlar da gidip İldeniz ile birleştiler ve büyük bir kalabalık teşkil eltiler." İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc, XI, s.177-178). Ayrıca bkz, el-Bundârî, (Türkçe terc, s.218-221)

448 551 Cumâde'l-ûlâsı/Haziran-Temmuz 1150)'de. Sultân Muhammed, Süleymânşâh'ın hazırlıklarından haberdar olunca "...Musul hâkimi Kutbü'd-dîn Mevdûd'a ve nâibi Zeynü'd-dîn'e haber gönderip yardım ve destek istedi. Eğer galib gelecek olursa kendilerine pek çok mal vermeyi vaad etti. İkisi de bu teklife 'evet' dediler. Bunun üzerine Sultân Muhammed'in cesareti artıp Süleymanşâh ve maiyyetindeki askerler ile savaşmak üzere harekete geçti. İki taraf Cumâde'l-ûlâ ayında savaşa girdiler. Çok cetin bir savaş oldu ve sonunda Süleymanşâh ve maiyyeti yenildi. Askerleri oraya buraya dağıldılar. Halîfenin, sayıları üç bin kadar olan askerlerinden yaklaşık elli kişi geldi ve onlardan da hiç biri öldürülmedi, sadece atları ve malları alındı, bunlar da dağıldılar ve parçalanmış bir hâlde

gönlünü aldı ve özrünü kabul etti. O, oğlu Pehlivân Muhammed'i Sultân'ın yanında Irâk'a yolladı.

Sultân Âzerbaycân'dan emin olunca, 550 (1156) senesi sonlarında Bağdâd'a gitti.[449] Halîfe'nin Irâk'da bulunan ıktâ'larını aldığı bazı emîrler, Sultân'ı Halîfe üzerine sefere teşvik ettiler. Tikrît'e ulaştığında Selçûklu meliklerinden iki kişi orada tutsak idi. Bunlardan biri Melikşâh bin Selçûk diğeri Arslan bin Tuğrul bin Muhammed İbn Melikşâh idi. Arslan'ı esaretten kurtardılar. Kasr-ı Kuzâ'a'da bir ay kaldılar. Çünkü Girdbâzû, Zeynü'd-dîn Ali Kûçek'i[450] Sultân'ın yardımına getirmeyi kabul etmişti. Ondan sonra Bett ve Râzân/Râdân nahiyesine geldi. Hususî/uygun bir yer bulup Dicle Nehri'ni geçtiler. [148] Zeynü'd-dîn Ali, kalabalık ve muntazam bir ordu ile yetişip Bağdâd kapısına geldi.[451] Sultân, Zeynü'd-dîn ve onun hâvassı batı tarafına kondu-

---

geldiler." İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc, XI, s.178). Ayrıca bkz, el-Bundâri, (Türkçe terc, s.221)

449 Sultân Muhammed'in Bağdad kuşatması el-Bundâri'ye göre, 551 Zi'l-Ka'desi (Aralık-Ocak 1157), İbnü'l-Esîr'e göre 551 Zi'l-hiccesi (Ocak-Şubat 1157), el-Hüseynî'ye göre ise 552 yılı başları (Şubat-Mart 1157)'dır. [el-Bundâri (Türkçe terc, s.226); İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc, XI, s.181); el-Hüseynî, (Türkçe terc, s.94)]

450 Merkezi Erbil olan Begteginliler (1144-1232) veya Erbil Atabegligi'nin kurucusu Ali Küçük (ö. 562/1167), Begtegin b. Muhammed adlı bir Türkmen beyinin oğlu olup Musul atabegi İmâdü'd-dîn Zengî'nin kumandanlarındandır. Zengî, Erbil'i ele geçirince burayı Ali Küçük'e ıktâ' etmiş ve (1132) ve uzun yıllar Ebû'l-Heycâ adlı bir Arap ailesinin idaresi altında bulunan Erbil, onun zamanında Türkmenlerin iskân edildiği bir merkez haline gelmiştir. Geniş bilgi için bkz, Gülay Öğün Bezer, *Begteginliler (Erbil'de Bir Türk Beyliği)*, İstanbul 2000; Coşkun Alptekin, "Begteginliler", *DİA*, V, s.342-344; aynı yazar, "Ali Küçük", *DİA*, II, s.410.

451 "Sultân Muhammed nihayet Bağdad'a geldi. Bâbü'ş-Şemâsiye'de karar kıldı ve orada bir müddet kaldı, askerlerine harp emri vermedi, İmam Muktefî ile muhabere etti ve kendisine, İmam'ın muti bir bendesi olduğunu ve Bağdad'a gelmekten maksadının tekrar avdet etmekten başka bir şey olmadığını bildirdi. Bütün etrafta bulunan melikler biliyorlardı ki İmam, Sultân Muhammed'den râzıdır. Yalnız Emîrü'l-mü'minîn kendisinden râzı olduğunu gös-

lar. Kaymazoğulları, Atabeg Ayaz, Şerefü'd-dîn Girdbâzû doğu tarafında idiler. Sultân ve Zeynü'd-dîn Ali, Nehr-i Mualla karşısına mancınıklar yerleştirdiler. Muazaf-ferü'd-dîn Hammâdoğulları, insan ve silâh dolu dört yüz gemi ile Irâk'tan geldiler.[452] Dübeysoğulları da Hille'den[453] iki üç bin piyâde getirdiler. Kalabalık bir ordu ve pek çok haşer toplandı.

---

termek için hutbelerde ismiyle kendi isminin de beraber okunmasını arzu ediyordu. Yoksa ne Bağdad'ı almak, ne de Bağdad'a vali ve müsteşar olmak istiyordu. Geldiği gibi yine Bağdad'dan geri dönüp gidecekti. Sultân bu arzusuna muharebesiz nail olmak için çalışdı. Fakat bu hususta yazdığı mektûblarına "Sen Hemedan'a git, bu mesele müzakere edilinceye kadar orada bekle" demekten başka kendisini tatmin edecek bir cevâb vermediler." el-Hüseynî, (Türkçe terc, s.94)

452 "...Sultânın askeri, Dicle'den yana olan tarafta, Âmid yurdunun su bendine (Müsennat) ve Kumriye'ye yakınına iki mancınık koymuşlardı. Diğer bir mancınık da, Sürhek'in bina ettiği Hân üzerine tac'ın karşısına koymak istiyorlardı. Eğer bunu yapmış olsalar idi, rahatsız etmesine karşı tedbir almak güçleşirdi. Bundan dolayı halîfe, o hana geceleyin esasından yıkmak için adamlar tayin etti. Bu binanın, seher vaktinde, düşmesinin, gök gürlemesi gibi sarsılması oldu. Bundan başka, Dicle'de, tatar oku, arap oku, yakıcı şişe ve neft yağlı paçavra atıcılarla dolaşan gemiler, Sultân askerini iz'ac ediyordu ve aczlerini kendilerine gösteriyorlardı. Bunları taciz etmekle bu gemiler kuvvetlenmiş ve bunların izzetinin ruhunu almıştı, düşmanın ancak az miktarda gemileri olup o da gemicilerini müsahhar ederek (zorla çalıştırarak) ve sahiplerini zarara uğratarak elde ettikleri gemilerden ibaretti. Sonra o gemiciler yanına mezkûr gemilere binmiye de cesaret edemiyorlardı, bundan dolayı hayrette kaldılar. Ve düşündüler, taşındılar, bunun üzerine Halîfeye açıktan açığa muhalefet eden Garraf sahibi Bedr bin Muzaffer bin Hammâd, bunlara, ben size harp gemileri tedarik ederim. Vasıt şehrinden, yakın ve uzak Batayıh'dan yük taşıyan gemiler, yelkenli gemiler, zevraklar ve ateş gemileri (şeffare) getirip sizi zengin edeceğim, dedi. Bunlar ona teşekkür ve hamdettiler. O adam gitti, bunlar onu beklediler. Nihayet ağır ve hafif gemiler, gemiciler ve adamlarla geldi." el-Bundârî, (Türkçe terc, s.228.)

453 Bağdat yakınlarında meşhur bir köy olup Bağdad'a kara yoluyla üç fersah mesafededir (Yâkût, II, 293-294)

Her gün her iki taraftan savaşıyorlar, birbirlerine birkaç taş atıyorlar ve birbirlerinin Dicle'deki gemilerini batırıyorlardı. Piyade bölükleri (efvâc-ı piyâdegân) çarpışıyorlardı. Ordu, hiçbir gün oturmadı, (ama) Sultân'ın katıldığı bir savaş da olmadı. Halîfenin emîrleri şehir içinden Sultân'a "*Falan kapıyı açacağız.*" diye bildirmişler idi. Muvaffak Girdbâzû ile Kaymazoğulları arasında nefret ve anlaşmazlık vardı. Bundan dolayı savaşta gevşeklik başlamış idi. Şehir halkının durumu zorlaştı. Çünkü şehrin yüksek yerleri (irtifaat) ve barınaklarının (rubû') hepsini Sultân'ın adamlarına terketmişlerdi. (Onlar) şehire bir men'lik yük dahi bırakmıyorlardı.[454] [149]

Ansızın, Atabeg İldeniz'in Melikşâh ile Hemedân civarına indiği haberi geldi.[455] Bu haber çabuk yayıldı. Çünkü bu iş onların

---

[454] İbnü'l-Esîr'e göre de "Bu arada asker arasında ekmek sıkıntısı baş gösterdi, ancak et, meyve ve sebze boldu. Aslında Bağdâd'da hububat boldu, zira vezîr askerlere dînâr yerine tahıl dağılıyor, onlar da onu satıyorlardı. Fiatlar uzun süre ucuz kaldı, ancak et, meyve ve yeşil sebzeleri azdı. İkmal maddelerinin sevk edilememesi ve halkın yiyecek sıkıntısı çekmesi sebebiyle muhasara, Bağdâd halkını zor durumlara soktu." (Türkçe terc, XI, s.182). el-Bundârî'ye göre ise "Muhasara uzayınca ve öç almak geç kalınca, halîfe kıtlıktan korktu, bundan dolayı erzak anbarlarını açtı, askerin maaşına mukabil hurma ve erzak verdi. Asker bunu aldılar, sarf etmek için bunların paralarına muhtaç olduklarından bunları çarşıya çıkardılar ve altın para ile sattılar. Bu suretle erzak fiatı ateşinin alevi öçtü, erzak fiatı yükselmedi. Hiç bir vakit yiyecek eşya pahalanmadı." (Türkçe terc, s.229)

[455] Sultân Muhammed adamlarını surlara çıkarmak için dört yüz merdiven yaptırdı, sonra da hücuma geçip savaştılar. Bağdâd halkı şehrin kapılarını açıp 'Merdivenleri ne yapacaksınız. İşte kapılar açık, giriniz' dediler. Fakat hiç kimse yaklaşamadı. Onlar bu vaziyette iken Sultân Muhammed kardeşi Melikşâh ile Errân diyarının hâkimi İldeniz ve İldeniz'in oğulları Melik Arslan'ın Hemedân'a girdiklerini ve orayı istilâ etliklerini, Muhammed-şâh'ın yanındaki emirlerin aile efradını ve malları ele geçirdiklerini haber aldı. Bunun üzerine belki maksadıma ulaşabilirim diye savaşa daha fazla ilgi ve gayret gösterdi, fakat hiç bir şey elde edemedi ve 24 Rebî'ü'l-

istekleriyle olmuş idi. Askerler (leşker) kendi ev halkı ve eşyaları (hân u mân) ile orada sâhib oldukları ıktâ'lar (nânpâre) yüzünden grup grup kaçmaya başlayıp, gidiyorlardı.[456] Şehrin ordu (haşem) ile zaptının mümkün olmayacağı anlaşılınca Sultân "*Yarın, nehirden geçip Hemedân tarafına, hasmın üzerine gidelim ki bundan korkan ordu (leşker) ve takipçileri/ekleri (hâşiyye) endişelenip ve ertesi gün toplansınlar ve büyük bir kalabalık oluştursunlar. Bugün dahi geçelim*" diye emir verdi. Halka sıkıntı düştü. Köprü dağılıp çöktü. Denizciler (mellâhân), gemileri Sultân'ın ordusuna (sipâh) bırakıp kaçtılar. O gün halkda mahşerî bir hareketlenme olunca batı tarafından piyâdeler (reccâle) gayrete gelip Acemler'i yağmaladılar. Ordu (leşker) şehirden dışarı çıktı. Hezimet ve çarpışma Sultân'ın yanına kadar ulaştı. Doğu tarafından bulunan Sultân'ın sarâyında (sarây-ı Sultân) tüccâr eşyası ve askerlerin (sipâhiyân) malzemeleri (levâzımâtı) vardı. Bağdâd piyâdeleri (reccâle-i Bağdâd) onları yağmaladılar. Doğu tarafında bulunan ordu[457] silâh kuşanıp saf çektiler ve haylhânelerini muhafâza ettiler.

Sultân, Sa'dü'd-devle'nin[458] sarâyında, yanında kalan birkaç hâsegî ve gulâm ile [150] seyyâre'de oturdu. Serâperde, ağırlıklar (bonegâh), hazîne, sarây kızları (duhterân-ı sarây) ve Sultân'ın bütün malzeme ve eşyası batı tarafında kaldı. Zeynü'd-

---

evvel 552 (6 Mayıs 1157) tarihinde Hemedân'a doğru uzaklaştı." İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc, XI, s.183)

456 el-Bundârî'ye göre "Halîfenin vezîri, Sultân Muhammed Bağdad'ı muhasaraya geldiği günden beri, Atabeg Şemsü'd-dîn İldeniz ile mükatebeyi devam ettiriyor ve onu iki şehzadeden biri yani Melikşâh yahut Arslanşah ile Hemedan'a hareket etmeye teşvik ediyordu. Nihayet Melikşâh memlekete hücum etti. Yeni ve eski ne varsa cümlesini eline geçirdi, ıktâ'lar akdetti, mahsulleri topladı, kazançları yükleyip kaldırdı, diye haber geldi. Bu haber, askerin bazusunu kırdı ve sebatını gevşetti." (Türkçe terc, s.231)

457 er-Râvendî'de "batı tarafında bulunan ordu". [s.268, (Türkçe terc, II, s.528)]

458 el-Bundârî'de "Yarankuş ez-Zekevî". (Türkçe terc, s.227)

dîn Ali Kûçek, bütün ordusu ile birlikte (atlarına) atlanmış idi. Bir geminin karşısında savaşıyor ve batı tarafa geçmelerini engelliyordu. Her bir aletin nakli mümkün olmayınca hepsini mancınıklar ile birlikte yaktılar. Bonegâh (ağırlıklar), hazîne, Sultân'ın sarâyının kızları ile ordu yola koyulana kadar öylece saffı bozmayıp durmuş idi. Sonra onların ardından geldi.[459]

Sultân ile ordusu, o gece sabaha kadar şark tarafında at üstünde durdu. Sabah olunca, ağırlıkları yüklediler ve yola çıktılar.[460] Bağdâd'a bir fersah mesâfede konakladılar. Gerçi Sultân'ın ordusu sarsıntı ve perişanlık içerisinde idi. Ancak Bağdâd ordusunun da kuvvet, kudret ve gücü kalmadığından, onları takip edemediler.[461] Sultân'ın saltanat eşyalarından bir dehlîz, beş tane pâdişâh kilimi/zîlo-yi şâhî (زیلوی شاهی) ve hâssa hayvanlarından birkaç at kalmış idi. Sultân'ın emîrleri ve havâssı, Sultân'ın yiyecek ve gıdasını kendi mutfaklarından (matbah) hazırlıyorlardı. Bu şekilde Hulvân'a ulaştılar. Orada Zeynü'd-dîn Ali Kûçek, Sultân'ın saltanat eşyalarını, sarây kızlarını (duhterân-ı sarây), hadem (خدم) ve haşem'ini (حشم)[462] getirdi. Öyle ki hiçbir şey zayi olmamıştı.

---

459 el-Bundârî, (Türkçe terc, s.231); er-Râvendî, s.268-269, (Türkçe terc, II, s.257-258); el-Hüseynî, (Türkçe terc, s.99); İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc, XI, s.182)

460 "Gece oluncaya kadar at üzerinde durdular, sonra yürüdüler, gecenin evvelinde, geldikleri yollara döndüler, eğlenmediler." el-Bundârî, (Türkçe terc, s.232)

461 "Sultân o gece sabaha kadar nehrin şark tarafında at üstünde durdu. Sabah olunca, ağırlıklar yüklendi. Sultân, Bağdad'dan bir fersah mesafede olan bir yere, çok kızgın hâlde indi. Bu her ne kadar kötü bir çekilme idiyse de, Bağdad kuvvetlerinde onları takip edecek kadar kuvvet yoktu." er-Râvendî, s.269, (Türkçe terc, II, s.258)

462 "Hadem"in sivil, "haşem"in ise askerî maiyyeti ifade etmek üzere kullanıldığı anlaşılmaktadır (Köymen, "Selçuklu Devri Araştırmaları", s.330, 354, 367, 372; Ann K. S. Lambton, "'Atebetü'l-Ketebe'ye Göre Sancar İmparatorluğu'nun Yönetimi", (Çev. Nejat Kaymaz), *Belleten*, XXXVII/147 (1973), s.374, 376, 379.).

Sultân bununla yetinerek ondan (Zeynü'd-dîn Ali'den) memnun oldu ve onu taltif etti. [151]

Oradan ayrıldılar (göç kerdend). Hemedân'a beş menzillik (bir yere) ulaşınca Atabeg İldeniz geri döndü. Melikşâh yalnız kalınca o da Hûzistân tarafına gitti. Sultân Hemedân köşküne indi.[463] "*Önceden olduğumuz gibi olduk ve (hatta şimdi) meşakkat de (daha) fazladır.*"[464]. Çaba zayi olmuş, hazîne boş, çaba anlamsız (kalmıştı).

Ondan sonra kışın Sâve'ye gitti, yazın Hemedân'a geldi.[465] Ansızın bir hastalığa (renc) yakalandı.[466] Yarı yatakta, yarı ayakta bulunuyor idi. 554 senesi Zi'l-hiccesinde (Aralık 1159) sedye (haffe) ile köşkten şehre geldi. Bir hafta sonra öldü.[467] Sultân Bağdâd'a gitmeden önce, Miskâl Bozorg'ü Bağdâd'a göndermiş idi. İmâmü'l-E'imme 'İmâdü'd-dîn Abdu's-samed Şeybânî'den Hatun Kirmânî'yi[468] istemesini istemiş idi. Onun çeyizi (mehd) Dârü'l-mülk Hemedân'a 554 senesi Recebinde (Ağustos 1159) gelmişti. Şehir süslenip beş yüzden fazla köşk yapmış idiler. Çalgıcılar/müzisyenler (mutribân) hazırlanmış, Sultân mahfede bulunduğu halde onu karşılamaya gitmi□ti. Beş ay onunla ni-

---

463 Sultân Muhammed hiç bir şey elde edemedi ve 24 Rebî'ü'l-evvel 552 (6 Mayıs 1157) tarihinde Hemedân'a doğru uzaklaştı. [İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc, XI, s.183)

464 Arapça [فَصِرْنَا كَمَا كُنّا وَ العَنَاء زِيَادَةٌ]

465 el-Hüseynî'ye göre "Sultân Muhammed, Bağdad'a hücum etmek için ilkbaharın gelmesini bekliyordu." (Türkçe terc, s.100)

466 İbnü'l-Esîr'e göre verem hastalığına yakalanmıştır. [İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc, XI, s.208)].

467 er-Râvendî aynı tarihi verir. el-Hüseynî'ye göre Hemedân'da 553 (1158-1159) senesinde, İbnü'l-Esîr'e göre 554 yılı Zi'l-hiccesinde (Aralık 1159-Ocak 1160), el-Bundârî'ye 554 yılı Zi'l-ka'desinin son günü olan cumartesi günü (12 Aralık 1159) vefat etmiştir. [er-Râvendî, s.270, (Türkçe terc, II, s.259); el-Hüseynî, (Türkçe terc, s.100); İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc, XI, s.208), el-Bundârî, (Türkçe terc, s.257).]

468 "Kirmân melikinin kızı." el-Bundârî, (Türkçe terc, s.256)

kâhlı kaldı. Hastalığın etkisiyle ona yaklaşamadı. Mihriyle öylece dul kaldı.

Ömrü otuz iki sene[469], saltanatı yedi sene idi.[470] [152]

Onun güzel sıfatları: Güzel kırmızı/pembe çehreli, iri gözlü, uzun saçlı, mütenasib/orta boylu, güzel endamlı, hızlı at süren, boynu geniş, ince sakallı idi.

Onun vezîrleri:

el-Vezîr Celâlü'd-dîn Ebû'l-Fazl
el-Vezîr Şemsü'd-dîn Ebû Necîb
Hâcibleri (el-Hüccâb)
Emîr-i Hâcib Cemâlü'd-dîn Kufşed bin Kaymaz
Nâsırü'd-dîn Atabeg Ayaz

Onikinci es-Sultân Mu'izzü'd-Dünyâ ve'd-dîn Ebû'l-Hâris Süleymânşâh bin Muhammed bin Melikşâh

Süleymânşâh iyi huylu, güzel yüzlü, tatlı sözlü, görgülü bir pâdişâh idi. Ancak sebatı, vekâr ve sabrı yoktu. İkbâli müsaid çıkmadı. Bir kaç gün tahta oturdu. Ama bahtı yâr olmadı/yardım etmedi. [153]

Sultân Muhammed dünyadan gittiğinde Muvaffak Girdbâzû, savaş levâzımâtı, alet ve orduca bütün emîrlerden daha kuvvetli idi. Büyük emîrlerden (ümerâ-yı bozorg) Nâsırü'd-dîn Akkuş (آقش)[471], 'İzzü'd-dîn Satmaz ve Atabeg Ayaz kalmış idiler. Birbirleriyle saltanat kapısında meşveret ettiler ve "*danışık*" yaptılar.

---

469 İbnü'l-Esîr'e göre 522 yılı Rebî'ü'l-âhirinde doğmuştu (Nisan 1128) doğmuştu. [İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc, XI, s.208)]

470 el-Hüseynî, saltanat müddetini dokuz sene olarak verir [el-Hüseynî, (Türkçe terc, s.100)]. el-Bundârî ise tahta çıkışını 547 olarak verir ki [el-Bundârî, (Türkçe terc, s.209.)] bu müellife nazaran da saltanatı yedi yıl sürmüştür.

471 er-Râvendî'de Nâsireddin Akış. (Türkçe terc, II, s.263.)

İnanc'ı Rey'den çağırmaya, onun görüşüne (rey) göre iş yapmaya karar verdiler. (İnanc) gelince, yapılan müşavereden (kenkâc) sonra Süleymânşâh üzerinde karar kıldı.[472] Biri onu çağırmak için Musul'a gitti. Musul vâlîsi Atabeg Kutbü'd-dîn Mevdûd onu tam teçhizat, savaş levâzımâtı ve silâhla gönderdi. (Süleymânşâh), 555 senesi Rebî'ü'l-evvelinin on ikisinde (22 Mart 1160) Dârü'l-mülk Hemedân'a ulaştı ve meliklik tahta oturdu.[473] Vezâreti Hâce Şihâbü'ddîn Sika'ya, Emîr-i Hâcib'liği Muzafferü'ddîn Alpergu'ya[474] verdi. Atabeg İldeniz'in gönlünü almak için, onun yanında bulunan Melik Arslan'ı velîahd yaptılar.[475] Hutbe ve sikke'de onun adını da koydular.

İnanc, Rey'e döndü. Muvaffak Girdbâzû ile 'İzzü'd-dîn Satmaz ve Nâsırü'd-dîn Akkuş arasında her zaman içten içe bir nefret vardı. Girdbâzû'ya [154] düşmanlık, Sultân Muhammed zamanından beri içinde kalmış idi. Süleymânşâh her gün eğlence ve içki ile meşgul oluyordu. 'İzzü'd-dîn ile Nâsırü'd-dîn Akkuş ona daha çok yakındılar. Sultân'ı her gördüklerinde Girdbâzû'yu yakalamayı düşünüyorlardı. Bir gün, belki gam-

---

472 Sultân Muhammed öldükten sonra ümerâ ihtilâf ettiler. Evvelâ Rey sahibi Emîr İnanc'ı çağırmaya karar verdiler. Gizli olan şeyi bu kararlarıyla meydana vurdular. Sonra re'ylerinde taaruz ve arzularında tenakuz vuku'a geldi. Bunlardan bazıları müteveffanın kardeşi Melikşâh'a meyletti, bir kısmı ise, annesinin kocası olan İldeniz'in nüfuz ve itibarından dolayı, Melik Arslan'a adam göndermeyi münasip gördü. Diğer bir kısmı da mütevaffanın amcası Süleyman'ı padişah nasbetmeyi arzetti. O esnada askeri en çok ve cemaati en kalabalık ve kılıcı en keskin olan Emîr İnanc, Süleyman'a meyletti: 'Bu serden daha uzak eza ve cefadan daha çekingendir. Halîfe bunu evvelce Sultân tayin etmişti ve ona iyilik etmişti. Eğer bunu tayin edersek halîfe bunun terbiyesini deruhde eder ve tayin olunmasına da razı olur' dedi." el-Bundârî, (Türkçe terc, s.257); Ayrıca bkz, er-Râvendî, s.275, (Türkçe terc, II, s.263); el-Hüseynî, (Türkçe terc, s.101).

473 İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc, XI, s.217)

474 el-Bundârî'de Kazvîn sâhibi Muzafferü'd-dîn Alp Argun bin Yarankuş. (Türkçe terc, s.257)

475 Atabeg İldeniz, Melik Arslan'ın annesinin kocası idi. [el-Bundârî (Türkçe terc, s.257-258); İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc, XI, s.221)]

mazlamak için fırsat buluruz diye Sultân'a ziyafet verdiler. Ancak Girdbâzû'nun büyük bir ordusu olduğundan, ayrıca çok akıllı/uyanık ve ihtiyatlı davrandığından mümkün olmadı. Her gece silâhlı bir ordu onun sarâyının etrâfında yatardı. Bu arada Girdbâzû, Atabeg İldeniz'e bir adam gönderip gelmesi ve Melik Arslan'ı getirmesi için onu teşvik etti/kışkırttı. Süleymân içkiye/şarâba devamdan vahşi tabiatlı olmuş idi. Bir defasında cinnet geçirdi. Onunla görüşmek isteyen emîrler, ona yol bulamıyorlar, kimsenin işi yürümüyor idi. Hiç kimseye bir şey söylemeye mecali yoktu.

[Mısrâ']

Gündüz olduğunda, yorgun olmandan korktum

Emîrler ondan ümidi kestiler ve Girdbâzû ile İldeniz ve Melik Arslan'ı çağırmak üzere ittifak ettiler. Süleymânşâh, emîrlerin kendisine muhalefet ettiklerinden, Arslan'ı çağırdıklarından haberdâr oldu. Onlara "*Eğer siz benden memnûn değilseniz, beni getirmekten pişman olduysanız benden size hiçbir zarar gelmez. Bırakın, Musul'dan getirdiğim silâh, savaş levâzımâtı, [155] eşya ile saltanat aleti ve malzemeyi alıp Hûzistân tarafına gideyim*" diye haber gönderdi. Emîrler bu isteği kabul etmek istediler. (Ancak) "*İnanc'la müşavere etmeden/danışmadan kabul etmek olmaz*" dediler. İnanc'a haber gönderdiler. (İnanc'dan) şu cevâb geldi: "*Allah, Allah. Eğer siz ondan hoşlanmıyor ve başka bir pâdişâh seçiyorsanız, onu serbest bırakmak uygun değildir. Çünkü eğer Horâsân'a giderse, rahatça içinde bir ordu getirebilir. İnsanlara sıkıntı verir. İlk önce bizim başımıza dert olur. Yeni Sultân gelinciye kadar, onu hapsetsinler. O zaman (yeni Sultân geldiğinde) onun hükmünü verir.*"

Emîrler, (Süleymânşâh'ın) saklanıp bir tarafa kaçacağından endişelendiler. Atabeg İldeniz ve Arslan 555 senesi Ramazânının (Eylül 1160) sonlarında gelinceye kadar her gece haylhâne'den silâhlı süvârîler onun köşkünün etrâfında nöbet tuttular. Sultân Arslan tahta (mülk-i taht) oturdu. Süleymân-

şâh'ı bahçenin içinde bir köşke hapsettiler[476] ve ona görevliler (müvekkilân) tayin ettiler.[477]

Bir ay sonra Sultân Arslan ve Atabeg İldeniz Isfahân tarafına giderken Süleymânşâh'ı Hemedân'a, Alâ'ü'd-devle Kalesi'ne naklettiler. 556 senesi Rebî'ü'l-evvelinin on ikisinde (11 Mart 1161)[478] bu kalede öldü.[479] Kardeşi Sultân Mes'ûd'un türbesine defnettiler. [156]

Melikliği altı ay birkaç gün ömrü kırk beş sene idi. İttifaken onun doğumu 511 senesi Recebinde (Aralık 1117) idi.

Onun güzel sıfatları: Kırmızıya mayil esmer yüzlü, orta sakallı, kısa boyunlu, orta boylu idi. Yumuşak huylu ve merhametli idi.

---

476 İbnü'l-Esîr ve el-Bundârî'ye göre Şevval 555/Ekim-Kasım 1160'da. [İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc, XI, s.220); el-Bundârî, (Türkçe terc, s.264)]

477 el-Bundârî Sultân Süleymanşâh'ın tevkifini farklı bir surette anlatmıştır: "Sultân Süleyman attan düşerek sar'aya müptelâ oldu. Nefes darlığı ve sıkıntı ariz oldu. Hastalığı için bunu ziyaret lâkin arzusundan dolayı ona muhalefet ettiler. Sultân sarayından bir köşke, bunu hapis ettiler. Her emîr, kendi mu'temedlerinden bir cemaati, buna muhafız tayin etti. Bunu yok etmek hususuna muahede ettiler. Buna olan ahidlerini yok farz etmeyi kararlaştırdılar." el-Bundârî, (Türkçe terc, s.264)

478 İbnü'l-Esîr'de 556 senesi Rebî'ü'l-ahir/Nisan 1161 (Türkçe terc, XI, s.220), el-Bundârî'de ise 556 senesi Rebî'ü'l-evvelinin on üçü olarak kaydedilmiştir. [el-Bundârî, (Türkçe terc, s.264)]

479 Bazı kaynaklar Sultân Süleymanşâh'ın zehirlenmek [el-Bundârî, (Türkçe terc, s.264); İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc, XI, s.220.)], bazıları da boğulmak suretiyle öldürüldüğünü zikretmişlerdir. [el-Hüseynî, (Türkçe terc, s.102); İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc, XI, s.220)] el-Hüseynî onun ölümünü şu şekilde anlatır: "...Emîr Şerefü'd-dîn Girdbâzû Sultân Süleymanşâh'a hürmetlerini arzetmek için gidiyormuş gibi atına binip yola çıkarak huzuruna dâhil oldu. Mûmâileyhi yakalayıp sıkı sıkı bağladıktan sonra boynuna bir yay kirişi takarak boğdu. Sabahleyin Süleymanşâh'ı ölü olarak buldular..."

Vüzerâ ve hâcibleri

el-Vezîr: Şihâbü'd-dîn Sika Mahmûd bin Abdu'l-'azîz el-Hâmidî

el-Hâcib: Muzafferü'd-dîn Alpergu bin Yarankuş el-Bâzdâr

Onüçüncü es-Sultânü'l-A'zam Rüknü'd-Dünyâ ve'd-dîn Arslan bin Tuğrul İbn Muhammed bin Melikşâh bin Alp Arslan

Sultân Arslan, güzel yüzlü, iyi hareketli, hayâ ve hamiyyet sâhibi bir pâdişâh idi. Geç öfkelenir, çabuk rıza gösterirdi. Onun en belirgin vasfı kerem ve mürüvvet idi. Onun ahvâlinde yumuşaklık ve sükûnet görünürdü. Hiç bir istek sâhibi onun dilinden hayır (lâ) sözünü duymamış, hiçkimse ondan cebr ve kötülük (kahr) görmemişti. Gelir ve masraf işlerinden, hazîne ve pâygâh'a malların kaydından [157] anlamazdı. Durumun teftişi ve araştırılmada ihmal ve gevşeklik gösterirdi. Nimetlerden faydalanmadan hoşlanır, rahatlık sever idi. Giyecek ve yiyeceklerinde gösterişe, renk ve çeşide düşkünlüğü son dereceye vardırmıştı. Onun zamanında kıymetli elbiseler (libâshâ-yı fâhir), renkli giyecekler (kisvethâ-yı mülevven), ağır altın işlemeli Hıtâ'î kumaşlar kıymet ve revâc kazandı. Onun lütufları ve konuşmaları şarâb ve dost meclislerinde çok fazla artmış idi. Onun meclisine hiçbir zaman haddini aşan, boş, saçma, kötü ve küfürlü söz söyleyen kimse gitmezdi. Beğenilmeyen bir hareket meydâna gelmezdi.

Babası Sultân Tuğrul bin Muhammed öldüğünde o bir yaşından küçüktü. Amcazadesi Melikşâh bin Selçûk bin Muhammed de bu yaşta idi. Sultân Mes'ûd onları yetiştirdi, eğitip büyüttü. Onları kendisiyle birlikte dolaştırdı. Ordu toplayıp Bozepe'yi Dârü'l-mülk Hemedân'dan kovmak için, Bağdâd'dan hareket edip Derbend-i Karabili yoluyla Âzerbaycân'a geldiği 540 (1145) senesinde, onları Tikrît Kalesi'ne gönderdi. Bağdâd şıhnesi ve Tikrît Kûtvâlı olan Emîr Mes'ûd Bilâl'e emânet etti. Onlar bir kaç sene

Tikrît'de kaldılar. Zaman değişip ahvâl farklılaştı ve Sultân Mes'ûd dünyadan gitti. [158]

Ondan sonra Melikşâh bin Mahmûd dört ay tahtta oturdu. O zaman Sultân Mes'ûd'un velîahdi ve damadı olan kardeşi Muhammed, o dönemde Irâk hâkimi ve Atabeg olan Hâsbeg-i Pelengerî'nin isteği ile Hûzistân'a gelerek Melikşâh'ı hapsetmiş ve 547 senesi Şevvâlinin sonunda (Ocak 1153) tahta oturmuş idi. 548 (1153-1154) senesinde Emîr Mes'ûd Bilâl Bağdâd'dan kaçıp eyaleti Halîfe'nin istediği üzerine Dârü'l-hilâfe nevvâb'ına bıraktı. Ondan sonra Sultân Muhammed'den Bağdâd'a geri dönmek, Diz-i Mâhkî[480] ve Bendnîcân vilâyeti sâhibi olan Hüsâmü'd-dîn Alpgûş es-Silâhî ile Bağdâd'ı kurtarmak ve Halîfe'nin ordusu'nu (cüyûş) defetmek için izin istedi. Dedi ki "*Bize Hüdâvend'in şerefinden (başka) bir şey çare olmaz. Çünkü Halîfe bizzat çıkarsa/harbe iştirâk ederse, emîrlerin hiçbiri ona karşı koymaz. Tikrît'te bulunan iki şehzadeden birini, Halîfe'nin ordusu (haşem) karşısında çetri ile koyarız/çıkarırız.*" Sultân Muhammed'den ruhsat çıktı.

(Sultân Muhammed), Bilâl'e izin ve ruhsat verdikten sonra pişman oldu. Melik Muhammed'in tutuklanması için mektûb (nâme) gönderdi. Kendisi de Hüsâmü'd-dîn Alpgûş ile birliklte Bağdâd'ın kurtarılmasını ümid ediyordu. Âyet: "*Allah, nurunu tamamlamaktan başka bir şeye razı olmaz.*"[481] Kader bildiğini yaptı. [159] Arslanşâh'ı dışarı çıkardılar. Halîfe Muktefî onlarla savaştı.[482] Önce Halîfe'nin ordusu (leşker) yenildi. Bu topluluk yağma ve talanla meşgul oldular. (Bu sırada) Halîfe'nin askerleri (leşkeriyân) geri döndüler ve Alpgûş'un ordusunu mağlup etti-

---

480 Bağdad kasabalarından olan Lihf civarındadır.

481 [وَيَأبَى اللّهُ إلَّا أنْ يُتِمَّ نُورَهُ] Kur'ânı Kerîm, 9/32. Âyet-i Kerîme'nin tamamı ve meali şöyledir: [يُرِيدُونَ أنْ يُطْفِئُوا نُورَ اللّهِ بِأفْوَاهِهِمْ وَيَأبَى اللّهُ إلَّا أنْ يُتِمَّ نُورَهُ وَلَوْ كَرِهَ الكَافِرُونَ] "Allah'ın nurunu ağızlarıyla söndürmek istiyorlar. Oysa kâfirler hoşlanmasalar da Allah, nurunu tamamlamaktan başka bir şeye razı olmaz."

482 549 (1154-1155)'daki bu hadise için bkz, el-Bundârî, (Türkçe terc, s.214-215.); İbnü'l-Esîr, Türkçe terc, XI, s.168-169.

ler. Diz-i Mâhkî vilâyetine sığındılar. Alpgûş, Melik Arslan'ı yanında tutuyordu. Birdenbire Alpgûş öldü (fermân yâft).[483] Sunkur-ı Hemedânî[484], Melik Arslan ile birlikte, Atabeg İldeniz'in yanına geldi. Zira Arslan'ın annesi, İldeniz'in nikâhında idi. Bu durumu yakınlaşmak için ganimet bildi. Melik Arslan, i'zâz ve ikramla içinde annesinin ve babasının yerinde olan Atabeg İldeniz'in yanında kaldı/yaşadı.[485]

Atabeg İldeniz, Sultân Mes'ûd'un vezîri olan Kemâlü'd-dîn-i Sümeyremî'nin bende-i hâss'ı idi. Kemâlü'd-dîn-i Sümeyremî'yi Bağdâd'da Mülhidler (Melâhide) öldürünce İldeniz Sultân Mes'ûd'un hizmetine girdi. Takdire şayan hizmetlerde bulunarak rüşdünü ispat etti. Sultân onu büyük (bozorg) yapıp ıktâ' olarak ona vilâyet-i Errâniyye'yi verdi. Sultân Tuğrul bin Muhammed'in ölümünden sonra, onun (aynı zamanda) Arslan'ın annesi olan eşini ona verdi. O kadını yanında Berde'ye götürdü. Arslan'ı eğitiyordu. Onun Arslan'ın annesinden iki oğlu oldu. Bunlardan biri Atabeg Nusretü'd-dîn Cihân Pehlivân Muhammed, [160] diğeri Atabeg Muzafferü'd-dîn Kızıl Arslan Osman idi. Âzerbaycân atabegleri, Atabeg Ebî Bekr bin Muhammed Cihân Pehlivân'ın çocuklarıdır.

Ama Âzerbaycân ve Merâğa atabegi Aksunkur, Ahmedîlî İbn İbrâhîm bin Vehsûzân (Vehsûdân)'ın bendesi olup, (onlar) hâkim-i Âzerbâygân (Âzerbaycân) idiler.[486] (Bâtınîler) Ahmedîlî'yi

---

[483] Alpgûş 549 (1154-1155)'da ölmüştü.

[484] Bu zat Hemedân valisi Sulnkur el-Himartegin'dir (er-Râvendî, s.285, (Türkçe terc, II, s.272 n.)

[485] Bkz, el-Bundârî, (Türkçe terc, s.217); er-Râvendî, s.285, (Türkçe terc, II, s.272.)

[486] Ahmedîliler, 1108-1227 yılları arasında Merâga ve Tebrîz'de hüküm süren bir İslâm hanedanıdır. Hanedanın kurucusu olarak kabul edilen Ahmedîl b. İbrahim b. Vehsûdân er-Revâdî, Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar'ın Merâga emîri idi. Dedesi Tebriz hâkimi Vehsûdân b. Memlân da Tuğrul Beg'in hizmetinde bulunmuştu. Kaynaklar Ahmedîl'den ilk defa, Sultan Muhammed Tapar ile Hille Emîri Sadaka b. Mezyed arasında cereyan eden savaş

öldürünce Aksunkur büyük/ulu (bozorg) oldu. Merâğa, Tebrîz ve vilâyet-i Âzerbaycân'a hâkim oldu. Onunla ona bağlı bulunan İldeniz ve Cihân Pehlivân arasında anlaşmazlık ve savaş vardı. Sultân Muhammedşâh bin Mahmûd, oğlunu ona emanet etmişti. Onu Sultân yapmak istiyordu. Hutbe'yi onun adına okutmaları için birkaç kere Bağdâd'a gönderdi. Bir yere varamadı. Onun oğlu Hâsbeg, büyük bir emîrin amcası idi ve hüküm sürdükleri dönemde Âzerbaycân ve Merâğa hudûdu onların idi.

Sultân Muhammed, 554 (1159) senesi sonlarında dünyadan gidince, Süleymânşâh baht ve talihine uygun miktarda kendi nevbet'ini çaldırdı. Dergâhda hâzır bulunan ümerâ-yı hazret, Şerefü'd-dîn Girdbâzû, 'İzzü'd-dîn ve onun atabegleri Ayaz ve Akkuş saltanat kapısında (bâb-ı pâdişâhî ve cihândarî) toplandılar. Emîr İnanc'ı, pâdişâhlık tayini için kış ortasında Rey'den Hemedân'a çağırdılar. Sultân Süleymân üzerinde karara varıldı. Onu Musul'dan getirdiler. [161] Atabeg İldeniz, mülkün, devletin ve pâdişâhlığın (saltanatın) tesisinde en büyük dayanak idi. Bu kararı, onunla meşveret etmeden almış idiler. Vilâyette Süleymânşâh'ın hutbesinin ardından Melik Arslan'ın olması

(501/1108) münasebetiyle bahsederler. Ahmedîl daha sonra, Sultan Muhammed Tapar tarafından Haçlılar'a karşı cihada memur edilen Musul Emîri Mevdûd'un Urfa bölgesindeki ikinci seferine ve Tel Bâşir kuşatmasına katıldı (1111). Kırk beş gün süren muhasara sırasında Tel Bâşir senyörü Joscelin de Courtenay ile anlaşarak İslâm ordusunu kuşatmadan vazgeçirmeye çalıştı. Diğer emirler buna razı olmayınca, ordunun büyük bir bölümünü teşkil eden askerleriyle Tel Bâşir'den ayrılıp onları da muhasaradan vazgeçmek zorunda bıraktı. Bu orduda bulunan Ahlatşah Sökmen el-Kutbî'nin ölümü üzerine, Sultan Muhammed Tapar'dan onun hâkimiyeti altındaki Tebriz ve diğer yerleri kendisine ıktâ' etmesini istedi. Sultan'ın onun bu isteğini yerine getirip getirmediği bilinmemektedir. Ahmedîl, Dımaşk Atabeği Tuğtegin ile beraber Bağdat'ta sultanın sarayında bulunduğu sırada Bâtınî fedaileri tarafından hançerlenerek öldürüldü (510/1116). Ahmedîl'in yerine gulâmlarından Aksungur geçti. (İbnü'l-'Adîm, *Buğye*, III, s.1300-1301; Abdülkerim Özaydın, "Ahmedîliler", *DİA*, II, s.168-169.)

(velîahd olarak atanması) konusudaki emir ve ta'tîfin, onun düşüncesi doğrultusunda atabeglik tarafından belirlenmesine karar kılındı.

Zaman, velîahdlik işinin kolaylaştırılmasında acele edince baht/talih, tahtın sahibine meylediyor ve ayağı üzengiye getiriyordu. Öyle ki yedi ay sonra ona kâtib-i felekden yedinci pâdişâhlıktan köşeye çekilme menşûru ve şehriyârlıktan ayrılma misâli ulaştı. O memleketin dizgini ve o saltanatın tefvîzi, Sultân-ı mübârek Arslan'a geri geldi. Dünyayı süsleyen sancağı, Âzerbaycân'dan Dârü'l-mülk Hemedân'a yürüdü. Cihân, Sultân'ın devlet nuru, kılıcın siyâseti (siyâset-i tîğ), Atabeg-i A'zam'ın[487] görüşünün doğruluğu ve diğer aydınlık ve parlaklıklarla açıldı. Ümerâ-yı etrâf, başlarını kulluk hattına koydular. Re'âyâ, adaletin gölgesi ve onların iyiliğinde rahat ettiler. Sultânlık tahtını Arslan'ın vücûdu süsledi. Dîvân-ı vezâret'in başı (sadr-ı dîvân-ı vezâret) ve mesned-i durbet ve celâdet, Şihâbü'd-dîn Sika'ya verildi. Mehd-i refî' Hatun Kirmânî, Sultân'a nikâhlandı. Memleket işleri, her yönüyle intizâm buldu.

İki aydan sonra 555 (1160) senesi sonlarında Hemedân'da bulunan Sultân ve büyük atabeg (atabeg-i mu'azzam) kış mevsiminde Sâve üzerinden Isfahân'a gittiler. [162] Vâlî-i [...][488] olan Emîr 'İzzü'd-dîn Satmaz, Hüsâmü'd-dîn İnanc ile Sultân'a muhalefette birleştiler. İkisi, adam gönderip Melik Muhammed bin Tuğrul'u[489] Pârs/Fârs'dan çağırdılar. 'İzzü'd-dîn Satmaz isyan etti. Sultân, Şerefü'd-dîn Girdbâzû ve Emîr Nâsırü'd-dîn ordular (leşkerhâ) ile Hemedân'a geldiler. Atabeg Isfahân'da idi. Melik Muhammed Pârs/Fârs'dan Isfahân'a geldi. İnanc, Satmaz ve o, Kâbile yoluyla Hemedân'a yürüdüler. Sultân ve Atabeg İldeniz

---

487 Atabeg-i A'zam, İldenizin lakabı olup, Sultân Arslan'ın tahta cülusundan sonra verilmiştir [el-Bundârî, (Türkçe terc, s.264)]

488 Bu kısım metinde boş bırakılmıştır.

489 Melik Muhammed bin Tuğrul, Sultân Arslan'ın kardeşi idi. [el-Bundârî, (Türkçe terc, s.265)]

Mahrûse-i Ferrucîn'de[490] önlerine çıktılar. Şiddetli bir savaş oldu.[491] Âkıbet Melik Muhammed'in ordusu yenildi. Arslan'ın ikbali galib geldi. Melik Muhammed münhezim olarak Hûzistân'a, 'İzzü'd-dîn Kum'a, İnanc da Rey tarafına gitti. Sultân ve Atabeg, İnanc'ın arkasından Rey'e gittiler. O (İnanc) Gürgân'a ve Mâzenderân'a kaçtı.[492]

Atabeg'in işlerin yürümesi ve Sultân Arslan'a yardım için Errân ve Âzerbaycân'dan ayrılınca Abhâz Meliki, İslâm beldelerini ele geçirmek istedi. Yerinden kımıldayıp, heves çanını çaldı.[493] [163] İslâm Ordusu (sipâh-ı İslâm), Sultân'ın bayraklarının gölgesinde, Atabeg'in görüş, düşünce, şevket ve dirayetinin yardımıyla diyâr-ı küfr'e yürüdü. Cihâd yapma niyeti ve şehadet mertebesine ulaşma düşüncesi ile ortaya atıldılar. Gence hudûdundan geçince onların yanına ulaştılar. Sultân'ın emîrleri, aletlerinin kuvvetine, savaş levâzımâtı/silâhlarına ve ilahî yardıma duydukları güven ile hemen onların üzerine hücum ettiler. Onun (Abhâz Meliki'nin) hazînesini yağmaladılar. Altın haç, gümüş

490 er-Râvendî'de Ferruhîn. [s.287, (Türkçe terc, II, s.273)]

491 Sözkonusu savaş Kerec civarında olmuştur. Savaş hakkında bkz, el-Bundârî, (Türkçe terc, s.266 vd)

492 9 Şaban 556 (3 Ağustos 1161)'da meydana gelen bu hadise hakkında bkz, İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc, XI, s.222-223); el-Bundârî, Türkçe terc, s.265-267); el-Hüseynî, (Türkçe terc, s.102-103)

493 "Gürcüler bu sene (557) Şaban ayında (Temmuz-Ağustos 1162) sayıları otuz bini bulan büyük bir ordu topladılar ve İslam ülkelerine girdiler. Âzerbaycân'a bağlı Duvin üzerine yürüdüler, şehri zapt ve yağma ettiler. Duvin ve köylerinde on bin kişiyi öldürdüler, kadınları ve pek çok kişiyi esir aldılar. Kadınları soyup çırılçıplak ve yalın ayak vaziyette götürdüler, bu arada cami ve mescitleri yaktılar. Gürcüler, kendi ülkelerine gidince Gürcü kadınları dahi Müslüman kadınlara yapılanları yadırgadılar ve 'Müslümanları, sizin onların kadınlarına yaptığınız şeylerin aynısını bize yapmaya mecbur ettiniz.' dediler ve Müslüman kadınları giydirdiler." İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc, XI, s.234)

kös (خم/hum) getirdiler. Abhâz Meliki çizmesiz esrarkeşe (huşâşe-i bîmûze) döndü. Ata atlayıp kaçtı.[494]

Şiir [Muctes]

"Bahar yaprağı, yaprak dökümü rüzgârı korkusundan ne hâle düşerse; o da öylece ak kılıç korkusundan yanakları sararmış bir hâlde kaçtı."[495]

Kudretli padişahların heybetinden; Ne dinlenmeden haberi var, ne de uyku ve yemekten.

İslâm Ordusu'nun bu şekilde cihâd ile meşgul olduğu sırada Mülhidler (Melâhide) fırsat buldular. Kazvîn halkı haberdâr oluncaya kadar, şehrin üç fersah uzaklıktaki yüksek dağların başına üç pare muhkem kale yapmış idiler.[496] Kerpiç ve kireçten bir geze bir gez/bir arşına bir arşın (gezî der gezî) duvarlar yapmış idiler. Develerin (sütûrân) sırtında taşımış [164] ve kısa bir zamanda duvarları yükseltmiş idiler. Mancınık ve arrâde (عراده)[497] koymuşlar, zahîre getiriyor, (kaleleri) sağlamlaştırıyorlardı. Kazvîn ahalisi, telaş içinde dergâh-ı pâdişâha gittiler. Bağırtılarını/feryâd ve figanlarını göğe ulaştırdılar. Sultân ve

---

[494] el-Hüseynî'ye göre 556, İbnü'l-Esîr'e göre Safer 558 (Ocak-Şubat 1163)'de gerçekleşen bu sefer hakkında bkz, İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc, XI, s.234-235); el-Hüseynî, (Türkçe terc, s.110-114.); er-Râvendî, s.287-289, (Türkçe terc, II, s.274-275)

[495] er-Râvendî, (Türkçe terc, II, s.275)

[496] İbnü'l-Esîr, 560 (1164-1165) yılı vukuatında göstermiş ise de (Türkçe terc, XI, s.258), bu hadisenin 559 yılı (1163-1164) öncesinde olması kuvvetle muhtemeldir.

[497] Küçük veya hafif mancınıklara arrâde denmekte olup bunların "tek yönlü" (arrâde-i yek-rûy/عراده يك روى), "dönen" (arrâde-i gerdân/عراده گردان), "sabit/uyuyan" (arrâde-i hufte/عراده خفته) ve "yürüyen" (arrâde-i revân (عراده روان) arrâdeler gibi çeşitleri vardı (Fahr-i Müdebbir, s.427; İbn Erenboğa ez-Zeredkâş, *el-Anîk fi'l-Menâcinîk*, (Tahkik: İhsân Hindî), (Câmiatu Haleb), Dımaşk 1405/1985, s.26, 109-110, 117-119; Fahr-i Müdebbir, s.427; Göksu, *Türk Kültüründe Silah*, s.319 vd)

ümerâ-yı devlet, cihâd-ı asgar'dan cihâd-ı ek-ber'e koştular. Dört ay müddetle o kaleleri kuşattılar ve harâb ettiler.

Kazvîn hudûdundan Mihâb Vilâyeti'ne geldiler. Mancınıklar ile, Sultân Mes'ûd zamanında yüksek bir dağın başına inşa edip "*Cihângüşây*" adını vermiş oldukları kalenin bulunduğu havâlîye yöneldiler. Sultân Mes'ûd da bu kaleyi bütün ümerâ-yı devlet'le birlikte üç ay müddetle şiddetli bir şekilde muhâsara etmişti.[498] Öyle ki onun fethi yakın idi. Ancak ümerâ arasında ihtilaf çıktı. Kalenin önünde anlaşmazlık/isyan çıktı ve bütün muhâsara aletleri ve teçhizatını/silâhlarını orada bıraktılar. Onlar bu sebeple kuvvet buldular ve o kalenin imar ve istihkâmını arttırdılar. Sultân Mes'ûd'un, emîrlerinin ve Irâk ordusunun (sipâh) onu almaktan/zaptetmekten âciz kalmalarını (hayırlı) bir fal saydılar. Daha sonra Sultân Arslan, yeni kalelerin (Kazvîn'deki kalelerin) fethini tamamladıktan sonra, o kaleyi aldılar. Târım Vilâyeti'nde, Târım'dan Geylân'a giden ve orada Geylân Denizi'ne dökülen Âb-ı Sepîd sahiline gitti. Kaleye [165] fetihden sonra "*Arslangüşây*"[499] adını verdiler ve Müslümân bir kûtvâl ile birkaç savaşçıyı (çend merd-i mübâriz) o kalede koydular.

Sultân Arslan'ın devletinin başlangıcında İslâm'ın arkası bu iki fetihle kuvvetlendi. Din bayrakları (a'lâm-ı dîn) yükseltildi ve onun müjdesi bütün aktâr ve etrâf-ı cihâna ulaştı. Uzak ve yakın onun fermânına itaatkâr oldular

559 (1164) senesi sonlarında Sultân Arslan, Atabeg ve ümerâ-yı devlet, Isfahân'a geldiler. 560 senesi Cumâde'l-ûlâsında (Mart 1165) Atabeg Zengî[500] Fârs'dan Sultân'ın yanına geldiğinden Hezâr-i Hanî Çayırı/Ovası'na gittiler. Vezîr

---

498 Bu hadise 541 (1146-1147) tarihinde gerçekleşmişti. [er-Râvendî, s.289, (Türkçe terc, II, s.276 n)]

499 Zekeriya Kazvînî, *Âsârü'l-Bilâd*, I, s.116'da Arslangüşâd (أرسلان كشاد).

500 Bu zat, Salguroğullarından Fars hâkimi Zengî bin Dökle'dir. [er-Râvendî, s.289, (Türkçe terc, II, s.276 n)]

Şihâbü'd-dîn Sika hasta idi. Isfahân'da Tîmâverd Mahallesi'ndeki hanesinde kaldı. Bu ayın yirmi sekizinde öldü.[501] Onun tabutu Hemedân'a götürüldü ve (orada) kendisinin yapmış/yaptırmış olduğu bir mezara (gömüldü).

Bu yılın Şa'banının on sekizinde (29 Haziran 1165) Atabeg Zengî Pârs/Fârs'dan Sultân'ın huzûruna geldi. Teşrîf/hil'at giyip döndü. Sultân, Atabeg ve emîrler, bu yılın Şevvâlinin on birinde Hemedân'da bulunan Karategin Çayırı/Ovası'na kondular/indiler. Bu yılın Zi'l-ka'desinin yirmi birinde (28 Ekim 1165) Nâsırü'd-dîn Akkuş Hemedân'da vefat etti. Aynı yılın Zî'l-hicce ayının sonunda Pazar günü (6-7 Kasım 1165) [166] Sultân Arslan, Atabeg ve emîrler, Hemedân'dan Rey tarafına hareket ettiler ve Köşk-i Bâğ menziline (merhale) kondular/indiler. 561 senesi Muharreminin on dördüncü Pazar günü (20 Aralık 1165) Emîr 'İzzü'd-dîn Satmaz, Hemedân kapısına bir merhale/menzil mesâfede (bulunan bir yerde) vefat etti. Safer ayının yedinci pazartesi günü Vezîr Fahrü'd-dîn bin Mu'înü'd-dîn Kâşî[502], Hemedân'dan Sâve tarafına gidip Sultân'ın hizmetine girdi. Vezâretin ona verilmesi kararlaştırılmış idi.

Safer ayının dokuzu çarşamba günü Sultân, ümerâ-yı devletle birlikte Sâve'den Rey tarafına hareket ettiler. Bundan beş altı gün önce Sâve'de, minarelerin tepesini söküp çadırlara (hîmehâ) sokan, ovadaki bütün hayvanları (sutûrân) darmadağın eden şiddetli bir rüzgâr/fırtına çıktı ve büyük tahribata (sebep) oldu. Safer ayının on sekizinci cuma günü Sultân Rey şehrine geldi ve Bâğ-ı Şûrmâ'da Emîr İnanc'ın sarâyına kondu/indi. Aynı gün vezâreti Fahrü'd-dîn Kâşî'ye verdiler. (O) vezâret ma-

[501] Sultân Arslan ile Atabegi Şemsü'd-dîn İldeniz'in vezîri olan eş-Şihâbü'd-dîn Mahmûd b. Abdu'l-azîz el-Hâmidî el-Herevî bu sene Rebî'ü'l-evvel ayında (Ocak-Şubat 1165) öldü." [İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc, XI, s.260)] "Bundan sonra Sultân, Vezîr Fahrü'd-dîn İbnü'l-Vezîr el-Mu'în el-Muhtass'ı vezîr edindi." [el-Bundârî, (Türkçe terc, s.267)]

[502] Fahrü'd-dîn İbnü'l-Vezîr el-Mu'în el-Muhtass. [el-Bundârî, (Türkçe terc, s.267)]

kamına oturup birkaç tevkî'yazdı. Nusretü'd-dîn Pehlivân Muhammed'in tevkî'ini yazdı.[503]

561 senesi Cumâde'l-ûlâsının dördü çarşamba günü (8 Mart 1166) Girdbâzû, Rey dışında (zâhir-i Rey) Şehinşâh Künbedi'nde öldü. Tabutu Hemedân'a götürüldü ve (orada) kendisinin yapmış/yaptırmış olduğu bir medreseye (gömüldü). Atabeg Pehlivân Muhammed üç gün [167] onun bârgâh'ında taziyeleri kabul etti. Ümerâ ve a'yân-ı devlet (orada) hâzır bulundular. İnanc Hüsrev-i Mâzenderân'a[504] sığınmıştı.

Sultân Arslan, bu yılın Cumâde'l-ûlâsının on biri çarşamba günü (15 Mart 1166) Rey'den çıkıp, Tahran Dûlâb'ı civarına indi. Aynı gün Mâzenderân Şâhı'nın ve İnanc'ın elçisi (resûl), dergâha ulaştılar. Bundan önce İnanc, Sultân'ın gönlü ondan memnun olsun ve sadece Rey'i ona versin diye Sâve, Carbâdekân ve Rey dışında sâhib olduğu ıktâ'ları (nân) bırakmıştı. Girdbâzû'nun ölüm haberi ona ulaşınca, pişman oldu. Sâve, Carbâdekân ve daha fazla ıktâ'lar (nân) istiyordu. Onun elçisini geri gönderip, onun isteklerini kabule yanaşmadılar. Sultân'ın (ona) cevâbı şu idi: "*Eğer bizim yanımıza (hizmetimize) gelirse, emrettiğimiz, verdiğimiz ıktâ'a (nân) kanaat etmelidir.*"

Bu yılın Receb ayının yedisi salı günü (9 Mayıs 1166) Sultân'ın annesi ve Muzafferü'd-dîn Kızıl Arslan[505], Nahcivân'a gitmek üzere, ordugâhtan hareket ettiler. Tahran'ın yukarısına indiler. 561 senesi Recebinin ortası/onbeşi (muntasıf) salı günü

---

[503] "Fahreddin Kâşî aynı günde vezîrlik mevkiine oturup, Nusretü'd-dünyâ ve'd-dîn Cihân Pehlivân'ın Emîr-i Hâcibliğe tayini fermanına tevkiini yazdı." er-Râvendî, s.292, (Türkçe terc, II, s.278)

[504] Bu dönemde Mâzenderân Şâhı Alâ'ü'd-dîn el-Hasan bin Rüstem bin Ali İbn Şeyriyâr idi. [er-Râvendî, s.292, (Türkçe terc, II, s.279 n)]

[505] er-Râvendî'de "Emîr Sipehsalar-ı Kebîr Muzafferü'd-devle ve'd-dîn Kızıl Arslan" olarak zikredilmiş olan bu şahıs, İldeniz'in oğlu olduğu gibi, anne tarafından da Sultân'ın kardeşidir. [er-Râvendî, s.293, (Türkçe terc, II, s.279 n); İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc, XI, s.415)]

(17 Mayıs 1166) Atabeg-i A'zam ve ümerâ-yı devlet, Mâzenderân'a Fîrûzkûh Kalesi tarafına gittiler. Üstûnâvend ve Ardahand arasında konakladılar. Sultân, Dûlâb'da bulunuyor idi. İnanç, Sultân'dan korktu ve ümitsizliğe kapıldı. Yardım istemek için Hârezmşâh Sultân'ı İl Arslan'ın huzûruna gitti. [168] Sultân, Hemedân civarına geldi. Atabeg de Âzerbaycân tarafına gitti.[506] Rey eyaletini Ömer bin Alibâr'a verdiler. O, Taberek Kalesi'ni imar etmiş, İnanc'dan ve onun taarruzundan emin olmadığından pek çok alet ve zahîre koydu.

Sultân, 562 (1167) senesinde Zencân civarındaki Şerviyâz Çayırı/Ovası'na[507] geldi. İnanç, Hârezmşâh Sultânı'na giderek yardım getirdi. Bağdâd'a yöneldi. Bu sırada büyük bir ordu ile Rey'e geldi. Birkaç gün Taberek'i kuşattı. Kısa zamanda fethini ümid etmiyor idi. Ömer-i Alibâr, Âzerbaycân'a Atabeg İldeniz'e mektûb gönderdi ve onu (yardıma) gelmesi için teşvik etti. İnanc, Taberek muhâsarasından vazgeçip, savaşmak için Ebher ve Zencân taraflarına gitti. Çünkü Hârezm askerleri/ordusu beklemiyor, savaşıp yağma yapmak ve hemen geri dönmek istiyorlardı. İnanc, Zencân'a yöneldiğinde, İldeniz Tebrîz'den yanına ulaşmış idi. Sultân, Zencân'dan bir merhale/menzil gidip onu karşıladı. İnanc, Atabeg'in geldiği haberini duyunca Ebher önlerinde durmayıp geri döndü. Hârezmliler; Ebher, Kazvîn ve o bölgede [169] resmî olmayan/kanunsuz (işler) yaptılar. Müslümânların çocuklarını esir aldılar. Hayvanları yağmalayıp sürdüler. Kazvîn civarından iki bin deve (şütür) sürüp geri döndüler. Sultân, Atabeg ve emîrler, onlardan dolayı Rey'e geldiler. İnanc

---

[506] "Sultân Hemedan tarafına, Atabeg İldeniz ise Âzerbaycân'a gitti. Bundan sonra, Arslan bin Tuğrul bin Muhammed bin Melikşâh'ın saltanatı kökleşti, izzetinde ve emrinin nüfuzunda naziri yoktu. Lakin buna ve bütün memlekete, annesinin kocası İldeniz hükmederdi." el-Bundârî, (Türkçe terc, s.267)

[507] "Zencân civarında, şimdiki Çemen-i Sultâniye hududunda bir yerin veya bir köyün adıdır; yahut bizzat Çemen-i Sultâniye'dir." [er-Râvendî, s.294, (Türkçe terc, II, s.280 n)

Cürcân'a gitti. Esterâbâd hudûdunda bulunan ve meşhur bir çayır/ova olan Hârsûhte'ye kondu/indi. Hârezm askerleri (leşker) de Dihistân yoluyla Hârezm'e gittiler.

İnanc bundan sonra barış imkânı bırakmamış idi. Sultân kışın Rey'de kaldı. 563 (1168) senesi baharında Meşhed yakınındaki Na'lbendân'a geldi. Atabeg Âzerbaycân'a gitti. Bu yılın kışında Sultân, Sâve'ye geldi. Ömer-i Alibâr kalenin sağlamlaştırılması ve zahîre'nin bol olmasından cesaret alıp isyan etmeyi düşünüyordu. Onun aklında taşkınlık/azgınlık rüzgârı esiyordu. Asi olup (bağları) koparmak kendisine doğru geliyordu. Atabeg'in imza ve misâllerin imtisaline ehemmiyet vermeyip ağır davranıyor, anlamazlıktan geliyordu. Sultân bu durumu sezip anladı. Onu tatlı sözlerle kandırıp gururunu okşayarak Sâve'ye dergâha çağırdı. Ulaşınca, ertesi gün Deylemân Sarâyı'nda yanına geldi. Baş başa kalıp (halvet) görüştüler. Sultân, onu ve Müstevfî olan Mu'în-i Sâvecî'yi aynı gün tutuklattı. Her ikisi hapsedildi ve malları, hazîne ve onların sâhib oldukları/mevcud olan her şeyi yağma edildi. İstîfâ'yı Hâce 'İzzü'd-dîn'e[508] verdiler. [170]

Sultân, 563 (1168) senesi yazında Hemedân civarına geldi. Kışın tekrar Sâve'ye döndü/geldi. Ömer bin Alibâr'ın azarlandığı/paylandığı haberi İnanc'a ulaşınca Rey'e saldırmak istedi. Mâzenderân Şâhı'ndan yardım istedi ve büyük bir yardım kuvveti getirdi. Emîr-i Hâcib Nusretü'd-dîn Muhammed Pehlivân[509], Cemâlü'd-dîn İbn Ömer ve onun (Sultân'ın) hizmetinde bulunan emîrler Rey'e gittiler. Onlar ile İnanc, Rey civarında karşılaştılar. Önce İnanc mağlub oldu. Ama (daha sonra) Sultân'ın ordusundaki anlaşmazlık ve düzensizlik, onlarda za-

---

[508] er-Râvendî'nin "Hâce Azîzeddin" olarak kaydettiği bu zat, Müstevfîliğe tayin edilmeden önce nâib idi. [er-Râvendî, s.295, (Türkçe terc, II, s.281)]

[509] er-Râvendî, Nusretü'd-dîn Muhammed Pehlivân'ı, Emîr-i Hâcib-i Kebîr olarak kaydetmiştir. [er-Râvendî, s.296, (Türkçe terc, II, s.282)]

yıflık/gevşeklik meydâna getirdi. (Bundan dolayı) hezimete uğradılar. Sultân Sâve'den Hemedân'a geldi. Dâvudâ-bâd çukurunda, pek çok insan soğuktan helak oldu. Sultân'dan dolayı Nusretü'd-dîn Pehlivân ve emîrler de Hemedân'a geldiler. İnanc, Rey'den Sâve ve Mezdekân'a geldi. Vilâyette büyük tahribat yaptı. Yenilen ordudan kalanları takip edip, kimi bulduysa esir etti. Ancak Hemedân'a yürümeye/saldırmaya etmeğe cüret edemeyip, Rey'e geri döndü.

Atabeg-i A'zam, bu olaydan haberdâr olunca 563 senesi sonu ve 564 senesi başında (1168) Irâk'a hareket etti. Yaz mevsiminde büyük bir ordu (sipâhî-i girân) ile Rey civarına gitti. Sultân, Harrakân'a geldi [171], İnanc, Rey şehrinin ve kalenin duvarlarını tahkim ediyor, mancınık ve arrâde yerleştiriyor/kuruyordu. Atabeg, Harrakân ve A'lem çevresinden vilâyetin bütün haracını/vergisini topladı. İnanc sıkıntıya düştü. Kuşatmaya karşı koyamayacağını anladı. Araya elçiler koydu. Şehrin kapısını açmak karşılığında onunla Sultân arasında bir ahid ve sevgend yapılmasını istiyordu. Elçiler gidip geliyorlardı. Ertesi gün onlar arasında görüşme yapılmasına karar verdiler. Sultân ve Atabeg, şehrin yanına gelmiş idiler. O gün olunca İnanc'ı şehir surlarının arkasında Tahran Kapısı'nda kurulmuş olan çadırında öldürülmüş olarak buldular. O gece, nöbette bulunan (yatak) gulâmlar kaçmış idiler.[510] Sultân, şehir ve vilâyeti, savaşsız olarak ele geçirmiş

[510] "...İnanc mağlub olup geri çekildi ve Taberek kalesine sığındı. İldeniz onu orada muhasara edip memlûklerinden bir kısmıyla gizlice haberleşti, onlara ıktâ'lar, paralar ve ihsanlar vaat ederek İnanc'ı öldürmeye teşvik etti, onlar da bu vaatlere kanıp onu öldürdüler. Bunlar kalabalık bir kitleydi. Şehri İldeniz'e teslim ettiler, İldeniz Ömer b. Ali Yâğ'ı burada görevlendirip Hemedân'a döndü. İnanc'ı öldüren ve şehri kendisine teslim eden gulâmlara verdiği sözü tutmadı. 'Böylelerini hizmete almamak lâzımdır.' deyip onları yanından uzaklaştırdı. Her biri bir tarafa dağıldı. İnanc'ı öldüren şahıs da Hârezmşâh'ın yanına gitti. Hârezmşâh onu efendisine yaptığının cezası olmak üzere idam ettirdi (564/1168-1169)." İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc, XI, s.282)

oldu. Kaleyi yıktılar ve Rey'i, Emîr-i Hâcib Nusretü'd-dîn Muhammed Pehlivân'a yazdılar. İşler yoluna girdi. Ömer-i Alibâr, Atabeg-i A'zam'ın adamları/görevlileri elinde üç sene tutuklu (derbend) kaldıktan sonra öldü. Mu'în-i Sâvecî esaretten kurtuluş buldu. Ama onun hemen ardından öldü.

565 (1169-1170) yılı sonunda Sultân Sâve'den Isfahân'a geldi. Atabeg-i A'zam, Atabeg Pehlivân Muhammed, Emîr-i Sipehsâlâr Muzafferü'd-dîn Kızıl Arslan ve Sultân'ın annesi de hep beraber Isfahân'a geldiler. [172] Hâce Celâlü'd-dîn İbn Kıvâmü'd-dîn[511], Sultân'ın Isfahân'a gelmesinden sonra vezîr oldu. Aynı gün vezîrlik diviti'ni (devât-ı vezâret)[512] onun önüne koydular. Timâverd mahallesine babasının hanesine indi/kondu. 566 (1170-1171) senesi baharında Sultân Isfahân'dan Kendman ve Belasan Çayırı/Ovası'na gitti. Yaz gelince Hemedân'a döndü. Devletin (mülk) işleri tam bir düzen ve canlılık/güzellik, ülkenin (memâlik) işleri intizam bulmuştu. Ondan sonra Sultân kışın bazen Sâve'de, bazen Hemedân'da ve baharda da Na'lbendân ve Çarh Çayırı/Ovası'nda bulunuyordu.

568 (1172-1173) senesinde Tebrîz civarında Sa'îdâbâd merhalesi'nde oturdu. O yıl Abdu'l-azîz[513], Rûyîn Dîz Kalesi'ni zaptetmiş idi. Orada oturup isyandan dem vuruyordu. Sultân Hemedân'a döndü.

569 (1173-1174) senesi sonunda Sultân'ın annesi Âzerbâygân/Âzerbaycân'dan Hemedân'a geldi. Abhâz Meliki'nin hareketinden dolayı Sultân'ı çağırdı. Havalar düzelince/iyileşince, Sultân Âzerbaycân'a doğru hareket etti/yöneldi.

---

[511] "...Vezîr Fahrü'ddîn İbnü'l Vezîr el-Mu'în el-Muhtass, birkaç sene sonra Hemedan'da vefat ettikte, Celâlü'd-dîn bin Kıvâmü'd-Dergezînî'yi vezîr tayin etti. Bunun vezîrliği, Arslan'ın saltanatı zamanında devam etti ve ahkâm-ı Sultâniyeyi sağlamlaştırdı." el-Bundârî, (Türkçe terc, s.267)

[512] Vezîrlik alametidir (Uzunçarşılı, *Medhal*, s.46, 88, 90).

[513] er-Râvendî'de de geçen bu şahsın kim olduğu anlaşılamadı. [s.298, (Türkçe terc, II, s.284 n)]

Hiç bir yerde fazla kalmadı. Kurban Bayramı'nı Nahcivân'da geçirdiler. Nahcivân Kalesi'nde Pârsbâzâr Çayırı/Ovası'nda konakladı. Atabeg-i A'zam, Emîr-i Hâcib-i kebîr Nusretü'd-dîn Muhammed, Emîr-i İsfehsâlâr Muzafferü'd-dîn Kızıl Arslan ve diğer emîrlerin hepsi orada idiler. Abhâz Meliki'yle savaşa hazırlanıyorlardı. [173] Duvîn şehri yolunda Sultân hastalandı. İki üç gün beklediler. Sultân'ı, annesi ile Elkiyâ[514] Kalesi tarafına yolladılar. Sultân, Hâce, cemaat-i ashâb ve ordu hep birlikte Abhâzî'yle savaşmaya gittiler.

Sultân'ın hastalığı uzun sürdü. Elkiyâ Kalesi'nden, şimdi Diz-i Âzer denilen Divin Kalesi'ne (diz) geldiler. Kırk gün sonra Aras kenarına ulaştılar. Orduya, her yüz kişiden bir kişiyi canlı bırakmayan vebâ (hastalığı) düştü. Sultân hasta halde Aras kenarından Nahcivân'a gitti. Hastaların geri kalanları yolda yok oldular/öldüler. Atabeg, sayısız bir ordu (leşker) ve Ermen ordusu (sipâh) ile birlikte Abhâz Meliki'nin karşısına geldi. Abhâzlılar, orman ve bir dağa sığınmış idiler. Karşı koyacak kuvvetleri yoktu. İslâm ordusunun (sipâh-ı İslâm) o sarp arazide (geçebileceği) yol yoktu. Âkıbet Abhâz penâhın orada esir/tutsak olduğu, o şehir ve yeri yağmalayıp ateşe verdiler. Vilâyeti tahrip edip Nahcivân'a geldiler. Sultân elli gün Nahcivân'da kaldı. Şâh-ı Ermen/Ermen Şâh[515] ile ümerâ-yı etrâf hil'atler giydiler. Ondan sonra Hemedân tarafına hareket emri verdi.

Tebrîz'e ulaşınca, Sultân'ın annesinin ölüm haberini getirdiler. Hemedân'a varınca annesinin yasını (ta'ziyet) tuttu. Sanki memleketin nizam ve vasıtası [174], o saltanatın düzeni o hatuna yüklenmiş idi (onun sayesinde idi). Ondan bir ay sonra 571 (1175-1176) senesinde Atabeg İldeniz'in vefat haberi geldi.[516] Oğlu

---

514 er-Râvendî'de "Kiliya" [s.299, (Türkçe terc, II, s.284)]

515 Ahlât sâhibi Sökmen bin İbrahim kasdediliyor [er-Râvendî, s.299, (Türkçe terc, II, s.285 n]; el-Hüseynî, (Türkçe terc, s.111, 112, 138)

516 İbnü'l-Esîr'e göre 568 (1172-1173), el-Hüseynî'ye göre 570 (1174-1175), el-Bundârî'ye göre ise 571 (1175-1176) tarihinde ölmüştür.

Nusretü'd-dîn Cihân Pehlivân Atabeg-i A'zam oldu. İldeniz'in cesedini Hemedân'a götürdüler ve kendisinin mezarı/istirahatgahı olarak yapılmış olan medreseye defnettiler. Sultân, 571 senesi Cumâde'l-ûlâsında (Aralık 1175) Hemedân'da Emîr Fahrü'd-dîn Alâ'ü'd-devle'nin[517] kızı Sittî Fâtıma ile nikâhlandı. Cumâde'l-âhirenin (Aralık 1275) başında Alâ'ü'd-devle'nin sarâyına nakledildi. Bir süre sonra da 571 yılı Receb ayı ortasında (29 Ocak 1176) öldü.[518]

[İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc, XI, s.312); el-Hüseynî, (Türkçe terc, s.118); el-Bundârî, (Türkçe terc, s.268)]

517 el-Bundârî'de, "Re'is-i Hemedân" şeklinde geçmektedir. (Türkçe terc, s.268)

518 el-Hüseynî'ye göre "Atabeg Şemsü'd-dîn İldeniz öldüğü ve Muhammed Pehlivan yanından ayrılıp Âzerbaycân'a gittiği vakitte askerler ve emirler Sultânın etrafında toplandılar, kendisine lâzım gelen mal ve saireyi getirdiler. Çünkü kendisinin yanında hiçbir şey yok idi. Sonra Sultân, Muhammed Pehlivan'ın elinden kurtarmak maksadıyla Âzerbaycân'a karşı yürümek için hazırlıkta bulundu. Hemedan'dan hareket etti, yanında Irâk askerleri vardı. Emîrler çalıştılar, çabaladılar Irâk'ta hiç misli görülmeyen miktarda asker topladılar ve Âzerbaycân üzerine yüıüdüler. Bu teşebbüsün ne kadar faydalı olduğunu Sultân'a anlattılar: 'Sen eğer Âzerbaycân'ı alır ve oraya itimat ettiğin bir kimseyi tayin edersen Hemedan'a avdet ve oradan Bağdad'a yürüyerek onu da elde edebilirsin. Musul sanibi Kutbu'd-dîn Mevdûd bin Zengî senin memlûkundur. O da senin hizmetine gelir. Bağdad'ı alıp da hilâfet minberinde senin namına hutbe okunursa artık meydan senindir. Hiç bir mâni kalmaz, sana muarız ve muhalif kimse bulunmaz' dediler, Sultân da onların reyine muvafakat ederek hep birden yürüdüler. Fakat Zencân'a geldikleri vakitte kendisine bir hastalık geldi. Bundan çok muztarip oldu, zayıflaştı, iyi olmak için bir müddet bekledi. Fakat bilâkis hastalığı ziyadeleşdi. Hastalığının ziyadeleştiğini ve ecelinin yakınlaştığını gördüğü vakitte Hemedan'a götürülmesini emretti. Bu suretle askerleriyle beraber yoldan dönmeye mecbur oldu. Nihayet 570 (1174-1175) senesinde öldü. Ölümü Atabeg Şemsü'd-dîn İldeniz'in ölümünden iki ay sonra, Hemadân'a vâsıl olmadan önce vâki oldu. Cesedini Hemedan'a getirdiler. Babası Rüknü'd-dîn Tuğrul'un gömüldüğü kubbenin altına, babasının yanına gömdüler." [el-Hüseynî, (Türkçe terc, s.118).] Zehir-

Onun pâdişâhlık müddeti on beş yıl, ömrü kırk üç senedir.

Onun güzel vasıfları: Kırmızı çehreli idi. Güzel yüzlü, uzun sakallı, ince saçlı, orta boylu, etine dolgun, yumuşak görünüşlü idi.

Onun vezîr ve hâcibleri

el-Vezîr: Şihâbü'd-dîn Ebû'l-Kasm (ابو القسم)

el-Vezîr: Fahrü'd-dîn bin Mu'înü'd-dîn Muhtass el-Kâşî

el-Vezîr: Celâlü'd-dîn bin Kıvâmü'd-dîn Dergizînî

el-Hâcib: Muzafferü'd-dîn-i Bâzdâr

el-Hâcib: Atabeg Ayaz

el-Hâcib: Nusretü'd-dîn Muhammed Pehlivân bin Atabeg İldeniz [175]

Ondördüncü es-Sultânü'l-A'zam Rüknü'd-Dünyâ ve'd-dîn Ebû Tâlib Tuğrul bin Arslan bin Tuğrul bin Muhammed bin Melikşâh bin Alp Arslan Muhammed bin Dâvud bin Mikâyîl bin Selçûk ki Selçûkluların en sonuncusu idi. Rahimehumullâhu Te'âlâ

Sultân Tuğrul bin Arslan, devlet yuvasında doğmuş (âşiyân-ı devlet zâde), ikbal kokuları içinde neşv ü nemâ bulmuş bir pâdişâh idi. Meliklik ona arzu etmeden gelmiş, saltanat elbisesini çaba harcamadan giymişti. Beşikten, tahta oturtulmuş[519]; mekteb-i edebden taleb etme zahmeti çekmeden mülk atına (merkeb-i mülk) binmiş; günlerin vadesinin dolmasını, a'vâmın zahmetini,

lendiğine dair bir rivayet de mevcuttur. [el-Bundârî, (Türkçe terc, s.268). Ayrıca bkz, er-Râvendî, s.301, (Türkçe terc, II, s.286).

519 Tuğrul'un doğumu 564 senesinde idi. 571 (1175-1176), İbnü'l-Esîr'e göre Muharrem 573/Temmuz 1177'de adına tahta oturduğuna (Türkçe terc, XI, s.357) göre küçük yaşlarda idi. Ayrıca bkz, el-Bundârî, (Türkçe terc, s.268)

talih ve ahkâmın tesirini beklemekle vakit geçirmemiş; devletinin kuşu, danesiz tuzağa gelmiş/girmiş; mülkünün serkeş atı gem ve dizginsiz (bî efsâr u legâm) râm olmuş; sıkıntı ve zahmet çekmeden, zahmet ekmeği yemeden donatılmış sofranın ve zengin hazînenin başına geçmiş idi.[520]

Bu ikbâl ve devletin hepsi, ferr-i mu'addelet ve yumn-i terbiyet ve rây ve reviyyet ve tîğ-i cihândârî Atabeg-i A'zam Nusretü'd-dünyâ ve'd-dîn Muhammed (Pehlivân) bin İldeniz sayesinde idi.[521] Çünkü bir mülk elden gitmiş idi. Bir melik, Yezd vilâyeti ortası Isfahân'da yerleşmiş iken Muhammed bin Tuğrul bin Muhammed bin Melikşâh [176] ve ashâb-ı etrâf, yardım dizginlerini ellerinde tutmuş idiler. (Onlar) oturup zamanın hilesini beklerken, onlardan yardım görmeden Hak Te'âlânın yardımına ve murat aldığı bazusunun kuvvetine güvendi. Bir ayda biri Pârs/Fârs'a, diğeri Âzerbaycân'a[522] (olmak üzere) iki sefer yaptı. Kısa bir sürede iki iklimin mülkünü kurtardı. Ümerâ-yı etrâf'a minnet etmeden ve (onlardan) yardım almadan, hırsa kapılan/tama' eden iki meliki[523] kendine bağlayıp, kalelerde oturmaya mecbur kıldı.[524]

---

520 Sultân Arslan öldüğünde oğlu Melik Tuğrul, Emîr Nusretü'd-dîn Muhammed el-Pehlivân bin İldeniz ile beraber Nahcivân'da idi. Onu babasının yerine tahta geçirdi, Irâk üzerine yürümek maksadıyla Nahcivân'dan ayrıldı. Babası Sultân Arslan Şâh'ın atabegi olduğu gibi bu da atabeglik mansıbına tayin olundu. [el-Hüseynî, (Türkçe terc, s.118-119)] İbnü'l-Esîr'e göre Sultân Tuğrul adına hutbe, 573 yılı Muharrem ayında (Temmuz 1177) okunmuştur (Türkçe terc, XI, s.357].

521 Bkz, [el-Bundârî, (Türkçe terc, s.268); el-Hüseynî, (Türkçe terc, s.119 vd); er-Râvendî, s.331 vd, (Türkçe terc, II, s.306 vd)]

522 er-Râvendî'de biri Fars'a diğeri Isfahân'a. [s.332, (Türkçe terc, II, s.306)]

523 Bu meliklerden biri Sultân'ın amcası melik Muhammed b. Tuğrul, diğeri Abhâz melikidir. Sultân Arslan'dan yaşça büyük olan kardeşi Melik Muhammed, Huzistan'da idi. Kardeşi Sultân Arslan'ın ölüm haberini aldığı zaman Atabeg'i ve Huzistan askerlerinin hâkimi olan Şerefü'd-dîn Emîran bin Şumle'nin teşvikiyle saltanat mücadelesine girdi. Ancak neticede başarılı olamayarak Şîrâz'a Atabeg Zengî'ye sığındı. Atabeg Pehlivân'ın baskısına dayanamayan Zengî,

Çaresiz/günahsız devlet taraftarları, kurtuluşu onun kılıcına tâbi' olmakta gördüler. Onun rikâbının yanına yönelip, onun fermânına itaat ettiler. Başlarını kulluk çizgisine/hattına koyup, ayaklarını kurtuluş ve bağlılık yoluna çevirdiler.[525]

Ülkelere karşı üstünlük sağlanıp zafer kazanılmasından, onları ele geçirip yenmeden sonra hiç kimseyi kırmadı. Öyle ki onun yumuşak karakteri ve güzel ahlakına yaraşır (şekilde) herkesin gönlünü aldı. Birçok nânpâre ve ıktâ' tahsis etti/dağıttı. Onlardan istediği/beklediği tavrı gördü aldı. Hepsi tatlı yolda ve bolluk merasında emin ve rahat hale getirildi. (Herkes) Hüdâ-yı Te'âlâdan, onun devletinin devamını ve nimetinin yayılmasını istiyordu. Bu adaletin artması ve iyiliğin çoğalmasını diliyorlardı. Çünkü çok bir zaman geçmeden ekâlîm-i cihânın tamamı, Sultân-ı A'zam'ın bendelerinin/kullarının fermân ve zabtı altına girmişti. Hâssa ki [177] her gün bu Cemşîd ferli, Haydar gönüllü, Tehemtem[526] vücutlu, Hâtem elli Sultân'ın -devleti devâm makrûn olsun, gönül muradına erişsin- saltanat ve cihândârlık eserlerinden biri aşikâr oluyor; pâdişâhlık özelliklerinden bir rüşdü ortaya çıkıyor; cihândârlık izleri, onun alnının safhala-

---

Melik Muhammed'i yakalayıp Sultân Tuğrul'a gönderdi. [Tafsilat için bkz, el-Hüseynî, (Türkçe terc, s.119-120)]. Abhâz meliki ise Âzerbaycân'a taarruz etmek istiyordu. Âzerbaycân ve Errân üzerine yürüyerek Gürcü memleketlerine girdi, hiç kimse kendisine mukavemette bulunamadı. Gürcüler bu cihetten kendisine elçi göndererek arzu ettiği şeyler üzerine müsalâha yapdıktan sonra Atabeg Irâk'a döndü. Âzerbaycân'a ve Errân'a kardeşi Muzafferü'd-dîn Kızıl Arslan'ı vekil bıraktı. Civarda bulunan meliklerle mektûblaşarak Sultân Tuğrul adına hutbe okutmalarını istedi. [el-Hüseynî, (Türkçe terc, s.120); er-Râvendî, s.332, (Türkçe terc, II, s.306)]

[524] Melik Muhammed yakalandıktan sonra Sercihân Kalesi'ne hapsedildi ve orada öldü. [el-Hüseynî, (Türkçe terc, s.120).

[525] Âzerbaycân ve Errân'da, Musul ve amalinde, Ermeniyye ve Ahlât'da, Fars ve amalinde mülhakatı ve tamamıyle Huzistan'da Sultân adına hutbe okundu, nüfuzu sair memleketlere yayıldı. Hârezmşâh da kendisine mektûb göndererek sadakatini izhar etti. [el-Hüseynî, (Türkçe terc, s.120-121).

[526] Zal oğlu Rüstem'in lakabı.

rında belirginleşiyor ve bendegân ve ümerâ-yı devletin ümidi onun saltanatı döneminde gıbta edilen bir ebedîliğe ulaşıyordu. Çünkü onun baba ve atalarından hiçbir pâdişâha, Hak Te'âlânın fazl ve arzusuyla (onda bulunan) aklın kemâli, ilmin çokluğu, hükmün genişliği, adaleti yayma, teyakkuz/uyanıklık ve tehaffuz/ko-ruma, beldelerin işleri, iffet-i nefs-i şerîf, âlimlerle dostluk ve sohbet, yazı, belagat, iyi binicilik, mızrak atma (nîzedârî), meliklere uygun sanatlar (hünerhâ) ve ilim/kültür (ferheng) gibi özellikleri toplayamamıştır. Bârî Te'âlâ, (bunları) ona layık görüp, hayatının başlangıcında ve gençliğin ilk zamanlarında vermişti. Devlet, nimet ve diğer bağışları her gün artırıyordu. Fark ve kıdemle tac ve tahtını yeniden süslüyordu. Bu kanun ve kaideler dahi, akıllıların ve fazıl zihinlerin idrâkten âciz kaldıkları bir dereceye ulaştı.

Şiir [Hezec]

"Cihân henüz senin kokunu ortaya çıkarmadı; biraz dur da sabah rüzgârı senin de üzerinden esip geçsin"[527]

[178] Saltanat adının (ism-i saltanat) tamamı Tuğrul'un üzerinde olmakla birlikte, müdebbir-i mülk, Kızıl Arslan ve Cihân Pehlivân idiler.[528] Tuğrul, isminin, cisminden yüksek olduğunu

---

[527] "Başı, 'Ey henüz serseri, başıbozuk askerlerin çiğnemediği ve ey rengini ressamın karıştırıp, bozmadığı gül bahçesi!" şeklinde olan bu beyit, hakîm Senâ'î-yi Gaznevî'nin bir rubâisidir. Bkz, er-Râvendî, s.333, (Türkçe terc, II, s.308)

[528] Buradan itibaren, Atabeg Muhammed Pehlivan'ın 582/1186-1187 yılında ölümünden sonraki durum hakkında bilgi verildiği anlaşılmaktadır. Nitekim 582 yılı başında (Mart 1186)'da ölünce yerine kardeşi Muzafferü'd-dîn Kızıl Arslan geçmiş, artık büyüyen Sultân Tuğrul, iktidarı ele almak için çalışmaya başlamıştır. Atabeg Muhammed Pehlivan'ın ölümü ve sonrasınki hadiselerin tafsilatı için bkz, el-Hüseynî, (Türkçe terc, s.121 vd); el-Bundârî, (Türkçe terc, s.268 vd.); er-Râvendî, s.334 vd, (Türkçe terc, II, s.308 vd); İbnü'l-Esîr, Türkçe terc, XI, s.415)

görünce kendisine bir tedbir alamadı. Hemedân'dan kaçtı.[529] Ümerâdan bir kısmı (ve) Cihân Pehlivân onunla birlikte idiler. Onları bir suçlamayla öldürdü.[530] Kendi vezîri 'İzzü'd-dîn bin Razî'd-dîn ve birâderini de hakîr bir töhmetle/suçlamayla öldürdü. Re'îs-i Hemedân Fahrü'd-dîn Alevî de aynı (akıbete maruz kaldı). (Böylece) Sultân'ın durumu gevşek, Kızıl Arslan'ın durumu muhkem oldu.[531]

Tuğrul, Hasan-ı Kıfcak'a[532] gidip kızkardeşini istedi. Onunla gelip ona yardım etti. Ermeniyye'ye ulaştıklarında Urmiyye halkı kale kapılarını kapadılar. Onlar şehri ele geçirip yağmaladılar.[533] Melik Nâsır Selâhü'd-dîn Yûsuf, fitne ateşini söndürmek için elçiler gönderdi. Barışın sağlanması yakındı. Aynı gün Sultân geldi. Kızıl Arslan onu tutuklayıp hapsetti.[534] Nâm-ı saltanatı

---

529 "Artık Tuğrul büyümüş ve bulûğa ermişti, bu, işi metruk, kadir ve itibarı, perde arkasında kalmış olduğunu anladı. Yalnız kalmayı istedi ve istibdadı (istiklâli) arzu etti. Bundan dolayı günün birinde geceleyin kaçtı. Pehlivan'ın ümerâsından bir cemaat buna koşuldu ve saltanat izzetine başkasını teşrik etmemeye bunu teşvik ettiler. Fakat Tuğrul tedbirsiz idi, töhmet üzerine katl ve itlaf ile cezalandırdı. Pehlivan'ın ümerâsı buna, kaç defa yardım ve muavenette bulunmuşlardı..." el-Bundârî, (Türkçe terc, s.268)

530 "... Bunları şüphe üzerine itham etti, bu töhmet üzerine hiddetinin ateşi alevlendi ve ansızın kilimi üzerinde bunları katletti." el-Bundârî, (Türkçe terc, s.268)

531 "...Günün birinde vezîri İzzüddin bin Razî'd-dîn'i ittiham edip bunu ve bunun kardeşini kılıçla öldürdü. Her ne zeman müte'essir olursa havâssını öldürür oldu. Fakat bundan da bir hayır bulamadı. Hemedan reisi Fahrü'd-dîn'i zehirleyerek helak etti. Kendisine takarrüb eden herkese tevehhümünü musallat kıldı... Bu suretle, Kızıl Arslan'ın nüfuzu arttı, Tuğrul'un mevkii sarsıldı..." el-Bundârî, (Türkçe terc, s.268)

532 'İzzü'd-dîn Hasan bin Kıfcâk, Âzerbaycân valisi idi.

533 Tuğrul'un Hasan-ı Kıfcâk'la birlikte hareketi hakkında bkz, el-Bundârî, (Türkçe terc, s.268-269); el-Hüseynî, (Türkçe terc, s.125-126.); er-Râvendî, s.356, (Türkçe terc, II, s.327)

534 Sultân Selâhü'd-dîn, Tuğrul ile Kızıl Arslan'ın arasını bulmak için, Şâm'dan elçiler gönderdi. Tuğrul buna itaat etti ve yumuşadı. Sulh tamam olmaya yaklaşmış ve sulh haberi söylenmeye başlamıştı, lâ-

kendi üzerine alıp kapısında beş nevbet vurdurdu.[535] 587 senesi Şa'bânında (Ağustos-Eylül 1191) Kızıl Arslan'ı yatağında ölmüş buldular.[536] Kimin yaptığını bilemediler.[537] Sonra birâderinin oğlu Nusretü'd-dîn Ebû Bekr bin Cihân Pehlivân Âzerbaycân'a gitti. O memleketi elinin altına aldı. Kutluğ İnanc İbn Cihân Pehlivân da Rey'e gidip orayı aldı. Bazı emîrler, Sultân Arslan'ı hapisten çıkardılar[538] ve Hemedân'da tahta oturttular.[539]

[179] 589 (1193) senesinde Sultân Alâ'ü'd-dîn Hârezmşâh, Kutluğ İnanc'ın teşvik ve kışkırtmasıyla Irâk ülkesine (mülk-i

---

kin fena düşünceler maksadın kemale gelmesine mani oldu, doğru fikir, perde arkasına saklandı. Sultân, Hemedan'a Kızıl Arslan üzerine yürüyüp fitneyi teskin etmek fikrine düştü, Kızıl Arslan, Tuğrul'u geldiği gibi yakaladı ve kalelerden birinde hapsetti. Bunun üzerine o uzun süren fitnelerin eseri silindi dehr sükûnet buldu, iş bitti." [el-Bundârî, (Türkçe terc, s.269)] el-Hüseynî'ye göre "Sultân Tuğrul, Atabeg Muzafferü'd-dîn Kızıl Arslan'a teslim olmaya mecbur oldu. Bunların aralarında karabet vardı. Sultân Tuğrul bu karabet dolayısıyla kabahatlerini affedeceğini, kardeşi Atabeg Pehlivan ile olduğu gibi serbest bırakacağını ve onun bir işaretiyle Sultân olup tamamıyla memleketlere hâkim olacağını ümit etti. Muzafferü'ddîn bilâkis bunu yakalayarak Azerbaycan'da, Tebrîz şehrine yakın bir kaleye attı" (Türkçe terc, s.126).

535 "Kızıl Arslan günde beş nöbet davul vurdurdu. Saltanatta müstakil kalmayı kararlaştırdı." İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc, XII, s.73); el-Bundârî, (Türkçe terc, s.269).

536 "Kızıl Arslan ... sürdüğü safaya bakarak kederi unuttu, kaza ve kaderden gaflet etti. Hâlbuki bir gece Hemedan'da boğazlanmış olarak yatağında bulundu. Bunu öldürmekle devleti sürcüten kimse, bunun ayağa kalkmıyacağından emin olup, bekçilerin ve gözetçilerin içinde idi. Lâkin kafasını kesmek suretiyle bunu kimin katlettiği meydana çıkmadı. Bu vak'a 587 senesi Şa'banında oldu." el-Bundârî, (Türkçe terc, s.269); İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc, XII, s.73); el-Hüseynî, (Türkçe terc, s.127).

537 "Adamları hâcibinden şüphelenip onu yakaladılar." İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc, XII, s.73)

538 el-Hüseynî'ye göre bu kalede iki sene mahpus kalmıştı (Türkçe terc, s.127)

539 İbnü'l-Esîr'e göre 588/1192'de, (Türkçe terc, XII, s.86). Ayrıca bkz, el-Bundârî, (Türkçe terc, s.269)

Irâk) göz dikti. Savaştan sonra Tuğrul öldürüldü.[540] Başını Bağdâd'a gönderip, hazâne-i silâh'da Besâsîrî'nîn başının yanına koydular.[541]

---

[540] Muharebenin ve Sultân Tuğrul bin Arslan'ın ölüm tarihi el-Bundârî'ye göre 589; el-Hüseynî'ye göre 9 Rebî'ü'l-evvel 590 (27 Şubat 1194; İbnü'l-Esîr'e göre ise 24 Rebî'ü'l-evvel 590 (18-19 Mart 1194)'dedir. [el-Bundârî, (Türkçe terc, s.269-270); el-Hüseynî, (Türkçe terc, s.135-136); İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc, XII, s.96-98)] Kaynaklardan anlaşıldığı kadarıyla Sultân Tuğrul, savaş esnasında Kutluğ İnanc tarafından öldürülmüştür. Savaşa kendisinin de her zaman övündüğü ağır gürzüyle giren Sultân Tuğrul, ordusunun hücum emrine uymaması üzerine yalnız kalarak çembere alınmış, buna rağmen cesaretle savaşmaya devam etmiş, ancak gürzünün yanlışlıkla atının omuzlarına isabet etmesi üzerine atıyla beraber yere yığılarak Kutluğ İnanc tarafından öldürülmüştür (Cüveynî, II, s.268.) Ahmed bin Mahmûd olayı şu şekilde nakletmiştir: "Bazı tarih kitaplarında şöyle zikredilmiştir: Sultân Tuğrul Hârezmliler'den Rey'i aldığı ve şehre girdiği zaman, şarab içmekle meşgul oldu. Rey'i aldığına ve Hârezmliler'i yenilgiye uğrattığına mağrur olup, iki beyit yazdı. Tuğrul gurur ile devamlı şarab içip, sarhoştu. Hârezmşâh'ın kendisinin geleceğinden gafil olup, asker toplamayı ihmal etti. Vezir'i ona nasihat ederek iki beyit söyledi. Hârezmşâh geldiği zaman, Sultân Tuğrul gurur ve ordusu ile Hârezmşâh'a karşı durdu. Kısa sürede savaş olmadan, Sultân Tuğrul sarhoşlukla kendi atının başına bir gürz vurdu. At, yüzünün üstüne yıkıldı ve Sultân da düşüp, altüst oldu. Kutluğ İnanc üzerine geldi. Tuğrul 'Sultânım bana kıyma' dedi. İnanç 'Ölüm vaktinde ululuk taslama. Bu savaş ve gavgadan maksad senin öldürülmendir' diyerek göğsüne bir harbe (kısa mızrak, süngü) vurdu, başını gövdesinden ayırdı." (Ahmed bin Mahmûd, II, s.139.). Sultân'ın ok darbeleriyle yaradığını söyleyen el-Hüseynî'ye göre "Sultân Tuğrul bin Arslan Şâh harbe hazırlandığı vakitte emirler 'Eğer mağlub olursak nerede toplanacağız, mülakat yerimiz neresi olacak?' diye sordular. Sultân Tuğrul, 'beni atların ayakları altında ölü olarak bulursunuz; benim mev'idi mülakatım orasıdır' dedi ve denildiği gibi oldu." (Türkçe terc, s.136.)

[541] el-Hüseynî'ye göre "adaşı es-Sultânü'l-evvel Rüknü'd-dîn Ebû Tâlib Tuğrul bin Mikâil bin Selçûk'un Rey camiindeki makberesine defnedildi." (Türkçe terc, s.136)

Devlet-i Selçûkiyân Tuğrul'la başladı ve Tuğrul'la nihayet buldu.[542] Onlar on dört Sultân idiler. Onların melikliğinin müddeti yüz kırk sene idi.

Hayır yıldızı olarak va'dedilmiş ve Allah'tan "*Allah size, elde edeceğiniz birçok ganimetler vaad etmiştir. Şimdilik bunu size hemen vermiş ve insanların ellerini sizden çekmiştir.*"[543] (âyetini) istemiş kişilerin övülmüş makamları ve devlet eyyâmı, bu tarihle son buldu.

Şiir [Hafîf]

Gerçi/her ne kadar ateşe sensiz gittiysem de

Allah'a emanet ettim de gittim

Dilberlerin dudağından hoş olsun senin dudağın

Benim gündüzüm/günüm karardı, hoş olsun senin gecen [180]

تم الكتاب

[Ebû Hâmid Muhammed bin İbrâhîm'in Zeyli] Bu zeyl, asıl tasnîfden sonra Ebû Hâmid Muhammed bin İbrâhîm (tarafından) telif etmiştir. Sultân Tuğrul dö-neminin (olaylarının) sonunu müştemildir.

Cihânın emniyet ve râhat içinde süslendiği, insanların gönül ve cânının asayiş içinde olduğu bir vakitte Ebû Hâmid Muhammed bin İbrâhîm buraya gelince, bu tarihin kalanını, ahdin/devrin sonu ve saltanatın bitişine kadar yazmak istedi. Bu zeyl Hicrî 599 senesi Rebî'ü'l-evvelinde (Kasım-Aralık 1202)

---

542 el-Bundârî, (Türkçe terc, s.270)

543 [وَعَدَكُمُ اللَّهُ مَغَانِمَ كَثِيرَةً تَأْخُذُونَهَا فَعَجَّلَ لَكُمْ هَذِهِ وَكَفَّ أَيْدِيَ النَّاسِ عَنكُمْ] Kur'ân-ı Kerîm, 48/20. Âyet-i Kerîme'nin devamı ve meali şöyledir: [وَلِتَكُونَ آيَةً لِّلْمُؤْمِنِينَ وَيَهْدِيَكُمْ صِرَاطًا مُّسْتَقِيمًا] "(Allah böyle yaptı) ki, bunlar mü'minler için bir delil olsun, sizi de doğru bir yola iletsin."

yazıldı. Sultân-ı sa'îd-i şehîd Tuğrul bin Arslan dönemi olaylarından sekiz sene ve iki ay geçmişti. Feryâd bıraktığından başladı. Bu beyit Senâyî'nin sözünden yazıldı.

Şiir [Hezec]

Alparslan'ın başını gördün, ululuktan göğe ermişti

Merv'e gelki göresin, Alparslan'ın topraktaki bedenini

Sultân Tuğrul, adaletli ve siyaseti (bilen) bir pâdişâh idi. Çünkü Îzed Te'âlâ, yaratılış ve huyun, adalet ve becerilerin hiçbirini ondan esirgememişti. [181] Cesur ve adil biriydi. Adalet, cömertlik ve belagatte zamanının tekiydi. Dost ve dervişlerin (kadrini) bilir ve (onlara) hadsiz lütufta bulunurdu. Ancak tek kusuru, arkaya/geriye düşmüş/kalmış olması idi. Atabeg Muhammed Pehlivân hayatta olduğu müddetçe Sultân ve halk asayiş içerisindeydiler.

581 senesi Zi'l-hiccesinde (Şubat-Mart 1186) Atabeg Muhammed İldeniz Rey şehrinde vefat edince[544], Sultân Tuğrul bazı emîrleri ile birlikte Sâve'de idi. Bazı emirler ise Rey'de; Kutluğ İnanc, Çâşnîgîr Cemâlü'd-dîn Ayepe, Sefü'd-dîn Rus ve Cemâlü'd-dîn Özepe Isfahân'da hizmette idiler. Sultân, devlet işlerini önceki kaidelere, (eski) sultânlar hükmüne göre düzenlemek istiyordu. Ümerâ, gizlice birini Atabeg Kızıl Arslan'ı çağırmak için gönderdiler. Kızıl büyük bir ordu ile Hemedân civarına geldi. Köşk-i Bağ'ın[545] karşısına oturdu. Kızıl, büyüklenme ve kibirden dolayı Sultân'ın elini öpmüyordu.[546] Âkıbet o önemli

---

544 İbnü'l-Esîr ve Hüseynî'ye göre 582 yılı başında (Mart 1187). İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc, XI, s.415); Hüseynî, (Türkçe terc, s.121-122)

545 Hüseynî'de "el-Köşkü'l-'atîk". (Türkçe terc, s.122)

546 "...Pehlivân ölünce yerine kardeşi Kızıl Arslan Osman melik oldu. Sultan Tuğrul bin Arslan bin Tuğrul bin Muhammed bin Melikşâh Pehlivân'ın yanındaydı. Sultân'ın hiç bir nüfuzu yoktu. Ülke, emîrler ve hazine Pehlivân'ın elindeydi..." İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc, XI, s.415). "Kızıl Arslan'ın işleri sağlamlaştı; bütün ordu gözünü, ümidini ona bağlamıştı, gönüllerini ona vermişti. Padişahlığı

işi yerine getirdi. Irâk'ın, faziletten nasib almamış dedikoducu ve fitnecilerden bir topluluk, onu Sultân'a, Sultân'ı da ona güvenmez hale getirdiler. Saltanat işi, Atabeg'in vücuduyla/varlığıyla Sultân'ın elinden gitti. Kızıl Arslan Sultân'ın işini tamamen ele aldı. Mülkü/melikliği almaya [182] ve Sultân'ın varlık ve meşveretini kaldırmaya tamah etti. Havâss-ı Sultândan bazılarını hapsetti. Bazılarını da mâl ile kandırdı. Ma'âş işi Sultân'a darlık/sıkıntı verdi. Kötü niyetli kişilerin sözüyle, Cemâlü'd-dîn Ayepe ve ve Seyfü'd-dîn Rus isyan ettiler. Durumu gizleyip Sultân ile birlikte görünüyorlardı.

Ardından Atabeg Sultân ile Isfahân'a yöneldi. Onlar Rey'e saldırdılar. Atabeg, onlardan dolayı Sâve'ye gitti ve orada Atabeg, Hatun binti İnanc'ı kendi nikâhına aldı. Oradan Rey'e gittiler. Sultân'ın muhafazasında büyük bir ihtiyat/dikkat gösteriyorlardı. Cemâlü'd-dîn Ayepe ve Rus, Simnân'a geldiler. Nihayet bir gece Sultân bir fırsat buldu 583 Cumâde'l-ûlâsında (Temmuz-Ağustos 1187) kendi havâssıyla birlikte Dûlâb başından atlandı/yola çıktı ve Ayepe ve Rus'un yanına, Simnân'a gitti. Atabeg ordunun (leşker) tamamı ile onun arkasından gitti. Sultân Dâmgân'da, arkasını Mihriyûn?? (مهرين/مهربون) yolu üzerinde, Çehârdih ve Girdkûh arasında bulunan yüksek bir dağa verdi. Birkaç gündür onlar arasında ceng oluyordu. Bir gün savaş yerinde (mesâf) yüz yüze verdiler/geldiler. Atabeg, askerin çokluğu (kesret-i haşem) ve kalabalığın karartısıyla korktu/yenildi ve Rey'e geri döndü. Sultân Dâmgân kapısına Mülhidlerin (Mülhidân) elinde bulunan Dâye Köyü'nü muhasara edip ele geçirdi ve harap etti. Ondan sonra Mâzenderân'a, oranın Şâhının yanına geldi. Ondan beğenilen bir hizmet gördü. Dedikoducular/iftiracılar, [183] Sultân'ı kızdırıp (onun hakkın-

az bir zamanda mahvedilip, ortadan kaldırılmayacak derecede kuvvetlendi. Sultan aciz kalıp, şaşkınlık denizine daldı ve tatsız bir çıkmaza saplandı." er-Râvendî, 339, (Türkçe terc, II, s.314). Ayrıca bkz, Hüseynî, (Türkçe terc, s.122)

daki düşüncesini) değiştirdiler. Nihayet Sultân'ı misafir etmek istediği bir gün, Sultân atlanıp/yola çıkıp Şâh-ı Diz yoluyla Simnân'a geldi. Melik birini gönderdi. Kendisinin günahsız olduğunu beyan edip özürler diledi. Sultân kabul etti.

Atabeg 583 senesi Ramazanında (Kasım-Aralık 1187) Hemedân şehrine geldi. Ümerâ-yı Irâk, taarruza ve muhalefete/isyana başlıyorlardı. Sultân'ın geldiğine (dair) naralar attılar. Atabeg ümidsizliğe düştü. 583 senesi Ramazanının dördünde (7 Kasım 1187) geceleyin ansızın Âzerbaycân'a hareket etti. Bütün ağırlık/hazîne (bone), Hemedân'da kaldı. O sırada Emîr Ebû Bekir Burûcerd şehrinde, Sirâcü'd-dîn Kaymâz İsfahân'da idi. Aceleyle hareket edip Ramazanın dokuzunda (12 Kasım 1187) Hemedân'a geldi. Kutluğ İnanc Zencân yolundan Mahrûse-i Rey'e, Emîr Ayâz (da) Bihistân/Behistân Kalesi'ne (قلعهٔ بهستان) geldi. 583 senesi Ramazanının on dördünde (17 Kasım 1187) vezâreti/vezîrliği 'Azîzü'd-dîn'e verdiler. Sirâcü'd-dîn Kaymaz Isfahân'dan geldi ve Emîr Ebû Bekir ile birleşip Âzerbaycân tarafına yöneldiler. Bu sırada Sultân Tuğrul Beyâbânk (بیابانک) yolundan Sâve'ye geldi. Kış mevsimi idi. Emîr-i 'Alemdâr Hemedân'a geldi. Emîr Ebû Bekir'in gittiği haberi duyulunca Sultân, gençlerden/yiğitlerden (cevânân) ve dünyada eşi görülmemiş soylulardan/soyluların büyüklerinden (بزرگ زادگان) bir topluluk ile 584 senesi Muharreminde (Mart 1188) Kerkehrî Merhalesi/Menzili'ne gelip onların yolunu tuttu. Soyluların büyüklerinden ve gençlerden bir cemaat (tarafından) Emîr-i 'Alemdâr öldürüldü [184] Bahar mevsimi gelince Kutluğ İnanc Rey'den Sultân'ın hizmetine/yanına geldi. İkisi birlikte Âzerbaycân tarafına gittiler. Atabeg'in Irak'a geldiğini haber veriyorlardı. 584 senesi Saferi (Mart-Nisan 1188) sonunda on beş bin süvârînin Bağdad veziri (vezîr-i Bağdad)[547] ile birlikte, mülke/ülkeye saldırmak ve Atabeg'e yardım için gelmekte olduğu haberi geldi. Sultân, 584 senesi Rebî'ü'l-evvelinin altıncı günü (13 Mayıs 1188), Sepîd Rûd

---

[547] Hüseynî'de "Celâlü'd-dîn bin Yûnus." (Türkçe terc, s.124)

kıyısından gece gündüz dörtnala/süratle Dây-Merc'e geldi. Onun yanında az bir ordu (sipâhî) kalmış idi. Bağdad ordusuyla (leşker-i Bağdâd) savaştı ve onları hemen yendi ve (Bağdad) veziri İbn Yûnus'u esir etti. Atabeg'e Sipâh-ı Bağdad'dan haber ulaşınca süratle Irak'a gitti.

Sultân Hemedan'a gelince, Atabeg bir menzile gelmiş idi. Sultân Hemedân köşklerinde indi. Atabeg Köşk-i Köhen/Eski Köşk'e kondu. Takriben bir ay müddet onların arasında ceng oldu/devam etti. (Sonunda) Atabeg'in ordusunun (leşker) işi, sıkıntıya girdi. Ağızlarda, Bağdad ordusunun (leşker) haberi, dolaşıyordu. Bu sebepten Atabeg kalktı ve Esedâbâd vilayetine gitti. Sultân 584 Cum'ade'l-ûlâsında (Haziran-Temmuz 1188) Köşk-i Köhen/Eski Köşk'te eski/kıdemli büyük kullarından (bende-i bozorg-i kadîmî) olan Ayepe ve Özepe'yi, yaptıkları istila sebebiyle öldürdü.[548] Bu sebepten Kutluğ İnanc öfkelendi. 'Alâ'ü'd-dîn Palâspûş (پلاس پوش) ve Kutluğ İnanc, Sultân'ın izni olmadan atlanıp/hareket edip Rey'e geldiler. Sultân Hatun'u gözetmek/kollamak için onun hazinesini arkasından gönderdi ve 'Alâ'ü'd-dîn'e gönlünü hoş tutup yardım etmesini [185] buyurdu. Kendi melikliğini/saltanatını ona verip, gitmesine destûr/izin verdi. Sultân Âzerbaycân'a geldi. Melik-i Ermen hizmete/yanına geldi. Emîr-i 'Alem'i kaleden kurtardı. Atabeg, Bağdad ordusuyla (leşker-i Bağdad) birlikte Esedâbâd'dan Hemedân'a geldi. 584 senesi Receb ayında (Ağustos-Eylül 1188) memâlikin hutbe ve sikke'sini Sencer İbn Süleymânşâh adına yaptılar. Kısa bir süre sonra Atabeg ile Bağdad ordusu (sipâh-ı Bağdad) arasında anlaşmazlık çıktı ve neticede Atabeg ansızın Âzerbaycân'a hareket etti. Bağâd-i Dih'e geri göndüler. Sultân (da) Irak'a yöneldi. "*Önceden olduğumuz gibi olduk ve (hatta şimdi) meşakkat de (daha) fazladır.*"[549].

584 senesi Zi'l-hiccesinin yedinci günü (26 Ocak 1189), kış geldiğinde Sultân Hâce 'Azîz'i, iki oğlu Muvaffak, Haydar ve

[548] Karş. er-Râvendî, s.346, (Türkçe terc, II, s.321)
[549] Arapça [فَصِرْنَا كَمَا كُنَّا وَ العَنَاء زِيَادَةٌ]

Kutluğ-i Taştî ile birlikte öldürmelerini buyurdu. Kutluğ İnanc bu tarihde bir orduyla birlikte Rey'den Isfahân'a geldi. Özdemir, Sultân tarafından (tayin edilen) Isfahan şıhnesi (şıhne-i Isfahân) idi. İki ay eğlendiler. Bir müddet ceng oluyordu. Özdemir'in oğlu Sultân'a feryâdnâme yazıyordu. Sultân kış sebebiyle gecikiyordu. Sonunda 585 senesi Safer ayında (Mart –Nisan 1189) Özdemir'in elindeki şehir ortasını/merkezini kuşatıp onu öldürdüler.

Bahar gelince Sultân Isfahan'a hareket etti. Kutluğ İnanc kendi ordusu (sipâh) ile önünden kaçtı. Nihayet Zengân'dan geçene kadar, Sultân onların ardından gidiyordu. Kutluğ İnanc, amcası Atabeg Kızıl Arslan'ın huzuruna [186] gidiyordu. Onu kısa sürede çok sayıda asker (leşker) ile Irak'a nakletti. Sultân'ın maiyeti/askeri (haşem) az idi. Isfahan'a gitmek istedi. Bir cemaat ihanet ettiler. Gizlice taltifler (mulattife) yazıyorlardı. Sultân'ı, Isfahan'a gitmek düşüncesinden vazgeçirdiler. Sonunda Atabeg Hemedan'a geldi.

Sultân, Burûcerd yoluna çıktı. Atabeg çok sayıda askerle/büyük bir orduyla Sultân'ın arkasında/peşinde (idi). Sultân, kendi ordusunun durumu öğrenince savaşmadı. Öylece gidiyor, Atabeg de takip ediyordu. Nihayet bütün ağırlık, eşya/mal ve hazîne onun gerisinde kaldı. Askerlerden bazıları Atabeg'in önüne/yanına kaçtılar. Diğerleri de birbirlerinden ayrıldılar. Sultân havâssından bir topluluk ile Âzerbaycân tarafına yöneldi. 'İzzü'd-dîn Hasan-ı Kıfcak'ın askerinin/ailesinin (hayl) arasına gitti. Onunla kavuşup/birleşip ordu (leşker) ve eşya/mal hazırladı. Sultân'ın işi/hali yükseldi. Dârü'l-hilâfe'ye bir elçi (resûl) gönderip (Bağdad) vezirine karşı koymuş olduğundan (dolayı) özür dilemek istedi. Elçi dönünce, kendi oğullarından birini, Dîvân-ı 'Azîz'e hürmet göstermek için oraya göndermesini istemiş olduklarından, bir oğlunu oraya gönderdi. Ondan sonra Hasan-ı Kıfcak'ın yanına Âzerbaycân tarafına yöneldi.

Sultân gidince Atabeg Hemedan'a geldi[550] ve Sencer bin Süleyman'ı tahta oturttular. Bir müddet geçince Sultân'ın on bin atlı ile Kıfcak-ı Âzerbaycan'a ulaştığı ve haberi geldi. (Geçtiği yerleri) harab ediyordu. Atabeg (bu durumdan) haberdar oldu [187] ve Âzerbaycân'a hareket etti. Sultân'ın karşısına indi/kondu. Ancak onun mukavemet gücü yoktu. Hile yaptılar. (Şöyle ki) elçiler gelip gitti ve aralarında bundan böyle Atabeg'in Irak'a kasdetmeyeceği ve Sultân'a bırakacağı (konusunda) bir anlaşma oldu. Bu şartlar üzerine sevgend (yemîn) içtiler/ettiler. Sultân emin olunca leşker-i Kıfcak'ın vilâyetlere dağılması için izin verdi.

Atabeg, beklediği fırsatı yakaladı. Aniden Sultân'ın başına koşturdu ve onu yendi. O Hemedân tarafına yöneldi. O eyyâmda/dönemde kırgın/üzgün bir şekilde Hemedân'a ulaşıncaya kadar birkaç yerde Atabeg ile ceng yapmış idi. Az sayıda adam ile Hemedân'a ulaştı. Atabeg bir ordu/maiyet (haşem) hazırlayıp, Atabeg gelene kadar, Isfahân yolunu gözlemeye gönderdi. İçlerinden bir topluluk, Sultân eğer güçsüz/zayıf olur ve Atabeg (oraya) ulaşana kadar gelmezse makam yapmayı uygun gördüler. İki gün sonra Atabeg geldi. Sultân, vaktin maslahat ve zarureti gereği istikbal törenini yaptı. Atabeg geldiği zaman, 586 senesi Ramazanında (Ekim-Kasım 1190) Sultân'ı esir ettiler. Birkaç gün sonra onu ve oğlu Melikşâh'ı Âzerbaycân'a, Kabbân (قبّان)[551] vilayetinde, Aras Nehri kenarında bulunan ve Kerân (كران) ve İbrâhîm-Âbâd'a müvazi olan Kührân Kalesi'ne (قلعهٔ كهران) gönderdiler.

Irak'ın tamamı, Atabeg'in tasarrufuna geçti. Saltanata oturmasına karar verip Âl-i Selçûk'un saltanat merasimlerini kaldırdılar. [188] Sultânlık eşyasını/alametini yaptıktan sonra 587 Şevvalinde (Ekim-Kasım 1191) Hemedân civarındaki Köşk-i Köhen/Eski Köşk'te Atabeg'i vücudunda elli bıçak (kârd) darbe-

---

550 Karş. er-Râvendî, s.362, (Türkçe terc, II, s.332)

551 Kabbân, Azerbaycan'da Tebriz yakınlarında, Tebriz ile Bilkân arasında bir şehir ve vilayettir. (Yâkût, IV, s.304)

si ile öldürülmüş olarak buldular.[552] Bu sebepten savaştan (ceng) el çektiler/uzaklaştılar. Atabeg Kızıl'ın ölüm haberi Âzerbaycân'da duyulduğunda Kuhrân Kalesi kûtvâli, Madmûd-i Anasuğlı (اناسغلی)[553] ve Bedrü'd-dîn Dizmârî'nin yardımıyla Sultân'ı serbest bıraktı. (Sultân), oradan Tebrîz'e geldi. Her gün farklı yerlerden ordular geliyordu. Sultân, üç bin atlı ile Irak tarafına yöneldi. Nur'üd-dîn Kara Kazvîn'den (gelerek) birleşti. Şerefü'd-devle'nin oğlu Nâsırü'd-dîn Ömer, her ne kadar azığı olmasa da Kutluğ İnanc da on iki bin aslan yürekli yiğit ve savaşçı ile savaşmak üzere ona doğru hareket ettiler. 588 senesi Cumâde'l-âhiresinin on beşi Cuma günü (27 Haziran 1192) savaştılar.[554] Sultân onlara karşı galib geldi. Kutluğ İnanc, münhezim olarak Rey'e geldi. Sultân Hemedân'a gitti. Askerler (leşker) onun etrafında toplandılar.

Sultân mahbus olduğu tarihde Atabeg Kızıl Arslan'ın tahta oturduğunu, Sultân Hârezmşâh Tekiş bin İl Arslan bin Atsız bin Muhammed İbn Nûştegîn haber aldı. Hânedân-ı Âl-i Selçûk'un hakkını almak (için) yardım göndermek istedi. Ancak Sultân mahbus olduğundan bekledi. Onun da o tarihde kendi kardeşi Sultânşâh Mahmud bin İl Arslan ile tartışma ve karşılıklı atışmaları vardı. O yardımı yapamadı. [189]

Atabeg ölünce saltanat boş ve âtıl kaldı. Sultân-ı Hârezmşâh, saltanata talib olub hak iddia ederek Irak tarafına hareket etti.

---

[552] "Kızıl Arslan ... sürdüğü safaya bakarak kederi unuttu, kaza ve kaderden gaflet etti. Hâlbuki bir gece Hemedan'da boğazlanmış olarak yatağında bulundu. Bunu öldürmekle devleti sürcüten kimse, bunun ayağa kalkmıyacağından emin olup, bekçilerin ve gözetçilerin içinde idi. Lâkin kafasını kesmek suretiyle bunu kimin katlettiği meydana çıkmadı. Bu vak'a 587 senesi Şa'banında oldu." el-Bundârî, (Türkçe terc, s.269); İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc, XII, s.73); el-Hüseynî, (Türkçe terc, s.127).

[553] er-Râvendî'de "Emîr-i bâr Anasuğlı". [s.364, (Türkçe terc, II, s.334)]; el-Hüseynî'de ise "Emîr Mahmûd bin Sinâ oğlu." (Türkçe terc, s.127).

[554] el-Hüseynî, (Türkçe terc, s.127 vd).

Rey'e ulaştığında Sultân hapisten kurtulmuş ve Kutluğ İnanc'ı yenmiş ve her taraftan ordular/askerler (leşker) ona katılmış idi. Bu vakitde Kutluğ İnanc kendi annesi Hatun ile Rey'de idi. Hârezm ordusunun önünden Sercihân Kalesi'ne gitti. Sultân, kalabalık bir ordu (leşker) ve sınırsız bir maiyyet (haşem) ile Rey civarında Serdûlâb'a indi. 588 senesi Cumâde'l-âhiresinde (Haziran-Temmuz 1192) Hârezm-şâh, Sultân Tuğrul'un işini başka türlü gördü. O durumda (iken), başka zorluk ortaya çıktı. Onun yanında tam bir ordu yoktu. Irak mülküne tama' edip Sultân Tuğrul'un huzuruna "*Irak mülkünün tamamında hutbe ve sikke'nin bizim üçümüzün adına olması gerekir. Halifeden sonra ben olmalıyım*" diye elçiler (resûlân) gönderdi ve bu türden isteklerde bulundu. Elçiler (resûlân), birkaç kere gelip gittiler ve (Sultân) sonunda Rey'i ona bırakmaya karar verdi. Bunun üzerine anlaşma yaptılar ve Hârezmşâh geri döndü.

Atabegliler cemaati/topluluğu(ndan) Kur'ânhân[555] ve Karagöz, Mayâk (میاق), Kayâpe (قیاپه) ve Şemlekeş/Şumlekeş (شمله کش) bu sırada Harrâkân vilayetinde idiler. Sultân Tekiş geri dönünce bu cemaat/topluluk onun arkasından gittiler ve anlaşmayı/yemini bozdular. Hârezmşâh geri döndü. Sultân, Kutluğ İnanc'ın annesini, kendi nikâhına aldı ve 588 senesi Ramazanında (Eylül-Ekim 1192) onu Sercihân Kalesi'nden Hemedân'a getirdi. Kutluğ İnanc Âzerbaycân'a gitti ve etraftan asker/ordu (toplayıp) Rey tarafına getirdiler. [190] Kardeşi Atabeg Ebû Bekir ile mukavemet gösterdi ve üç dört savaş yaptı. Ebû Bekir muzaffer oldu. 589 senesi Muharreminde (Ocak-Şubat 1193) Toganşâh bin Mü'eyyed Sultân Tekiş'in askerinden münhezim olmuş idi. Sultân Tuğrul'un huzuruna geldi. Bağdad'a mulâtife yazdığından bu senenin Rebî'ü'l-evvelinde (Mart-Nisan 1193) Vezîr Mu'înü'd-dîn'i yakaladılar.[556]

---

[555] [جماعت اتابکیان قرآن خوان] el-Hüseynî'de "Nureddin Kur'ânhân Harezmşâh Alaeddin Tökiş bin İl Arslan" (Türkçe terc, s.129).

[556] Mu'înü'd-dîn Kâşî. Bu hadise için bkz, er-Râvendî, s.370, (Türkçe terc, II, s.340)

Hârezmşâh'ın anlaşmayı bozduğu Sultân'a ulaşınca, (Sultân) Rey'e gitti. Hârezmliler, kaleye kaçtılar. Bir müddet (kaleyi) kuşatıp ele geçirdiler ve Hârezmlileri helak ettiler. Bir kısmı (da) kaçtı. Aynı senenin Şa'bân'ında Sultân, o kaleyi yıkmalarını buyurdu. Vezareti tekrar Mu'înü'd-dîn'e verdiler. Sultân hasta oldu ve yeniden Hemedân'a geldi. Şıhne'yi vezir ile Rey'e bıraktı. Bu sırada Kutluğ İnanc münhezim olarak Âzerbaycân'dan Kazvîn'e geldi. Bâzdâr Muzafferü'd-dîn, onunla müttefik oldu ve Rey tarafına yöneldiler. Şıhne ve vezîr, tekrar Sâve'ye dönüp (oradan) Hemedân'a geldiler. Sultân, bu yılın Şevvâlinde (Eylül-Ekim 1193) Emîr-i 'Alem'i dört bin atlı ile Rey'e gönderdi. Kutluğ İnanc onlara karşı münhezim oldu ve Dâmgân'a gitti. Birkaç (gün) sonra Emîr-i 'Alem hasta oldu. Kutluğ İnanc, bir fırsat bulup Hârezmlilerin hazretine/sultânına gitti. Sultân Sâve'ye geldi. Emîr-i 'Alem'i tahtırevan (muhaffe) ile Hemedân'a getirdiler.

Sultân bu yılın Zi'l-hiccesinde (Kasım-Aralık 1193) iyi savaşçılardan oluşan bir ordu ile (sipâhî-i cerrâr) Rey'e taarruz etti. Kutluğ İnanc, Damgân'a gitti. Sultân onun ardından kolayca/hemen Rey'e geldi. [191] Kutluğ İnanc'a, Sultân Tekiş'den yedi bin Hârezmli atlı yardıma geldi. 590 senesi Muharreminin dördünde (30 Aralık 1193) Rey civarında savaştılar. Kutluğ İnanc ve Hârezmliler yenildiler. Birçoğu esir düştü. Kutluğ İnanc Gürgân'a gitti. Bu fetihle ilgili şu iki beyti söylediler:

Şiir [Rubâ'î]

Hey! Senin azizlerinin yanında Hârezmli hor
Senin kesicici hançerlerinden Hârezmli hor
Haddi aşıp uyku düşmesinler
Senin Simnân ülkende Hârezmli hor

Sultân Tuğrul Rey'e geldi. Vezîr Mu'înü'd-dîn'i esir etti. Hârezmşâh'ın gelmesi için peş peşe haber gönderdi. Kötü tesadüf ve takdîr-i âsumânî, Sultân aynı gün şarap içiyordu. Askerler gelenleri önemsemiyorlardı. Tanınan emîrlerden bazıları, Hârezmşâh'a mülattife yazıyorlardı. Onu gelmeye teşvik ediyorlardı. Nihayet 590 senesi Rebî'ü'l-âhirinin Perşembe günü (30

Mart 1194) ansızın Hârezmşâh Tekiş hadde hesaba gelmeyen ordu, bitip tükenmeyen bir sipâh ve sayılamayacak sonsuz bir haşem ile Rey kapısına indi. Sultân Tuğrul cesaret, çocukluk/gençlik, kötü kader ve kötü/uğursuz günden az orduyla (haşem) savaş yaptı. Hârezm ordusunun (sipâh) öncüleri (mukaddeme), (Tuğrul'un ordusunun) merkezine (kalb) [192] saldırdı ve ordu yardımsız ve irtibatsız (kaldı). Allah'ın takdiri reddetmediği için yalnız kaldı. "Onun takdirinden/kazasından dönüş, musibetinden/belasından kaçış yoktur."[557] Onu ortada yakaladılar. Sayılı nefes sona ulaştığından hiçbir çare eceli def etmezdi. Allah Te'âlâ'nın buyurduğu gibi "Onların eceli geldi mi, ne bir an geri kalabilirler, ne de öne geçebilirler."[558] Iraklılar, Sultân Tekiş'i zorladılar ve sonunda onun başını vücudundan ayırdılar.[559] Onun vücudunu Rey pazarında astılar ve başını Bağdad'a gönderdiler.[560] Bozorgî, o günde (bu) iki beyti söylemiştir ki, o hâle ve o zamana muvâfık ve lâyıktır:

Şiir [Rubâ'î]

Ey şâh! Bugün benim kalbim sıkıntılıdır
Feleğin firuzesi/mavisi her zaman bir renktir

---

557 Arapça [لا رادَّ لِقَضائِه، وَلا مَفَرَّ لِبَلائِه]

558 [فَإِذَا جَاءَ أَجَلُهُمْ لَا يَسْتَأْخِرُونَ سَاعَةً وَلَا يَسْتَقْدِمُونَ] Kur'ânı Kerîm, 7/34. Âyet-i Kerîme'nin tamamı ve meali şöyledir: [وَلِكُلِّ أُمَّةٍ أَجَلٌ فَإِذَا جَاءَ أَجَلُهُمْ لَا يَسْتَأْخِرُونَ سَاعَةً وَلَا يَسْتَقْدِمُونَ] "Her milletin belli bir eceli vardır. Onların eceli geldi mi, ne bir an geri kalabilirler, ne de öne geçebilirler."

559 Daha önce de belirtildiği üzere kaynaklardan anlaşıldığı kadarıyla Sultân Tuğrul, muharebe esnasında Kutluğ İnanc tarafından öldürülmüştür. Muharebenin ve Sultân Tuğrul bin Arslan'ın ölüm tarihi el-Bundârî'ye göre 589; el-Hüseynî'ye göre 9 Rebî'ü'l-evvel 590 (27 Şubat 1194; İbnü'l-Esîr'e göre ise 24 Rebî'ü'l-evvel 590 (18-19 Mart 1194)'dedir. [el-Bundârî, (Türkçe terc, s.269-270); el-Hüseynî, (Türkçe terc, s.135-136); İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc, XII, s.96-98); Ahmed bin Mahmûd, II, s.139].

560 Daha önce de belirtildiği üzere son Selçuklu Sultânı Tuğrul bin Arslan, el-Hüseynî'ye göre "adaşı es-Sultânü'l-evvel Rüknü'd-dîn Ebû Tâlib Tuğrul bin Mikâil bin Selçûk'un Rey camiindeki makberesine defnedilmiştir." (Türkçe terc, s.136)

Dün senin başından feleğe bir gez iken
Bugün başından bedenine bir fersahtır

Ondan sonra Irak'da hiç kimse refah, bolluk ve asayiş bulmadı, adalet görmedi.

Şiir [Rubâ'î]

Bütün halk şaşkın ve yüz renk şimdi
Barış tan yoksun ve gürültülü (karışık) devirdir şimdi
İnsafın darlığından ve eziyetin çokluğundan
Ya rab, ne kadar çok mutsuzlar şimdi [193]

Sultân Tekiş Irak'a sahip oldu. Kendi çocuğu Yûnus Han'ı Irak'ta bıraktı. Rey'i Muhammed Han'a eyalet (olarak) verdi. Hemedân tahtını İnanc'a verdi. 'İzzü'd-dîn Ferrah, Isfahan'dan geldi hizmete/yanına geldi ve Isfahan şıhneliği ona verilmesini buyurdu. Ümeranın hepsine, onların dileğine (göre) vilayet verdi. Düşmanlara cevab versin diye yoldan Mayacuk (میاجوق)'u onların yardımına, Irak'a gönderdi.

Bu hikâyelerin/olayların kalanı,

(bu faslın) peşinden/arkasından (gelen)

Târîh-i Hârezmiyân'da bulunur.

و السلم

Târîh-i Selçîkiyân bitti.

Allah'ın lütfu ve izniyle o târîhin ardından

Hârezmli sultânlar (Selâtîn-i Hârezmî) geliyor.

FAYDALANILAN KAYNAKLAR

Abdu'r-reşîd Tettevî, *Ferheng-i Reşîdî*, I-II, Kalküta 1875.

Abdulaziz ed-Dûrî, "Dîvân", *DİA*, IX, s.379-381.

Ahmed bin Mahmûd, *Selçuknâme*, I-II., (Yay. Erdoğan Merçil), Terc. 1001 Temel Eser, İstanbul 1977.

Ahterî Kebîr, İstanbul 1978.

Aksarayî (Kerîmü'd-dîn Mahmud Aksarayî), *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, (Neşr. Osman Turan), TTK Yay., Ankara 1999.

Alptekin, Coşkun, "Ali Küçük", *DİA*, II, s.410.

Alptekin, Coşkun, "Aksungur", *DİA*, II, s.296.

Alptekin, Coşkun, "Begteginliler", *DİA*, V, s.342-344.

Ateş, Ahmed, "Deylem", *İA*, III, s.567-573.

Ahmed Ateş, "Bâtınî", *İA*, II, s.340-342.

Ayan, Ergin, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Oğuz İsyanı*, İstanbul 2007.

Aykaç, Mehmet, *Abbâsî Devleti'nin İlk Dönemi İdarî Teşkilâtında Dîvânlar (132-232/750-847)*, TTK Yay., Ankara 1997.

Barthold, VV, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, (Haz. Hakkı Dursun Yıldız), TTK Yay., Ankara 1990.

Beyhakî (Ebu'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin Beyhakî), *Tarih-i Beyhakî*, I-II, (Neşr. Said Nefîsî), Tahran 1352; *Târîh-i Beyhakî*, (be-ihtimam Ganî ve Feyyaz), Tahran 1324.

Bezer, Gülay Öğün, *Begteginliler (Erbil'de Bir Türk Beyliği)*, İstanbul 2000

Bilge, Mustafa L., "Ahvâz", *DİA*, II, s.192-193.

Cüveynî (Ata Melik Alâü'd-dîn b. Bahâü'd-dîn Muhammed b. Şemsü'd-dîn Cüveynî), *Târîh-i Cihângüşâ-yı Cüveynî*, I-III, (Neşr. Muhammed b. Abdu'l-Vahhâb Kazvinî), Leyden 1912, 1916, 1324, (Türkçe terc., Mürsel Öztürk), Kültür Bak. Yay., (3 cilt birleştirilmiş İkinci Baskı), Ankara 1999.

Çetin, Altan, *Memlûk Devletinde Askerî Teşkilât*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2002.

Çetin, Osman, "Horâsân", *DİA*, XIII, s.234-241.

Dames, M. Longworth, "Gûr", İA, IV, s.825.

Dames, M. Longwoth, "Gazne", *İA*, IV, s.741.

Dirimtekin, Feridun, "Selçukluların Anadolu'da Yerleşmelerini ve Gelişmelerini Sağlayan İki Zafer", *Malazgirt Armağanı*, TTK Yay, Ankara 1993, s.231-258.

Ebu'l-Ferec (Bar Hebraus), *Ebu'l-Ferec Tarihi*, II, (Süryaniceden İngilizceye Çev. Ernest A. Wallis Budge-İngilizceden Türkçeye Çev. Ömer Rıza Doğrul), TTK Yay., Ankara 1999.

Ebubekr İbnü'z-Zekî, *Ravzatü'l-Küttâb ve Hadîkatü'l-Elbâb*, (Neşr. Ali Sevim), Ankara 1972.

Ecer, Ahmet Vehbi, "Türkan Hatun", *EÜİFD*, 6, Kayseri 1989, s.167-176.

el-Belâzurî (Ahmed b. Yahya b. Câbir el-Belâzurî), *Fütûhu'l-Büldân*, (Tahkik. Rıdvan Muhammed Rıdvan), Beyrut 1403, (Türkçe terc., Mustafa Fayda, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 2002.

el-Bundârî (Feth b. Ali b. Muhammed el-Bundârî), *Zübdetü'n-Nusre ve Nuhbetü'l-Üsre*, (Terc. Kıvameddin Burslan), *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, Ankara 1999.

el-Cuzcânî (İbn Minhâcü'd-dîn Osman), *Tabakât-ı Nâsırî*, I, (Neşr. Abdu'l-hay Habîbî, Kâbil 1342.

el-Hoyî (Hasan b. 'Abdi'l-Mü'min el-Hoyî), *Gunyetü'l-Kâtib ve Münyetü't-Tâlib*, (Tashîh ve İhtimâm: Adnan Sadık Erzi), AÜİF Yay., Ankara 1963.

el-Hoyî (Hasan b. 'Abdi'l-Mü'min el-Hoyî), *Rüsûmü'r-Resâ'il ve Nücûmü'l-Fezâ'il*, (Tashîh ve İhtimâm: Adnan Sadık Erzi), AÜİF Yay., Ankara 1963.

el-Hüseynî (Sadrud-dîn Ebu'l-Hasan Ali İbn Nâsır Ali el-Hüseynî), *Ahbârü'd-Devleti's-Selçûkiyye*, (Türkçe terc., Necati Lügal), TTK Yay., Ankara 1999.

el-Kalkaşandî (Ahmed b. Ali el-Kalkaşandî), *Subhu'l-A'şâ fi Sınâ'ati'l-İnşâ*, I-XV, (Tahkîk. Muhammed Hüseyin Şemsüd-dîn), Beyrut 1988.

el-Mâverdî (Ebu'l-Hasan Habib), *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, (Çev. Ali Şafak), İstanbul 1994.

el-Mâverdî (Ebu'l-Hasan Habib), *Nasîhatü'l-Mülûk*, (Haz. Mustafa Sarıbıyık), (SÜ SBE Yayınlanmamış Doktora Tezi), Konya 1996.

en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb fî Fünûni'l-Edeb*, XXVI. Cüz, (Tahkik. Muhammed Fevzi el-Antîl), Kahire 1405/1985.

er-Râvendî (Muhammed b. Ali b. Süleymân er-Râvendî), *Kitâb-ı Râhatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr*, (Neşr. Muhammed İkbâl-Tashîhât-ı lâzım Müctebâ Meynovî), Tahran 1333, (Türkçe terc., Ahmet Ateş), I-II. Cilt, TTK Yay., Ankara 1999.

et-Tabari, *The History of Al-Tabari*, XII, (Translated and Annotated by Yohanan Friedmann), (State University of New York Press), New York 1992.

Fahr-i Müdebbir, *Adabu'l-Harb ve'ş-Şecâ'a*, (Neşr. Ahmed Süheyli Hânsârî), Tahran 1346.

Farmer, H. G., "Nevbet", *İA*, s.220-222.

Ferheng-i Câmi', I, Tebriz 1370.

Ferheng-i Fârisî-i 'Amîd, I-III, (Haz. Hasan 'Amîd) Tahran 1363.

Frye, R. Nelson, "Orta Çağ Başarısı Buhara", (Çev. Hasan Kurt), *AÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XLI (2000), s.425-471.

Gencine-i Güftar Ferheng-i Ziyâ, I-III, (Haz. Ziyâ Şükün,) MEB Yay., İstanbul 1984.

Genç, Reşat, "Terken Hatun", *Makaleler*, II, (Yay. Haz. E. Semih Yalçın-Uğur Ünal-Togay S. Birbudak), Ankara 2007.

Genç, Reşat, "Terken", *Makaleler*, II, (Yay. Haz. E. Semih Yalçın-Uğur Ünal-Togay S. Birbudak), Ankara 2007.

Genç, Reşat, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, TTK Yay., Ankara 2002.

Göksu, Erkan, "Türkiye Selçuklu Devletinde Gulâm Eğitimi ve Gulâmhâneler", *Nüsha Şarkiyat Araştırmaları Dergisi (A Journal of Oriental Studies)*, Yıl: 7, Sayı: 24, (Güz 2007), s.65-84.

Göksu, Erkan, *Türk Kültüründe Silah*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2008.

Göksu, Erkan, *Türkiye Selçuklularında Ordu*, (GÜ Sos. Bil. Ens. Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2008.

Hamdullâh Mustawfî Qazwînî, *Nuzhat al-Qulûb*, (Translated By G. Le Strange), (E. J. W. Gibb Memorial Series: XXIII), Luzac & Co, London 1919.

Hamdullâh Müstevfî-i Kazvînî, *Târîh-i Güzîde*, (Neşr. Abdu'l-Hüseyin Nevâ'î), Tahran 1362.

Hândmîr, *Düstûrü'l-Vüzerâ*, (Neşr. Saîd Nefîsî), Tahran 2535.

Hartmann, R., "Cürcan", *İA*, III, s.245-246.

Hartmann, R., "Belh", *İA*, II, s.485-487

Hasan Enverî, *Istılâhât-ı Dîvânî Devre-i Gaznevî ve Selçûkî*, Tahran 2535.

Heyet, Cevdet, "Fars", *DİA*, XII, s.174-175.

Hinz, Walther, *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, (Çev. Acar Sevim), İstanbul 1990.

Honingman, E., "Nîşâpûr", *İA*, IX, s.302-305.

Huart, Cl., "Horâsân", *İA*, V/1, s.560-562.

Huart, Cl., "Hûzistân", *İA*, V/1, s.624-625.

Huart, Cl., "Taberistan", *İA*, XI, s.598-599.

Huart, Cl., "Tabes", *İA*, XI, s.601.

İbn Battûta, *Tuhfetü'n-Nuzzâr fi Garâibi'l-Emsâr ve Acâibi'l-Esfâr (Rıhletu İbn Battûta)*, II, (Tahkik: Ali el-Muntasır el-Ketânî), Beyrut 1405.

İbn Bîbî (el-Hüseyin b. Muhammed b Ali el-Caferî er-Rugedî), *el-Evâmirü'l-'Alâ'iye fi'l-Umûri'l-'Alâ'iye*, Tıpkı Basım, (Önsöz ve fihristi haz. Adnan Sadık Erzi), TTK Yay., Ankara 1956.

İbn Erenboğa ez-Zeredkâş, *el-Anîk fi'l-Menâcinîk*, (Tahkik: İhsân Hindî), (Câmiatu Haleb), Dımaşk 1405/1985.

İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, I-XIV, Mektebetü'l-Ma'ârif, Beyrut (ty); (Türkçe terc. Mehmet Keskin), I-XIV, İstanbul 1995.

İbnü'l-'Adîm, *Buğyetü't-Taleb fî Târîhi Haleb*, IV, (Tahkik:Sehil Zükkâr), Dârü'l-Fikr, Beyrut 1988.

İbnü'l-'Adîm, *Zübdetü'l-Haleb fî Tarihi Haleb*, I, [el-Mektebetü'ş-Şâmile]

İbnü'l-Esîr (Muhammed b. Muhammed Abdu'l-vâhid eş-Şeybânî İbnü'l-Esîr), *el-Kâmil fi't-Târîh*, I-X, (Tahkîk. Ebu'l-fidâ Abdullah el-Kâdı), Beyrut 1415/1995, (Türkçe terc., *el-Kâmil fi't-*

Târîh Tercümesi, I-XII, (Çev: Abdullah Köşe, M. Beşir Eryarsoy, Ahmet Ağırakça, Abdülkerim Özaydın; Redaktör: Mertol Tulum)

İbrahim, Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh*, İstanbul 1973.

İnan, Abdulkadir, "Eski Türklerde Teslim ve İtaat Sembolleri", *Makaleler ve İncelemeler*, I, TTK. Yay, Ankara 1998.

Kafesoğlu, İbrahim, "Anadolu Selçuklu Devleti Hangi Tarihte Kuruldu?", *TED*, Sayı.10-11 (1981), s.1-28.

Kafesoğlu, İbrahim, "Selçuk'un Oğulları ve Torunları", *TM*, 13, 1958.

Kafesoğlu, İbrahim, *Selçuklu Ailesinin Menşei Hakkında*, Osman Yalçın Mat, İstanbul 1955.

Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lügâti't-Türk Tercümesi*, (Çev. Besim Atalay), I-IV, TDK Yay., Ankara 1988.

Kitâbu 'Atebeti'l-Ketebe, Mecmua-i Mürâselât-ı Dîvân-ı Sultan Sencer, be-kalem-i Mü'eyyidü'd-Devle Müntecibü'd-dîn Bedî' Atabeg el-Cüveynî, (be tashih u ihtimam: Muhammed Kazvînî-Abbâs İkbâl), Tahran 1329.

Koca, Salim, *Dandanakan'dan Malazgirt'e*, Giresun 1997.

Koca, Salim, *Malazgirt'ten Miryokefalon'a*, Çorum 2003.

Konukçu, Enver, "Gazne", *DİA*, XIII, s.479.

Kopraman, Kâzım Yaşar, "Dîvân (Memlûklerde)", DİA, IX, İstanbul, 1994, s.383.

Köprülü, Fuad, "Arz", *İA*, I, s.657-660.

Köymen, Mehmet Altay, "Selçuklu Devri Türk Tarihi Araştırmaları II", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, DTCF Tarih Araş. Ens., II/2-3 (1964), s.325-327.

Köymen, Mehmet Altay, "Selçuklu Devri Türk Tarihi Araştırmaları II", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, DTCF Tarih Araş. Ens, II/2-3 (1964).

Köymen, Mehmet Altay, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi (Alparlan ve Zamanı)*, III, TTK. Yay, Ankara 2001.

Köymen, Mehmet Altay, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi I, (Kuruluş Devri)*, TTK. Yay., Ankara 2000.

Köymen, Mehmet Altay, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Ankara 1993.

Köymen, Mehmet Altay, *Tuğrul Beg ve Zamanı*, İstanbul 1976.

Kramers, J. H., "Kirmân", *İA*, VI, s.815-821.

Kramers, J. H., "Kuhistan", *İA*, VI, s.970-972.

Kramers, J. H., "Tekrît", *İA*, XII/1, s.139-140.

Kurtuluş, Rıza, "Cürcan", *DİA*, VIII, s.131-132

Lambton, Ann K. S., "'Atebetü'l-Ketebeye Göre Sancar İmparatorluğunun Yönetimi", (Çev. Nejat Kaymaz), *Belleten*, XXXVII/147 (1973).

Mahmud Nedîm Ahmed Fehîm, *el-Fennü'l-Arabî el-Ceyşü'l-Mısrî fi'l-Asri'l-Memlûkî el-Bahrî (1250-1383/648-783)*, (Basım yeri yok) 1983.

Merçil, Erdoğan, "Büveyhîler", *DİA*, VI, s.496-500.

Merçil, Erdoğan, "Selçuklularda Ordu Pazarı", *Mübahat Kütükoğlu'na Armağan*, (Ed. Zeynep Tarım Ertuğ), İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2006.

Merçil, Erdoğan, *Selçuklular'da Hükümdarlık Alâmetleri*, TTK Yay., Ankara 2007

Merçil, Erdoğan, "Selçuklularda Taştdâr Müessesesi", *Prof. Dr. İsmail Aka Armağanı*, İzmir 1999, s.55-59.

Minorsky, V., "Tûs", *İA*, XII/2, s.123-130

Münyetü'l-Guzât (Metin-İndeks), (Haz. Mustafa Uğurlu), GÜ SBE Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1984.

Nizâmü'l-mülk, *Siyerü'l-Mülûk (Siyâsetnâme)*, (Haz. Mehmet Altay Köymen), Ankara 1982.

Ömer Hayyâm, Nevrûznâme, (Neşr. Müctebâ Meynovî), Tahran 1312.

Özaydın, Abdülkerim, "Ahmedîliler", *DİA*, II, s.168–169

Özgüdenli, Osman G., "Bir Ortaçağ İran Şehrinin Anatomisi: İsfahân (650-1500)", *Name-i Aşina*, Yıl 5, Sayı 11, Ankara 2003, s.57-96.

Özgüdenli, Osman G., "Isfahan", *DİA*, XXII, s.497-502.

Özgüdenli, Osman G., "Merâga", *DİA*, XXIX, s.162-163.

Özgüdenli, Osman G., "Merv", *DİA*, XXIX, s.221-223.

Özgüdenli, Osman G., "Selçuklu Hilâfet Münasebetlerinde Bir Dönüm Noktası: Halîfe el-Müsterşid'in Katli Meselesi", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, Sayı 39, İstanbul 2004, s.1-35.

Pakalın, Mehmet Zeki, *Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, II, İstanbul 1993.

Reşîdü'd-dîn Fazlullâh, *Câmi'ü't-Tevârîh*, II. Cilt 5. Cüz (Selçuklular Kısmı), (Neşr. Ahmet Ateş), TTK Yay., Ankara 1999.

Ruska, J., "Serahs", *İA*, X, 502.

Sevim, Ali, "İbnü'l-Cevzî'nin el-Muntazam Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler (H.430-485=1038-1092)", *Makaleler*, II, (Yay. Haz. E. Semih Yalçın-Süleyman Özbek), Berikan Yay., Ankara 2005.

Sevim, Ali, "İbnü'l-Müslime, Reisü'r-rüesâ", *Makaleler*, III, (Yay. Haz. E. Semih Yalçın-Süleyman Özbek), Berikan Yay, Ankara 2005.

Sevim, Ali, "İbnü'l-Adîm'in Zübdetü'l-Haleb Min Tarihi Haleb Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler", *Makaleler*, II, (Yay. Haz. E. Semih Yalçın-Süleyman Özbek), Berikan Yay., Ankara 2005.

Sevim, Ali, "İlginç Yönleriyle Besâsîrî İsyanı", *Makaleler* III, (Yay. Haz. E. Semih Yalçın-Süleyman Özbek), Berikan Yay, Ankara 2005.

Sevim, Ali, "Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin Mirâtü'z-Zaman fî Tarihi'l-Âyan Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler I-Sultan Tuğrul Bey Dönemi", *Belgeler*, XVIII/22, TTK Yay, Ankara 1997.

Sevim, Ali, "Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin Mirâtü'z-Zaman fî Tarihi'l-Âyan Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler II-Sultan Alp Arslan Dönemi", *Belgeler*, XIX/23, TTK Yay, Ankara 1998.

Sevim, Ali, "Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin Mirâtü'z-Zaman fî Tarihi'l-Âyan Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler III-Sultan Melikşâh Dönemi", *Belgeler*, XX/24, TTK Yay., Ankara 1999.

Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zaman fî Tarihi'l-A'yân*, (Neşr. Ali Sevim), DTCF Yay., Ankara 1968.

Sümer, Faruk, "Aslan el-Besâsîrî", *TDA*, 42, (Haziran 1986), s.101-114.

Sümer, Faruk, "Aksungur el-Ahmedîlî", *DİA*, II, s.297.

Sümer, Faruk-Ali Sevim, *İslam Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı (Metinler ve Çevirileri)*, TTK Yay, Ankara 1971.

Taneri, Aydın, "Dîvân" (Büyük Selçuklu ve Anadolu Selçuklularında), *DİA*, IX, s.383-385.

Târîh-i Âl-i Selçûk der Anadolu, ez Müellif-i nâ Şinahte, (Neşr. Nâdire Celâlî), Tahran 1375.

Tercüme-i Burhân-ı Kâtı', İstanbul 1251 (1835).

Togan, Z. Velidi, "Herat", *İA*, V/1, s.429.

Turan Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, İstanbul 1993

Turan Osman, *Selçuklular Zamanında Türkiye, Siyâsî Tarih Alp Arslan'dan Osman Gazi'ye (1071-1318)*, İstanbul 2002.

Turan, Osman, "Türkan Değil Terken", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, 1, 1944.

Urfalı Mateos Vekayi-namesi (92-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162), (Türkçe terc. Hrant D. Andreasyan, Notlar: Edouard Dulaurer-Halil Yinanç), TTT Yay., Ankara 2000.

Uslu, Recep, "Herat", *DİA*, XVII, s.215-216

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, TTK Yay., Ankara 1988.

Yakubovsky, A., "Merv", *İA*, VII, s.773-777.

Yâkût el-Hemevî, *Mu'cemü'l-Buldân*, I-V, Beyrut 1397/1977.

Yazıcı, Tahsin, "Belh", *DİA*, V, s.416.

Yazıcı, Tahsin, "Deylem", *DİA*, IX, s.263-265.

Yazıcı, Tahsin, "Dinever", *DİA*, IX, s.356.

Yazıcı, Tahsin, "Hulvân", *DİA*, XVIII, s.345-346.

Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig* I Metin, (Haz. Reşit Rahmeti Arat), TDK Yay., İstanbul 1947; (*Kutadgu Bilig* II Tercüme, (Haz. Reşit Rahmeti Arat), TTK Yay., Ankara 1959).

Zahîrü'd-dîn Nîşâbûrî, *Selçûknâme*, (Neşr. İ. Afşar), Tahran 1332.

Zekeriya Kazvînî, *Âsârü'l-Bilâd ve Ahbârü'l-İbâd*, [el-Mektebetü'ş-Şâmile]

Zekeriya Kitapçı, "Türkan Hatun ve Selçuklu Prenslerinin Mücadeleleri", *TDTD*, VI/61, İstanbul 1992.

Zettersteen, K. V., "Büveyhîler", *İA*, II, s.843-845.

Zettersteen, K. V., "Muktefî", *İA*, VIII, s.576.

Zeydan, Corci, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, I, Mütercimi: Zeki Megamiz-Naşiri: Mümin Çevik, İstanbul 1971.

İNDEKS

C-Ç

F

U-Ü

V

Türk tarihin temel kaynaklarından birisi, hiç şüphesiz Reşidüddin Fazlullah'ın yönetimi altında derlenen Cami'ü-t-Tevarih adlı muhteşem tarih ansiklopedisidir.

Türk halkları ve Selçuklu hanedanı konusunda birinci el kaynak durumundaki bu eser, bugüne kadar araştırmacılar tarafından sık sık kullanılmış, çeşitli dillere tercüme edilmiş, ama ne yazık ki şu ana kadar Türkçeye tam olarak aktarılmış değildir.

Elinizdeki bu kitap, Cami'ü-t-Tevarih'in ikinci cildinde Zikr-i Târîh-i Âl-i Selçûk adıyla yer alan bölümünün birebir çevirisidir. Birinci ciltteki Türk halkları, boy ve kabileleriyle ilgili olan kısım da ileri bir tarihte ayrıca yayınlanacaktır.

ISBN 978-975-8839-76-6

